Ս. ՆՈՐԵԱՆ

ԴՐՒԱԳՆԵՐ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ

1917

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՏՊԱՐԱՆ

ՊՕՍՏՕՆ

25 –

Ա. ՆՈՐԵԱՆ

ԴՐՒԱԳՆԵՐ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ա. ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ

1917

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՏՊԱՐԱՆ

ԲՕՍՏՈՆ

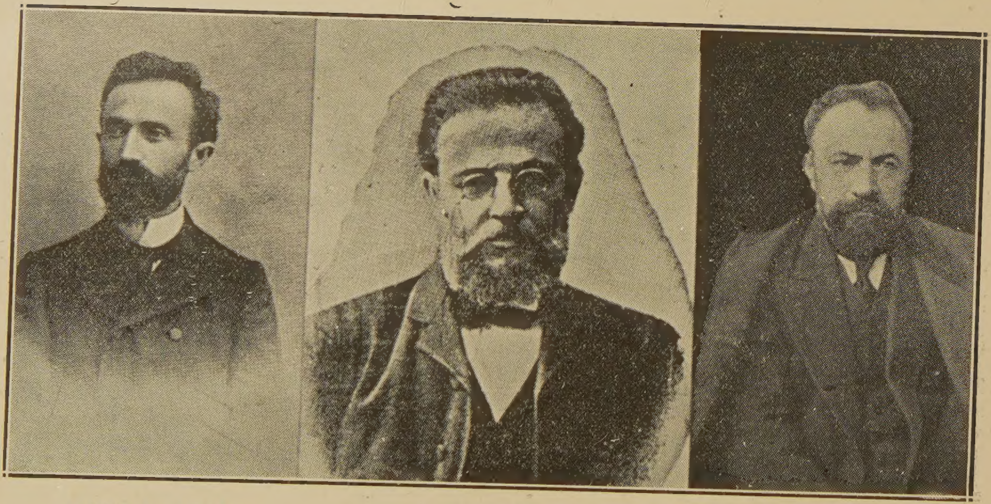

ԶԱՒԱՐԵԱՆ, ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ, ՌՈՍՏՈՄ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

1) *Յառաջաբան— Ա— ԺԴ* էջ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Յեղափոխական Մտքեր —

1. *Իրական քաղաքականութիւն* 15–20
2. *Ժողովրդապետական սկզբունք* 21–24
3. *Թրքօ–Քրտական կնճիռ* 24–28
4. *Գաղթականական հոսանք* 28–32
5. *Ներքին Չարիք* 32–42
6. *Դիւանագիտութիւն* 42–48
7. *Յեղափոխական կռիւ* 48–81

Յեղափոխական Դէպքեր—

1. *Կուկունեանի արշաւանքը* 82–92
2. *Արաբօի կռիւը* 101–104
3. *Կարաքիլիսէի կռիւը* 104–106
4. *Հայդուկային խմբի կռիւը* 106–110
5. *Դերեկի կռիւը* 110–116
6. *Ահաբեկումներ* 116–127
7. *Ձխուրի կռիւը* 128–130
8. *Արշաւան գիւղի կռիւը* 130–132
9. *Քէօփրիւ–Քէօյի կռիւը* 132–133
10. *Սիւրմէնէի կռիւը* 134–138
11. *Սահմանապահ զօրքի հետ ընդհարում* 138–139
12. *Սարա–Բողազքեասեանի կռիւը* 139–149
13. *Ս. Խաչ վանքի կռիւը* 150–152
14. *Ղալաթիոյ դիմադրութիւնը* 152–154
15. *Դէլի–Բաբայի կռիւը* 155–158
16. *Պօլսում կախաղաններ* 158–159
17. *Վանի ինքնապաշտպանութիւնը* 159–167
18. *Ծատախի կռիւը* 167–172

Յեղափոխական Դէմքեր

1.	*Մարգար վարժապետ*	174–177
2.	*Աւետիս Մալօյեան*	177–179
3.	*Աբրօ*	179–184
4.	*Ջաթօ–Շէրօ*	184–187
5.	*Մարտիրոս Բապուճեան*	187–190
6.	*Պետօ*	190–195

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Յեղափոխական Մտքեր

1.	*Յուսադրիչ խօսքեր*	197–200
2.	*Ներքին տրամադրութիւններ*	200–214
3.	*Հայ–Թրքական յարաբերութիւններ*	214–221
4.	*Արտաքին պայմաններ*	222–231
5.	*Յեղափոխական գործելակերպ*	231–239

Յեղափոխական Դէպքեր

1.	*Բանկ Օտտոմանի գրաւումը*	240–259
2.	*Սամաթիացիներու կռիւը*	259–265
3.	*Վանայ երկրորդ կռիւը*	265–271
4.	*Հայդուկային կռիւ՝ Հայոց Ձորում*	271–277
5.	*Ախոռկայ կռիւը*	278–281
6.	*Սողորդի կռիւը*	281–284
7.	*Սպահան լճի կռիւը*	284–294
8.	*Խանասորայ արշաւանքը*	294–324
9.	*Թեղուտի կռիւը*	324–326
10.	*Ռումբերը Պոլսում*	326–330
11.	*Քաթաւինի կռիւները*	330–347
12.	*Բաբշէնի կռիւը*	348–352
13.	*Ցրօնք գիւղի կռիւը*	352–357

14.	Պաղր-Դաղի կռիւը	357–360
15.	Կէլիէ-Գուզանի կռիւը	360–362
16.	Խաստուրի կռիւը	362–371
17.	Սպղան գիւղի կռիւը	371–373
18.	Ապաղայի կռիւը	373–376
	Յեղափոխական Դէմքեր	
1.	Արտաշէս Միսաքեան	379–382
2.	Արտաշէս Անդրէասեան	358–387
3.	Խաչիկ Գնունի	389–397
4.	Բարկէն-Սիւնի	399–404
5.	Մարօ (Մարիամ Մակարեան)	407–410
6.	Եգիպտացի (Արտաշէս Դեւեան)	413–416
7.	Սաղաթէլ Խան Զօհրաբեան	419–421
8.	Խան (Կարապետ Դաւթեան)	423–424
9.	Կարօ (Արիստակէս Զօրեան)	427–431
10.	Կրետացի (Աստուած. Միրզայեան)	433–436
11.	Զաւէն (Յակոբ Գարակէօզեան)	439–442
12.	Վազգէն (Տիգրան Տէրոեան)	445–450
13.	Միքօ (Միքայէլ Ազիզ Մելիքեան)	453–454
14.	Արշակ Զալկատարեան	457–
15.	Թոփալ-Տէրտէր	458–461
16.	Գուրգէն (Բաղդասար Մալեանց)	463–467
17.	Արամ-Արամեան	469–477
18.	Աղբիւր-Սերոբ	479–492

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Լոյս ընծայելով «Դրուագներ Հ. Յ. Դ. Գործունէութիւնից» աշխատութեան Ա. հատորը, ես պարտք եմ համարում մի քանի անհրաժեշտ բացատրութիւններ տալ յարգելի հասարակութեան։

Համեւրոպական ահեղ պատերազմն իր ալիքները զարնեց նաեւ Տաճկաստանին, որը կուրօրէն, անկամ հետեւողականութեամբ նետուեցաւ ահռելի փոթորկի մէջ։ Հայաստանն եղաւ արիւնահեղ կռիւների թատերաբեմ, ուր երկու դարաւոր թշնամիներ՝ Ռուսաստանն ու Թուրքիան, վճռական հարուածի պատրաստուեցան։ Հայ ժողովուրդը, որ հինգ երկար ու ձիգ դարեր տանջուել էր թիւրք կառավարութեան շղթաների տակ, այս վերջին կուլին իր համակրութիւնն յայտնեց Դաշնակից պետութիւններին, ապա ուրեմն եւ Ռուսաստանին։

Եւ ահա կազմակերպուեցան կամաւորական խմբեր։ Իրար յետեւից նշանաւոր հայ խմբապետներ, որոնք տասնեակ տարիների ընթացքում հայդուկային կռիւներ են մղել, անցան այդ խմբերի գլուխը եւ

ծայր տուեց մի անասելի ոգեւորութիւն՝ Կովկասից մինչեւ Բալկաններ, Ամերիկայից մինչեւ Եգիպտոս: Ընդհանուր այդ խանդավառութեան ժամանակ ես միտք յղացայ ուսումնասիրել Հայ Մարտական կազմակերպութիւններից ամենակենսունակի եւ վերջին 25 տարւայ ընթացքում հայ իրականութեան մէջ խոշոր եւ առաջնակարգ դեր խաղացող Հ. Յ. Դաշնակցութեան անցեալ գործունէութիւնը: Սկզբնական ծրագիրս էր համառօտակի, ընդհանուր գծերով ներկայացնել «Հայրենիք» թերթի սուղ էջերում, թէ ինչպէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, 90-ական թւականներից, իր մարտական գործունէութիւնը զարգացնելով, դաստիարակելով մի յեղափոխական սերունդ, աստիճանաբար հայ հասարակութեան հասցրել է ներկայ ոգեւորւած հեւքին եւ համազգային խմբերին: Ես մտադրութիւն եմ ունեցել ուրւագծել այն ճանապարհը,, որով անցել է ներկայի հայ կամաւորութիւնը:

Աշխատանքս սկսել եմ Ամերիկայում, 1915 թւականի փետրւարի վերջերին:

Աստիճանաբար իմ առաջ նոր հորիզոններ բացւեցան: Ես իմ ձեռքի տակ ունեցայ բաւականաչափ նիւթ: Մի քանի տեղերից էլ՝ նամակներով թէ անձամբ դիմումներ էին կատարւած՝ աւելի ընդարձակելու եւ մշակելու յօդւածաշարքս՝ հրատարակութեան տալու համար: Ես միշտ խուսափում էի խոստանալուց եւ կամ առ առաւելն մերժում էի՝ իմ ուժերից վեր համարելով նման խոշոր աշխատանք:

Նկատելով միաժամանակ, որ հայ հասարակութիւնը եւ մասնաւորապէս յեղափոխական շարքերը անծանօթ են իրենց նախնիքների գաղափա-

րական գործունէութեան, որ նրանք բացի մի քանի նշանաւոր դէպքերից եւ այն էլ վերջիններիս անուններից, ուրիշ շատ բան չեն իմանում, վճռեցի մի հատորի մէջ ամփոփել համառօտ, թէեւ թերի, ուրւագիծն այն կուսակցութեան, որ այնքան նշանակալից պատմութիւն ունի:

Ապա աստիճանաբար, մօտիկից ծանօթանալով «Դրօշակ»ի 92 թուից սկսած բոլոր համարների հետ՝ առանց բացառութեան, միաժամանակ քրքրելով այն ժամանակուայ առաջնորդող մտքերը, կարեւոր, քաղաքական նշանակութիւն ունեցող յօդուածները, ես զգացի գործնականապէս, որ այդ հաւաքածուն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան այդ պաշտօնական օրգանը մի լուրջ, եւ բազմակողմանի աղբիւր է, անդին գանձ՝ ծանօթանալու համար մեր վերջին 25–30 տարուայ յեղափոխական պատմութեան հետ, և վճռեցի աշխատութիւնս ընդլայնել:

Վերջապէս պարտաւոր եմ յիշատակել նաեւ, որ մեր իրականութեան մէջ ո՛չ թէ միայն պակաս են նման բովանդակութեամբ գրքեր, այլ և որ ամենակարեւոր հասարակական–յեղափոխական գործիչները իրար յետեւից գերեզման են իջնում, առանց որեւէ օրագիր, յուշատետր թողնելու, նրանք իրենց հետ տանում են բազմաթիւ փաստեր, իրողութիւններ, տպաւորութիւններ, նրանց հետ անհետանում են և մեր մօտիկ անցեալի պատմութեան մանրամասնութիւնները, որոնց անհրաժեշտ է օր առաջ փրկել:

Եւ այսպէս, կամաւորական շարժումը եւ նրա հետ կապուած հայ մարտականութեան պատմութիւնը, վերջին տասնամեակների յեղափոխական մտքերի, գործողութիւնների եւ անհատների վերաբեր–

եալ դասաւորուած եւ ամփոփուած հրատարակութեան պակասը եւ այն, որ իմ այս աշխատանքը առիթ կը Հանդիսանայ և կամ շատ երկրորդական հիմունք, որի վրայ հնարաւոր կը լինի աշխատել եւ լրացնել այն պատմութիւնը, որի անունն է Հայ Ազատագրութեան Պատմութիւն, ստիպեցին ինձ առանձին գրքով լոյս ընծայել զայն:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնն անհրաժեշտ էր որոշ շրջանների վերածել եւ ըստ այնմ զատ-զատ ուսումնասիրութեան ենթարկել: Իմ բաժանումների ժամանակ ես միշտ զգուշացել եմ, որ նախ՝ Դաշնակցութիւնից 2–3 տարի առաջ ծնունդ առած Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը չմոռանալ, եւ երկրորդ՝ աշխատել որոշ կանոնաւորութիւն մտցնել և մանաւանդ յաջորդականութիւն թւականների մէջ: Եթէ անգամ ընդհանուր Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնն էլ գրուէր, այնուամենայնիւ բաժանումները, շրջանները նոյնն են մնում, որի համար էլ գործն աւելի է դիւրանում:

Առաջին շրջան.— Յեղափոխական Նախապատրաստական խմորումներ— որ սկսում է 80-ական թըւականներից եւ վերջանում է 94–95-ի կոտորածների ժամանակ եղած դիմադրութիւններով եւ Վանի առաջին եւ նշանաւոր համագործակից ինքնապաշտպանութեամբ: Այդ ժամանակաշրջանի մէջ են ե՛ւ Խրիմեանը, Արծրունին, ե՛ւ Րաֆֆին, ե՛ւ Փորթուգալեանը, ե՛ւ Հնչակ. կուսակցութիւնն ու իր կազմակերպած ցոյցերը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջացումը, Սասունի եւ Զէյթունի ապստամբութիւն-

ները, Բօղազ–Քեասանը, Շատախի կռիւները, Աբրօի ընդհարումները, զինակիր խմբերի յաճախակի դիմադրութիւնները, ահաբեկումները, եւայլն, եւայլն:

Այդ բոլորի մէջ կայ յեղափոխական կայծ, բըռընկում, կան երբեմնակի եւ աննշան կազմակերպւած կռիւներ, կան մի քանի անվեհեր անհատների՝ Մուրադի, Աղասու, Ապահի, Տամատեանի, Հրայրի ղեկավարած շարժումները, երբ նրանք օգտւել են լեռնական եւ առնական սասունցիների եւ զէյթունցիների բռնկւող տրամադրութիւններից եւ ապըստամբական դրօշ բարձրացրել: Չեմ ուրանում, այլ երախտագիտաբար շեշտում եմ, որ դրանք ունեցել են իրենց քաղաքական եւ մանաւանդ ու գլխաւորապէս ներքին պրօպագանդայի նշանակութիւնը, բայց այդ բոլորը չէին կրում լուրջ կազմակերպւած բնաւորութիւն եւ որ կարեւորն է՝ յատուկ սիստեմա ու յաջորդականութիւն չունէին, որոնք այնքան անհրաժեշտ են կանոնաւոր յեղափոխական շարժման համար:

Բացի մի քանի կռիւներից, որոնց ծրագիրն առաջուց մշակւած է եղել, մինչեւ 96 թւականը եղած բոլոր միւս դէպքերը կրում էին պատահական եւ գլխաւորապէս ինքնապաշտպանական բնոյթ: Դըրանց մեծ մասը, մասնաւորում եմ խօսքս Դաշնակցութեան պատմութեան համար, զինակիր խմբերի ընդհարումներն էին, որոնք տեղի էին ունենում յակամայից եւ շատ անգամ ընդհանուր գործին վնաս հասցնում: Այսպէս ուրեմն, մինչեւ 96 թւականը, մինչեւ Բանկ Օտտոմանի կազմակերպւած ցոյցի օրը, մեր յեղափոխութիւնն իր մանկական հասակն էր

ապրում՝ կազմակերպելով եւ պաշտպանելով։ Եւ հէնց ամենադժուարին աշխատանքը, Թափառական և հալածական կեանքը, հիմնաւորումը և ներքին ու արտաքին յարձակումներից պաշտպանելն այդ շրջանի յեղափոխական գործիչների վրայ էին ընկնում և բնական է, որ այսօր մենք նրանց անունն ու յիշատակը, աշխատանքն ու գործունէութիւնը յիշենք ամենամեծ յարգանքով ու խորին ակնածութեամբ։

Երկրորդ շրջան.— 94-95-ի արիւնալից կոտորածները մտային եւ հոգեկան մեծ յեղաշրջում առաջացրին հայ իրականութեան մէջ։ Շատերն սկսեցին վերագնահատել անցեալ քայլերը, ծրագիրները եւ գտնել այդ զարհուրելի ոճիրի պատճառները։ Բացարձակապէս Թիւրք կառավարութեան մեղադրողներ շատ քիչ կային։ Ոմանք դատապարտում էին եւրոպական դիւանագիտութեան եւ նրա խաղերը, համարելով նրա դէպի հայկական կոտորածները ունեցած անտարբեր վերաբերմունքը ոճրամիտ, դատապարտելի։ Մի քանիսն էլ աշխատում էին յանցաւոր գտնել Ռուսիայի եւ Անգլիայի մրցակցութիւնը, որից և բղխեց Թուրք կառավարութեան անպատասխանատուութիւնը։

Արտաքին պատճառները այնքան երկար չքըննըւեցան և կամ աւելի շուտ ուժեղներին հանգիստ թողեցին եւ սկսեցին յանցաւորներ որոնել մեր իրականութեան մէջ։ Այդ ժամանակ է լինում, որ աղայական, հոգեւորական եւ հակայեղափոխական տարրերը միասնաբար ռմբակոծում են յեղափոխական ամրոցները, նրանց գործելակերպը համարելով կոտորածների պատճառ, ազգակործան եւայլն։ Այդ

ժամանակ է լինում, որ Հնչակեան շարքերում ծայր են տալիս ներքին խռովութիւնները՝ իրենց կենտրոնի դէմ, երբ եւ տիրում է յուսալքում, անգործունէութիւն ու բարոյալքում։

Նախկին յեղափոխականներն իրենք են սկսում քննադատութիւնները, փոխադարձ յարձակումներն առաւելագոյն թափին են հասնում, շատերը երես են դարձնում թէ՛ իրենց պատկանած գործից եւ թէ՛ սիրած, պաշտած գաղափարից։

Եւ այսպէս յեղափոխական գաղափարն ապրում էր իր վտանգի, ալեկոծութեան շրջանը։ Պետական շրջաններն համարում էին այդ «վտանգն» իսպառ վերացած, հայ բուրժուաները ծափահարում էին, որ կարողացան թուլացնել «ազգակործանների» շարքերը, իսկ յեղափոխական շարքերի մէջ գտնուած կեղտոտ ու թուլամորթ տարրերը հրճւում էին, որ իրենց քննադատութիւնները որոշ արդիւնք էին տալիս, յեղափոխութիւնը մեռնում էր...

Եւ սակայն, այդ խաւարի, յուսահատութեան միջից երեւում են որոշ անհատներ, որոնք աննկուն կամքով և խոր հաւատքով վճռում են սկսած գործը շարունակել, պրօպագանդ մղել, յուսադրել հասարակութեան եւ այդ բոլորի համար գետին պատրաստել մի ցնցող, տպաւորիչ եւ խիզախ ձեռնարկով, որպիսին հանդիսացաւ Բանկ-Օտտոմանը։

Փոխւում է գործելակերպը։ Պաշտպանողականից անցնում են յարձակողականի, որ իր սկզբնական շրջանում մեծ յաջողութիւններ է երեւան հանում եւ որ մի անգամից մաքրում է յուսահատութիւնն ու նոր յոյս ներշնչում հայ հասարակութեան։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն այդ ժամանակւանից

մնում է միայնակ։ Նա է հանդիսանում յեղափոխական ասպարէզի գլխաւոր դերակատարը, որ եւ իր վրայ դրւած պարտականութիւնը կատարում է բարեխղճօրէն։

Բանկ Օտտոմանով բացւեցաւ յարձակողական շրջանը, որ անընդհատօրէն շարունակւեց մինչեւ 99-ի դեկտեմբերը։ Զորս տարւայ ընթացքում, չը հաշւելով տասնեակներով ահաբեկումները, իրար յետեւից պայթեցան սասամթիացիների կռիւը, Խանասորայ արշաւանքը, Վանայ երկրորդ կռիւը, Սողահաս լճի, Աւերակ ջրաղացի կռիւները, Բարշէնի և Ցրօնքի դիմադրութիւնները, որոնք վերջացան Խաստուրի պատմական կռւով։ Զորս տարւայ ընթացքում Հ. Յ. Դաշնակցութեան հայդուկային խմբերը 16 կռիւ են ունեցել՝ կազմակերպւած եւ յաջողակ։ Այդ բոլորը ցոյց են տալիս, որ մեր իրականութեան մէջ միայնակ մնացած, բայց միշտ հալածւած յեղափոխական կազմակերպութիւնը, դեռ իր հնգամեայ գոյութիւնից յետոյ, իր գերագոյն ուժերը լարելով, կարողացաւ ապահովել յեղափոխական շարժումն ու միանգամայն ցրել հակառակորդների ուրախութիւնը։ Եւ շարունակական այդ կռիւները, ճիշդ է, խլեցին ամենամաքուր, զոհաբերող և գաղափարական տարրերին՝ Բաբկէն-Սիւնի, Եգիպտացի, Վազգէն, Կարօ, Գուրգէն, Արամեան, Աղբիւր-Սերոբ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր արեցին ապահովել ազատագրական շարժումը։ Առաջին տասնամեակում Դաշնակցութիւնը, որպէս քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութիւն, քննութիւն տւեց եւ հասարակական կեանքը ղեկավարելու իրաւունքն ստացաւ այն ժամանակ, երբ մեր

իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող միւս հոսանքներն ու կուսակցութիւնները, անկարող լինելով դիմանալ քննութեան, վռնտուել էին դպրոցից և կամ գործունէութեան ո՛չ մի նշան չէին ցոյց տալիս։

Երրորդ շրջան.— 900-ական թուականներից յետոյ մթնոլորտն էլէքտրականացած էր՝ արտասահմանի, սահմանագլխի հայաշատ կենտրոններում։ Բաւականաչափ դաստիարակուած սերունդ կար, խանդավառ տրամադրութիւններ էին ստեղծուած, զոհաբերութեան աստիճանը զարգացած էր եւ սկսել էր մրջիւնի աշխատանք՝ Հայրենիքի եւ Ազգի ազատագրութեան համար։ Դաշնակցութիւնն զգաց եւ հասկացաւ այդ տրամադրութիւնները եւ այդ է պատճառը, որ չաշխատեց հայդուկային կռիւների ուղղութեամբ առաջնորդել, այլ կանխամտածուած և ծրագրուած կենտրոնական ահաբեկումով և պատրաստուած ապստամբութեամբ։ Դրանք էին՝ Սուլթանի դէմ մահափորձը եւ Սասունի ապստամբութիւնը, որոնց իրագործման մեծապէս խանդարեցին՝ հայ եկեղեցական կալուածների գրաւումը եւ Ք. Միքայէլեանի մահը։ Բայց թողնենք այդ հարցը վերլուծելու գրքի երկրորդ հատորի մէջ։

Չորրորդ շրջան.— 905 թ.-ի Հայ-Թաթարական ընդհարումներին էր, երբ մարտական կռուող ուժերը կարողացան պաշտպան հանդիսանալ հայութեան երկրորդ մեծ հատուածին, և երբ առաջին անգամ լինելով կանոնաւոր կերպով կազմակերպուած ինքնապաշտպանական խմբեր գոյութիւն ունեցան իրենց սպայակոյտով, շտաբով և որ գլխաւորն է զինուորնե-

րը ամսական որոշ գումար ստացան իբրեւ ապրուստի վարձ։ Դրանց թիւն արդէն հազարների էր հասնում, որոնք ո՛չ թէ միայն մի որոշ կուսակցութեան մարդիկ էին, այլ և ուրիշ կուսակցականներ և բազմաթիւ չէզոքներ։ Այստեղ է որ իրաւամբ կարելի է ասել թէ մենք անցնում ենք ժողովրդական բանակի շրջանը, որ իր թերի կողմերով միասին, խոշոր յառաջդիմական քայլ էր։ Այս շրջանի մէջ պիտի մտցնել և բանւորական գործադուլները, տարածուած միութիւնները եւ ապա Պարսկաստանի յեղափոխական շարժման մէջ գործօն եւ առաջնակարգ մասնակցութիւնը։ Զերկարենք։ Իր ժամանակին պիտի հանդիպենք նորից այդ հարցերին։

Ամփոփենք։ 90–ական թուականներից Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, պաշտպանողական – կազմակերպական շրջանից անցաւ 96-ի կազմակերպուած յարձակողական ու անընդհատ կռիւների շրջանին։ Ապա աստիճանաբար լայնացնելով իր գործունէութեան սահմանները կազմակերպում է ապստամբական ձեռնարկներ եւ Կովկասում էլ՝ կալուածների առման ժամանակ՝ ժողովրդական դիմադրութիւն, որից շատ դիւրին չէ լինում ընկրկել ժողովրդական բանակի հասկացողութիւնը։

Այս բոլորի մանրամասնաբար վերլուծումից յետոյ միայն պարզ կը լինի թէ ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը իր սեփական կուսակցական դրօշակով դուրս չեկաւ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ռուս–տաճկական ճակատի վրայ, այլ իր սկզբունքային գործնական համաձայնութիւնը տուեց՝ ունենալ Հայկական կամաւորական խմբեր և անոնց ղեկավարող Ազգային Բիւրօ և Ազգային գերագոյն դրօ-

ցակ։ *Իւրաքանչիւր շրջան ներկայացնելու ժամանակ ես յատկապէս ուշադրութիւն եմ դարձրել երեք կարեւոր կէտի վրայ։*

Ա. — Յեղափոխական մտքեր, *որոնց մէջ գլխաւորապէս ամփոփուած են այն հարցերը, որ այդ ժամանակաշրջանում զբաղեցրել են թէ հայ հասարակութեան և թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան։ Յեղափոխական պրօպագանդան է այդ, որ երիտասարդներին մարտի հրաւէր էր կարդում, իսկ միւսներին՝ պարտաճանաչութիւն։ Դժուար էր, անպայման, կարճ ժամանակւայ ընթացքում, առանց բազմաթիւ շրջանների մարմինների արձանագրութիւններն ու հրատարակութիւնները, մանաւանդ չատ պայմանագրութիւններ, որոնք արխիւում են պահւում, քննելու՝ որոշ եզրակացութեան գալ. բայց այդքանն էլ սոխպողական էր, մանաւանդ որ «Դրօշակ»ը կուսակցութեան պաշտօնական բերանն էր հանդիսանում։*

Բ. — Յեղափոխական դէպքեր, *որոնց վերաբերեալ պարտաւոր եմ չեշտել, որ չատ քիչ եւ ընդհ. բան է գրուած։ Այս մասի աղքատութեան գլխաւոր պատճառն այն է, որ մարտական չատ ուժեր գերեզման են իջել՝ իրենց հետ տանելով բազմաթիւ կռուիների մանրամասնութիւններ եւ այն, որ Երկրի մարմինների պաշտօնական զեկուցագրերը դեռ ծածկըւած են փոշու մէջ եւ ազատ օրերի են սպասում, հրապարակւելու եւ կամ վստահելի, անաչառ պատմագրի ձեռքն յանձնւելու։*

Գ.— Յեղափոխական դէմքեր.— Նոյնը կարելի է սել եւ այս կէտի վերաբերեալ, որ մենք շատ քիչ տեղեկութիւն ունենք ժողովրդի ծոցից ելած, առանց յուշատետրի նահատակուած եւ անգրագէտ ծնողներից ծնուած այն հերոսների մասին, որոնք մեր ապագայ պատմութեան թանկագին դէմքերը պիտի հանդիսանան: Մենք պարտաւոր ենք մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքել նրանց ընտանիքի, գիւղի կամ քաղաքի հասարակութեան, ուսումի եւ շրջապատի, նրանց բնաւորութեան եւ հոգու արտայայտութեան, ընկերական եւ բարեկամական կապերի մասին, որպէսզի լրիւ կենսագրականներով կարողանանք պարզել թէ՝ ովքե՞ր են եղել Հայ Ազատագրութեան համար արիւն թափողները:

Մի քանի խօսք էլ աւելորդ չէր լինի յիշատակել աղբիւրների մասին — թէ ո՞ր գրքերից եւ կամ ժողովածուներից եմ օգտուել: Գլխաւոր եւ համարեա միակ առաջնորդող գիրքը «Դրօշակ»-ի 92 թւից ըսկըսած հաւաքածուն է եղել, որտեղից գլխաւորապէս օգտուել եմ դէպքերի եւ դէմքերի վերաբերեալ տեղեկութիւններ հաւաքելով:

Հայ ժողովրդի քաղաքական տրամադրութիւններն ուսումնասիրելու համար օգտուել եմ «Արմէնիա»-ի հաւաքածուներից, 96-ից սկսած մինչեւ 900 թուականը, ապա Ք. Միքայէլեանի «Յեղափոխականի Մտքեր» գրքից գլխաւորապէս օգտուել եմ հակայեղափոխականների եւ մանաւանդ կոտորածները յեղափոխական շարժումներին վերագրողների դէմ գրուած գլուխներից, հայ-քրդական կնճռի էջերից եւայլն:

Դիւանագիտական հարցերի համար՝ «Դրօշակ»ի

արտաքին տեսութիւններից և Էտուար Տոխօ֊ի «Արեւելեան Հարցը և Հայկական Հարցը» գրքից։

Ահաբեկումների եւ առ հասարակ յեղափոխական տակտիկայի վերաբերեալ խնդիրներու համար ի նկատի եմ առել նաեւ սոց. յեղափոխականների V֊րդ համագումարի մէջ տեռորի շուրջ եղած վիճաբանութիւնները։

Սպահան լճի կռւի մանրամասնութիւններն հաղորդել է ինձ՝ կռւին մասնակցող Սահակ Աւետիսեանը։ Աւերակ Ջրաղացի եւ Քաթաւինայի կռիւները գրի է առել ընկեր Հայաստանցին՝ ականատեսի պատմածի հիման վրայ։

Արտաշէս Միսաքեանի մանրամասն կենսագրականը յանձնել է ինձ Ամերիկայում գտնուած իր եղբայրը՝ Միքայէլ Միսաքեանը։

Գուրգէնի վերաբերեալ որոշ լուրեր հաւաքել եմ մշեցիներից, որոնք նրան կը ճանաչէին։

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, այնքան էլ հաստատուն, անվիճելի աղբիւրներ չեմ ունեցել իմ ձեռքի տակ, բայց եղածն էլ բաւական էր կարգի բերելու, դասաւորելու եւ մի ամփոփ ուրուագիծ ներկայացնելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին տասնամեակի գործունէութեան։

Մի քանի խօսք էլ լեզուի մասին։ Երկուսից աւելի տարի ապրելով եւ գործելով տաճկահայ շրջաններում եւ ենթարկուելով շրջապատի ազդեցութեան, իմ լեզուի մէջ առաջ է եկել խառնուրդ, որի չտկելն այնքան էլ նպատակայարմար չդատեցի։ Թւում է թէ իմ այդ քայլով ես մեղանչած չեմ լինի հայ լեզուի օրէնքների դէմ։

Ես որեւէ ջանք չեմ խնայել՝ յատուկ ուշադրու֊

թիւն դարձնելու դէպքերի յաջորդականութեան, ամիսների, թուականների ճշդութեան վրայ, համարելով այդ ամենակարեւոր պահանջներից մէկը։

Եւ այսպէս, ներկայացնելով իմ այս համեստ աշխատանքը ընթերցող հասարակութեան եւ դնելով այն հայ գրական աշխարհի քննադատութեան առաջ, ես պատրաստ եմ ուրախութեամբ ընդունելու իւրաքանչիւր մի դիտողութիւն, եթէ այն նպատակ ունի շտկելու, լրացնելու Հայ Յեղափոխութեան պատմութեան այս նախափորձը։

Ա. ՆՈՐԵԱՆ

916, 12 Սեպտեմբերի,

Նիագարա–Ֆօլս.

Յ. Գ.— *Պարտք եմ համարում խնդրելու, որ «դէպքերի» եւ կամ «դէմքերի» վերաբերեալ լրացուցիչ տեղեկութիւններ և կենսագրականներ ունեցողներ բարի լինեն ուղարկելու ինձ՝ «Հայրենիք»ի հասցէով։*

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄՏՔԵՐ

Իրական քաղաքականութիւն.— Ժողովրդապետական սկզբունք.— Թրքօ-Քրդական կնճիռ.— Գաղթականական հոսանք.— Ներքին Չարիք՝ *Հոգեւորականներ, Հարուստներ եւ մատնիչներ.—* Դիւանագիտութիւն.— Յեղափոխական կռիւ:

I.— Իրական քաղաքականութիւն.— *Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իր սկզբնաւորութեան շրջանից մինչեւ ներկայ օրերը, հետեւել է մի քաղաքականութեան, որ յենուած է եղել շրջապատող եւ իրական պայմանների վրայ:* Տեղը *եւ* ժամանակը *ունեցել են իրենց կարեւորագոյն նշանակութիւնը՝ հասարակական եւ յեղափոխական գործունէութեան ընթացքում:*

Նախ՝ նա աշխատել է մանրամասն ուսումնասիրութեան ենթարկել, վերլուծել այս կամ այն երեւոյթը եւ ապա միայն համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել: Այդ դիտաւորութեամբ է, որ «Դրօ-

չակ»-ի 92 թուականի փետրուարի համարի մէջ, նա փորձում է վերլուծել Տաճկահայաստանի այն ժամանակուայ պայմանները եւ գալիս է հետեւեալ ընդհանուր եզրակացութիւններին.—

1) Քիւրդ ցեղերը մնացել են իրենց հովուական եւ խաշնարածական կեանքում, նրանք վարում են թափառական կեանք, քաջութիւնն ու վրէժխնդրութիւնը որպէս սրբագործուած սկզբունք են ընդունում. իսկ Հայ ժողովուրդը հողագործ է և նստակեաց, ապրում է իր քրտինքով. և երկու տարբեր պայմանների մէջ ապրող հարևան ժողովուրդներն անդադար կռիւներ կ'ունենան, յաճախակի սպանութիւններ, թալաններ և սրածութիւններ կը լինին. մինչև որ քրդական ցեղերի թափառական կեանքը չը վերացուի, որ պահանջ է վերջին դարի յառաջդիմութեան, որի համար էլ ինչպէս «Դրօշակ»ի թիւ 1-ի մէջ չեշտուած է, «կռիւը ո՛չ միայն ազգային կռիւ է, այլ եւ եւրոպական քաղաքակրթութեան եւ մարդկային իրաւունքների դատ»:

2) Տաճիկ կառավարութիւնը, դարերի իր քաղաքականութեամբ, չկարողացաւ ստեղծել մի պետութիւն, որին հաւատարիմ մնային բոլոր հպատակ և քրիստոնեայ ազգութիւնները, շնորհիւ իր բարբարոս և վայրենական բնազդներին, իր յետամնաց և տգէտ ղեկավարներին ու այն ձգտման, որով աշխատում էր երկրում մի տիրապետող տարր տեսնել՝ ուղղափառ մուսուլմանութիւնը. իսկ միւսներին եւ մանաւանդ գեավուրներին՝ աշխատող, ենթակայ եւ հլու-հնազանդ:

Տգէտ մահմեդականութեան գերակշռութիւնը, բնականաբար, անկարող էին տանել կուլտուրապէս

աւելի բարձր եւ յառաջադէմ քրիստոնեայ ազգութիւնները։

3) Հարկեր.— *Պետական եկամուտի միակ աղբիւրը, համարեա հարկերն են։ Այդ դժուարութիւնից ազատ են՝ մօլլաները, քահանաները, զինուորական դասը, Պօլսոյ բնակիչների մի մասը եւ այդ բոլոր ծանրութիւնն էլ ընկնում է աղքատ և աշխատաւոր ժողովրդի վրայ, որ հազիւ է կարողանում իր գոյութիւնը քարշ տալ։ Քրդական թափառական ցեղերը, ապաստանած լեռներն ու դեռ բնական տնտեսութեան սահմաններում, հարկ վճարելու եւ ո՛չ մի սովորութիւն չեն ցոյց տուել։ Թիւրք ժողովուրդն էլ՝ ծոյլ եւ մեղկ, աղքատ ու նեղուած, իբր հարկերը կանոնաւոր կերպով չի վճարել եւ կամ վճարած դէպքում՝ միշտ հայերից է «պարտք» վերցրել։ Իրար յետեւից բալկանեան աշխատասէր ու տոկուն քրիստոնեայ ժողովուրդներն էլ՝ ազատութիւն ձեռք բերելով, ազատւում են միաժամանակ թիւրք կառավարութեան հարկ տալուց եւ վերջապէս հարկերի հաւաքելու սիստեմը, այսինքն աղքատ ժողովրդի ինչքը աճուրդի դնել եւ վաճառել զանազան հարուստների, որոնք հարստանալու տենչով են բռնուած, քամում է խեղճ ժողովրդի արիւն-քրտինքը եւ եռապատիկ, բազմապատիկ հաւաքում։ Այդ բոլոր ծանրութիւնն ընկնում քրիստոնեաների եւ մասնաւորապէս հայ աշխատաւոր ժողովրդի վրայ։*

4) Առանձնաշնորհումներ.— *Եւրոպական մեծ պետութիւններից և ո՛չ մէկը տասնեակ տարիների ընթացքում իսկ չարեց տիրապետելու և վերջնականապէս գրաւելու Տաճկաստանը՝ թէ քաղաքական և*

թէ տնտեսական ազատութիւն տալու համար ճնշուած ժողովրդներին և միանգամից դարձնելու այն՝ իրենց առեւտրական շուկան: Սրանցից իւրաքանչիւրը բարւոք համարեց «խաղաղ նուաճումներ» կատարել, դիւանագիտական զգուշութեամբ մօտենալ Արեւելեան կնճիռներին և իրենց վաճառականների ու արդիւնաբերողների համար որոշ իրաւունքներ, առանձնաշնորհումներ ստանալ: Եւրոպական կապիտալը, ներս մտնելով Տաճկաստան, օգտուեց պատեհութիւնից և խոշոր տնտեսական ծանրութիւն դըրեց աշխատաւոր ժողովրդի վրայ:

5) *Այդ բոլորից դուրս՝ հայը, իր երկրի մէջ, անպաշտպան էր թէ՛ կառավարութեան, թէ՛ արդարադատութեան եւ թէ՛ դիւանագիտութեան կողմից: Նա միայնակ իր բախտին էր ձգուած: Լինելով անզէն եւ անկազմակերպ՝ նա մշտապէս ենթակայ էր սովալլուկ քիւրդերի ու թիւրքերի յարձակումներին, որոնք պաշտպանւում եւ հովանաւորւում էին կառավարութեան կողմից: Պարբերական հալածանքներն ու բանտերը, կախաղաններն ու առեւանդումները, սպանութիւններն ու կոտորածները ըստեղծել էին մի անտանելի դրութիւն, անելանելի քաղաքական կացութիւն:*

Տիրում էր մի աստիճանական հիւծում եւ ոչընչացնում մի հին ազգութեան, քաղաքակրթուած մի ժողովրդի, որի առաջը պէտք էր առնել՝ ինչ գնով էլ լինէր:

6) *Քաղաքական եւ տնտեսական ֆակտորներից դուրս՝ պէտք է չեշտել և* կրօնական *ազդեցութիւնները: Ճիշդ է, հին ժամանակներում, երբ դեռ կրօնական կրքերն աւելի բորբոքուած էին, հալածանք-*

ների եւ կոտորածների պատճառը, որոշ դէպքերում, կարելի էր համարել կրօնական անտագօնիզմը: Ժըխտել, սակայն, չի կարելի, որ այդ երկու վարդապետութիւնները՝ Քրիստոնէութիւն եւ Մահմեդականութիւն հարեւանի հանգամանքով իրար հետ ապրել չեն կարող եւ բնական է, որ յաճախակի կռիւներ եւ սպանութիւններ տեղի ունենան: Վերջին տասնեակ տարիների ընթացքում եւ մասնաւորապէս հայկական շրջաններում, կրօնական ֆակտորը պատճառի դերից անցել է առիթի և կամ պրօպագանդայի դերին: Բաւական է յիշել, որ հայկական կոտորածների ժամանակ բացառապէս եւ միայն *հայերին էին կոտորում եւ ձեռք չէին տալիս Եւրոպացիներին, յոյներին եւ ուրիշներին: Կրօնը հանդիսացել էր որպէս միջոց, բայց իր այդ շրջանի մէջ էլ խոշոր դեր է խաղացել:*

Այսպէս ուրեմն, հայ ժողովուրդը, երկար ժամանակից ի վեր գտնուել է քաղաքական հալածանքների եւ իրաւազրկութեան մէջ, տնտեսական ճնշող եւ քայքայիչ պայմանների ու կրօնական սպառնալիքների ու վտանգների տակ:

Եւ բնական է, որ բուն երկրում, տիրել է աղքատութիւն, սով, գաղթականութիւն, աճեցողութեան պակաս, արդիւնաբերական յետամնացութիւն, կուլտուրական քարացած շրջան. ճանապարհների հաղորդակցութեան պակաս եւ, կոտորածների պարբերաբար կրկնուելով՝ հայ ցեղի բնաջնջման ծրագրի իրագործում:

Այս բոլորի հիման վրայ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կազմել է իր մինիմում ծրագիրը, մօտաւոր նպատակակէտը, ուր պիտի անմիջապէս հասնել. և առա-

ջադրել է հետեւեալ պահանջները:

ա) Քաղաքական ազատութիւն:

բ) Ազգութիւնների եւ դաւանութիւնների ազատութիւն:

գ) Ընտրողական լայն սկզբունք, առանց որեւէ ցենզի, որ սկսած կառավարչական բովանդակ գործողութիւններից դէպի առաւել նեղ գաւառականն ու համայնականը պիտի ստանայ առաւելագոյն լայն ծաւալ:

դ) Անձի եւ գոյքի ապահովութիւն:

ե) Խօսքի, խղճի, ժամուլի եւ այլ ռամկավար ազատութիւններ:

զ) Գիւղացու ազատութիւն՝ հող չունեցողներին հող տալ, տուրքերը բաժանել ըստ կարողութեան եւ եկամտի, տեղի եւ ժամանակի համապատասխան գիւղարագրութիւն:

է) Զարգացնել ուսումը՝ պարտադիր ընելով զայն և տարածելով դպրոցները:

ը) Զարգացնել արդիւնաբերութիւնն ու արտահանութիւնը:

թ) Ոյժ տալ գիւղացու համայնական սկզբունքներին եւ մի շարք այլ կարեւոր, անհրաժեշտ պահանջներ:

Ուսումնասիրելով հայկական իրականութիւնը եւ այն շրջապատող պայմանները, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր օրգանի միջոցով, գտնում է երեք կարեւորագոյն հիւանդութիւն՝ քաղաքական ճնշում, տնտեսական անհաւասարութիւն եւ կրօնական հալածանք:

Վերջ տալու համար այդպիսի անօրմալ դրութեան, նա առաջարկում է՝ տապալել բռնակալու-

թիւնը եւ ստեղծել քաղաքական ազատութիւն· վերացնել անարդար հարկային սիստեմն ու տնտեսական լայն ու ազատ զարգացման պայմաններ ստեղծել, ու խղճի, խօսքի ազատութիւն հռչակել — ազատութիւններ, որոնք կարեւորագոյն պայմաններ են մի պետութեան եւ կամ ազգութիւնների խաղաղ ու կուլտուրական յառաջդիմութեան։

II— ժողովրդապետական սկզբունք·— *Երկրորդ կարեւոր տեսակէտը, որի պաշտպան հանդիսացաւ Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը, այն էր, որ հայկական իրականութեան մէջ հայ հոգեւորականութիւնն ու հարուստ դասակարգը բոլորովին առանձնացած դիրք բռնելով եւ հեռու մնալով Ազատագըրական շարժումից,* ժողովուրդն ինքը պիտի հանդիսանայ շարժման ղեկավարը։

Բացի ծրագրային այն կէտից, որ ժողովուրդն ինքն է երկրին քաղաքական եւ իրաւական տէրը, որ միապետութիւնը պիտի տապալուի, որ մի դասակարգի՝ փոքրաթիւ անդամներով տիրապետութիւնը պիտի վերացուի եւ ամէն ինչ ժողովրդի եւ նորա քըւէի կամքին պիտի թողնուի, կայ մի կարեւոր բակըզբունք— վեհապետը՝ ինքը ժողովուրդն է, ամէն ինչ ժողովրդով եւ ժողովրդի համար։

Ո՛չ մի ազգութեան յեղափոխական շարժման մէջ հարուստներն այնքան անտարբեր չեն գտնւել որքան մեր մէջ, եւ հոգեւորականներն այնքան հալածող՝ որքան մերը։ Իրականութիւնն անժխտելի է։ Մինչդեռ յունական ապստամբութեան ժամանակ տասից աւելի յոյն միլիօնատէրեր իրենց ամբողջ հարստութիւնը նւիրեցին եւ շարժման մէջ մտան ու ամբողջ

թափով մասնակցեցան, մեր հարուստները նստած Պոլսում, տիրանալով վաճառականութեան, եւ վայելելով որոշ ազատութիւն, մոռացել էին գաւառում տառապող հայութեան: Շատ դէպքերում էլ իրենք էին չարիքի անմիջական պատճառը՝ գլխաւորապէս հարկերը հաւաքելու ժամանակ: Նոյն դիրքի մէջ էր և հոգեւորականների մեծ մասը: Այսպիսի դրութեան մէջ, հասկանալի է, յեղափոխական շարժումը մեծապէս վնասւում է և կրում աւելի դժւարին բնոյթ՝ զրկւած լինելով դրամատիրական դասի օժանդակութիւնից:

Սակայն դորա փոխարէն յեղափոխութիւնն աւելի դեմօկրատիկ է դառնում, ժողովրդականանում թէ՛ իր մտքերով, թէ՛ հերոսներով եւ թէ՛ կազմակերպութեամբ:

«Պետութեան եւ ժողովրդի անհաւասար կռւի մէջ», եզրակացնում է «Դրօշակ»-ի 94-ի թիւ 9-ի առաջնորդողը, «կառավարութեան կողմն են՝ ֆիզիքական ուժը, լրտեսներ, մատնիչներ եւ նոյնիսկ բանտերում՝ տանջանքներից ստիպւած դաւաճանութիւն անող յեղափոխականներ, որոնց անունով դեռ երէկ ժողովուրդը երդւում էր, երդում էր, իսկ այսօր անոնք թուլասիրտ ընկած և յաւէտ արհամարհւած են: Ժողովուրդն այդ ուժի դիմաց ունի իր արդար պահանջները, յեղափոխական ուժը, բարոյական գիտակցութիւնը և բոլոր ճնշւած ազգութիւնների անցեալ պատմութիւնը:

«Իրաւունքը ժողովրդինն է, ուժը նրա կողմն է եւ վաղ թէ ուշ ինքը յաղթանակող պիտի լինի այդ անհաւասար կռւի մէջ»

Հայ կեանքի մէջ գաւառները, ուր կենտրոնա-

ցած է աշխատաւոր հայութիւնը, որ կազմում է բուն ժողովուրդը, առանձնացած գիրք են գրուել եւ շատ քչերն են ուշադրութիւն դարձրել այդ դժնդակ պայմանների վրայ: Պրօպագանդ է եղել Պոլսում եւ այլ կենտրոններում, ցոյցեր են կազմակերպուել՝ Պոլսում եւ ո՛չ մի դէպքում ղեկավարող շրջանները չեն աշխատել յեղափոխել հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնը, դէպքերը փոխադրել բուն երկիր, որպէսզի հնարաւոր լինի անսպառ ուժեր արտադրել եւ մի անգամ բռնկւող կռիւը՝ տարածել ու խորացնել:

Ո՛չ ոք կամ շա՛տ քչերն են ուշադրութիւն դարձրել ժողովրդի, Հէնէի «մեծ յիմար»ի վրայ, որին որքան ծեծես՝ կը լռէ, բայց որ բարկացաւ և բողոքեց՝ գահեր կը փշրէ:

Ահա այդ յաւիտենական հրաբուխն էր, որ մինչեւ այդ՝ լուռ էր կամ ճանապարհ էր փնտռում պայթելու, երբ յեղափոխական ոգեշունչ պրօպագանդայի ազդեցութեան շնորհիւ, ժայթքեց եւ անսպառ կայծեր արձակեց ու դեռ շարունակում է շանթել:

Ահա այդ կարեւոր ուժն էր, որին այնքան խնամքով մօտեցաւ Դաշնակցութիւնը եւ որ իր հերոսների եւ մարտական ու մտաւոր ղեկավարների գլխաւոր աղբիւրը եղաւ, որի համար էլ 26 տարուայ իր գոյութեան ընթացքում կարողացաւ՝ իր թերութիւններով հանդերձ, սիրելի դառնալ հայ ժողովրդին եւ նրա մեծամասնութեան վստահութիւնը վայելել:

Գուցէ եւ այդ էր պատճառը, որ այն ժամանակ եւ այսօր էլ, բուրժուական եւ յետադիմական խաւերը հեռու են փախչում յեղափոխութիւնից եւ նզովում ղեկավարներին, բայց և փաստ է, որ մի քանի

տասնեակ տարիների ընթացքում՝ հայկական բոլոր շարժումներն, առանց բացառութեան, դեմօկրատիկ բնոյթ են կրել եւ շարունակում են իրենց բարձրութեան վրայ կանգնած մնալ:

III— Թրքօ-քրդական կռիւ.— *Հայկական յեղափոխութիւնը բացառիկ պայմանների մէջ է առաջ եկել եւ իր գոյութեան ընթացքում, բացի դիւանագիտական եւ զուտ ազգային ներքին խոչնդոտներից, գտնուել է թրքական եւ քրդական ժողովուրդների հակակրանքի հանդէպ: Բալկանեան փոքրիկ ազգութիւններն աւելի բախտաւոր էին, նրանք հարեւաններ չունէին, որոնք արիւնարբու եւ թալանող լինէին, անգիտակից եւ ստրկամիտ, ինչպիսին են քրդական ցեղերն ու թիւրք ժողովուրդը:*

Յունական ապստամբութեան ժամանակ խառնակութիւններ էին տեղի ունենում ե՛ւ Սերբիայում, ե՛ւ Ռումանիայում եւ այդ բոլորը 24 ժամից յետոյ Եւրոպայի հասարակական կարծիքն էին վրդովում և պետութիւնների ուշադրութիւնն իրենց վրայ հրաւիրում:

Մենք հարիւրաւոր տարիների ընթացքում ապրել ենք քիւրդերի հետ եւ նրանցով շրջապատուած. կենակցել ենք թիւրք ժողովրդի հետ, որոնց սովորութիւններից շատերն ենք ընդօրինակել եւ որոնք ապրել են մեր հաշւին, աշխատեցրել են մեզ, ծծել են մեր արիւնը, հարստացել են մեր դրամներով եւ ապրանքներով, հնձել են մեր արտերը, հաւաքել են մեր ցորենները, գրաւել են մեր տներն ու բռնաբարել մեր աղջիկները: Բնական է, որ իւրաքանչիւր մի նոր շարժում, և մանաւանդ ազատագրական բնոյթ

կրող, բացի այն որ կառավարութեան ուժին էր հանդիպում, միաժամանակ եւ տեղական ժողովուրդների շահերին դպչէր, գլխաւորապէս աղաների, բէկերի. եւ այդ պատճառով էլ շա՛տ դժուար էր համագործակցութեան եզր գտնել։

Ժողովուրդներն յանցաւոր չեն իրենց կառավարութեան գործած ոճիրների համար. բայց նրանք պատասխանատու են այն չափով, որ չափով չեն կարողացել տապալել տիրող կարգերն ու պետութեան ղեկն իրենց ձեռքն առնել։ Դորա պատճառներն էլ երկրի տնտեսական պայմանների յետամնացութիւնն ու կուլտուրական պայմանների յառաջդիմութեան պակասն են, որոնց գլխաւոր յանցաւորը նորից երկրի տիրապետող դասն է, կառավարութիւնն է։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն զգում էր այդ դժուարին կացութիւնը եւ գիտէր իւրաքանչիւր մի քայլի անգործնականութիւնը եւ այն, որ իր բոլոր ձեռնարկները պիտի հանդիպէին քար անտարբերութեան. բայց եւ այնպէս, որպէս սկզբունք, ընդունեց հարեւան ժողովուրդների հետ համագործակցութեան եւ համերաշխ մտածողութեան տեսակէտը։ Մի քանի յօդուածների և թռուցիկների մէջ, ուղղուած քիւրդ ժողովրդին, նա չեշտել է, որ «տաճիկ կառավարութեան ներկայացուցիչները բռնաբարում են և քիւրդ կանանց, ձերբակալում են ու բանտ նետում զինուորական եւ քաղաքային բժշկական դպրոցների չատ աշակերտներին, թունաւորում են նշանաւոր քիւրդ աշակերտներին, որով եւ քրդութիւնը հակառակ պիտի լինի թիւրք կառավարութեան»։

Քրդերը միշտ գործիք են եղել կառավարութեան

ձեռքում, հետապնդել են զէնք տեղափոխող խմբերին, խոչնդոտ են հանդիսացել հայդուկային խմբերի առաջխաղացման եւ յաձախակի ընդհարումներ են ունեցել, կոտորածների ժամանակ պետական պաշտօնեաների հրամաններն իրագործողն ու իրենց կեանքով այդ վատթար տիպերին պաշտպանողներն են եղել։

Շա՛տ ենք վնասել քրդութիւնից՝ թէ՛ խաղաղ եւ թէ՛ զինուած շարժումների ժամանակ։ Միաժամանակ երկու թշնամու դէմ կռուել անկարելի էր, մանաւանդ որ զգում ես թէ՛ ժողովուրդը յանցաւոր չէ եւ որ քո կռիւը բացառապէս կառավարութեան դէմ է ուղղուած եւ ոչ թէ աշխատաւորութեան եւ գիւղացիութեան։

Ահա եւ Թիւրք ամբոխը։ Նա նոյնպէս հալածուած է եւ իրաւազուրկ, աղքատ է եւ տգէտ, ձնշուած է եւ ազատութեան կարօտ, ինչպէս միւս հպատակ ազգութիւնները, բայց միշտ պատրաստ հող է ներկայացնում սուլթանական կառավարութեան դաւերի համար։

Կոտորածների ժամանակ մահմեդական ամբոխն այն ժամանակ է յարձակում գործել, կողոպտել, թալանել, երբ զինուորներն արդէն ճանապարհը հարթել են և ո՛չ մի վտանգ չի մնացել հայերի կողմից։

95 թուականի կոտորածների ժամանակ, Բաբերդում կոտորած չսկսեցաւ, մինչեւ Երզնկայից կանոնաւոր զօրք չեկաւ։ Էրզրում, Տրապիզոն, սկզբնական օրերում, սեպտեմբերի 22. 23-ին, հայերը դիմադրեցին եւ յետ քշեցին թիւրք ամբոխը, մինչեւ որ նոյն ամսի 26-ին զօրքը վրայ հասաւ եւ հնարաւորութիւն ստեղծեց ամբոխի համար՝ իր լիակատար

ժամանակցութիւնը բերելու:

Այս գերագոյն դժուարութեան առաջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միայն մի տեսակէտ կարող էր պաշտպանել՝ համերաշխ գործակցութիւն հարեւան ժողովուրդների հետ, շփում եւ մտերմութիւն քիւրդերի եւ թիւրքերի հետ, յեղափոխական պրօպագանդա նրանց գիտակից շրջաններում եւ համագործակցութիւն այն փոքրաթիւ յեղափոխական տարրերի հետ, որոնք բուն էին դրել արտասահմանի զանազան քաղաքներում:

Կռիւ երկու ճակատի վրայ անկարելի էր եւ անիմաստ — կռի՛ւ ուժեղ, կազմակերպուած կառավարութեան դէմ եւ առանց այն էլ դրդուած եւ անկազմակերպ ու միշտ հպատակ ժողովուրդների դէմ: Այդ անկարելի էր եւ այն պատճառով, որ յեղափոխական կուսակցութիւնները ժողովուրդների դէմ չէր որ կռիւ էին յայտարարել; այլ նրանց համար եւ նրանց միջոցով:

Ի հարկէ, չէր մոռացուած, որ արեւելքի ժողովուրդները, լինելով բարոյական ո՛չ մի ուժի նշանակութիւն չունող, միայն կոպիտ ուժի առաջ էին խոնարհւում և այդ էր պատճառը, որ շատ յաճախ հայդուկները անխնայ էին վարւում, սպանում շատ շատերին, որպէսզի կարողանան որոշ չափով վախ ազդել: Նրանք սակայն, հաւատարիմ մնացին իրենց գաղափարական կոչման և ո՛չ մի վնաս չհասցրին թոյլ, անպաշտպան գիւղացիութեան և առանձնապէս կանանց և երեխաներին:

«Բոլոր ժողովուրդները», եզրակացնում է «Դրօշակ»-ի 96-ի թիւ 11-ի առաջնորդողը, «տանջուած են եւ հաւասարապէս հալածուած, որի պատճառով էլ

նրանք եղբայրներ են եւ նրանց ազատելու միջոցը մէկ պիտի լինի՝ յեղափոխութիւնը, և նպատակը՝ ժողովրդական–ռամկավարական կառավարութիւն»։ Ճնշուած ազգութիւնների եւ ժողովուրդների հետ համագործակցութիւն, նրանց իրաւունքների պաշտպանութիւն, խուսափիլ անգէն ժողովուրդին վնասելուց և կռի՛ւ միայն կառավարութեան զինուած հորդաների դէմ։

IV— Գաղթականական խնդիր.— *Գաղթականական հարցն հայկական իրականութեան մէջ եղել է մէկն այն խնդիրներից, որ անցանկալի է եղել, բայց որի առաջն առնել անկարելի էր։*

Սուլթանական կառավարութիւնը, Բալկանեան փոքր ազգութիւնների ազատագրութիւնից յետոյ, իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրեց Փոքր–Ասիայի վրայ եւ աշխատեց իրեն համար հաստատուն բնակարան պատրաստել։ Այդ նպատակով նա կամ պիտի ձուլէր հայերին եւ կամ կոտորէր, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենար այդ գիտակից եւ յեղափոխական տարրից ազատուելու։ Ձուլել անկարող էր, որովհետեւ հայ ժողովուրդը կուլտուրապէս աւելի բարձր, ազգովին աւելի յառաջադէմ եւ կրօնքով էլ աւելի ժամանակակից էր, քան թրքութիւնը։ Ձուլել անկարող էր, որովհետեւ տնտեսապէս, զարգացած, առեւտրական ասպարէզի մէջ յաջող, մաքուր ապրուստի սովոր եւ դպրոցների համար կեանքը զոհող հայութիւնը չէր կարող ընկնել մինչեւ տգէտ, յետամնաց եւ կեղտոտ թիւրքի աստիճանին։ Կառավարութիւնն էլ զգում էր այդ միջոցի աննպատակայարմարութիւնը եւ այդ է պատճառը, որ որոնում էր

եւ որոճում բնաջնջման նոր ծրագիրներ :

Եւ դրանք երկուս էին՝ կոտորած եւ գաղթականութիւն : Ամէն տարի, պարբերաբար, կոտորած սարքել չէր կարող, նամանաւանդ եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը եւ դրանից աւելի խարազանող հասարակութեան կարծիքը կար : Երկրորդ ճանապարհն աւելի «օրինական եւ խաղաղ» էր համարւում եւ այդ է պատճառը, որ հարկերն օր ըստ օրէ ծանրանում էին, ապա կառավարութիւնը ցորենը գնում էր աժան գնով և լեցնում ամբարներն ու արհեստական կերպով սով ստեղծում, որից եւ հայ գիւղացիութիւնն ստիպւած էր պարտքերի տակ ընկնել, հողերը ծախել, անասունները վաճառքի հանել եւ վերջ ի վերջոյ պանդխտութեան ցուպը ձեռք առնել :

Սովը եւ գաղթականութիւնը ո՛չ թէ արդիւնք էին տնտեսական ճգնաժամի եւ կամ բնութեան աննըպաստ պայմանների, այլ յատուկ դիտաւորութեամբ և քաղաքական նպատակով ստեղծւած միջոցներ էին՝ հայութիւնը բնաջնջելու եւ կամ հեռացընելու համար : Սովը, գաղթը, ճաղաճական միջոցներ էին :

Կառավարութիւնը անկարող լինելով կուել ծայր առող յեղափոխական շարժման դէմ, որոշում է սովի միջոցով հակայեղափոխական շարժում ստեղծել եւ ցոյց տալ ժողովրդին, որ «քանի Ֆիդայիներ չկային երկրում, փառք Ալլահին, ամէն ինչ լաւ էր, առատ էր և ապահովութիւն, հանգստութիւն կար. իսկ երբ դրանք երեւացին՝ աշխարհը փոխւեց եւ պայմանները վատթարացան» : Ուրեմն, եզրակացընում էին նրանք, կուեցէք յեղափոխականների դէմ,

մի՛ ընդունէք նրանց ձեր մէջ եւ օգնեցէք կառավարութեան՝ պատժելու այդ «չար» տիպերին:

Կառավարութիւնը սովը եւ գաղթը *դարձրել էր* հակայեղափոխական պրօպագանդայի *միջոց:*

Գաղթականութիւնը, բացի վերոյիշեալներից, նպատակայարմար ձեւ է համարել և ան հայերի հողերը գրաւելու և բաժանելու ուղղափառ, հաւատացեալ մուսուլմաններին, որով ռուս-տաճկական սահմանագլուխը, ազատելով վտանգաւոր տարրերից, ապահով և ամուր դիրք կը ստանայ ու բնական պատնէշ՝ ռուսական յառաջխաղացման ժամանակ:

Այդ Թիւրք կառավարութեան վաղուցւայ երազն էր, հաստատուած գերմանական «քաղաքագէտների եւ տնտեսագէտների» կողմից, որոնց նպատակն էր ե՛ւ ռուս–տաճկական սահմանն ամրացնել եւ միաժամանակ Միջագետքի անապատները ոռոգել՝ աշխատասէր եւ ուշիմ հայերի միջոցով:

Գաղթականութիւնը, սակայն, դէպի հարաւ չըգնաց, այլ դէպի հիւսիս եւ արեւմուտք, դէպի անապատները չընթացաւ հայը՝ մշակելու խոպան դաշտերը, այլ դէպի քաղաքակրթուած երկիրներ՝ ազատութիւնն աւելի սիրելու եւ յեղափոխական գաղափարին աւելի ամուր փարելու համար:

Սովը եւ գաղթը դարձրել էին հողերը սեփականացնելու միջոց:

Դաշնակցութիւնը, որպէս յեղափոխական կուսակցութիւն, չէր կարող ուշադրութեան չառնել այդ խոշոր երեւոյթը, գաղթականութիւնը, որ գործ էր ածւում որպէս քաղաքական միջոց եւ բնական է, իր չեփորը պիտի հնչեցնէր՝ նրա առաջն առնելու հա

մար։ Գաղթում էին գլխաւորապէս երիտասարդները, աշխատաւորները, որոնք պիտի հանդիսանային կռւող, դիմադրող տարրերը, որոնք յեղափոխական ոգին պիտի ընդգրկէին և աշխատէին աւելի լայն ծաւալ տալ նրան։ Որքան էլ դժուարին լինէր բուն երկրի մէջ ապրելը, անհնար լինէր կրելու անպատմելի տանջանքներն ու հալածանքները, սակայն մշտական ուրւականը, այնուամենայնիւ պարզ էր, որ երկիրն առանց հայութեան թողնել չէր կարելի։

Ինչո՞ւ են գաղթում. հարց է տալիս «Դրօշակ»ը, 94 թւի Է–րդ համարում, երբ երկիրը ճոխ, բարեբեր է, չկայ գեղխ կեանք, հարուստ բնութիւն է և կան առատ հանքեր։ Ինչո՞ւ պիտի գաղթի, երբ մեր երկիրն իրաւամբ Արևելքի Շվէյցարիա են հաշւում և ուր կարելի կը լինէր անսպառ հարստութիւն դիզել։

«Գաղթում են» պատասխանում է, «որովհետեւ անտեսական աննպաստ պայմաններ են տիրապետում, աշխատանքի և կեանքի ապահովութիւն չը կայ, աշխատավարձը գիւղացուն չի մնում, անարդար եւ ծանր հարկեր կան. քիւրդեր, թիւրքեր եւ կառավարական պաշտօնեաներ ապրում են հայ ժողովրդի հաշւին. որովհետեւ քաղաքական կեանքը անտանելի է եւ բռնակալական կարգերում զարգանալ՝ անկարելի»։

«Այդ բոլորի հանդէպ», շեշտում է թերթը, «ոչ թէ պիտի գաղթել, վաթանն անտէր թողնել եւ կամ թուրք կառավարութեան չարին ծրագրերին իրագործելու համար յարմար գետին պատրաստել, այլ մնալ երկրում, տանջւել, չարչարւել եւ միաժամանակ կազմակերպւել ու զինւել՝ տապալելու բռնա-

կալութիւնն ու նորա փլատակների վրայ Ազատու-թեան դրօշը պարզելու։

«Հեռանալով, գաղթելով խուրաքանչիւրը իր կա-չին, իր կեանքը ազատած կը լինի եւ մասամբ էլ տնտեսապէս բարւոքած իր վիճակը, բայց հայրե-նիքն ու ազգութիւնը կը վնասւին դրանից։

Սովից եւ Գաղթից չպիտի փախչել, այլ պիտի աշխատել դրանց դէմ կռուել»։

V— Ներքին Չարիք.— *Հայ Յեղափոխական շարժումը շատ դժուարին եւ նման չունեցող պայ-մանների տակ առաջ եկաւ ու իր գործը շարունակեց։ Բացի այն, որ երեք պետութեան մէջ բաժանուած էր եւ տարբեր քաղաքականութիւնների ու վերաբեր-մունքի էր հանդիպում. բացի Թիւրք կառավարու-թեան եւ Թիւրք ու քիւրդ ժողովուրդների դէմ կռուե-լուց. բացի դիւանագիտական անորոշ, խաբուսիկ եւ տատանւող քաղաքականութիւնից եւ բացի այն, որ Եւրոպայից շա՛տ հեռու լինելով իր ձայնը, բո-ղոքը ուշ էր հասնում ու վրդովւում հասարակական կարծիքը, այն իր ճանապարհին ունէր եւ ներքին, ազգային կեանքում գործող խոչնդոտներ, որոնք աւելի մեծ վնաս էին հասցնում քան արտաքին հան-գամանքները։*

Մեր կեանքի մէջ տարապայման դրութիւն է ե-ղել, որի մէջ շատ դժւար է եղել որոշ դրական գործ կատարել։

Մենք շրջապատւած ենք եղել անթիւ թշնամինե-րով և միաժամանակ մեր մարմնի վրայ ունեցել ենք տզրուկներ, որոնք հայ են եղել և Հայութեան արիւնն են ծծել, աշխատելով միշտ «իրենց հաւատարիմ հը-

ւածել յեղափոխական գործիչներին։

Դրանք երեք կարգի են բաժանւում՝ հոգեւորականներ, հարուստներ և մտաւորականներ։

ա) Հոգեւորականներ, *որոնք պաշտօնի գլուխ անցնելով՝ ամէն չարաթ կառավարութեան դուռը դնալով եւ սիրալիր ու ժպտալից ընդունելութիւն գտնելով, և որոնք հակայեղափոխական լինելով եւ յետադիմական բանակին պատկանելով՝ կարողացել են մեծապէս վնասել յեղափոխական գործին եւ իրենց որոշ ու կեղտոտ դերը կատարել։ Ահա ձեզ Աչըգեան պատրիարքը, որ փոխանակ իր ժողովրդի իրաւունքներն ու պատիւը պաշտպանելու, մաքառելու նրա ազատութեան եւ գոյութեան համար՝ ինչպէս շատ շատերն իր խաւից, Թուղթներ և յայտարարութիւններ է հանում, գրում ժողովրդի մէջ եւ զգուշացնում, որ հեռու մնան «որոմներից» (յեղափոխականներից) եւ միաժամանակ պատւիրում է գաւառների իր ներկայացուցիչներին՝ ամէն ջանք չխնայել և պայքարել յեղափոխութեան ծաւալման դէմ։ Հոեգւորականութիւնը, պաշտամունք դարձնելով միապետական սկզբունքը, ինքն էլ որպէս խաւ լինելով ո՛չ արտադրող ու ժողովրդի հաշւին ապրող, միաժամանակ միշտ լաւ ու քաղցր ընդունելութիւն գտնելով բարձր շրջաններից, իր որոշ «աշխատանքների» համար վարձատրութիւն եւ շքանշաններ ստանալով, բնական է որ չէր կարող ժողովրդի գիտակցութեան եւ ազատութեան կողմնակից լինել։*

Եթէ մենք իրաւունք եւ հիմք չունենանք ամբողջ հոգեւորականութեան եւ նոյնիսկ նորա մեծամասնութեան մեղադրելու, բայց համարձակօրէն կարող

ենք ասել, որ 90–ական թուականների պաշտօնեայ հոգեւորականների մեծ մասը կառավարական դիտումների պաշտպան էին եւ կամ, աւելի ճիշդ արտայայտուած լինելու համար, հակայեղափոխական բանակին մէջ էին:

Տգէտ եւ հասարակ գիւղացիութիւնը, որ այն ժամանակ եկեղեցու եւ աղօթքի ազդեցութեան տակ էր գտնւում եւ հաւատում էր թէ քահանաներն ու վարդապետներն են այն առաջնորդները, որոնք դըրախտ պիտի տանեն քրիստոնեաներին եւ հաւատացողներին, մշտապէս գտնւում էին նրանց քարոզների ազդեցութեան տակ: Նրանք էլ քարոզում էին յեղափոխականներին չհաւատալ:

Քարոզում էին. որովհետեւ հաւատո՞ւմ էին թէ վախից ստիպուած էին, այդ այլ խնդիր է, բայց փաստն այն է, որ հայ հոգեւորականութեան որոշ մասը, Հայկական Ազատագրութեան շարժման մէջ ո՛չ միայն չէզոք, հեռու չմնաց, մի կողմ չքաշւեց, այլ եւ ակտիւ կռիւ մղեց՝ *քարոզներով, կոնդակներով եւ մատնութիւններով:*

Բ) Հարուստներ.— *Մեր կեանքի մէջ հայ հարուստները շատ բացասական դեր են խաղացել: Ճիշդ է եղել են տիպեր, որոնք իրենց դրամը, ունեցւածքը կտակել են եկեղեցու, ուսումնարանների եւ բարեգործական նպատակների, բայց այդ եղել է պատահական եւ միայն փոքրամասնութեան մէջ: Նրանք եւ ո՛չ մի դրական քայլ չեն արել քաղաքական ասպարէզում եւ շատ անգամ, աւելի ճիշդ՝ միշտ, հակառակ են ընթացել ու կռիւ յայտարարել յեղափոխական շարժումների դէմ: Այդ կողմից հոգեւորականներն աւելի մասնակցութիւն են բերել, ար–*

տագրել են շատ նշանաւոր եւ ղեկավարող անհատներ, որոնք իրենց տեմպով յեղափոխական բանակին աւելի են մօտեցել:

Կենտրոնացած լինելով գլխաւորապէս Պոլսում եւ իրենց ձեռքն ունենալով ազգային-հասարակական գործունէութեան ղեկը, միաժամանակ հեռու լինելով բուն երկրի ցաւերից, տառապանքներից եւ չունենալով ազգային-քաղաքական իդէալ, նրանք միշտ աշխատել են բարեկամ լինել Թիւրք կառավարութեան հետ եւ օգտուել նրանից:

Պատահական մարդիկ են եղել դրանք, որոնք բաղդի բերմամբ կարողացել են հարստութեան տիրանալ, մեծ մասամբ տգէտ եւ քաղաքական հասունութիւնից ու եւրոպական կրթութիւնից զուրկ մարդիկ են եղել, որոնք մի նպատակ են ունեցել — հաւատարիմ մնալ կառավարութեան և հարստանալ:

Պոլսոյ մէջ նրանք երեւելի ամիրաներ, էֆէնդիներ են եղել, պալատական սեղանաւորներ, զանազան փաշաների բարեկամներ, նրանց համար թանկագին քարերի և արդ ու զարդի վաճառականներ, ունեցել են նշանաւոր խանութներ եւ լաւ առեւտուր. համարեա միշտ կառավարութեան հայթայթել են անհրաժեշտ ապրանքներ, զօրաբաժնի պէտքերը հոգալու համար յաճախակի կապալառու լինելու յարմարաւոր թեկնածուներ են եղել, գաւառներում հարկեր հաւաքելու եւ գնելու համար միշտ բարեկամներ են որոնել եւ գրասենեակներ են ունեցել, գաւառական կառավարիչների համար փոխատու դրամարկղներ են եղել եւ առ հասարակ կառավարութեան և նորա ներկայացուցիչների հետ առեւ-

տըրական, գործի կամ շահի որոշ կապեր են ունեցել։

Պօլիսն աւելի ազատ, ապահով քաղաք է եղել, ուր ճնշումներն էլ այնքան զգալի ու տեսանելի չեն եղել հարուստ դասակարգի համար։ Նրանք ապրել են եւրոպական ճոխութեան մէջ, դեսպանների մշտական հսկողութեան տակ, թատրոններում եւ խնճոյքներում. եւ շատ բնական է չէին կարող կամ աւելի շուտ չէին ցանկանում ըմբռնել հայ ժողովրդի ցաւը։

Բռնութի՛ւն... այդ բոլորը սուտ է, յերիւրանք է — գոռում էին նրանք — այդ բոլորը ինչ որ խելացընոր երիտասարդների եւ անմիտ յեղափոխականների գործն է, որոնց ո՛չ մի հաւատք չպիտի ունենալ, բացատրում էին նրանք։

Նրանց հիմնական տեսակէտն այն է եղել, որ ամէն ինչ խաղաղ է, լաւ է, որ հայութիւնը երախտապարտ պիտի մնայ սուլթանական բարեխնամ կառավարութեան եւ, որ գլխաւորն է, պիտի աշխատէ «լինել խոհեմ, հեռատես եւ հաւատարիմ»։ Ճի՛շդ է, իրենք երբ խոհեմ են եւ հաւատարիմ՝ լաւ վարձատրւում են եւ շքանշաններ ստանում, իսկ երբ հայութիւնն է խոհեմ՝ նորից կոտորւում է... Ճի՛շդ է, իրենք ապահով են և թւում է թէ՝ եթէ ազգն էլ իրենց պէս լինի՝ ապահով կը լինի։ Ամէն բան իրենց արշինով են չափում։

Իրենց կեանքում սով, գաղթ, հալածանք, բանտ չեն տեսել. իրենց կանանց եւ աղջիկներին չեն բռնաբարել, իրենց հարստութիւնն ապահովաբար ո՛չ մի վտանգի չի ենթարկւել եւ կեանքերնին էլ շռայլութեան մէջ են անցկացրել, և երբ նրանց պատմում ես չարչարանքների, տանջանքների, բանտերի, աք-

սարանքների, սովամահութեան եւ այլ նման անտանելի երեւոյթների մասին, նրանք ապշահար բացականչում են.

— Չէ՛, ճանըմ, այդ բոլորը ճիշդ չեն։

Դրանք նմանւում են այն հարուստ տիկնոջ, որ տասնեակ տարիներով փողոցով չի քայլել, սոով զբօսանքի չի ելել, միշտ քնքշանքի, գեղխութեան եւ առատութեան մէջ է ապրել ու գոհ վիճակ ունեցել։

Մի օր նա ցանկութիւն է յայտնում դուրս ելնելու եւ պտտելու, ժողովրդի կեանքին ծանօթանալու։ Նրան ընկերակցում են երկու աղախիններ։ Երկար պտտելուց յետոյ, նա աղքատների թաղն է մըտնում, ուր տիրում է թշւառութիւն, հիւանդութիւն եւ կեղտոտութիւն։

Մի տան մօտ նա պատահում է 7–8 տարեկան աղջկայ դիակի, որի վրայ էին հաւաքւել ծնողներն ու բարեկամները։ Սովի տարի է լինում։ Իւրաքանչիւր օր տասնեակներով են մեռնում։

Եւ տիկինը, որի սիրտն արդէն նւաղել էր, հարց է տալիս իր աղախիններին՝ թէ ինչի՞ց է մեռել փոքրիկ աղջիկը։

Նրանք հետաքրքրւում են եւ պատասխանում տիկնոջ, որ 3–4 օր հաց չի կերել երեխան ու մեռել է սովից։

— Մի՞թէ սովից էլ են մեռնում մարդիկ, զարմանալով հարց է տալիս տիկինը։

Այսպէս են եղել եւ մեր հարուստները։ Նրանք չեն կարողացել պատկերացնել հայ ժողովրդի տանջանքը, իսկ շատերն էլ հեռու են փախել այդ ցաւի մասին խօսելուց։ Նրանք միշտ թաքնւել են բարե-

*գործների դիմակի տակ· տուել են մի քանի հազար-
ներ, որպէսզի մի քանի տասը հազար անգամ իրենց
անունը յիշւի Թերթերում, յատուկ պատգամաւո-
րութիւններ գնան եւ կաթողիկոսներից, պատրի-
արքներից կոնդակ ստանան: Նրանք միշտ մի բան
են պնդել, որ հայ ժողովրդին քաղաքական ազատու-
թիւնը այնքան կարեւոր չէ, որքան «հաց» ունենալը,
որը ձեռք կը բերւի, երբ հաւատարմութիւն լինի եւ
աշխատանք:*

*Նրանք պարզ պատկերացնում են, որ յեղափո-
խական շարժումն իրենց վնաս է, որովհետեւ կառա-
վարութիւնը հալածանք կը սկսի հայերի դէմ, ապա
ուրեմն և իրենց դէմ, կառավարութիւնը
կասկածով կը վերաբերւի ու իրենց պաշ-
տօններից, շահի աղբիւրներից կը զրկէ, որ եթէ
ժողովուրդն ազատւի, իրենք չեն կարող հա-
յութեան անունից խօսել, բանակցել և ներկայա-
նալ կառավարութեան, և որ առ հասարակ հաճելի
չեն նման խմորումները· այդ է պատճառը, որ բոլոր
հայաշատ կենտրոնների բուրժուա հայերը՝ վաճա-
ռականներ, խալիչիներ, կապալառուներ, պաշտօն-
եաներ եւայլն ո՛չ միայն հեռու չեն մնացել, չեն օ-
ժանդակել յեղափոխական շարժման, այլ եւ ակտիւ
կռիւ են մղել՝ հանդիսանալով կառավարութեան
ձեռքում որպէս խաղալիք:*

*Նրանք դրամ չէին տալիս եւ դրանով զրկում էին
յեղափոխութեան կարեւոր նեցուկից· Նրանք երկ-
պառակութիւն էին սերմանում ազատամիտ տարրե-
րի մէջ· Նրանք միշտ ընդդիմութեան մէջ էին պահում
հոգեւորականութեան եւ յեղափոխականներին· Նր-
րանք զանազան խաղաղարար յանձնախմբի անդամ-*

ներ էին լինում եւ միջնորդ՝ կառավարութեան եւ Հայ ժողովրդի միջեւ եւ չէին մոռանում հիմնել բարեգործական հիմնարկութիւններ՝ հակակշռելու յեղափոխական կազմակերպութիւններին, և ամէն անգամ էլ թութակի պէս կրկնում էին, թէ յեղափոխութիւնը ազգի տունը քանդեց, կոտորածների պատճառ դարձաւ, ահագին վնաս տուեց եւ ապա ուրեմն պէտք է երես դարձնել նրանից եւ կռիւ մղել նրա դէմ: Այդ բաւական չէր: Նրանք ամէն կերպ աշխատում էին աջակցել կառավարութեան՝ յեղափոխականներին որսալու համար եւ շատ անգամ էլ արդարացնում էին կառավարական պաշտօնեաների խստութիւններն ու գազանութիւնները:

Նրանցից շատ-շատերը արժանացել են մեծ պաշտօնների, նախարարութեան աստիճանի և ո՛չ մէկը ո՛չ մի դրական քայլ չի առել բարելաւելու իր հայրենակիցների դրութիւնը:

Նրանք պաշտօններ ստացան եւ չքանշանների արժանացան հազարաւոր հայերի գլխներ ոտի տակ տալով եւ կամ անարդարութիւնը պաշտպանելով: Ո՛չ մի յոյս չի եղել դրանցից, համաձայնութեան ո՛չ մի եզր անկարելի է եղել գտնել, և այդ է պատճառը որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հաւասար չափով կռիւ է յայտարարել եւ այդ տիպերի դէմ՝ համարելով նրանց աւելի վտանգաւոր թշնամիներ Ազգային Ազատագրութեան:

Գ) Մատնութիւններ.— *Հայ ժողովրդի մարմնի վրայ գտնուած խոցը աւելի շատ կործանարար է եղել քան արտաքին հարուածները: Հէնց յեղափոխական գործունէութեան սկզբնական շրջանում՝ բազ-*

մաւթիւ թրքական լրտեսների կողքին մի առանձին վոհմակ էլ է երեւան գալիս՝ բաղկացած բացառապէս հայերից։ Սրանք, ծանօթ լինելով ժողովրդի հոգեբանութեան, հնարաւորութիւն ունենալով ամէն մի խաւի եւ շրջանի մէջ մտնելու, կաշառուած լինելով եւ կամ ուղղակի ռոճիկ ստանալով կառավարութիւնից, ամէն կերպ աշխատում են յեղափոխական գաղտնիքներ դուրս տանել, որսալ նշանաւոր գործիչներին, մատնել զէնքի պահեստները եւ հետապնդել հայդուկային խմբերին։

Նրանք ամէն տեղ էին. եկեղեցիներում՝ պատարագի ժամանակ. հոգեհանգիստների եւ ցոյցերի ընթացքում, հարսանիքներում եւ կեր ու խումի մէջ. պանդուխտ հայրենակիցների՝ մշեցիների, վանեցիների իջեւանած պանդոկներում, ուր երբեմն իբր հոգեւորական էին երեւում, երբեմն կառավարութեան պաշտօնեայ, իսկ շատ յաճախ էլ որպէս յեղափոխական գործիչ։ Նրանք իրենց արհեստը հասցրել էին կատարելագործութեան եւ չէին տրտնջում, երբ մի քանի անգամ էլ, թէեւ կարճատեւ, բանտ էին նետւում. Նրանք փնտրում էին պահեստներ, որսկանների պէս հետապնդում էին նշանաւոր յեղափոխականներին, որոնց գլուխը հազարներով էր գնահատուած կառավարութեան կողմից։ Դուք կը պատահէք նրանց թիւրք զինուորների հետ՝ կռուելիս հայդուկների դէմ, թունաւորելիս յեղափոխական գործիչներին եւ խոստովանեցնող պաշտօնեաների հետ միասին բանտարկեալների խցում։

Նրանք ամէն տեղ էին եւ սողունների պէս քարշ էին գալիս մեծ պաշտօնեաների յետեւից ու միշտ նր-

րանց գարշապարներին փարած՝ իրենց գոյութիւնը քարշ տալիս:

Հասարակութեան բոլոր խաւերն էլ իրենց ներկայացուցիչներն են ունեցել այդ որջում — հոգեւորականներ, հարուստներ, գիւղի ռէյսներ, գիւղացիներ, վաճառականներ, հին յեղափոխականներ եւ բազմաթիւ այլ բաղդախնդիրներ:

Քանի նրանք հեռացել են կենտրոնական քաղաքներից եւ խուսափել իշխանութեան անմիջական հսկողութիւնից եւ քանի մօտեցել են յետ ընկած գիւղերին՝ աւելի անտանելի, կեղեքիչ, բռնակալ են դարձել եւ մի-մի պատուհաս եղել առանց այն էլ աղքատ եւ յուսահատ հասարակութեան գլխին:

Իրենց շրջաններում նրանք մի-մի իշխաններ են եղել, որոնց հրամանները օրէնք են եղել, իսկ չը հպատակողները՝ վտանգաւոր յեղափոխականներ անուանել ու դէպի բանտ առաջնորդել:

Դրանք մի կողմից խոչընդոտ են հանդիսացել յեղափոխական շարժման ծաւալման, միւս կողմից էլ՝ անբարոյականացում են մտցրել հասարակական լայն խաւերի ու յեղափոխական շարքերի մէջ, երբ սիպուած ես եղել շա՛տ մեծ զգուշութեամբ մօտենալ դէպքերին եւ դէմքերին:

Բացի այն, որ նրանք բանտ են առաջնորդել շատ յեղափոխականների, միաժամանակ եւ շատերն էլ զոհ են գնացել նրանց ահաբեկման ենթարկելու ժամանակ: Բացի այն, որ նրանք մատնել են զէնքեր եւ պահեստներ, նրանց վրայ ահագին գումարներ են ծախսած՝ չէզոքացնելու եւ կամ մէջ տեղից վերցընելու այդ տիպերին:

Դրանք, այդ երիտասարդ եւ ճարպիկ տիպերը,

փոխանակ միանալու յեղափոխական շարքերին եւ փոխանակ իրենց կեանքը վտանգի ենթարկելու՝ հայրենիքի եւ ազգի գերագոյն շահերի համար, ընդհակառակը մեծ ծառայութիւն են մատուցել Թիւրք կառավարութեան։

Եւ այսպէս մատնութիւնները ժողովրդի մէջ առաջ են բերել բարոյալքում, յուսահատութիւն եւ վախ, ապա խլել են յեղափոխական նշանաւոր ահաբեկիչներ և ուժ, ու վերջապէս նիւթական խոշոր վնաս են հասցրել Ազատագրական շարժման։

Եւ այսպէս հայկական իրականութեան մէջ յեղափոխական նախնական շրջաններում, հոգեւորականները, հարուստներն ու մատնիչները կազմել են այն խորհրդաւոր եւ ուժեղ որոգայթը, որի մէջ ցանկացել են ձգել յեղափոխութեան եւ մի անգամից փորել նորա գերեզմանը. բայց անօգուտ։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, վերլուծելով այդ երեք ֆակտորները, պարզաբանելով մանրամասնօրէն Ներքին Չարիքի վնասակար կողմերը եւ միշտ երեւան հանելով նրանց ազգադաւ գործունէութիւնը, խիզախօրէն ընդառաջ է գնացել եւ այդ վտանգին, չի յուսահատուել եւ աստիճանաբար պայքարելով ու կռուելով՝ Հայկական Ազատագրութեան դրօշն է բարձր պահել։

VI— Դիւանագիտութիւն.— *Հայկական Հարցի դժուարին լուծման եւ յեղափոխական շարժման աննպաստ ընթացքի մէջ դիւանագիտութիւնն իր խոշոր դերն է խաղացել։ Եւրոպական մեծ պետութիւնները մինչ բալկանեան փոքր ազգութիւնների ազատագրութեան գործում պարզ եւ*

որոշակի դեր ունէին, Հայկական Խնդրում տատանւող եւ փոփոխական գտնւեցան: Նրանց համար պարզ էր եւ ճանապարհն էլ յայտնի, որ յոյների անկախութիւնից յետոյ պիտի գար Սերբիան, ապա Ռումանիան եւ Բուլգարիան: Նրանք այդ ժողովուրդներին եւրոպացիների անբաժան մասերն էին համարում, իսկ Բալկանները՝ Եւրոպայի բաղկացուցիչ մասը եւ այդ է պատճառներից մէկը, որ նըրանք՝ Թիւրքիան Ասիա քշելու եւ Եւրոպայից հեռացընելու ծրագիրն այնքան արագօրէն իրագործեցին: Բացի այդ՝ բալկանեան ազգութիւնները աւելի առնականօրէն կազմակերպւած լինելով, միշտ հնարաւորութիւն ունենալով իրենց ցաւերը յայտնելու, անմիջապէս շրջապատւած լինելով քրիստոնեայ ազգութիւններով եւ լինելով սլաւոնական մեծ ցեղին պատկանող, կարողացան շատ շուտով ձեռք բերել իրենց ազատութիւնը: Հայկական Հարցի մէջ դիւանագիտութեան խաղացած դերը եղել է երկդիմի և խիստ անպատւաբեր:

Եղել են դէպքեր, երբ ռուսական կառավարութիւնն ու դիւանագիտութիւնն են ժպտացել մեզ, յոյս տւել որ շուտով կ'ազատւենք և պաշտպան հանդիսացել՝ արգիլելով ճնշումներ, հալածանքներ: Եղել են եւ ժամանակներ, երբ ռուսական ցարը, հայկական կոտորածներից յետոյ իր նւէրն է ուղարկել սուլթանին՝ որպէս բարեկամական նշան: Շրջաններ են գտնւել, երբ Անգլիան իրաւամբ հետաքրքրւել է հայերի ազատութեամբ, միջամտել է նրանց համար եւ երբեմն էլ սպառնալիքներ է կարդացել, բայց չը պիտի մոռանանք նաեւ, որ լորդ Սալզպիրին յայտարարել է նաեւ, որ անգլիական նաւատորմը չի կա-

րող Տաւրոսի բարձունքներն ի վեր մագլցել:

Անգլիա եւ Ռուսիա, ահա երկու մեծ պետութիւններ, որոնք մեր ժողովուրդի սրտում որպէս բարեկամ որոշ տեղ են գրաւել, բայց որոնք իրենց անմիտ մրցակցութեամբ պատճառ են հանդիսացել Հայ ժողովուրդի անլուր տառապանքներին: Ահա դրանք, այդ երկու ուժեղ տէրերը եւ պետութիւնները, որ հարեւան են իրար Պարսկաստանի, Աւղանիստանի կողմից, որոնցից մէկը Հարաւի գաղութների հինաւուրց տէրն է, իսկ միւսն անդադար դէպի Հարաւ է արշաւում, որոնցից մէկը ծովերի հսկան է, իսկ միւսը՝ ցամաքի, եւ այդ երկու ուժերը մրցելով եւ փոխադարձաբար անվստահութիւն ցոյց տալով եւ խուսափելով զէնքի ոյժի դիմել՝ իրենց տիրապետութեան սահմանները վճռելու համար, վճռեցին բարեկամանալ սուլթանի հետ եւ անուշ ու քաղցր ժպիտներով իրենց ազդեցութիւնն ապահովել:

Ահա նրանք, Չէյթունի ապստամբութիւնից յետոյ, «միջնորդի» դերի մէջ, որ փոխանակ պատժելու անմեղ եւ քրիստոնեայ ժողովրդին սրախողխող անող Թիւրք պաշտօնեաներին, աշխատում են հաշտեցնել ժողովրդին՝ կառավարութեան հետ եւ պայմաններ են առաջարկում՝ զինաթափ լինել, ապստամբութիւնը ղեկավարողներին յանձնել կառավարութեան, իրենց քանդած զօրանոցները վերանորոգել եւայլն: Ահա դրանց միջամտութիւնը:

Ահա նրանք, 95 Թւի կոտորածի ժամանակ, երբ ո՛չ մէկը իր խրոխտ ձայնը չբարձրացրեց. եւ լռեցին, լռեցին տմարդօրէն ու նոյնիսկ... անուղղակի Թոյլատրեցին:

95-ի կոտորածների ժամանակ, երբ Տրապիզոնի

հայութիւնը դիմեց ռուս հիւպատոսին եւ օգնութիւն աղերսեց, նա ցինիկօրէն պատասխանեց. «Դուք արժանի էք»: Կարնոյ մէջ կոտորածն սկսւում է ռուս հիւպատոսի Շաքիր–փաշային այցելելուց մի քանի րոպէ յետոյ, իսկ Վանի հիւպատոսն ասել է. «Երբ մեր պետութեան մէջ հայերն այսպէս ապստամբէին՝ մենք աւելի խիստ կը վարուէինք»: Նոյն այդ ժամանակները, երբ Կովկասում գտնուած փոքրաթիւ չեզափոխականները, լսելով իրենց հայրենակիցների անլուր տանջանքները, վճռում են օգնութեան հասնել, ռուս կառավարութեան կողմից հալածանքի են ենթարկւում, ձերբակալւում եւ իրենց նպատակի կիսաճամբին մնում:

Ահա եւ Անգլիան: Նորա դիւանագիտական ներկայացուցիչներն էլ բացասական դեր են խաղացել եւ անշուշտ այդ արդիւնք է կառավարութեան վարած ընդհանուր քաղաքականութեան:

Վանի 96 թուի կռուի ժամանակ անգլիական հիւպատոսն ու միսիօնար Ռէյնօլտսը բացարձակապէս պաշտպանեցին կառավարութեան, զինւած հայերին դուրս հանել տւին քաղաքից եւ հնարաւորութիւն տուեցին վայրենի գազանների համար կոտորելու, թալանելու եւ բռնաբարելու: Այդ սարսափներից յետոյ նրանք, «քաղաքակրթւած Եւրոպայի այդ երկու ներկայացուցիչները», համրագրութիւն կազմել տւին, թէ հայերն իրենք են մեղաւոր:

Դիւանագիտութեան տատանւող դիրքի պատճառները մանրամասնօրէն վերլուծելու կարիք չըկայ, որովհետեւ մարդկային մտածողութեան եւ գործողութեան այդ ճիւղի էութիւնը տատանումն ու յարատեւ փոփոխութիւնն իսկ է:

Զնայած այդ բոլոր եւ այլ նման փաստերին, մի բան պարզ էր, որ Հայկական Հարցի եւ այլ հարցերի տէրը մեծ պետութիւններն էին: Սրանք են, որ տալիս են ազատութիւն եւ տնօրինում են ազգութիւնների բաղդը. սրանք են որ ընտրութիւններ են անում և աւելի ընդունակներին առաջ քաշում և սրանք են, որ իրենց շահերի պաշտպանութեան համար այս ու այն ազգութիւններին ստրկութիւնից դուրս են հանում եւ իրենց համար բնական պատւար կանգնեցնում: Սրանք են, որ ոտի տակ են տալիս թոյլերին, անզօրներին և իրենց ուշադրութիւնն են գրաւում միայն նրանք, ովքեր իրենց ազատութեան համար կռուել, արիւն թափել գիտեն եւ վերջապէս սրանք են, որ իրենք ուժեղ լինելով՝ միաժամանակ եւ ուժն են գնահատում:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, բնականաբար չէր կարող անտեսել դիւանագիտութեան պէս մի կարեւոր ուժ և իր դիրքը սկզբից և եթ որոշեց՝ բացասական: «Հայկական Հարցով», գրուած է «Դրօշակ»ի 95—ի թիւ 8-ի մէջ, «բաւականաչափ հետաքրքրւում են Ռուսիան եւ Անգլիան ո՛չ թէ մարդասիրութիւնից դրդուած, այլ իրենց շահերից: Սրանք եւ ուրիշներն ուրախութեամբ զոհ կը տան մի քանի ազգութիւնների շահեր, դանց կ'առնեն նրանց պահանջները — միայն թէ՝ statu-quo-ն պահպանւի: Հայկական յեղափոխութիւնն սպառնում է Փոքր-Ասիայի քաղաքական ֆիզիոնոմիային, որի համար էլ պետութիւնները ձեռք են առել Հայկական Բարենորոգումները»:

Ապա մի շարք խմբագրականներով ցոյց է տալիս, որ իւրաքանչիւր մի նոր երկիր եւրոպական դիպլոմատիայի համար հանդիսանում է նոր շուկայ՝

իր պետութեան մէջ գտնուած ապրանքները արտահանելու համար, և այդ է պատճառներից մէկը, որ նրանք այնքան անտարբեր են գտնւում դէպի մի ազգութեան անպատմելի տանջանքները: «Տաճկաստանը, նաեւ Հայաստանը հանդիսանում են նման չուկաներից, ուր պետութիւնների շահերը խաչաձեւում են, որի համար էլ բաւականաչափ զգոյշ են վարւում, որ չիցէ թէ համաշխարհային պատերազմ առաջ գայ»:

Այս տողերը գրելու ժամանակ այդ գուշակուած համաշխարհային պատերազմն արդէն իրականութիւն է ուղիղ 20 տարի այդ թւականից յետոյ, եւ ռուսական բանակն էլ յաղթականօրէն արշաւում է Հայաստան՝ գրաւելով Էրզրումն ու Տրապիզոնը, իսկ Ֆրանսիայում Վէրտէօնը՝ ամիսներով քաջաբար դիմադրում է գերման բանակների գերեզման հանդիսանալով:

Եւրոպական պետութիւնները, ճիշդ է, միշտ միջամտում էին եւ միայն միջամտում: Նրանք ո՛չ մի ակտիւ, դրական միջոցի չէին դիմում: Նրանք զգուշանում էին այդ հնոցը հրահրելուց, վախենալով բռնկումից: Եւ այդ էր պատճառը, որ դիւանագիտութիւնը միշտ մշակում էր հայերի համար «բարենորոգումներ», բայց ո՛չ մի անգամ նա չիրագործեց բարենորոգում:

Եւ իրաւունք ունէր «Դէյլի-Նիւզ»ի թղթակիցը բնորոշելու, որ հայկական այդ ռեֆորմները «գրւած թղթի կտորը չեն արժում», այնքան անհիմն, անհաւատալի եւ որ գլխաւորն է արժան էին:

Ունենալով բացասական վերաբերմունք հանդէպ պաշտօնական դիւանագիտութեան, Դաշնակ-

ցութիւնը, սակայն, չէր մոռացել որ անդին մի խոշոր ուժ կայ, որին պիտի ապաւինել — այդ հասարակական կարծիքն է, ժողովուրդների խիղճն է, ընտրողների ձայնն է, որ այնքան մեծ նշանակութիւն ունին: Բայց այդ բոլորից դուրս առաւել իրական արժէք ունի եւրոպական հասարակութեան եւ դիւանագիտութեան աչքում մի ժողովրդի ապրելու խոր գիտակցութիւնը, իր իրաւունքների պաշտպանութիւնը, իր պատւի եւ ազատութեան համար զոհւելը եւ այն, որ խնդրողին, աղաչողին եւ աղերսողին չեն տայ, այլ կ'աշխատեն կառավարել, իսկ դիմադրողին եւ իր ազատութեան համար նահատակներ տւող ժողովրդին ի նկատի կ'առնեն եւ կ'աշխատեն, եթէ ոչ յարգանքից, գոնէ իրենց շահի տեսակէտից նպատակայարմար ձեւով օգտագործել:

Դիւանագիտութեան աչքում նորից նշանակութիւն ունեցողը կազմակերպւած կռիւն է, ապստամբական շարժումներն են, որոնք Դաշնակցութեան յեղափոխական գործելակերպի գլխաւոր առանցքն են կազմել:

VII— Յեղափոխական կռիւ.— Մինչեւ 90-ական թւականները, հայկական իրականութեան մէջ կային հոսանքներ, որոնց նպատակն էր ազատել Հայաստանը՝ պրօպագանդայի, դիմումների միջոցով՝ գրելով, բացատրելով եւ հասկացնելով, որ 20-րդ դարում արդէն ուտոպիայի շարքումն էր դասւում եւ անհիմն գործունէութիւն համարւում:

Ոմանք էլ գրութիւնից անցան քարոզների, հիմնեցին որոշ թերթեր, բազմաթիւ դպրոցների մէջ աշխատեցին կրթել սերունդն այդ ուղղութեամբ եւ հրապարակով էլ սկսեցին խարազանել, քննադատել

կառավարութեան պակասները: Աստիճանաբար զարգանալով, այդ հոսանքից ոմանք նպատակայարմար դատեցին գործի անցնել եւ ահա կազմակերպուեցան Պոլսոյ եւ Կարնոյ ցոյցերը, երբ եւ յեղափոխական ճառեր արտասանուեցան, թռուցիկներ ցրուեցան եւ եղան վիրաւորներ, ձերբակալուածներ, որոնք անշուշտ իրենց որոշ նշանակութիւնն ունեցան հասարակութեան հոգեբանութեան վրայ:

Այդ բոլորից յետոյ, բուն Երկրի մէջ, զանազան վայրերում, ըմբոստ տիպեր երեւան եկան, որոնք իրենց շուրջն հաւաքելով մի քանի խիզախ երիտասարդներ, թափառական եղան ու սկսեցին հարուածել կառավարութեան ու պաշտպանել թշուառ հայ գիւղացիութեան: Ահա ձեզ Ալաշկերտի շրջանում Յարութիւն աղան, որ 91 թւի սեպտեմբեր 14–ին մի խոշոր ընդհարում է ունենում 4–500 հոգուց բաղկացած քրդական հրոսակախմբի հետ, եւ մի ամբողջ օր կռուելով կարողանում է փախուստի մատնել թշնամուն: Երբ խմբապետը վիրաւորւում է, նա դեռ շարունակում է յոյս ներշնչել կռուողներին եւ հրաման տալով գոչում է. «Կռուեցէք ցմահ, ցմահ տղերք. ինձ մի նայէք, որ ես վիրաւորուած եմ»:

Ահա եւ Կարնոյ շրջանում, Թորթում գաւառի Լինկաւ եւ Նիխաղ գիւղերի մօտ Շամիլ անունով հրոսապետը իր կտրիճ ընկերներով շրջապատում է 25 տաճիկ ճանապարհորդների՝ թալանում, կողոպտում, սպանում եւ դրանով սարսափ տարածում շրջակայ գիւղացիների վրայ: Նա ձեռք չի տալիս կանանց եւ երեխաներին, ինչպէս եւ հայ ազգաբնակութեան: Նոյն ինքնաբոյս, դաժան պայմաններից առաջ եկած ընտանիքին էր պատկանում եւ Մը–

չոյ դաշտի ալիզոնանցի Լեւոնը, որ 92ի սեպտեմբեր ամսում օրը-ցերեկով սպանում է մատնիչ Կրպօին եւ լեռները բարձրանում:

Այդ ցրւած ուժերը պէտք էր կենտրոնացնել, բոլոր անհատական ջանքերը կազմակերպել, ճանապարհ բաց անել խիզախ եւ ըմբոստ ոգիների համար ու միեւնոյն ժամուն կարգ ու կանոն, ոգեւորութիւն եւ որոշ նպատակ մտցնել գործի մէջ: Այդ կարող էին անել քաղաքական կուսակցութիւններ: Եւ ահա ասպարէզի վրայ երեւում է Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ մի առ ժամանակ կարողանում է իր շուրջը համախմբել բաւական թւով երիտասարդներ եւ ունենալ մի քանի տասնեակ մասնաճիւղեր: Բայց... պակասում էր գործունէութեան յստակ ծրագիր. պահանջ էր զգացւում գործողութիւնները կենտրոնացնել բուն երկրի մէջ եւ հեռու մնալ կենտրոններից, ապա բոլոր հրամանները Լօնդօնից չպիտի գային, այլ լայն իրաւասութիւն պիտի տրւէր տեղական մարմիններին, եւ որ գլխաւորն էր՝ կռիւը, ահաբեկումները եւ ապստամբութիւնը որպէս սիստեմա պէտք էր ընդունել եւ ո՛չ որպէս պատահական երեւոյթ:

Եւ այսպէս, հայ հասարակութեան որոշ մասը Հայ Ազատագրութեան բերեց իր գրիչը, ոմանք՝ քարոզներ, մի քանիսը՝ բողոքներ և ցոյցեր, ապա երեւան են գալիս պատահական դիմադրութիւններ ու ընդհարումներ, մինչեւ որ 90-ական թւականներին երեւում է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որը սկսում է կռիւն ու 26 տարւայ ընթացքում վարում անընդհատ, անվհատ եւ խիզախօրէն:

Մենք տեսանք, որ իր սկզբնաւորութեան նախ-

նական շրջանում, Դաշնակցութիւնն իր օրգանի միջոցով երեւան էր հանել այն դժուարութիւնները, որոնց պէտք էր յաղթահարել, մէջ տեղից վերացնել եւ որոնց վրայ ահագին եռանդ պիտի թափէր:

Մի կողմից նա պիտի աշխատէր համերաշխ *գործակցութիւն փնտռել թիւրք եւ քիւրդ ժողովուրդների հետ, ապա բոլոր այն յեղափոխական տարրերի հետ, որոնք միտք ունէին կուելու սուլթանական բռնակալութեան դէմ եւ այդ պատճառով նա ուրախութեամբ էր ձեռք մեկնում հայկական եւ թիւրքական, արաբական, մակեդոնական յեղափոխական տարրերին. իսկ միւս կողմից նա պարտաւորուած էր զգում* կռի՛ւ *մղել կառավարութեան, քիւրդ հօրդաների, թիւրք ժողովրդի չկամութեան, դիւանագիտական հակասական տրամադրութիւնների դէմ՝ արտաքին աշխարհում, և ներքին կեանքի մէջ՝ հայ ժողովրդի ստրկական հոգեբանութեան, հոգեւորականների, հարուստների եւ մատնիչների դէմ:*

Համերաշխութիւն եւ կռի՛ւ, *ահա այն երկու կարեւոր սկզբունքները, որոնք Դաշնակցութեան գործունէութեան առանցքն են կազմել, որոնք նորա շարքերի հոգեբանութեան ծանրութեան կենտրոնն են եղել եւ որոնց նա փարել է, շատ անգամ այնքան վնասակար ոգեւորութեամբ:*

Համերաշխութիւն եւ կռիւ, ահա այն երկու արտայայտիչ եւ բնութագծող երեւոյթները, որոնք ո՛չ թէ Դաշնակցութեան, այլ եւ ամբողջ հայ ժողովրդի հոգեկան անհրաժեշտ ատրիբուտներն են եղել՝ իր ստրկական գոյութեան ամբողջ ընթացքում:

Այդպէս ենք եղել ազգովին, երբ մենք ցանկացել ենք գոյութեան տանելի եզր գտնել թիւրք կառավարութեան, ռուս պետութեան հետ, աշխատել ենք զիջել, զիջել եւ նոյնիսկ մինչեւ չգոյութեան աստիճանի հասնել, միայն խաղաղ և ազատ թողնեն մեզ, եւ երբ այդ չի յաջողուել, երբ հալածել են եւ տանջել, երեւան ենք հանել կռուի բնազդի ու ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը եւ տալով բաւականաչափ զոհեր, կարողացել ենք, յամենայն դէպս, պահպանել մեր գոյութիւնը:

Այդպէս է եղել եւ մեր իրականութիւնը, որ երկուութեան է եղել բաժանուած, որի մի մասը քարոզել է խաղաղութիւն, հպատակութիւն և զգուշութիւն. իսկ միւս մասը՝ կռիւ, դիմադրութիւն, յարձակում եւ ինքնապաշտպանութիւն:

Այդպէս են եղել եւ յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ կռիւ, դիմադրութիւն, գրաւումներ անելով, և երբ նկատել են հաշտութեան ձեռք՝ իսկոյն ընդառաջ են գնացել, լիովին հաւատալով հակառակորդի անկեղծութեան:

Այս երկուութիւնը մեզ շա՛տ վնաս հասցրեց, բայց եւ գուցէ որոշ ծառայութիւն մատուցեց՝ մեր ազգային գոյութիւնը պահպանելու:

Ամբողջական կռիւը կարող էր մեզ սպառել, ոչնչացնել եւ աւերակի վերածել մեր երկիրը, իսկ ամբողջական համերաշխութիւնը, ենթարկումը, կա̀րող էր ձուլել եւ կամ ազգային իդէալից զրկել մեզ:

Այդ դեռ որոշ հիպօթէզ է, որ կարիք ունի լուրջ, պատմական ուսումնասիրութեան եւ ամենայն ուրախութեամբ թողնելով հոգեբանական այդ պրոբ-

լեմը, կ'անցնենք Դաշնակցութեան յեղափոխական տակտիկային:

Իր ծրագիրներն իրագործելու համար եւ դրւած նպատակներին հասնելու դիտաւորութեամբ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն ընդունեց յեղափոխական գործելակերպը՝ Զէնք *եւ* Կռի՛ւ:

Աւելի լայնօրէն բացատրելու համար այդ կարեւորագոյն տեսակէտը, ստիպւած ենք ստորաբաժանումներ անել եւ մանրամասն քննութեան ենթարկել, որովհետեւ կռիւը իր գործունէութեան գլխաւոր և շարունակական մասն է կազմել ու յեղափոխական մտածողութեան անհրաժեշտ յենարանը:

Կռիւը, որպէս յեղափոխական գործելակերպ, հետեւեալ մասերն է ունեցել՝ մտաւոր-հոգեկան, ինքնապաշտպանութիւն, ահաբեկումներ և ապըստամբական ձեռնարկներ:

Մտաւոր-հոգեկան — *Դարերի ընթացքում մեր ապրած ստրկական կեանքը մեր միտքն իր լճացած դրութեան մէջ է պահել եւ մենք աւելի թեթեւ արւեստների յետեւից էինք ընկած՝ քան լուրջ մտաւոր աշխատանքի: Բռնակալական կառավարութիւններն էլ՝ հիւսիսից և հարաւից շրջապատելով՝ հնարաւորութիւն չեն տւել ազատ զարգանալու, դպրոցներ ունենալու, թերթեր հրատարակելու, և այդ է պատճառներից մէկը, որ ազգի մեծամասնութիւնը չկարողացաւ ըմբռնել, իւրացնել յեղափոխական տեսակէտը, չնայած այդ այնքան սովորական էր ազատագրւած փոքրիկ ազգութիւնների կեանքում:*

Պէտք է ճշտել *այդ մտածողութիւնը եւ այդ էր պատճառը, որ արտասահմանում հիմնեցաւ «Դրօշակ» թերթը, որ այնքան խոշոր դեր է խաղացել*

վերջին մի քանի տասնամեակի ընթացքում: Բացի այդ եղան եւ մի քանի փոքրիկ հրատարակութիւններ՝ թարգմանութիւններ բալկանեան ազատագրական շարժման պատմութիւնից, յեղափոխական թըռուցիկներ, որոնք սկզբնական շրջանում այնքան էլ խոշոր դեր չե՞ն խաղացել:

Գլխաւորը բերանացի պրոպագանդան էր, կենդանի, սահուն խօսքը, որ հնչւում էր Վասպուրականի եւ Մուշի խրճիթներում, դպրոցի չորս պատերի մէջ, բազմաթիւ երեկոյթներում եւ համախմբումներում — կնունքի, հարսանիքի և զանազան զւարճութիւնների ժամանակ:

Ահա ձեզ աշակերտական, ուսանողական խըմբեր, որոնք շաբաթական մի անգամ նիստ են ունենում, կարդում են Րաֆֆու, Ահարոնեանի գրւածքները, հետաքրքրութեամբ ունկնդրում են «Դրօշակ»-ի յեղափոխական մտքերին ու վիճաբանութեան միջոցով վերլուծում այդ բոլորը, հակակշռում հին հասկացողութիւններին եւ ահա պայքարը պատրաստ է՝ հօր եւ որդիների միջեւ, սկսւում է ծաւալւել այդ շարժումը, խրամատն աւելի լայնանում է եւ նոր սերունդը կարողանում է ունենալ եւ նոր գաղափարներ, գործունէութեան նոր եղանակներ:

Ահա ձեզ յեղափոխական ուսուցիչները՝ Պետօն, Մարգար վարժապետը, որոնք աղքատ ցնցոտիներում պտտում են հայ գեղջուկի տներն ու քարոզում, հասկացնում, հող պատրաստում, ըմբոստութիւն սերմանում...

Ահա ձեզ Զաւարեանը Տրապիզոնի շրջանում, ուսուցչի պաշտօնով, որ իր չորս կողմն էր հաւա-

քել ծաղիկ երիտասարդութեան եւ նրանց նոր հորիզոններ էր բաց անում:

Ահա ձեզ յեղափոխական գործիչ Ք. Միքայէլեանը, Բալախանու նաւթարդիւնաբերողական շրջաններում, ուր զանազան վայրերից ղարիբական երիտասարդներ էին հաւաքուել՝ բաղդ որոնելու, աշխատանք փնտռելու. ահա նա, ծխի եւ մթի մէջ նստած, քարոզում է ազատութեան եւ ըմբոստութեան գաղափարները, դուրս է հանում ապագայ հերոսներին, ցոյց է տալիս նրանց նոր ճանապարհ, Ղարիբի երգած Ազատութեան ճանապարհը... Եւ այսպէս վերեւից մինչեւ ներքեւ, քաղաքներից մինչեւ գիւղ, մտաւորականից աշխատաւոր, միեւնոյն մտածողութեամբ են տարւում, մտքի նոր կապակցութիւններ են երեւան գալիս եւ մինչեւ այդ ստրկական կեանքը փոխւում է պայքարի, կուի, ըմբոստութեան եւ վերջնական նպատակով՝ ազատութեան:

Մարդիկ սկսում են այլ, նոր բանի մասին մտածել: Դաշնակցութեան նախնական պրոպագանդայի գլխաւոր եւ դրական յարաբերութիւններից մէկն էլ այն է լինում, որ նրա հիմնադիր-առաջնորդները հրամաններ չեն արձակում եւ կամ կենտրոններից ելեքտրական կոճակները սեղմելով՝ շարժումներ ըստեղծում, այլ իրենք որպէս հասարակ, հետեւակ գործիչներ ամենից առաջ են նետւում վտանգի գիրկըն ու իրենց օրինակով ոգեւորութիւն ներշնչում:

Մինչեւ այդ յեղափոխական ընտանիքում երեւում էին վատ նախանշաններ՝ յեղափոխական պրոֆէսիոնալ գործիչներ եւ նրանց հետեւող ու նրանց ծրագիրներն միայն իրագործող բանակներ: Այդպէս չեղաւ Դաշնակցութեան շարքերում, ուր մեծից

մինչեւ փոքր զոհաբերութիւնը, գաղափարի համար նահատակութիւնը դարձել էին պարտադիր և անհրաժեշտ, որով նա կարողացաւ գրաւել հասարակութեան համակրութիւնը: Եւ իրօք, միայն յեղափոխական պրօպագանդայով եւ կենդանի գործով, օրինակով կարելի կր լինէր փոփոխութեան ենթարկել հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնը: Դարերից ի վեր ապրելով ստրկական պայմաններում եւ ունենալով մէկից աւելի տիրապետողներ, հայ ժողովուրդը կարողացել է յարմարուել տիրող հանգամանքներին եւ մշակել մի հոգեբանութիւն, որ կարելի է անուանել՝ ստրկական, ենթարկուող, քծնող եւ վախ պարունակող:

Գուցէ այլ կերպ վարուել չէր կարող, եւ նա պարտաւոր էր՝ իր կեանքը եւ գոյքը պաշտպանելու համար ամէն ներելի եւ աններելի միջոցի դիմել, նոյնիսկ հարեւանի դժբաղդութեան պատճառ դառնալ. չվիճենք: Բայց փաստ է, որ հայութեան մէջ պակասում էին պատուի պաշտպանութեան, արիւնակցին օգնելու եւ թշնամուն դիմադրելու մարդկային հոգուն յատուկ զգացումները:

Ստեղծուել էր մի զգալի, անտանելի կացութիւն, երբ եղբայրը եղբօր դէմ պիտի դաւէր, հայրը իր որդու կործանման պատճառ պիտի դառնար՝ ապրելու, իր գոյութիւնը քարշ տալու համար: Այդ պատճառով էլ տարածուել էին անձնապաշտութեան, դաւերի, մատնութիւնների, կրօնափոխութիւնների եւ փոխադարձ կասկածի, անվստահութեան դէպքերը: Հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնը անբարոյականացման էր ենթարկուած: Շատ անգամ օրը ցերեկով գիւղից փախցնում էին երիտասարդ աղջիկ-

ներ, հարսներ եւ մէկը չէր գտնում՝ իր կեանքը վտանգի ենթարկելու, զոհելու եւ խեղճերի պատիւը փրկելու:

Բացակայում էր գաղափարականութիւնը, անձնազոհութիւնը, փոխադարձ պաշտպանութիւնը, ազգային ընդհանուր իդէալը եւ այդ էր պատճառը, որ առաջին յեղափոխականներից յետոյ եւ գլխաւորապէս Դաշնակցութեան գաղափարապաշտ չարքերի անդուլ աշխատանքների շնորհիւ, հայ ժողովուրդը՝ թէ՛ Երկրում եւ թէ՛ Ռուսաստանում սկսում է զգալ, հաւատալ, որ նոր մարդիկ են երեւան եկել, նոր բաներ են քարոզում, և որոնք «մեզ պէս չեն»:

Եւ երբ առաջին յեղափոխական խմբերն սկսեցին երեւալ, երբ մի քանի գիւղերում զինակիր խմբերն սկսեցին պաշտպանել գիւղացիութեան եւ երբ կախաղանների վրայ պաշտելի յեղափոխականներ ճօճացին, իսկ բանտերը լեցւեցան բանտարկեալներով, հայ հասարակութիւնր փափաց, որ «ինչ որ մարդիկ են երեւան եկել, որոնք իրենց կեանքը ազգի համար են զոհում եւ հայութեան համար նահատակւում»... Եւ զգացին նրանք, կառավարութեան հարւածների տակ ընկճւած եւ իրենց մարմինը միայն իրենց համար գործ ածող մարդիկ, որ չպէտք է միայն անասնական կեանք անցկացնել, այլ եւ իր կեանքը պէտք է զոհել ուրիշի, հարեւանի, ճնշւածի, ազգութեան եւ ազատութեան համար:

Զգաց այդ մեծ համբը եւ կամաց-կամաց շարժւեց, ապարէզ նետեց իր ծոցից եյած հերոսներ, գիւղական մաքուր, հաւատացող տիպեր, որոնք յեղափոխական հոսանքը յորդացնելով՝ կարողացան

կազմել ազգային մեծ շարժումը, որ մեր վերջին տարիների միակ պատմութիւնն է։

Եւ այսպէս, շնորհիւ անձնուրաց գործիչների եւ ղեկավարների, շնորհիւ անդուլ ջանքերի եւ խիզախ գործունէութեան՝ հայ հասարակութիւնը մտաւոր-հոգեկան աշխարհում վերազարթնումի շրջան է ապրում՝ ու խոշոր, զգալի փոփոխութեան ենթարկւում։

Ինքնապաշտպանութիւն.— Յեղափոխական պրոպագանդայի երկրորդ կարեւոր կէտը ինքնապաշտպանութիւնն է, որ միշտ երեւան է հանել, շեփորել է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Իւրաքանչիւր մարդ պարտաւոր է պաշտպանել հակառակորդից, իւրաքանչիւր տուն՝ թշնամուց, իւրաքանչիւր գիւղ՝ աւազակներից, յափշտակիչներից եւ ամէն ազգութիւն՝ բռնութիւնից, ճնշումներից եւ կառավարութեան հալածանքներից։ Դա բնական օրէնք է եւ անվիճելի, սակայն անըմբռնելի եւ անկարելի՝ հայ հասարակութեան համար։

Պէտք էր սովորեցնել գիւղացիութեան եւ ցոյց տալ, որ այն ժամանակ, երբ քիւրդերն յարձակւում են գործում յափշտակելու եւ զգում են որ ո՛չ մի դիմադրութիւն չկայ, աւելի սանձարձակ են դառնում ու լրբօրէն պահանջկոտ. իսկ երբ նրանք տեսնում են որ ամենափոքրիկ դիմադրութիւնը կայ՝ յետ են կենում իրենց ղխտաւորութիւնից՝ մի աւելի յարմար ժամանակի թողնելով իրենց ծրագրած արշաւանքը։

Մենք շրջապատուած ենք եղել վայրենի եւ թափառական ցեղերով, որոնց օրէնքն իրենց սուրն է. և մի պետութեան հպատակութեան տակ ենք գտնուել,

որ միշտ խրախուսել է քրիստոնեաների ջարդը, համածանքը եւ ունեցել ենք Եւրոպայում այնպիսի «պաշտպաններ», որոնք գործ անելուց աւելի խոստումներ են տուել ու իրար դէմ մրցել: Բնական է, որ նման պայմաններում, հայ ժողովուրդն իր ազատութիւնը միայն իր ձեռքով պիտի ստանար:

Ի՞նչ էր պէտք: Յեղափոխական թռուցիկ խմբերը եւ կամ հայդուկների ընդհարումը բաւական չէին, այլ անհրաժեշտ էր կռիւը, պաշտպանութիւնը մասնաւորից ընդհանրացնել, ժողովրդականացնել, երբ եւ ցանկալի արդիւնքները կը տային: Այդ նպատակին հասնելու համար չպէտք էր ամբողջ ժողովուրդը յեղափոխական խմբերի վերածել, այլ անհրաժեշտ էր ինքնապաշտպանութեան բնազդն արթնացնել եւ գործնականացնել այդ գաղափարը:

Այդ դիտաւորութեամբ՝ յատուկ շրջուն գործիչներ են եղել, զինակիր խմբեր են երեւան եկել, որոնց պարտաւորութիւնը պէտք է լինէր զէնք հայթայթել եւ ժողովրդին բաժանել՝ հնարաւորութիւն ստեղծելով վտանգի րոպէներում պաշտպանուելու եւ թշնամուն ցոյց տալու, որ արթնացում է տիրում հայութեան մէջ եւ որ հայերը նախկին ստրուկները չեն:

Դժուարին գործ էր այդ, զգում էին յեղափոխական նախակարապետները: Նրանք իրենց գործունէութեան առաջին շրջանում հանդիպեցին ժողովրդի չկամութեան, վախկոտութեան եւ կասկածին: Ապա իրար յետեւից երեւան եկան դրամական միջոցների պակասը, զէնք տեղափոխելու դժուարին պայմանները, երկու տիրապետող եւ բռնակալ կառավարութիւնների հետապնդումներն ու դաշնը՝

հայ յեղափոխութեան դէմ եւ ի վերջոյ մատնութիւններ, լրտեսներ, քրդական դիմադրութիւններ եւ զանազան խաւերի ու դասերի գիտակցական ու ծրագրուած ընդդիմութիւններ:

Պէտք էր յաղթահարել այս բոլորը: Նախնական, նոր և անկազմակերպ ուժերով անկարելի էր եւ մնում էր միայն մի ճանապարհ՝ սեփական օրինակի եւ կուի:

Վասպուրականի եւ Մուշի շրջաններում, ուր գլխաւորապէս կենտրոնացած են եղել յեղափոխական գործողութիւնները, կազմուած են եղել տեղական ուժերից Թռուցիկ խմբեր, որոնց պարտաւորութիւնն է եղել շրջակայ գիւղերին օգնութեան հասնել՝ քրդական եւ Թրքական յարձակումներից պաշտպանելու համար:

Երբ մի քանի նման յաջող դիմադրութիւններ են տեղի ունեցել, այն ժամանակ կամաց-կամաց ժողովուրդն սկսել է հասկանալ զէնքի եւ դիմադրութեան անհրաժեշտութիւնը:

Նրանց հասկացրել են, որ փոխանակ ստրկաբար հիծւելու, տանջւելու, աշխատելու՝ բէկերի եւ աղաների համար, ամուսնանալու քրդերի կրքերին բաւարարութիւն տալու և կամ Թէ աղքատանալով կամաց-կամաց գերեզման իջնելու, աւելի լաւ է կռւել, վրէժ լուծել, արիւն Թափել, պատիւը, ազատութիւնը պաշտպանել եւ ապա մեռնել: Այդ հրաւէրին սկզբում արձագանգ տւին շատ քչերը, միայն անհատներ, որոնց յետեւից երեւան եկան խմբեր եւ ապա գիւղեր, համայնքներ: Ինքնապաշտպանութեան բնազդը երեւան եկաւ գիւղացիական շրջաններում և դրան որպէս արդիւնք՝ 95—96 Թւի

կոտորածների ժամանակ տեսանք հարիւրաւոր գիւղեր ազատուած՝ ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ։

Ինքնապաշտպանութիւնը ո՛չ միայն կարեւոր էր քրդական յարձակումներից պաշտպանելու համար, այլ անհրաժեշտ պայման էր՝ յեղափոխական մեծ շարժումների ժամանակ։

Իւրաքանչիւր մի ապստամբական շարժման եւ կամ ահաբեկման ժամանակ, երբ կառավարութիւնն հնարաւորութիւն չի ունենում ձերբակալելու «խռովարար»ներին եւ պատժելու, նա իր կատաղութիւնը թափում է խեղճ, անպաշտպան գիւղացիութեան վրայ։

Զինուած գիւղացիութիւնը նման դէպքերում, կարող է դիմադրել, ուժ ցոյց տալ կառավարութեան, որով վերջինս աւելի չփոթ դրութեան մէջ կը ընկնի, իսկ ժողովուրդն աւելի քիչ վնաս տալով՝ շուտ կը յեղափոխականանայ։

Գիւղերի զինման եւ ընդդիմութեան ժամանակ կառավարութիւնը ստիպուած կը լինի իր ուժերը բաժանել, ցրել զանազան կողմեր եւ այդպիսով յեղափոխական ուժերը կարող կը լինին իրենց որոշեալ նպատակին հասնել։

Բացի այդ, երբ ժողովրդի դիմադրութիւն լինի, այդ արդէն չի նկատւի միայն խռովարարների եւ կամ եկւորների գործ, այլ բուն ժողովրդական շարժում, դժգոհութիւն, որ իր բարոյական մեծ նշանակութիւնն ունի. իսկ եւրոպական հասարակական կարծիքով՝ դատապարտելի քայլ չի նկատւի։

Այդ ուղղութեամբ խոշոր աշխատանք է թափւած եւ եռանդ վատնւած, եղել են յատուկ ուսումնասիրութիւններ եւ հրատարակութիւններ, իսկ յե-

ղափոխական գրականութեան մէջ՝ մտածողութեան կարեւոր կնճիռներից մէկն է եղել։

Ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնը, որ այնքան շուտ ծագում առաւ եւ այնքան ուշ զարգացաւ, կարող ենք գոհունակութեամբ չեշտել, որ իրեն նպաստող, տօն տւող եւ առաջնորդող ճանապարհներ է ունեցել՝ ահաբեկումներն ու կազմակերպւած, զինւած հայդուկային խմբերի կռիւները։

Ահաբեկումներ.— *Յեղափոխական կուսակցութիւններն իրենց գործունէութեան ընթացքում հանդիպում են բազմաթիւ խոչընդոտների, որոնց վերացնելն անհրաժեշտ է նկատւում՝ գործի յաջողութեան տեսակէտից։ Իրենք լինելով հակառակ սպանութիւնների, արեան եւ զոհերի,* ստիպւած *են, սակայն, նոյն միջոցներին դիմել։ Բռնութիւնը կարելի է տապալել միայն կազմակերպւած ուժով եւ այդ է պատճառը, որ բոլոր ազատագրական շարժումների ժամանակ ահաբեկումներն ու զինւած ապստամբութիւններն իրենց խոշոր դերն են խաղացել։*

Հայկական իրականութեան մէջ եղել են, ճիշդ է, հոսանքներ, որոնք կուի այդ միջոցները որդեգրել են եւ ծրագրում որոշ էջ յատկացրել, բայց ո՛չ մէկը այն սիստեմայի չի վերածել, իւրացրել, ինչպէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը *եւ իր կազմակերպւած շարքերը։*

Անհրաժե՞շտ էին ահաբեկումները, եւ ի՞նչ նպատակի պիտի ծառայէին։

Բռնակալ կառավարութիւնը, հպատակ եւ ազատութիւն պահանջող ազգութիւններին ճնշելու համար իր տրամադրութեան տակ ունի զօրք, դրամ,

բանտեր, կախաղան, աքսորավայրեր, ոստիկաններ, լրտեսներ եւ ամէն ինչ: Այդ բոլոր միջոցներով նա ցանց է պատում, որսում երկրի յեղափոխական տարրերին եւ ապա անհետացնելով՝ խեղդում շարժումը:

Պէտք է նոյն միջոցներով էլ կռուել կառավարութեան և իր պաշտօնեաների դէմ, վախ ազդել նրանց վրայ, հալածել եւ տապալել լրտեսներին, գրաւել զանազան հիմնարկութիւններ եւ ցոյց տալ որոշ ուժ, որից պատկառին եւ ի նկատի առնեն: Այդ միջոցներից մէկը տեռորն է, ահաբեկումը, որ հաւասարապէս ուղղուած է երկու թշնամու դէմ՝ արտաքին *եւ* ներքին:

Արտաքին թշնամին կառավարութիւնն է՝ իր հիմնարկութիւններով, պաշտօնեաներով եւ լրտեսներով: Նրանք, երբ նկատում են որ ամէն զազանութիւն կատարելուց, անմեղ արիւն թափելուց եւ հազարաւոր դիակներ փռելուց յետոյ անպատիժ են մնում և նոյնիսկ շքանշանների արժանանում՝ բարձր իշխանութեան կողմից, աւելի համարձակ եւ սանձարձակ են դառնում եւ առաւել խստաբարոյ եւ զազանավայել միջոցների դիմում՝ յեղափոխութիւնը ճնշելու:

Իսկ երբ այդ բոլորից յետոյ անյայտ եւ դաղտնի մարդիկ, անձնուրացութեան գեղեցիկ օրինակով, վերջ են տալիս նման տիպերին, այն ատեն իրենց փոխարինող նորերն աւելի զգոյշ, բարեհամբոյր եւ խաղաղասէր են լինում:

Երբ միաժամանակ քաղաքի զանազան կենտրոններում եւ կամ բազմաթիւ գիւղերում իրար յետեւից գերեզման են ուղարկւում լրտեսներ եւ կեղե-

քիչներ, այն ժամանակ կառավարութիւնն զգում է, որ իր գոյութիւնը վտանգուած է, որ իր դէմ կռուող ուժ կայ. իսկ ժողովուրդը ուրախանում է, որ իրեն պաշտպանող աներեւոյթ, բայց հարազատ անհատներ են երեւան եկել:

Փոխ հատուցման գաղափարն է այդ, որ այնքան կարեւոր դեր է խաղում քաղաքական բնոյթ կրող կռիւների ընթացքում:

Ահաբեկումները, ուրեմն, պատժելով կառավարութեան յանցապարտ ներկայացուցիչներին, մի կողմից վախ են ազդում, սարսափեցնում են, իսկ միւս կողմից՝ դաստիարակում նորերին *եւ* միւսներին:

Արտաքին տեռօրը իր գործողութեան ուղղութեամբ երկու մասի է բաժանւում՝ երկրորդական *եւ* կենտրոնական:

Երկրորդական ահաբեկումների տակ մենք պէտք է հասկանանք տեղական, լօկալ. բնաւորութիւն կրող եւ երկրորդական պաշտօնեաների մահափորձերը: Գիւղերում, քաղաքներում եւ այլ շրջաններում կատարուած դէպքերը միայն տեղական բնաւորութիւն են կրում եւ ազդում իր շրջանի հասարակութեան վրայ: Դրանց անուններն իրենց սահմաններից դուրս չեն ելնում եւ մեծամասնութեան էլ անծանօթ մնում: Դրանց գործադրողները տեղական մարմիններն են եւ դրանց թիւը հարիւրներով կարելի է հաշուել: Դրանք անհրաժեշտ են՝ ճանապարհ հարթելու եւ կազմակերպական շարքերն ուժեղացնելու համար:

Դրանց շրջանակը կազմում են գիւղապետը, լրտեսները, ոստիկանները, մատնիչները, գաւառա-

պետները եւ զանազան զինուորական պաշտօնեանե-
րը։

Եթէ սխալներ, թիւրիմացութիւններ պատա-
հեն, միայն այդ շրջանների ահաբեկումների մէջ կը
լինին։ Եթէ որոշ անարդար, չստուգուած եւ միայն
կասկածով կատարուած դէպքեր լինին՝ միայն երկ-
րորդական ահաբեկումների շրջանակում կը լինին։
Փակագծի մէջ չեշտենք, որ սխալ դէպքեր, արդար
զոհեր կարող են պատահել և այդ այն ժամանակ վնա
սակար է և արժանի վերացման, երբ շարունակական
է, կրկնուող և սիստեմայի վերածուած։ Իսկ երբ դը-
րանք յակամայից բացառութիւններ են, դրանք ան-
խուսափելի են եւ ո՛չ դատապարտելի։

Գծելով երկրորդական տեռորի շրջանակը, ես
կարող եմ ասել, որ արդէն յայտնի են կենտրոնա-
կան տեռորի ենթակաները։

Նշանաւոր վայրեր, որոնց գաղանութիւններր
յայտնի են ո՛չ միայն իրանց վիլայէթի մէջ, այլ եւ
միւս բոլոր վիլայէթներում, Պօլսում և հայկական
այլ շրջաններում ,որոնք իրենց խստութեամբ եւ կո-
տորածներ սարքելու ընդունակութեամբ վազում են
իւրաքանչիւր մի հայաշատ շրջան՝ խեղդելու եւ
ճնշելու ապստամբական շարժումները, եւ որոնք
նոյնիսկ կարողացել են անուն վաստակել եւրոպա-
կան մամուլում եւ հասարակութեան մէջ։

Նախարարներ, որոնք աչքի են զարնւում իրենց
հայատեցութեամբ եւ անագորոյն մոածողութեամբ,
որոնք տարիներ շարունակ հակահայկական հալա-
ծանքների կենտրոնական դերակատարներն են հան-
դիսանում, որոնք կառավարում են բոլոր կոտո-
րածներն ու հալածանքներր եւ որոնց արիւնկզակ

ուղեղը վարակում է իր շրջապատն ու ստեղծում իր նման բորենի կամակատարներ՝ շրջաններում, եւ վերջապէս, որոնց միայն անունը սարսափ է ազդում ժողովրդի վրայ:

Սուլթաններ, որոնք ստորագրում են կոտորածների հրամաններ, որոնք տասնեակ տարիների ընթացքում հետապնդում են ոչնչացման ծրագիրը եւ որոնց խորհրդաւոր մենակեցութիւնն ու անձեռնմըխելիութիւնը՝ կրօնական ազդեցութիւն ունի հաւատացեալների վրայ, եւ որոնք մարմնացնում են իշխանութեան եւ օրէնքի հասկացողութիւնը:

Նշանաւոր պետական հիմնարկութիւններ, ուր կենտրոնացած են կառավարութեան բազմաթիւ պաշտօնեաներ եւ դօկումաններ; ուր ամփոփուած են որոշ ծրագիրներ եւ տեղաւորուած՝ հարստութիւն, դրամ, անհրաժեշտ թղթեր եւ որոնք ժողովրդի աչքում անհասանելի են ու անմերձենալի: Ահա դրանք են այն շրջանակները, ուր մուտք է գործում կենտրոնական տեռորը:

Արտաքին ահաբեկումների կողքին մենք պարտաւոր ենք չեշտել եւ ներքին պատիժները, որոնք կենտրոնացած են մի ազգի ներքին կեանքում:

Դրսի հակառակորդները մեզ համար պարզ են, նրանք արդէն մեր թշնամիների շարքումն են եւ առաջին իսկ հայեացքից նրանց ճանաչում ենք մենք եւ գիտենք թէ ո՞վքեր են եւ ո՞ւր են: Ներքին թշնամին՝ դժուար է զատել եւ իմանալ, որովհետեւ նա քո բանակի մէջ է, քո թիկունքում, քո տան անդամներից եւ շատ անգամ աւելի «սրտցաւ» ազգային կարիքների հանդէպ: Նրանք բարեկամ են՝ երբ խօսում են, ե՛ւ թշնամի՝ երբ գործում են: Նրանք զբաղուած

էն մատնութիւններով, դաւեր լարելով, հակայեղափոխական պրոպագանդ մղելով եւ աւելի դժուար է նրանց գտնել, որսալ։ Միւս կողմից՝ նրանք վարակում են հասարակութեան իրենց ախտաւոր յատկութիւններով, անբարոյականացնում են աղքատ դասակարգին՝ ցոյց տալով նրանց դրամ աշխատելու կեղտոտ ճանապարհը եւ դժուարացնում են յեղափոխական գործունէութիւնը, որովհետեւ շարքերն ըսկըսում են աւելի նօսրանալ եւ իրար կասկածանքով վերաբերուել, մանաւանդ՝ երբ նման մի տիպ իրենց միջից է ելնում։

Դպրոցը, քարոզը, խրատները, բարոյական պատիժները, յորդորները դրականապէս ո՛չ մի նըշանակութիւն չունին նրանց համար, այլ միայն մահուան պատիժը վերջնականապէս կարող է արմատախիլ անել եւ կամ նուազեցնել նրանց։

Ներքին տեռորը մի խստագոյն անհրաժեշտութիւն է եւ ո՛չ մէկ յեղափոխական կուսակցութիւն չի կարող հրաժարուել մաքրագործող այդ միջոցից։

Վերլուծելով ահաբեկումների տեսակները, այժըմ անհրաժեշտ է ընդգծել նրա ազդեցութիւնը։

Ահաբեկումը յեղափոխական կռուի կարեւորագոյն միջոցներից մէկն է եւ ուղղուած է գլխաւորապէս կառավարութեան պաշտօնէութեան եւ Ներքին Չարիքի դէմ։ Բացի այն որ շատ տիպեր մէջ տեղից վերանալով, զանազան շրջանակներ աւելի նօրմալ վիճակի մէջ են ընկնում. բացի այն, որ դրանով դաստիարակւում *են պաշտօնեաները, որոնք աշխատում են աւելի զգոյշ լինել, եւ բացի այն, որ հարուածւում ու տապալւում են պետութեան վնասակար սիստեմայի տաղանդաւոր ներկայացուցիչները, ո-*

րոնց բացակայութեամբ թուլացում եւ քայքայում առաջ կը գայ, ահաբեկումներն ունին եւ յեղափոխական դաստիարակութեան նշանակութիւն, այն՝ պրօպագանդայի իւրայատուկ ձեւ է:

Ահաբեկչական գործողութիւնները խոր տպաւորութիւն են թողնում թմրած ժողովրդի վրայ, որի համար զանազան պաշտօնեաներ անհասանելի են եւ անպատժելի: «Հսկայ համրը» կարողանում է կամաց-կամաց ըմբռնել, որ նրանք էլ կարող են պատժուել, եթէ միայն կամք լինի եւ տրամադրութիւն, որ նրանք էլ նոյն մսից եւ ոսկրից են եւ տաք գնդակը կարող է եւ նրանց դէպի մահ առաջնորդել: Եւ որովհետեւ դարերի ընթացքում իր սրտի մէջ կուտակել էր բարկութիւն, կատաղութիւն՝ հանդէպ պաշտօնեաների, որոնց կարելի է պատժի ենթարկել, ահա սկսում են երեւան գալ, ծնուել խիզախ տիպեր, անվեհեր հոգիներ, որոնք յեղափոխական ասպարէզը նետուելով՝ ստուարացնում են շարքերը:

«Իւրաքանչիւր մի ժողովրդի երկրի մէջ, ասում է ռուս նշանաւոր յեղափոխական Գարդենինը, բաւականին խոր, թաքնուած, պօտենցիալ անբաւականութիւն կայ: Եւ որպէսզի այդ թաքնուած դժգոհութիւնը երեւան հանուի, դուրս բերուի, *այդ պօտենցիալ եռանդը վերափոխել կինետիկ եռանդի, դորա համար ռուսական կեանքում (ես կ'աւելացնէի իւրաքանչիւր ստրուկ ժողովրդի կեանքում.—Ա. Նոր.) պրօպագանդայից եւ մտքերի պատրաստութիւնից դուրս՝ պակասում է մի ինչ որ այլ բան— պակասում է իրական օրինակը, որ գործով աւելի քան խօսքով* ապացուցում *է այդ թաքնուած եռանդը»:*

Հայ ժողովուրդը, դարերի ընթացքում իր մէջ

զարգացրել է ստրկական հոգեբանութիւն, ընկել է կամազուրկ դրութեան մէջ եւ նրան այդ դրութիւնից հանելու համար, ճիշդ է, դպրոցները, ուսումը, զարգացումը իրենց խոշոր նշանակութիւնն ունին, բայց դրանք չարունակական են եւ ո՛չ անմիջական: Այդ դրութիւնից հանելու համար իրեն ճնշող ուժի դէմ մի այլ ուժ երեւան պիտի բերել՝ կլանող, խորհրրդաւոր եւ վախ ազդող: Միայն նման դէպքերում նորա հոգեբանութիւնը կարող է անմիջական յեղաշրրջման ենթարկուել եւ դրական որոշ արդիւնքներ տալ: Երբ նա լսում է եւ կամ տեսնում թէ՝ ի՛նչպէս «ամենաուժեղ, անյաղթելի եւ սուլթանի սիրելի վալին» տապալւում է, զգում է որ մի այլ ուժ կայ, որին անտեղեակ է եղել եւ փնտռում է ու գտնում:

Մասսայական հոգեբանութեան արտայայտիչ կողմերից մէկն է այդ եւ մենք ամենայն իրաւամբ կարող ենք չեշտել, որ եթէ վերջին երեսուն տարուայ ընթացքում յեղափոխական ահաբեկումները եւ շարժումները չլինէին, հայ ժողովուրդը դեռ երկար պիտի սպասէր՝ ազգային վերազարթնումի համար:

Բացի այդ բոլոր վերոյիշեալներից, ահաբեկումները անհրաժեշտ նախապատրաստողներ են աւելի մեծ յեղափոխական շարժումների համար: Նըրանք ճանապարհ հարթողներ են. նրանք ուժեր երեւան հանող են եւ հասարակութեան տրամադրութիւնները պատրաստողներ:

Ամփոփելով ահաբեկման շուրջ արտայայտած մտքերը, մենք կարող ենք եզրակացնել, որ այդ՝ յեղափոխական կռուի միջոցներից մէկն է, յեղափոխական դաստիարակութեան, նորա թաքնուած ուժերը երեւան հանելու, տրամադրութիւնները պատրաս-

*տելու եւ շարքերը խտացնելու անհրաժեշտ պայ-
մաններից մէկն է։*

*Իր բոլոր պակասութիւններով հանդերձ տեռո-
րը յեղափոխութեան գործելակերպի, տաքտիկայի
անբաժան եւ երկարատեւ մասերից է եւ Հ. Յ. Դաշ-
նակութիւնը չէր կարող անտեսել այն։*

Ապստամբական ձեռնարկներ.— *Յեղափոխա-
կան գործելակերպի այս աստիճանը բարդ եւ բազ-
մակողմանի աշխատանքի անհրաժեշտութիւնն ունի։
Այդ այն գործողութիւններից չէ, որոնք իրագործ-
ւում են սկզբից եւ եթ, անմիջապէս։ Դորա համար
պէտք են պատրաստութիւններ եւ որ գլխաւորն է,
քաղաքական նպատակայարմար կօնիւկտուրա, հե-
ռանկար։ Յեղափոխական պրօպագանդան, ինքնա-
պաշտպանութիւնը եւ ահաբեկումներն աւելի դիւ-
րին են եւ իրագործելի, քան ապստամբական ձեռ-
նարկները. դրանք նախապատրաստող են, տրամա-
դրութիւններ բարձրացնող՝ աւելի լայն եւ ծաւալ-
ւած ժողովրդական շարժումների համար։ Ի՞նչ է ա-
պստամբական ձեռնարկը։ Ահաբեկչական մի դէպք
կարո՞ղ է համարուել ապստամբութեան եւ կամ շարժ-
ման մի որեւէ մասը թէ ոչ։*

*Ապստամբել նշանակում է ընդվզել, գլուխ բարձ-
րացնել, բողոքել տիրող կարգերի դէմ, աշխատել
տապալել այն, կանխօրօք պատրաստուած, կազմա-
կերպուած միջոցներով։ Պատահական քաղաքացինե-
րի մի քանի ցոյցերը եւ կամ պաշտօնեաների սպա-
նութիւնը մասնակի բնոյթ կրող ընդվզումներ են,
աւելի տեղական, անհատական բնոյթ կրող՝ քան
ընդհանրական։*

Ահաբեկչական մի որեւէ ակտ, որ կատարուած է

քաղաքական հողի վրայ, ապստամբութիւն է այն մտքով, որ ուղղուած է տիրող կարգերի դէմ եւ նպատակ ունի տապալելու նորա որեւէ ֆունկցիան՝ պաշտօնէութիւնը։

Ահաբեկչական գործողութիւնը ապստամբութիւն չէ, որովհետեւ այն լայն, ծաւալուած եւ յատուկ պատրաստութիւններ չունեցող երեւոյթ է եւ անմիջական արդիւնքը՝ կառավարութիւնը զիջողութեան բերելու եւ կամ՝ եւրոպական միջամտութիւնը հրաւիրելու ուժը չունի։

Ահաբեկումներ կարելի է կատարել հասարակութեան իւրաքանչիւր տրամադրութեան ժամանակ, բայց ապստամբութեան ժամանակ՝ ժողովրդի համակրութիւնն ապահովուած պիտի լինի։

Ահաբ'կումներ կարելի է ամէն ամիս, շաբաթ եւ կամ օր կատարել, իսկ ապստամբական ձեռնարկների համար անհրաժեշտ են՝ ժամանակ, աշխատանք եւ կանխապատրաստութիւններ։

Եթէ այսպէս շարունակելու լինենք համեմատութեան դնել, տարբերութիւնները գտնել, մենք շատ հեռու կ'երթանք։ Մեր նպատակն էր ցոյց տալ եւ բացատրել, որ ապստամբական ձեռնարկներն աւելի լայն, խոր բնաւորութիւն են կրում, մօտակայ, որոշ նպատակ ունին եւ ժամանակի ու պատրաստութեան՝ կարիք։

Մինչեւ այդ պէտք է ժողովրդի հոգեբանութիւնը փոփոխութեան ենթարկել, յեղափոխականօրէն տրամադրել եւ համակրութիւնն ապահովել։ Այդ նպատակին հասնելու համար շարքերը պիտի ստուարացնել, պրօպագանդան ուժեղացնել եւ ահաբեկումները բազմացնել։ Երբ այդ բոլորն իրենց կարգին

չարժման մէջ են, երբ որոշ չափով հողը պատրաստ է, անհրաժեշտ է նմանապէս որոնել *քաղաքական նպատակայարմար տրամադրութիւններ եւ կոմբինացիաներ, որ նման ձեռնարկները կարողանան դըրական արդիւնք տալ: Իսկ եթէ դրանցից որեւէ մէկը պակասում է, յամենայն դէպս այդ ժողովրդի համակրութիւնը չպիտի լինի:*

Ապստամբական ձեռնարկների համար միւս միջոցներից աւելի անհրաժեշտ են՝ մարդ, դրամ եւ զէնք: *Մարդ գտնելու միջոցն աւելի դիւրին է, քան զէնքի, պարզ այն պատճառաբանութեամբ, որ մեր դաժան իրականութիւնն ինքն է արտադրում բազմաթիւ բողոքներ, ըմբոստներ, որ մեր դժոխային պայմաններն աւելի են պրօպագա՛նդ անում, յեղափոխականացնում ժողովրդին եւ որ «հալածել՝ նշանակում է տարածել» սկզբունքը կիրարկուած է եւ մեր իրականութեան մէջ:*

Ամենօրեայ չարչարանքներն ու սպանութիւնները, կոտորածներն ու բանտերը, թալաններն ու բռնաբարումները այն գլխաւոր ազդակներն են, որոնք դառնութիւն եւ մաղձ են քամում իւրաքանչիւր ժողովրդի հոգու մէջ, տրամադրում նրան մի ելք գտնելու, ազատւելու, ըմբոստանալու. եւ այդ է պատճառը, որ երբ ապստամբութեան առաջին չեփորն է հնչում, շատերի սիրտը թունդ է ելնում, նրանք ելեքտրականանում են եւ խիզախօրէն առաջ նետւում՝ բարձրացնելու եւ իրենց արեամբ սրբագործելու Յեղափոխական Դրօշի անհրաժեշտութիւնը: Մարդ աւելի դիւրին է գտնել՝ քան զէնք եւ վերջինս աւելի շատ է գտնւում՝ քան դրամ:

Բոլոր ազգութիւնների ապստամբական շար-

ժումների ժամանակ դրամը առաւելութեամբ է գըտնըւել, բոլորն էլ նւիրաբերել են ուրախութեամբ, իսկ մեր մէջ՝ հարուստների գձձութեան պատճառով՝ գործի այդ անհրաժեշտ մասը պակասել է։

Թողնենք այդ, որովհետեւ դեռ առիթներ շատ պիտի ունենանք վերադառնալու այդ ցաւոտ, ժահրոտ ընդիրներին եւ պատմութեան անէծքին յանձնելու այն հարուստներին, որոնք տասնեակ հազարներ են ծախսում՝ բազմաթիւ թիկնապահ ոստիկաններ պահելու եւ զլանում են հարիւրներ տալ՝ Ազգային Ազատութեան սրբազան գործին։

Դառնանք ապստամբական շարժումներին։ Ներկայացնելով դրանց էութիւնն ու իրագործման անհըրաժեշտ պայմանները, ես կ՚անցնեմ դրա նպատակայարմութեան։

Իւրաքանչիւր մի յեղափոխական շարժում, որ կարողանում է շփոթ առաջ բերել միապետական կառավարութեան շրջանակներում եւ վարկաբեկում՝ ժողովրդի աչքում, նպատակայարմար է։

Ժողովուրդը հպատակւում է կառավարութեան, որովհետեւ նրա մէջ ուժ, կարգ ու կանոն է տեսնում եւ որոշ կարո ւթիւն։ Իսկ երբ ահաբեկումներով, ապստամբական շարժումներով ցոյց կը տրուի որ կառավարութիւնն անկարող է զսպել, վերջ տալ, ձերբակալել եւ պատժել, այն ժամանակ ժողովրդի հոգեբանութիւնը կը փոխւի, նա այլ եւս չի հաւատայ կառավարութեան ամենակարողութեան, այլ ընդհակառակը կը սկսի համակրել յեղափոխական շարժման։

Եւ երբ մի անգամ այդ խրամատը բացւեցաւ, երբ դարերից ի վեր ունեցած հաւատը խախտւեցաւ, երբ

արտաքին կարծեցեալ ներդաշնակութեան մէջ այդ ճեղքուածքն առաջ եկաւ, այն ատեն արդէն կարիք պիտի զգացուի նոր կառավարութեան, նոր կարգերի եւ նոր մարդկանց։

Ստեղծելով մի անգամից այսպիսի դրութիւն, այն ժամանակ կարելի կը լինի օգտագործել րոպէն եւ աւելի լայն ծաւալ տալով՝ առաջ բերել ընդհանուր յեղափոխութիւն եւ ապա հին կարգերի տապալում։

Երկրորդական ահաբեկումները մասնաւոր շըրջանակի մէջ որոշ տպաւորութիւն, ազդեցութիւն են թողնում. կենտրոնական տեռորը՝ սարսափ է ազդում և դաստիարակում, իսկ ապստամբական ձեռնարկը՝ իր յետեւից է քաշում ժողովրդի թէ՛ համակրութիւնը եւ թէ՛ գործողութիւնները։

Ապստամբական ձեռնարկները, եթէ նրանք շարունակական բնոյթ են կրում եւ իրար յետեւից երեւան գալիս որոշ շրջաններում, պատրաստում են այդ մասի հասարակութիւններին եւ երբ ընդհանուր ապստամբութեան դրօշն է բարձրանում, այն ժամանակ բոլոր դժուարութիւնները մէջտեղից վերացած են լինում եւ շարժումը կարողանում է անարգել իր նպատակին հասնել։ Ապստամբական ձեռնարկներ ունեցել ենք եւ այն էլ յաջող կազմակերպած, բայց ընդհանուր ապստամբութեան, դժբաղդաբար, օրինակ տալ չենք կարող եւ այդ մեր շարժման պակաս կողմերից մէկն է։

Դաշնակցութիւնից յառաջ եղել են Հնչակեան որոշ խմբակներ՝ Զէյթունում եւ Սասունում, որոնք տեղական տրամադրուած եւ պատրաստ ժողովրդի գլուխ անցած՝ ապստամբութեան դրօշ են պարզել։

Դրանք, իմ հայեացքով, սխալ եւ անժամանակ ձեռնարկներ են եղել, որոնք եկել անցել են և խոր, դաստիարակող հետք չեն թողել, ինչպէս Բանկ-Օտտոմանը, Խանասորայ Արշաւանքը եւ կամ Սասունի 904 թւի ապստամբութիւնը:

Դաշնակցութիւնը, որպէս առողջ յեղափոխական կազմակերպութիւն, կոչ՛ւ է յայտարարել թուրք բռնակալութեան դէմ. հասկանալով այդ կռիւը իբրեւ շարունակական, կազմակերպուած միջոց, իր տրամաբանական զարգացման աստիճաններով վերածել է այն՝ որոշ եւ յստակ սիստեմայի:

Այդ է Հ. Յ. Դաշնակցութեան յաջողութիւնների գլխաւոր ազդակներից մէկը:

Դեռ 1877-ի Ռուս-Տաճկական պատերազմից յետոյ էր, երբ ճնշուած, սորուկ Բուլղարիան՝ ապստամբական շարժումներից յետոյ իր ազատութիւնն ստացաւ եւ երբ կոմս Իգնատեւ յայտարարեց Ռուս-ճուղեան վարդապետին, որ հայերի անպատրաստութեան պատճառով նրանք չեն կարող բաղձալի ազատութիւնը ձեռք բերել:

Դեռ Բերլինի վեհաժողովից յետոյ էր, երբ Մեծ Ծերունին, այն ատեն յեղափոխական եւ յանդուգն Խրիմեանը, դատարկաձեռն վերադարձաւ եւ «Երկաթէ շերեփի» քարոզը կարդաց, յայտարարելով, որ միայն կռւով, զէնքով կարելի է քաղաքական տանելի պայմաններ ստեղծել:

Դեռ շատ ժամանակներ առաջ նշանաւոր եւրոպացի բարեկամներ մեզ ուղղութիւն էին ցոյց տւել եւ կռւի անհրաժեշտութիւնը յիշեցրել, իսկ դրանցից ամենավերջիններից՝ պատմաբան եւ Արեւելեան Հարցի ուսումնասիրող Էտուար Տրիօ-ն յայտնել է

այն միտքը, որ «77–ի պատերազմի ժամանակ հայերը չմղեցան ազգային մեծ ապստամբութեան մը», որի համար էլ ազատութիւն չտրուեցաւ:

Հայկական դաժան իրականութեան մէջ, ուր թուրքերն ու քիւրդերը զինուած ժանիքներով, օրէնքով, հրացաններով մեզ են յօշոտում, երբ նրանք անպատիժ շարունակում են իրենց աւերումները, երբ նրանք կոտորածը, թալանը սիստեմայի են վերածել — ուրիշ ո՛չ մի միջոց չկար ազատագրուելու, բացի կազմակերպուած եւ կանոնաւոր կռուից:

Դեռ թարմ էին մեր յիշողութեան մէջ 19–րդ դարու ազատագրական շարժումների պատմութիւնը, յունական–սերբիական ապստամբութիւնները, սեւլեռեան եւ բուլղարական ընդվզումները, Գարիբալդիի կարմիր–հազարեակներն ու Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը: Դրանք մեզ համար պատմական հիմունքներ էին եւ ամենայն իրաւամբ «Դրօշակ»ի 95–ի թիւ 5–ի առաջնորդողում շեշտւում էր, որ

«Քանի երկու դասակարգ՝ ժողովուրդ և միապետութիւն իրար դէմ են կանգնած, ո՛չ մի կերպ հաշտութիւն չկայ: Պատմութիւնն է այն ուսուցել եւ ցոյց տուել, որ ժողովուրդների յեղափոխութեամբ, նորա արեամբ պիտի խեղդուի միապետութիւնը եւ կախաղան բարձրանայ գլխաւորը, վեհապետը, որ ժողովուրդն ազատօրէն իր բաղդը տնօրինէ և ազատ ապրի: Չենք հաւատում բարենորոգումներին եւ քանի կայ միապետութիւնը, պիտի լինի կռիւ նորա տապալման համար»:

Եւ այսպէս՝ կռիւը որպէս պատմութեան օրէնք:

Եթէ մենք աւելի խորը թափանցենք եւ աշխատենք աւելի հիմնաւորել կռուի թէօրիան, պիտի հե–

ում գնանք եւ չեշտենք, որ բուսական թէ կենդանական աշխարհում, թռչունների թէ ձկների կեանքում ինքնապաշտպանութեան եւ յարմարեցման երեւոյթները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ կռուի իւրայատուկ ձեւ: Կենդանական աշխարհում՝ իր ամենաստոր աստիճանից մինչեւ ամենաբարձրը, գոյութեան կռուի ընթացքում, երբ ուժեղներն յաղթանակում են եւ թոյլերին ստիպուած են լինում տեղի տալ, երբ ժանիքաւորներն հարւածում են «մսաւորներին», երբ արագավազները տիրապետում են յետամնացներին, երբ կնճիթաւորները հարւածում են թշնամիներին, երբ սմբակաւորները պաշտպանւում են հակառակորդներից եւ երբ սուր կտուցները կարողանում են հալածել իրենց նեղութիւն պատճառողներին, մենք իրաւունք եւ հիմք չունինք այլ կերպ մտածելու, երբ շրջապատւած ենք յօշոտողներով:

Երբ անձրեւ, ձիւն է գալիս՝ պաշտպանւում ենք, երբ մեր մարմնի վրայ վէրք է երեւան գալիս՝ մտահոգւում ենք եւ աշխատում սպեղանի գտնել, երբ խփում են մեզ՝ պաշտպանւում ենք, ինչո՞ւ ուրեմն լուռ պիտի մնանք քաղաքական հարւածների հանդէպ եւ ինչո՞ւ չպիտի մտածենք ինքնապաշտպանական միջոցների մասին:

Ինչո՞ւ լռենք, աղաչենք եւ քարոզենք, երբ մեզ հալածում են, մեր ազգային գոյութեան են վտանգ սպառնում, մեր ինքնութիւնն են ցանկանում մեռցրնել եւ մեր սեփականութիւնը թալանել:

Երբ կռիւ է կենդանական, բուսական աշխարհում, երբ կռիւ է մարդու մարմնի եւ դրսի բնութեան միջեւ, ինչո՞ւ չպիտի եզրակացնենք, որ մեր

քաղաքական գոյութեան համար պէտք է կռիւ եւ զոհաբերութիւն:

Եւ այսպէս, կռիւը որպէս բնախօսական օրէնք:

Քաղաքական կեանքի մէջ միապետական կարգերը իւրատեսակի հիւանդութիւն են, որ աստիճանաբար վարակում են հասարակական օրգանիզմը, մեռցընում են նորա մէջ նախաձեռնութեան ոգին, քայքայում են ներքին հոգեկան աշխարհն ու սահման դնում ազատ մտածողութեան: Աստիճանական այդ վարակումը կարող է լայն ծաւալ ստանալ, անդամահատութեան ենթարկել ամբողջութեան մասերը, ապա հիւծելով, հիւծելով՝ դէպի գերեզման առաջնորդել:

Այդ հիւանդութեան բացիլները միապետութեան հիմնարկութիւններն են՝ դատարան, ոստիկանութիւն, պաշտօնեաներ, որոնք հանդիսանում են որպէս խողովակներ, նեարդներ, որոնցով հիւանդութիւնը տարածւում է դէպի զանազան կողմեր:

Յեղափոխական կռիւը, ընդհակառակը, բժշկութիւն է, ներարկում, թարմ եւ մաքուր արեան երեւան գալը, որ կամաց-կամաց տարածւելով, աստիճանաբար կլանում է վնասակար տարրերը, կուլ է տալիս բացիլներն ու այսպէս առաջ է բերում հասարակական օրգանիզմի մէջ որոշ ռէակցիա, շըրջում, տիրում է խառնակ վիճակ, կռիւը, ընդդիմութիւնն ուժեղանում են, կատաղի բնոյթ ստանում եւ հասնում իրենց գագաթնակէտին, երբ եւ մի վճռական հարուած՝ վերջ է տալիս սկսած պայքարին, որից յետոյ կամ հիւանդութիւնն է յաղթանակում եւ սկսում զգալի քայքայումներ մտցնել եւ կամ առողջութիւնն է տիրապետում, երբ եւ մարդը կամ

հասարակութիւնը իր զարգացման նորմալ ընթացքի մէջ է մտնում:

Յեղափոխական կռիւը — որպէս քաղաքական *դիզինֆեկցիայի,* ախտահանութեան միջոց:

Յեղափոխական կռիւը ո՛չ միայն միջոց է, որով կարելի կը լինի որոշ քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերել, ազատութիւն վայելել՝ բռնապետութիւնը տապալելով, այլ եւ միջոց է նոր ուժեր, ըստեղծելու, շարքերն ամրացնելու, ստուարացնելու՝ նոյն այդ կռիւը շարունակելու համար:

Դա մի դպրոց է, ուր կախաղաններն են հանդիսանում որպէս դասատուներ, ահաբեկումները՝ որպէս քննութիւններ, ապստամբական շարժումները՝ որպէս դասագրքեր: Իւրաքանչիւր մի դէպք, ամենաթեթեւ կռիւ, ընդդիմութիւն, սերունդներ են կըրթում, պատրաստում, աւելի են յեղափոխականացընում եւ մշակում, եւ այդ է պատճառը, որ յեղափոխական իւրաքանչիւր մի գործ հարիւր, հազար անգամ աւելի աշխատանք, արդիւնք է տուել, քան պրոպագանդան եւ խօսքը:

Յեղափոխական կռիւը ստեղծել է եւ բարոյական որոշ մթնոլորտ, ուր մարդիկ սովորել են զոհաբերել, իրենց կեանքը նուիրաբերել ուրիշներին, փոխադարձ օգնութեան եւ սիրոյ գաղափարներն են զարգացել, թոյլերին պաշտպանելու բնազդն է տիրապետել, մոռացել են իրենց ես-ը, անձնականը. դուրս են եկել անասնական, կենդանական աշխարհից եւ բարձրացել դէպի վեր, դէպի Գողգոթա, որի վրայ 20 դար առաջ Քրիստոս մեռաւ, նահատակուեց իր գաղափարների, սկզբունքների համար, ամբողջ մարդկութեան փրկութեան համար եւ այն...

կրօնական ասպարէզում: Նա բառի բուն նշանակութեամբ կրօնական յեղափոխական էր:

Իսկ շատ-շատերը, որոնք նոյնպէս ծնուել էին հասարակ, աշխատաւոր ժողովրդի ծոցից, որոնք գիւղացիների, դարբինների, հիւսների որդիներ էին, նրանք էլ մոռացան իրենց ես-ը եւ պատրաստ գտնուեցան իրենց կեանքը զոհելու իրենց գաղափարների, ազգութեան, ազատութեան համար եւ այն... քաղաքական ասպարէզում: Եւ այդ երկու դէպքում էլ մենք տեսնում ենք, որ քաղաքական եւ կրօնական այդ պայքարի, կռուի մէջ մարդիկ դառնում են աւելի գաղափարական, անձնազոհ եւ հաւատքով լեցուն՝ դէպի գործը, դէպի վերջնական յաղթանակը...

Սրանք էին այն կարեւորագոյն հիմունքները, որոնց վրայ յենուած Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ասպարէզ իջաւ եւ յայտարարեց յեղափոխական կռիւ բռնակալութեան, միապետութեան դէմ:

Ահա դրանք էին կռուի այն միջոցները, որոնցով նա դուրս եկաւ եւ 26 տարուայ ընթացքում անընդհատ, անվհատ ազատագրութեան սրբազան պայքարը մղեց եւ ո՛չ մի րոպէ դադար չառաւ՝ հաւատարիմ մնալով իր դաւանած սկզբունքներին:

Կռիւը, յեղափոխական մտածելակերպը, նրա համար ո՛չ թէ միայն քաղաքական ազատագրութեան միջոցներից մէկն էր, այլ եւ պատմական-բնախօսական օրէնք: Եւ դաւադրութիւնն ու ինքնապաշտպանութիւնը ո՛չ թէ խօսքեր էին եւ կամ լոկ ծրագրային կէտեր, այլ եւ անհրաժեշտութիւն եւ մարդկային բողոքող, ընդդիմացող բնաւորութեան յատկանշական գծեր: Եւ այդ է պատճառը, որ շատ

չուտով նա կարողացաւ աճել, զարգանալ, տարածուել եւ դառնալ ժողովրդական կուսակցութիւն: Այդ էր գաղտնիքը, որ բոլոր կռուող, բողոքող, ըմբոստ եւ խիզախ տարրերը նորա դրօշակին փարեցին եւ այդ էր պատճառը, որ չնայած բազմաթիւ կախաղաններին, անթիւ հալածանքներին եւ անհամար բանտերին. չնայած հազարաւոր ձերբակալութիւններին, ներքին հալածանքներին, սեւ տարրերի դաւերին, երկու բռնակալների խստութիւններին եւ հերոսների—նահատակների սրբազան չիրիմներին — նա չմեռաւ, չկորաւ, չընկճուեց, այլ օրէցօր աճեց, զարգացաւ եւ աւելի ամուր հիմունքների վրայ կանգնեց:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

90-ական թուականն է։ Տաճկահայաստանի բազմաթիւ վայրերից բողոքների, ցոյցերի և մասնաւոր ընդհարումների լուրեր են գալիս եւ փոթորկում Կովկասի հայութեան միտքը։ Գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները եւ կամ աւելի ճիշդ հոսանքները բաւարարութիւն չէին տալիս օրուայ պահանջին։ Անհրաժեշտ էր իրական եւ միացեալ աշխատանք։ Եւրոպական կենտրոններից յեղափոխական շարժումներ ղեկավարելն անկարելի էր համարւում եւ ամէն կողմից ձայներ էին լսւում «դէպի երկի՛ր, դէպի երկի՛ր», բուն Հայաստանի սիրտը։

Էրզրումի արիւնոտ եւ անդրանիկ ցոյցն էր տեղի ունեցել եւ այդ երեւոյթը անդրադարձել էր բոլոր հայաշատ կենտրոններում։

Օրուայ խօսակցութեան նիւթն էր շուտափոյթ օգնութեան հասնելու խնդիրը։

Նորակազմ Դաշնակցութիւնը, անկարող լինելով իր մէջ խտացնել բոլոր յեղափոխական գոյութիւն ունեցող խմբակները, իր սեփական ուժերով ասպարէզ էր նետւել։ Մի կողմից անվեհեր եւ գաղափա-

ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ ԽՄԲԻ
ՍԻԲԻՐ ԱՔՍՈՐՒԱԾՆԵՐԸ

րապաշտ գործիչները Պարսկաստանի վրայով զէնք էին տեղափոխում դէպի Վասպուրական, իսկ միւս կողմից Դաշնակցութեան հիմնադիրներից մէկը՝ Պետերբուրգի արհեստագիտական դպրոցի ուսանողներից Սարգիս Կուկունեանը *զբաղուած էր արշաւախումբ կազմակերպելով:*

Մեծ խանդավառութիւն էր տիրում հասարակութեան մէջ, ամէն կողմից երիտասարդ ուժեր պատրաստակամութիւն էին յայտնում եւ բոլորի շրթունքների վրայ էլ մի երգ կար.

«Ձայնը հնչեց Էրզրումի
Հայոց լեռներէն»:

Այդ էր պատճառը, որ առաջին խումբը շատ դիւրութեամբ կազմուեցաւ ու Ալէքսանդրօպոլի, Ղարսի վրայով դէպի սահմանագլուխ անցաւ: Ռուսական կառավարութեան մեղադրական ակտը, բացառապէս նուիրուած Կուկունեանի արշաւանքին եւ կազմւած 1891 *թւի նոյեմբեր* 30-*ին, աղօտ լոյս է սփռում նախնական շարժումների վրայ:*

Այդ ակտից երեւում է, որ երեք գլխաւոր դէմք խոշոր դեր են խաղացել. նրանք են «Գաղտնի Ընկերութիւն», «Յակոբ Սարկաւագ» եւ «Ալաշկերտցի Յարութիւն աղան»:

Խմբի անդամներից Մուրադ Կալմակեանը ցոյց է տուել որ «խմբի ղեկավարներից մէկը, Թիւրքահպատակ Յակոբ Սարկաւագն ասել է որ եթէ խումբը յաղթութիւն տանէր քիւրդերի վրայ՝ նրանց գոյքերը պիտի բաժանուէին հայերի մէջ»:

Պարզւում է, որ Ս. Կուկունեանը, Կոնստանդին Լիսինեանը եւ Ռուբէն Յովհաննիսեանը, 90-*ի ամա-*

ուր Պետրոգրադից Թիֆլիս էին եկել, ուր եւ համդի-պել էին վերոյիշեալ Սարկաւագին, որ ինչ որ «Գաղտնի Ընկերութեան» կողմից բանակցել է դը-րանց հետ եւ համոզել զինուած խմբով սահմանն անց-նել, բացատրելով միաժամանակ որ Անգլիան խոս-տացել էր իր օժանդակութիւնը բերել: Այդ անխոնջ յեղափոխականը նկարագրում է բուն Հայաստանի տանջանքները, պատկերացնում է անասելի հալա-ծանքները եւ այդ բոլորին վերջ տալու համար միայն մի միջոց էր առաջարկում — Կռիւ:

Յունիսի մէջ Ալաշկերտից Կաղզւան է գալիս Յարութիւն աղան: Նա եղել էր Բաթում, Թիֆլիս եւ Բագու եւ տեսակցել էր տեղի յեղափոխականների հետ: Նրա նպատակն էր հայկական խմբեր կազմել Կաղզւանում, որոնց թիւը 400-ի պիտի հասնէր եւ ապա բոլորը միասին պիտի սահմանն անցնէին՝ կըռ-ւելու քրդերի դէմ եւ պաշտպանելու հայերին:

Յարութիւն աղան չուտով 12 հոգով անցնում է Մասուռ լեռը, ուր նրան միանում է խնուսցի Քաջ Արամը՝ իր ընկերներով: Դրանք բոլորն էլ հետեւում էին մի ընդհանուր ծրագրի եւ աշխատում էին զին-ուած, կազմակերպուած խմբեր առաջ բերել, որը եւ մեծ խանդավառութիւն է ստեղծում:

Կուկունեանի մօտ գտնուած թղթերից երեւում էր, որ «գոյութիւն ունէր ինչ-որ «Գաղտնի Ընկե-րութիւն», իր ներքին կանոնադրութեամբ, իր պայ-մաններով եւ որ իւրաքանչիւր անդամ պարտաւոր էր կատարել վարչութեան հրահանգները՝ կատարելա-պէս հնազանդելով»:

«Զենք կասկածում, չեշտում է մի նամակի մէջ,

որ դու ունենալով Ս. Գործը իբրեւ նպատակ, պիտի համաձայնիս գործել համերաշխ այն կանոնադրութեանը, որին հնազանդում են Ընկերութեան մէջ գտնւող բոլոր անձերը»:

Երրորդ նամակի մը մէջ, գրւած Թիֆլիսից, յայտնում են Կուկունեանին, որ կառավարութիւնն արդէն տեղեակ է արշաւանքի մասին, որ պաշտօնեաները սպասում են Շերեմետեւի (Կովկասի կառավարչապետի) գալստեան, որից յետոյ միայն որոշ քայլեր պիտի առնւին եւ այդ պատճառով էլ խորհուրդ են տալիս հինգ Պետերբուրգեան ընկերներով անմիջապէս անցնել սահման (1890 թ. սեպտ. 8-ի թւակիր):

Չորրորդ նամակի մէջ նորից շեշտւում էր սահմանն անմիջապէս անցնելու անհրաժեշտութիւնը եւ միաժամանակ խորհուրդ էին տալիս բաժանւել աւելի մանր խմբերի եւ երթալ կարաւանային ճամբով: Այդ գործողները, երկիր մտնելուց յետոյ որոշ աշխատանքներով պիտի զբաղւէին՝ մի մասը խաղաղ պրօպագանդայով, կազմակերպելով եւ տեղական նոր ուժեր գտնելով, իսկ միւս մասն էլ բացառապէս զէնքի մատակարարութեամբ եւ մարտական խմբերի գործունէութեամբ:

Գլխաւորապէս ուշադրութիւն էր դարձրւած վերջին գործիչների վրայ, որոնք ամենածանր լուծն իրենց ուսերի վրայ էին առել:

Այս բոլորը ցոյց էր տալիս, որ բացի Յակոբ Սարկաւագից եւ Յարութիւն աղայից, որոնք 90-ական թւականներին Կովկաս էին անցել, կար եւ մի յեղափոխական, գաղտնի կազմակերպութիւն իր

ներքին օրէնքներով եւ իր գծած, յստակ ծրագրով։

Կուկունեանն առաջինն է եղել այդ Գաղտնի Ընկերութեան անդամներից, որ վճռել էր խօսքից գործի անցնել եւ այդ նպատակով էլ սկսել էր հայդուկային խմբի կազմակերպման։

Մի քանի հաւատարիմ գործիչներ անցնում են Հայաշատ գաւառները, փնտռում են խիզախ եւ անվեհեր տղաներ, միացնում են փոքրիկ խմբերի եւ ապա ուղարկում դէպի սահմանագլուխ, Ղարսի գաւառակը, Բեսնա գիւղը, ուր եւ պիտի ստանային իրենց հրացանները։

Մի երկրորդ յանձնախումբ էլ զբաղուած է եղել, չա՛տ դժուար, համարեա դժոխային պայմաններում դրամ հայթայթելով և զէնք ձեռք բերելով։ Նո՛ր գործունէութիւն էր, նոր մարդիկ էին եւ այդ բոլորի հետ միասին կար եւ ռուս կառավարութեան անբարեացակամ վերաբերմունքը։

Երկար աշխատանքներից յետոյ 90 թւի սեպտ. 23–24-ի գիշերը հարիւր հոգուց բաղկացած խումբը, զինուած արագաձիգ հրացաններով, դիմում է դէպի սահման։ Դրանց առաջնորդներ էին նշանակուած՝ Կուկունեան, Սարդար Աւետիսեան եւ Ղարաբաղցի Աբրահամը։

Այդ խմբից 15 ձիաւոր, սեպտ. 24-ի կէսօրին, կարողանում են անցնել սահմանը, յարձակուել տաճկական Ախուարկ գիւղի վրայ եւ բաւական վնաս հասցնել բնակչութեան։ Այչին-Օղլի եւ Ախուարկ գիւղի բնակիչները վճռում են դիմադրել եւ այդ նպատակով առաջ են անցնում դէպի Ջիչաղլիի կիրճը,

ուր եւ հանդիպելով ձիաւորների, սկսում են հրացանաձգութեան։

Քիչ յետոյ, սակայն, պարզւում է որ Ջիչադլիի կիրճում երեւացող զինուորները ռուս սահմանապահ կօզակներն են եղել, որոնց թիւրքերը բացատրում են զինուած հայկական խմբի յարձակման մասին։ Այդ տեղից էլ սկսւում է երկու կողմից աչալուրջ հսկողութիւնը։

Հայդուկային այդ խումբը ապաստանում է Բօզդաղի ստորոտներում։ Դրանց որսալու համար Թօփրագ-Գալէից ուղարկւում են կէս վաշտ թրքական զինուորներ, բայց անօգուտ է անցնում, որովհետեւ խումբը կարողացել էր հեռանալ։ Այդ դէպքն իրենց մանրամասնութիւններով տեղեկագրւում է բարձր իշխանութեան եւ վերջինս, համարելով դրանց «չարագործներ», հրաման է արձակում հետապնդել եւ ձերբակալել։

Մի երկրորդ խումբ, մօտեցած լինելով սահմանին, ճանապարհին սպանում է բազմաթիւ թիւրքերի՝ թւով 10-ը, բոլորն էլ բացառապէս թրքահպատակ։ Դրանց դիակները գտնուած են Աղբուլաղի մօտ՝ մի ձորակի մէջ։ Բժշկական քննութիւններից երեւացել է, որ այդ սպանուած թիւրքերը ստացել են խէնչալի հարուածներ, որոնցից առաջացած վէրքերի թիւը հաշւում էր 6, 7, 12, 19 եւ աւելի։ Սեպտեմբերի 26-ին, Կաղզւանի մօտ գտնուած Գիւմիւշ-Թափայի վրայ, երբ խումբը անտառների միջով անցնում էր դէպի սահմանագլուխ, պատահում է երեք թիւրքերի, որոնք անտառ էին իջել փայտ կտրելու։ Տեսնելով զինուած հայերի, նրանք սարսափում են եւ

յատրաստւում յետ փախչելու: Տղաները կասկա-ծում են եւ շրջապատում նրանց՝ սպանելով մէկին եւ վիրաւորելով երկրորդին: Երրորդը, որ ձիաւոր է լինում, կարողանում է փախչել և հասնել Կաղզ-ւան ու տեղեկացնել գաւառապետին:

Այդ դէպքից յետոյ սկսւում է ռուս կառավարու-թեան հետապնդումը: Կապիտան Կուգուցօվը *իր հետ վերցնելով մի վաշտ կօզակներ, գալիս է փնտռելու «չարագործներին»: Արաքսի ափին, Գիւմիւշ-Քիւմ-բէթի եւ Կաղզւանի միջեւ ձերբակալւում են երեք հայի, որոնց մէջ է լինում եւ Եփրեմ Դաւթեանը: Դրանք բոլորն էլ զինւած են լինում:*

Այդտեղից կապիտանը անցնում է Խաս գիւղը, որի շրջակայ այգիներից մէկի մէջ պահւած են լի-նում հայդուկները: Նրանք իրենց ճանապարհը շե-ղած են եղել՝ խուսափելու հետապնդումից եւ յար-մար րոպէի սպասելու: Յանկարծ երեք կողմից շըր-ջապատւում են պետական զինւորներով: Հրաման է արձակւում զինաթափ լինել — բայց մերժում է ըս-տացւում: Կօզակների խմբին առաջնորդում էին հայ զինւոր Մարտիրոսեանը եւ գիւղի մուխտար Գրիգոր Ոսկանեանը, որոնք եւ բանակցութիւններ են վա-րում: Ըստ մեղադրական ակտի՝ այդ մերժումից յե-տոյ թեթեւ հրացանաձգութիւն է տեղի ունենում եւ իբրեւ թէ նախայարձակ են լինում հայերը, որից եւ վիրաւորւում է մի կօզակ:

Մի ամբողջ օր կապիտան Կուգուչօվը պաշարում է տղաներին, մինչեւ որ հետեւեալ օրը, ժամի 12-ի մօտերը Կաղզւանից օգնութեան են հասնում Դեր-բենդեան 154-րդ գնդի մի վաշտ եւ մի ջոկատ էլ

կարսեան սահմանապահ բրիգադից։ Դրութիւնը կըրիտիկական էր։ Նրանք ո՛չ մի մտադրութիւն չունէին կռուելու ռուսական զինուորների դէմ, իսկ վերջիններս էլ չէին կարող ըմբռնել երիտասարդ յեղափոխականների խանդավառ տրամադրութիւնը։

Երկար խորհրդակցութիւնից յետոյ, թէր ու դէմ խօսակցութիւններից յետոյ, վճռում են անձնատուր լինել, յուսալով թէ կարող կը լինէին շուտով ազատուել եւ նորից գործի գլուխ անցնել։

Բոլորին ձերբակալելուց յետոյ, կառավարութիւնը գրաւում է 28 բերդան հրացան, 2 վանչեստըրի, 2 Պիրօլի, 4 Շնէյդէրի եւ այլ հրացաններ։ Միաժամանակ վերցնում են 11 դաշոյն, 2 սուր, 6 սւին, 1 ատրճանակ, 24 եափունճի և 6 պայուսակ՝ փամփուշտներով լիքը։

Դրանք բոլորն էլ աշխատում են ամէն կերպ՝ համոզելու իրենց ձերբակալողներին, որ վատ մտադրութիւն չունէին, որ ռուս կառավարութեան դէմ չեն գործում, որ նպատակ ունէին միայն տանջուած հայրենակիցներին օգնելու. բայց անօգուտ։ Նրանց բոլորին էլ առաջնորդում են Ղարսի բանտը, չղթայ են զարնում ոտներին եւ որպէս քրէական յանցաւորների դատում։

Հայ ժողովուրդը խո՛ր յուսահատութեան մէջ է ընկնում։ Ի՛նչպիսի ոգեւորութեամբ նա ճանապարհ էր դրել իր որդիներին, ի՛նչ յոյսեր էր կապել նրանց հետ, ո՛րպիսի լաւ հաւատք էր ունեցել քրիստոնեայ, խաչապաշտ ռուսի վրայ, որոնք ահա իր աչքի առաջ չքանում են։ Մի հսկայ թափօր էր այդ, պատմում են ժամանակակիցները, մի մեծ ժողովըր-

դական շարժում, համակրական մի խոշոր ցոյց, որ ունեցաւ իր պատմական նշանակութիւնը եւ դաստիարակիչ միջոց հանդիսացաւ նոր սերնդի համար:

Քաղաքից-քաղաք այդ բանտարկեալներին հետեւում էր հոծ բազմութիւն, ամէն մէկը ուրախութեամբ դրամ, կերակուր էր փոխադրում բանտը. կիրակի օրերը հարիւրաւոր այցելուներ էին սպասում տեսակցելու, մխիթարելու, ոգեւորելու նրրանց եւ շատ-շատերի դանկերում էլ յեղափոխական խորոխտ թռիչք էր երեւում՝ փախցնել բանտից եւ ազատել դրանց, բայց դեռ անկազմակերպ վիճակի մէջ են լինում:

Նրանք դատւում են քրէական օրէնսգրքի 262, 268, 269 *եւ* 1459 *յօդուածներով: Այդ յօդուածների տրամադրութեամբ բանտարկեալներն համարւում էին որպէս չարագործներ, մարդասպաններ եւ պետական կարգերի դէմ կռւողներ: Դատավարութեան ժամանակ բոլորն էլ անկեղծաբար բացատրում են իրենց նպատակը:*

Նրանք յայտնում են, որ ոչ մի մտադրութիւն չեն ունեցել կռիւ յայտարարել ռուս կառավարութեան դէմ, որ նոյնիսկ նրանք կարծել են թէ՝ այդ քայլը կարող է համակրանք գտնել որոշ խաւերում, որ նրանք մտադրութիւն չեն ունեցել մարդ սպանելու եւ կամ թալանելու, այլ միայն անցնել սահմանը, մտնել տաճկաց հողը, պաշտպան հանդիսանալ տառապող եղբայրներին, վրէժ լուծել անգութ եւ գազան քիւրդերից:

Խումբը միաժամանակ խոստովանել է գեներալ Պետանդերին թէ՝ Ռուսաստանը զուր տեղն է միջա-

մըտում իրենց պաշտպանած դատին, քանի որ իրեն հակառակ չեն գործելու։

Ռուս կառավարութեան համար պարզ է եղել եւ այն, որ դրանք պիտի սահմանն անցնէին եւ ուղիղ դէպի Սասուն գնային, ուր անհամեմատ աւելի յարմար վայրեր կային՝ կռուելու եւ պաշտպանուելու համար։

Դատաւորները, իրենց քննութեան ընթացքում առանձնապէս ուշադրութիւն են դարձրել յեղափոխականների ուսերի վրայ գտնուած զինանշանին՝ «Մ. Հ.», որ նշանակում է «Միութիւն Հայաստանի»։ Այստեղ է, հաւանօրէն, որ նրանք կասկածում են եւ վճռում շատ աւելի խիստ վերաբերմունք ցոյց տալ ու մի անգամից արմատախիլ անել «Միացեալ Հայաստանի» գաղափարը։

Մի քանի օր տեւող դատավարութիւնից յետոյ, երբ ամէն միջոց գործադրում են բանտարկեալներին ազատելու, դատավճիռն է կարդացւում, որով բոլոր մասնակցողները աքսորւում են Սիբիր, սառցային հիւսիսը, որ գաղափարի ու գործունէութեան վայրից շատ է հեռու։

Առաջին ծանր հարուածն է, որ իջնում է մանուկ Յեղափոխութեան գլխին։ Առաջին զոհերն են, որ բաց են անում Ազատագրութեան մեծ ճանապարհը եւ հիմք են դնում այն շարժման, որ յետագայում աւելի է ծաւալւում եւ տարածւում։

Առաջին խմբին մասնակցողները բոլորն էլ չեն ձերբակալւում եւ դատւում։ Նրանցից մի քանի հոգի մեռնում են, մի քանիսն էլ անցնում են Պարսկաստան՝ այնտեղ շարունակելու սկսած գործը։

Կուկունեանի արշաւանքը իր կազմակերպութեան մէջ շատ թոյլ կարող է եղած լինել, բայց փաստ է, որ շատ սերունդներ կրթւեցան նրանով, որի համար մինչեւ այսօր էլ յիշատակելի ու պաշտելի է այն:

Առաջին փորձը, որ այնքան դժւարութիւններով էր գլուխ բերւած, որի հետ այնքան յոյսեր էին կապւած, եղաւ միաժամանակ ուղեցոյցը հետագայ գործունէութեան: Նախնական այդ դասն առանց հետեւանքի չմնաց:

Եւ ահա, մի առ ժամանակ խոշոր խմբեր կազմակերպելու մտադրութիւնը մի կողմն են նետում, համարելով այդ անկարելի եւ դժւար, ու փարում են կազմակերպական աշխատանքին:

Գործիչների մի մասը մնում է Կովկաս, օգտւելու ստեղծւած տրամադրութիւնից, նիւթական աղբիւրներ գտնելու եւ զէնք հայթայթելու: Մի ստւար խումբ էլ չարքաշ աշխատաւորներից՝ կենտրոնանում է Պարսկաստան՝ հսկելու տեղափոխութեան վրայ եւ հաղորդակցութեան դիւրութիւններ գտնելու, իսկ մի երրորդ մասն էլ իր վրայ է վերցնում ամենադժւարինը՝ անցնել սահմանը, մտնել հայ ժողովրդի մէջ, արթնացնել գիտակցութիւնը եւ պատրաստել ապագայ գործունէութեան համար:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեան սկզբնական շրջանում երկու գլխաւոր աշխատանք էր առաջ տանում — զէնքի տեղափոխութիւն եւ ահաբեկումներ: Երկուսն էլ իրենց յատուկ դժւարութիւններն ունէին, մանաւանդ առաջինը, որի համար ո՛չ միայն շատ աշխատանք, դրամ ծախսե-

յաւ, այլ եւ բազմաթիւ զոհեր տուեցան: Գործունէութեան այդ երկու շրջանն էլ յեղափոխական արխիւի սեփականութիւն են եւ մենք հնարաւորութիւն չունինք մանրամասնօրէն եւ ժամանակագրական կարգով ուսումնասիրութեան ենթարկելու:

Այսքանը միայն կարելի է չեշտել, որ 92 թուականին առանձնապէս աչքի էր ընկնում Վասպուրականը: Լինելով Կովկասի եւ Պարսկաստանի սահմաններին կից եւ մշտապէս շփւելով յեղափոխական գործիչների և հայդուկային խմբերի հետ, նա աւելի շուտ էր նետուել ըմբոստութեան եւ դիմադրութեան դիրկը:

Եւ ահա մենք տեսնում ենք թէ՝ ի՛նչպէս մէկը միւսի յետեւից գլորւում են վնասակար տարրերը, պատժւում են մատնիչները, լինում են յաջող ահաբեկումներ, որոնք իրենց բարոյական խոշոր նշանակութիւնն են ունենում ու զարկ են տալիս յեղափոխական շարժման: 92–ի օգոստոսի վերջերին ըսպանւում է Գէորգ Չրաղաճեանը, *որ կանոնաւոր կերպով մատնութիւններ էր անում եւ աշխատում պաշտօնի տիրանալ՝ իր կեղտոտ ծառայութիւններով: Նա միշտ տեսակցում էր Վանի կուսակալի եւ ոստիկանապետի հետ, որոնք յեղափոխականներին հալածելու համար յաճախ նրա օգնութեան էին դիմում: Այդ վատ տիպը մի քանի անգամ «կասկածելի հայերի» ցուցակ է ներկայացրել սուլթանի անձնական քարտուղար Ռեաֆիբ Սարդար փաշային, ինչպէս եւ Վանի կուսակալ Բահրի փաշային: Այդ խոչընդոտները մէջ տեղից վերացնելու համար խիզախ տիպեր չէին պակասում, եւ ահա մի օր, երբ նա Վա–*

րագից քաղաք էր վերադառնում, նրա վրայ են յարձակւում ահաբեկիչներն ու սպանում:

Նոյն բաղդին է արժանանում եւ Նշան Թարգիբաշեանը, սեպտեմբեր 10-ին: Այդ տիպը,, կեղեքելու եւ աւելի ազատ շահագործելու համար իրեն պարտական հայ գիւղացիներին, կառավարութեան փէշերի տակ էր մտնում եւ մի կողմից լուրեր հաղորդելով յեղափոխականների մասին, միւս կողմից իր շահատակութիւններն էր շարունակում: Նա պատրաստութիւններ էր տեսնում Պօլիս գնալու եւ իր եղբայրների մասին տեղեկութիւններ հաղորդելու կառավարութեան ու մի քանի «կարեւոր» տիպերի մասին լուրեր տալու, երբ յեղափոխականի տաք գնդակը գալիս է եւ նորա ճանապարհը փոխում ... դէպի գերեզման:

Նոյն օրը և եթ վիրաւորւում է և մի այլ Թերգիրաշեան՝ Յարութիւն էֆէնդին, որ երեւի ազգական էր նախորդին — թէ՛ արեամբ եւ թէ՛ մատնութիւններով, որովհետեւ ոստիկանութեան դաշնակից էր եւ պարբերաբար լուրեր էր հաղորդում:

Միայն ներքին չարիքի դէմ չէր որ կռիւ էր մղում յեղափոխութիւնը: Նա հաւասար չափով պայքարում էր եւ դրացիների դէմ՝ թիւրք ոստիկանների եւ մատնիչների: Վանի մէջ առանձնապէս աչքի էին ընկնում երկու ոստիկան՝ Մէհմէդ էֆ.-ին եւ լրտես փօլիս շէյխ Հէյդէրի Նուրին, որոնք մի-մի ցաւ էին դարձել հայ ժողովրդի գլխին: Նրանք միշտ կառավարում էին ձերբակալութիւնները, հետապնդում էին յեղափոխականներին, աշխատում էին թակարդներ լարել, տանջանքի էին ենթարկում ան-

մեզ հայերի խոստովանացնելու դիտաւորութեամբ եւ շատ ժամանակ էլ դրամական տուգանք էին վերցնում՝ սպառնալով հակառակ դէպքում բանտ առաջնորդել:

Նրանք էին փողոցների եւ տների տէրերը, նրանք էին կառավարում ժողովրդին եւ ամէն ինչ էին՝ արհեստաւոր, աշխատաւոր դասակարգի աչքում: Պէտք էր վերջ տալ դրանց, ցոյց տալու համար թէ՝ մի այլ պատժող ուժ կար, աներեւոյթ ձեռք, որ նոյնպէս ամէն տեղ էր, միայն այն տարբերութեամբ, որ պաշտպան էր հանդիսանում հասարակ ժողովրդի շահերին: Եւ ահա հոկտեմբեր ամսում, իրար յետեւից վիրաւորւում է Մէհմէդ էֆէնդին եւ սպանւում լրտես Նուրին:

Այդ յաջողութիւններն իրենց նշանակութիւնն են ունենում եւ սարսափ են ազդում կառավարութեան. շրջանակների վրայ:

92-ի սեպտեմբերին, Մշոյ Դաշտի մէջ էլ երեւան են գալիս ահաբեկումներ, որոնցից նշանաւորն է մատնիչ Կրպօի սպանութիւնը՝ Ալիզռնանցի Լեւոնի ձեռքով:

Այս բոլորի հանդէպ ժողովուրդի համակրութիւնն է երեւում. նա ուրախանում է եւ հրճւում, որովհետեւ իր ազատութիւնը պաշտպանող կտրիճներ են երեւան եկել, որոնք անձնազոհութեամբ ասպարէզ են նետւել եւ ստոր տիպերին հեռացնելով՝ հարթում են ճանապարհը:

Մի ներքին, թաքնւած համակրանք էր նկատւում դէպի այդ ազատարար շարժումը. հոգիներն ամրապնդւում էին, սիրտերը թունդ ի թունդ բա-

թախում, մտքերը խմորւում և կամաց-կամաց վարագոյրի յետեւից երեւան էր գալիս երէկւայ ըստրուկ, հնազանդ հայը, որ այսօր ապստամբ է եւ իր զէնքերով ցանկանում է իր ունեցւածքն ու պատիւը, կեանքն ու ազատութիւնը պաշտպանել: Դրան որպէս ապացոյց կարելի է բերել այն տոկունութիւնը, որ ցոյց են տալիս հայ գիւղացիները բանտերի մէջ, երբ նրանք անպատմելի տանջանքների են ենթարկւում, բայց յեղափոխականների, ահաբեկիչների տեղը չեն յայտնում:

Ժողովրդի այդ տրամադրութիւնները կարողացան օգտագործել յեղափոխականները: Առանց ժամանակ կորցնելու, իրենց չնչին միջոցներով, նրանք որոշեցին զէնք մտցնել երկիր, զինել ժողովուրդը եւ առաջուց պահեստներ հիմնել՝ ապագայ մեծ ծրագիրների համար: Այդ տանջալից աշխատանքները կատարող հերոսների անունները յայտնի չեն դեռ հասարակութեան, նրանք դեռ փոշիների, անյայտութեան մէջ են: Նրանք միայն մի պատւաբեր անուն ունին՝ «Զինակիր Խմբ»ի անդամներ: Ծանր է եղել դրանց աշխատանքը եւ մահաբեր: Ամէն մէկը մի քանի հրացան շալակած, գիշերները միայն ճամբայ քալելով, մարդկային բնակավայրերից հեռու մնալով, նրանք պարտաւոր էին անտառների միջով, լեռների, դժւար անցանելի բլուրների վրայով քալել եւ փոխադրութիւններ կատարել:

Ահա դրանցից մէկը, 93 թւականին, դէպի Վան տանող ճանապարհից մէկի վրայ հանդիպում է մի խումբ զինւած քրդերի, որոնք պահանջում են անձնատուր լինել եւ զէնքերը յանձնել: Տղաները ո՛չ մի

մտադրութիւն չունէին եւ ո՛չ էլ պարտականութիւն՝ կուելու: Նրանք բոլոր խոչընդոտները պիտի յաղթահարէին եւ զէնքերն իրենց որոշեալ տեղը հասցնէին: Անձնատուր լինել, զէնքերը յանձնել— այդ հաւասար է մահուան եւ ահա նրանք վճռում են դիմադրել, կուել եւ քիչ զոհ տալով ազատուել:

Մի քանի ժամ տեւող կուի ընթացքում մերոնք տալիս են երեք զոհ, որոնք անվեհերաբար կուել էին, թէեւ դեռ երիտասարդ հասակի մէջ էին: Թշնամին ունենում է բաւական թւով սպանուածներ եւ վիրաւորներ: Մութը վրայ է հասնում եւ խմբի միւս տըղաներն հնարաւորութիւն են ունենում նահատակուած ընկերների զէնքերն էլ վերցնելով՝ իրենց ճանապարհը շարունակել՝ ընտրելով աւելի դժուարին կէտեր:

Վասպուրականի շրջանը նորից փոթորկուած էր եւ վտանգաւոր ամպեր էին կուտակուել երկնքում: Կուսակալ Բահրի փաշան աչքի էր ընկնում իր հայատեցութեամբ եւ խստութիւններով: Նա նպատակ էր դրել ոչնչացնել եւ արմատախիլ անել յեղափոխական մտածողութիւնը եւ այդ նպատակով էլ աշխատում էր վախ ազդել, սարսափեցնել հայ հասարակութեան: Այդ ժամանակները իրար յետեւից երկու քստմնելի դէպք են պատահում՝ Կողուլի ձորի նահատակութիւնը եւ Կուռուբաշի ոճիրը:

Կողուլի ձորում, համիդիէների ձեռքով սպանւում են մի քանի դերձակ եւ դարբին աշխատաւորներ՝ որոնց համակրանքը յեղափոխական շարժման հետ է եղել եւ որոնք լուռ ու մունջ իրենց մասնակցութիւնն էին բերել ու ժողովրդի ծոցից ելնելով՝

նրա համար էլ աշխատանք էին թափում: Բահրի փաշան հրամայում է այդ գիւղերից կտրել գլուխները, ցից հանել եւ պտտցնել փողոցները՝ որպէս պետական դաստիարակութիւն, որպէս հակայեղափոխական պրօպագանդայ:

Նոյն տարւայ ընթացքում Կուռուբաշ գիւղի դաշտերում, գարնան ժամանակ, Համիդիէ հեծելազօրքը յարձակւում է 4 հայ պատանու եւ նոյնքան էլ երիտասարդ հայ օրիորդների վրայ: Երբ պատանիները դէպի գիւղ կը վազեն՝ օգնութիւն խնդրելու, զինւորները կը հասնեն, կը բռնեն նրանց եւ չորսին էլ սրախողխող կ'անեն, իսկ աղջիկներին կը լլկեն, որոնցից երկուսը տեղն ու տեղը կը մեռնեն:

Ժողովուրդը, սաստիկ գրգռւած եւ յուզւած, վերցնում է դիակները, բարձում սայլերին եւ դէպի Վան տանում: Ճանապարհին նրանց միանում են ուրիշ հայեր, իսկ քաղաքում, յեղափոխականների յորդորներով եւ ստիպման տակ, խանութները փակւում են եւ այսպիսով ցոյցն ընդհանուր բնաւորութիւն է կրում: Ցուցարարները անցնում են անգլիական եւ ռուսական հիւպատոսարանների մօտով, մօտենում են Նալպանդեանների տան, ուր բնակութիւն էին հաստատել Պօղոս եպիսկոպոսն ու Աղթամարայ Խաչատուր եպիսկոպոսը, որոնք միացած մի քանի հարուստների հետ աշխատում էին բնի մէջ խեղդել յեղափոխական շարժումը եւ իրենց ազգադաւ գործունէութեան համար լայն ասպարէզ բաց անել:

Ցոյցի ամենափառաւոր րոպէում, երբ պատուիրակութիւնր ներս պիտի մտնէր Պօղոս եպիսկոպո-

սին առաջարկելու, որ միասին գնան հեռագրատուն եւ Բահրի փաշայի գազանութիւնների մասին իմացընեն Պոլիս՝ ազգային իշխանութիւններին, վրայ են հասնում ոստիկանները, որոնց հետ թեթեւ ընդհարում են ունենում ցուցարարները: Զնայած դըրան, ժողովուրդը ներս է խուժում եւ բռնի դուրս հանելով եպիսկոպոսին՝ Թափօրի գլուխ անցուցած շարժւում դէպի հեռագրատուն: Այդ դէպքի մասին Պօղոսականները իմաց են տալիս վալիին, չաչտնում են որ եպիսկոպոսին բռնութեամբ են տանում եւ ահա բազմաթիւ պահակներ հասնելով կարողանում են ցրել հասարակութեան եւ ազատել իրենց *սիրեցեալ եւ հաւատարիմ առաջնորդին:*

Այդ երկու դէպքերի առթիւ եղած ցոյցը անհետեւանք չի անցնում: Կառավարութիւնն սկսում է որոշ խստութիւններ ձեռք առնել եւ առաջուց պատրաստուած ցանկի հիման վրայ ձերբակալութիւններ կատարել: Բանտերը լեցւում են երիտասարդներով. դուրսն էլ շարունակւում է հալածանքը: Հայ լըրտեսներն էլ պակաս դեր չեն խաղում այդ աշխատանքի մէջ եւ մանաւանդ նրանցից մէկը՝ Յակոբ Ղլտճեանը, որ դեռ շատ առաջ լրտեսի պաշտօն ունէր եւ կառավարութեան օժանդակում էր:

Սկսում են անասելի տանջանքների ենթարկել բանտարկեալներին՝ յեղափոխական գաղտնիքներ իմանալու դիտաւորութեամբ:

Բանտի մէջ, կէս գիշերին, դատաւորը, միլագիմն ու մի քանի զափթիաներ ներս են մտնում հայ կալանաւորներից իմանալու միւզիրների (յեղափոխականների) մասին տեղեկութիւններ: Բանտար-

կեալները մերժում են: Այն ժամանակ դատաւորը հրամայում է ձեռքերն ու ոտքերը փայտեայ մեքենայի մէջ դնել ու սղմել, հասցնելով անպատմելի ցաւ ու տանջանք: Երբ այդ միջոցն իր որոշ արդիւնքը չի տալիս, այն ժամանակ կը դիմեն շիկացած երկաթի օգնութեան՝ այրելով, տաղելով նրանց մարմինը՝ ձգելով ուշագնացութեան մէջ:

Մի ուրիշին, աւելի խիզախ պատանու, գլխի մազերն են փետում, դուրս հանում, որից բանտարկեալը ճչում է, խնդրում ազատ արձակել, բայց անօգուտ: Ինքն էլ ոչինչ չի ասում: Այն ժամանակ երեւան են բերում մի քանի բեւեռներ, վերցնում են մուրճն ու մի քանի հարւած խփելով՝ բեւեռները խրում են ուղեղի մէջ, որից ստիպւած բանտարկեալը մի քանի անուն է տալիս՝ անգիտակից եւ ուշաթափ դրութեան մէջ: Յետոյ երբ ուշքի է գալիս եւ երբ նրան պատմում են որ ինքը մի քանի անուններ է յայտնել, տղան չի կարողանում տանել հոգեկան այդ ծանր պատասխանատւութիւնը, խելագարւում է եւ վշտի գերագոյն րոպէներից մէկում իր գլուխը զարնում է պատերին ու ջարդ-փշուր անում:

Այս բոլոր դէպքերը, սակայն, անօգուտ չեղան եւ յեղափոխական շարքերի համար, որոնք օր ըստ օրէ ստւարացան: Ամենից առաջ մի քանի մատնիչներ եւ լրտեսներ ահարեկման ենթարկւեցան, որոնց մէջ կարող ենք յիշատակել միայն լրտես Յակոբ Ղլտճեանի անունը: Այդ յաջող փորձերն իրենց մեծ նշանակութիւնն ունեցան ժողովրդի վրայ, որ ուրախութեամբ դիմաւորեց իւրաքանչիւր մի նման լուր, ապա առաջ եկան աւելի խիզախ, յանդուգն ե-

րիտասարդներ, որոնք նահատակների թարմ շիրիմների առաջ ծնկաչոք երդուեցին վրէժխնդիր լինել եւ չարունակել սրբազան գործը: Կուռուբաշի եւ Կոդուլի նահատակների դիակները չեն վհատեցնում մի բուռն յեղափոխականների, այլ աւելի եւս ոգեւորութիւն եւ ուժ են ներշնչում: Կազմակերպւում են աւելի ստուար խմբեր, առաջ է գալիս կազմակերպուած ուժի անհրաժեշտութիւնը, պարզւում է յեղափոխական դրօշը, որի տակ են մտնում տաճկահայը, կովկասահայն ու պարսկահայը: Ձեռք ձեռքի են տալիս ինտելիգենտն ու բանւորը, արհեստաւորն ու գիւղացին, որոնք միացած մի մեծ գաղափարական նպատակի համար, աշխատում են իրենց զոհաբերութեամբ, իրենց արիւնով մաքրել հայութեան ճակտից ստրկութեան արատը եւ ինչ գնով էլ լինի՝ հասնիլ ազատութեան:

Բռնապետութիւնն իր աչքի առաջ տեսնում էր այդ զարգացումն ու կռուի աստիճանական ուժեղացման թափը, բայց անկարող էր վերջ տալ:

ԱՐԱԲՕԻ ԿՌԻՒԸ

Մուշի շրջանն էլ խմորումների մէջ էր: Մի քանի յեղափոխական խմբեր, որոնց ղեկավարում էր Արաբօն, իրենց գործունէութեամբ սարսափ էին ազդել կառավարական շրջանների վրայ, որոնք անկարող էին ձերբակալել այդ անհրեւոյթ ուժերին: Մշտական շրջագայութեան մէջ գտնուելով, հայդուկները մշտապէս յարձակման եւ կամ պաշարման վտանգին էին ենթարկուած: 93-ի աշնան, Խնուսի եւ Մուշի մէջ գտնուած Գէօլ-Առաչ գիւղի մօտ տեղի է

ունենում խոշոր ընդհարում: Այդ կուին մասնակցում են յայտնի յեղափոխականներ — Արաբօն, Վարդանը, Աւօն, Բուլղարը եւ ուրիշներ: Մութը վրայ հասնելով խումբը աննկատելի կերպով թաքնըւում է մի մարագում: Նրանք շա՛տ յոգնած էին եւ որոշել էին մի քիչ հանգստանալ իրենց քաղցը լռեցնելու, ապա ճանապարհը շարունակելու համար:

Անօթի էին եւ պէտք էր հաց գտնել: Իրենցից մէկին որոշում են ուղարկել դուրս, գաղտագողի կերպով, որ հացի, կերակրի պաշար առնէ եւ շատ մեծ զգուշութեամբ վերադառնայ, ՝ որպէսզի գիւղացիներն իրենց թաքստեան տեղը չիմանան:

Նրանք խուսափում էին եւ գիւղացիներից:

Հացաբերը դուրս ելնելուց մի քանի րոպէ յետոյ գիւղում իմանում են յեղափոխականների ներկայութիւնը եւ վախենալով կառավարութեան վրէժխնդրութիւնից՝ վճռում են դիմել տղաներին, ամէն ինչ բացատրել եւ խնդրել որ օր առաջ թողնեն գիւղը:

Գիւղական ներկայացուցիչներին տղաներն ընդունում են մարագում, լսում են նրանց բացատրութիւնները, իրենք էլ իրենց նպատակն են բացատրում եւ վերջապէս համաձայնելով՝ իրաւունք են խնդրում շատ քիչ հանգստանալու, ճաշելու եւ ապա իրենց ճանապարհը շարունակելու:

Լուսաբացին նրանք հասնում են Գեօլ-Առաշու ձորը, ուր եւ շրջապատւում են զինուած քրդերից: Շուտով հաւարն ընկնում է եւ մօտակայ գիւղերը: Մի քանի ժամից յետոյ սար ու ձոր լիքն են մարդկա-

յին ստուերներով, լսում են գոռում-գոչում, հրացանաձգութիւններ:

Շատ վատ ժամանակ շրջապատուեցան նրանք եւ այն էլ ձորի մէջ: Արաբօն հրամայում է դէպի սարը բարձրանալ՝ յարմարաւոր դիրքեր գրաւելու համար: Սարի լանջերով մի բուռն հայ քաջերը վեր են բարձրանում, համարեա թէ մագլցելով եւ սկսում է կատաղի, օրհասական կռիւը:

Մեծ խրարանցում է տիրում քրդական ցեղերի մէջ: Նրանց պատեհութիւն էր տրուած կառավարութեան աչքում հաւատարմութիւն ցոյց տալու եւ միաժամանակ պարգեւներ ստանալու:

Զորս կողմից պաշարուած տղաները իրենց յոյսը կտրում են ազատուելուց, զգում են մահուան մօտալուտ լինելը եւ վճռում են մի լաւ դաս տալ թշնամուն:

— Ոտքիցս վիրաւորուեցի, տղերք, կանչեց Աւօն եւ կանգ առաւ:

— Հրացանդ չարունակիր նստած գցել — եղաւ Արաբօի պատասխանը — եթէ չես կարող կռուել լաւ է քայլես առաջ, քանի վէրքդ տաք է:

Կռիւը կատաղի էր: Արաբօն սրտապնդում էր տղաներին, յոյս էր տալիս նրանց եւ երբեմն բարկացնում էր ասելով՝ «լէչէկ ձգեցէ՛ք գլուխներդ, եթէ քիւրդերից այդքան կը վախենաք»:

Բոլորն էլ ոգեւորութեան մէջ էին: Ոչ ոք յուսահատութեան նշան չէր ցոյց տալիս: Արաբօն ու Վարդանը ցատկում էին մացառից մացառ, քարից քար, իսկ քրդերի գնդակները կարկտի պէս էին թափւում:

Անհաւասար այդ կռւի մէջ ընկան Մարտօն, Բուլղարն ու Աւօն: Արաբօն եւ Վարդանը աւելի բարձր դիրքեր գրաւած լինելով՝ յետ էին կասեցնում թշնամու առաջխաղացքը:

Վիրաւոր ընկերներից մէկը, որի գլխի վրայով էին անցնում, սուրում այդ գնդակները, ուրախութեան արցունքներն աչքերին կանչում է.

— Գնդակներ, գնդակներ, դատարկ մի՛ գնաք, սրտեր պատռեցէք:

Երեկոյեան դէմ կռիւը վերջանում է: Գիշերային խաւարը գալիս է եւ ամէն ինչ ծածկում: Արաբօն եւ Վարդանը միւս ընկերների հետ կարողանում են աներեւութանալ եւ նորից դէպի գործ դիմել:

Մի առ ժամանակ ոչ ոք չէր իմանում նրանց ուր լինելը: Միայն ժողովուրդն հաւատում էր թէ նրանք ազատ են, նոր պատրաստութիւններ են տեսնում, նոր խմբեր են կազմում՝ շարունակելու իրենց կռիւը եւ որ գլխաւորն է ազատելու ձերբակալած Տամատեանին:

ԿԱՐԱՔԻԼԻՍԷԻ ԿՌԻՒԸ

Ամառուայ ամիսներն էին: Սահմանագլխի մօտակայ գիւղերում եռ ու զեռ կար: Յեղափոխ. խումբ պիտի անցնէր Երկիր: Այդ լուրը մի նոր եւ վեհ ապրեցում էր շատերի համար: Զինակիր հայդուկներն են դրանք, որոնք պարտաւոր են ամենայն զգուշութեամբ եւ բոլոր վտանգները յաղթահարելով, զէնքը տեղափոխել եւ որոշուած վայրը հասցնել:

Յունիս ամիսն էր: Ռուսաստանից ոգեւորուած

եւ անձնազոհ երիտասարդների այդ խումբը, բաղկացած տաճկահայ եւ կովկասահայ յեղափոխականներից, յաջողութեամբ անցնում է սահմանն ու մտնում Բասէն՝ աւելի խորերն երթալու եւ յեղափոխական գործն աւելի ամուր կազմակերպելու համար:

94–ի յունիսի 20–ին, երբ նրանք անցնում են Կարաքիլիսէ քրդաբնակ գիւղի մօտով, պատահում են կառավարական զինուորների: Տղաներն ամէն կերպ աշխատում են խուսափել եւ թակարդի մէջ չընկնել: Նրանք ո՛չ մի նպատակ չունէին կռւի բռնուելու, սակայն, զինուորներն աւելի ու աւելի համարձակ են դառնում, երբ նկատում են զինուած հայերի խուսափումը: Նրանք վճռում են ինչ գնով էլ լինի ձերբակալել նրանց և այդ պատճառով էլ սկսում են հրացանաձգութիւնը: Տղաներն առաջին անգամ չեն պատասխանում, այլ շտապով շարունակում են իրենց ճանապարհը: Զինուորների յամառ հետապնդումն ստիպում է նրանց լաւ մտածել, կշռել եւ ապա կռւի բռնւիլ: Եւ երբ նկատում են որ իրենց խոյս տալով աւելի են ոգեւորւում զինուորները եւ որ վերջիններիս արձակած հրացանների ձայնից բազմաթիւ քրդեր են շտապել օգնութեան հասնելու, վճռում են դիրքեր գրաւել եւ պատասխանել:

Հայդուկների առաջին համազարկը, նրանց անշեղ գնդակներն իրենց ազդեցութիւնն ունենում են, որովհետեւ զինուորները թուլացած՝ յետ գնալու վճիռ են արձակում: Բայց երբ շրջակայ Մուղարաճուղ, Արփաչայ եւ այլ գիւղերից քրդական հրոսակները օգնութեան են հասնում, իսկ միւս կողմից

էլ մօտ 40 հեծեալ զինուորներ երեւում, նրանք սիրտ առած նոր յարձակողականի են պատրաստւում...:

Սկսւում է տաք եւ կատաղի կռիւ: Տղաներն իրենց նոր մօսինները փորձելով գործադրութեան մէջ են դնում: Թշնամին կամաց-կամաց մօտենում է դէպի դիրքերը: Քանի առաջ է գնում, այնքան վիրաւորներ եւ սպանուածներ է ունենում, այն ժամանակ երբ յեղափոխականները ապահով դիրքերի մէջ լինելով անվնաս են մնում:

Չորս ժամ շարունակաբար կռիւն է տեւում: Տղաները կարողանում են իրենց դիրքերը պահպանել մինչեւ երեկոյ, երբ եւ վճռում են օգտուել հանգամանքից ու խոյս տալ:

Խմբից երկու հոգի — Առաքելը եւ Մկրօն, որոնք խմբից զատուել էին, գնացողների, զէնք փոխադրողների թիկունքը պաշտպանելու, կռւում են մինչեւ վերջին փամփուշտն ու ապա այլ ճանապարհով աշխատում խոյս տալ: Նրանց այդ չի յաջողւում, որովհետեւ ձերբակալւում են և լաւ գանակոծւում, որպէսզի յեղափոխականների տեղն յայտնեն, բայց անօգուտ:

Մինչ այդ երկու հոգին կալանաւորւում են եւ բանտ նետւում, միւսները կարողանում են ապահովաբար աւելի խորերն հասնել ու իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը լիուլի կատարել:

ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ԽՄԲԻ ԿՌԻՒԸ

94 թուականն էր: Գարնան սկիզբներին, երբ դեռ ձիւնը նոր էր սկըսում հալուել, երբ դեռ

բուք ու բորանը սարերի վրայ էին թափառում ու երբ դեռ ամէն մարդ կուչ եկած իր բնակարանում՝ տաք ու հանգիստ իր օրերն էր անցկացնում, հայդուկային մի խումբ, բաղկացած 7 հոգուց, Պարսկաստանից Երկիր անցաւ՝ Վասպուրականի գծով: Նրանք կարեւոր յանձնարարականներով էին անցնում եւ միաժամանակ մի քանի բեռ էլ «ապրանք» էին փոխադրում ներսերը: Երեք օր ոտով եւ բեռնաւորուած՝ քալել էին անընդհատ, երբ զգում են որոշ յոգնածութիւն, վճռում են դադար առնել, «չունչ քաշել», ապա թարմ ուժով շարունակել իրենց ճանապարհը: Նախօրօք զգուշական բոլոր միջոցները ձեռք են առնում՝ պահապան նշանակելով մօտակայ հանդիպակաց բլրի վրայ, որտեղից ազատ կերպով կարելի է տեսնել շրջականերն ու իւրաքանչիւր մի վտանգ ժամանակին նկատել ու իմաց տալ: Միւս տղաները, փոսի մէջ մտնելով, ձիւնը մի կողմ տալով՝ իրենց համար պառկելու տեղ են պատրաստում:

Հազիւ 3–4 ժամ հանգստացել էին, երբ պահապանը նշան է տալիս, որ շրջակայքում զափթիաներ են երեւացել: Խումբը մի րոպէից ոտքի վրայ կանգնած էր: Առաջին որոշումն է լինում՝ յարմարաւոր դիրքեր գրաւել, թողնել ձորը եւ դիմացի բլուրը բարձրանալ, որ եթէ պատահի որ կռւի բռնւեն, գոնէ աւելի բարձրից կարողանան կրակել:

Մինչ նրանք հեւ ի հեւ կը բարձրանային դէպի վեր եւ ամէն կերպ կ՚աշխատէին հասնել գագաթը, կիսաճամբին կը նկատեն զափթիաներին: Այս վերջիններս, ինչպէս երեւում է, առաջուց են հետա-

պընդել եւ իմանալով որ հայդուկները պիտի հանգըստանան, վճռել են շրջապատել ու քնած ժամանակ ձերբակալել եւ կամ կոտորել բոլորին։ Ոստիկաններն հրամայում են տեղներից չշարժուել, ո՛չ մի դիմադրութիւն ցոյց չտալ, բայց ապարդիւն։ Առաջին ընկերոջ նշան բռնելն ու ոստիկանների փախուստը մէկ կը լինի։ Քիչ անց երկու կողմերն էլ դիրքերի մէջ էին եւ կռիւն էլ սկսուած։ Տղաները դեռ ձորի մէջ էին. նրանք պարտաւոր էին մի կողմից զբաղեցընել թշնամուն, իսկ միւս կողմից աւելի վեր ելնել եւ թիկունքից զարնել։

Այդ դժուարին նպատակին հասնելու համար խումբը երկու մասի է բաժանւում — կռւող, դիմադրող և դէպի վեր ելնող՝ նոր դիրքեր գրաւելու համար։ Ձորի մէջ մնացողները կռւում էին քաջաբար։ Նրանց գնդակները կարկտի պէս էին տեղում եւ անընդհատ։ Տեղից-տեղ ցատկելով եւ կրակելով նրանց այնպէս էին ցոյց տալիս, որ իրենք իբրև թէ թւով շատւոր են և հնարաւորութիւն էին տալիս դէպի վեր գնացող ընկերներին չնկատւել զափթիաներից։

Թշնամին էլ պակաս ճարպիկ չէր։ Նա էլ երեք մասի էր բաժանւել եւ շրջապատել յեղափոխականներին. կամաց-կամաց յառաջանալով նրա նպատակն էր օղակի մէջ առնել և ձերբակալել։ Ձերբակալութիւնն իրենց համար աւելի ձեռնտու էր, քան սպանութիւնը։ Առաջին դէպքում նրանք կ'արժանանային ե՛ւ գովասանքի, ե՛ւ չքանշանի, իսկ երկրորդ դէպքում՝ միայն գովասանքի։

Մինչ այս, մինչ այն, առաջուց վճռած մի քանի հոգիները երկու հազար ոտք բարձրութիւն ունեցող

բլուրը բարձրանալով իրենց սիրած համազարկերը սկսում են։

Ջրի մէջ գտնուած տղաները սիրտ են առնում, ոգեւորւում եւ ուռաներ կանչելով իրենց դիրքերից ելնում։ Թշնամին անակնկալի է գալիս։ Նա իրեն երկու կողմից շրջապատուած է տեսնում։

Այդ յարձակման ժամանակ սպանւում է խմբի տղաներից Սահակը։ Տղաներն աւելի են կատաղում, որովհետեւ վրէժ պիտի լուծեն, իրենց սիրելի ընկեր Սահակի վրէժը, որ նահատակւեցաւ իրենց առաջ։

— Տղե՛րք, Սահակն ընկած է, բայց վնաս չունի. վրէ՛ժ, արի՛ւն, կրա՛կ թշնամու վրայ, ձայն տւեց հայդուկներից մէկը։

— «Կեցցէ՛ վրէժը, կեցցէ յեղափոխութիւնը», լսւեցաւ խմբի միահամուռ աղաղակը։

Շուտով ոստիկաններին օգնութեան են հասնում եւ շրջակայ քրդական գիւղերից։

Կռիւն աւելի օրհասական բնոյթ է կրում։ Փոքրաթիւ հայդուկները բոլորովին չեն ընկճւում։ Նրանք դիտակ իրենց պարտականութեան, շարունակում են սկսւած պայքարը այն յոյսով, որ անպայման պիտի յաղթանակեն։

—Սա թող լինի Սահակի փոխարէն, լսւեցաւ արեւելեան դիրքերից մի ուրախալի բացականչութիւն։ Եւ զափթիան թաւալգլոր գետին փռւեցաւ։

— Սա էլ թող լինի Սուլթան Համիդին ղուրպան, լսւեցաւ հարաւային դիրքից։ Տղաների ոգեւորութեան չափ չկար։ Քրդերի օգնութիւնն էլ ո՛չ մի նշանակութիւն չունեցաւ, որովհետեւ չկարողացան իրենց գրաւած դիրքերից և ո՛չ մի քայլ առաջ

անցնել։

Ամբողջ օրը կատաղի կռիւը շարունակւում է, մինչեւ երեկոյեան խաւարը գալիս է բաժանելու երկու դարաւոր թշնամիներին։ Տղաները առիթը չեն փախցնում։ Նրանք զգում էին, որ իրենց պարտականութիւնն այլ է, որ կարեւոր յանձնարարականներ են տանում եւ որ այդ պատճառով էլ խելացիութիւն չէ յարձակողականի սկսել։

Ներքեւի տղաները կամաց-կամաց ելնում են բլրի գագաթը, միանում միւս ընկերներին եւ ապա որոշում կայացնելով՝ բլրի միւս փէշերով վար իջնում։

Նրանք վերջին գնդակներն էլ արձակելով թշնամու դիրքերի վրայ՝ «մնաս-բարով» ասելով իրենց ճանապարհն են շարունակում։

ԴԵՐԵԿԻ ԿՌԻՒԸ

94 թուականի յուլիսի սկիզբներում Պարսկաստանում գտնուած Դերեկի վանքի հողի վրայ Աղբակի մազրիկցիների ցեղից 5 մարդ սպանուեցան։ Այդ դէպքը մեծ յուզում առաջ բերեց կառավարական եւ քրդական շարքերում։ Նրանք չէին կարող երեւակայել, որ իրենց տիրապետութեան շրջանում երէկուայ ստրուկ եւ ճնշուած հայերը կարող էին սպանել քիւրդերին։ Այդ դէպքը նրանք մեծ արշաւանքի եւ պատրաստութիւնների նախանշան համարեցին եւ իսկոյն ամէն հնարաւոր միջոց գործադրեցին՝ սահմանագլուխը պահպանելու եւ հայդուկներին լրտեսելու։ Բահրի փաշան Վանից տեղափոխուեցաւ Բաշ-Գալէ՝ սահմանագլխին աւելի մօտ լինելու։ Պէտք էր

պատժել յեղափոխականներին, եւ փաշան իր մօտ կանչեց չիրակների ցեղապետ Մամէին, որ յանձն առնէ վանքի վրայ արշաւելու պարտականութիւնը: Վանքը գտնուելով պարսկական հողի վրայ՝ կառավարութիւնն զգուշանում էր պատժողական խմբեր ուղարկելու, վախենալով երկու պետութիւնների դիւանագիտական յարաբերութիւնների լարումից եւ մանաւանդ Ռուսիայի եւ Անգլիայի միջամտութիւնից:

Վալին կատաղած էր եւ հրամայում էր, ինչ գնով էլ լինի, քանդել յեղափոխականների բոյնը. «Դերեկը պիտի քանդուի. հէնց վաղը—վաղը, քարը քարի վրայ չպիտի մնայ: Հողի հետ հաւասարեցրէք, միսիսլմաններ, սուլթանի հրամանն է այդ: Հայ ապստամբների արիւնով ներկուած գլուխները վաղն այստեղ պիտի տեսնեմ: Կոտորեցէք չներին»:

Եւ հրամանն իսկոյն իրագործւում է: Պատրաստւում է մի մեծ արշաւանք, որի գլուխն է անցնում մազրիկցիների ցեղապետ յայտնի Շարաֆ–բէկը: Նա իր մօտ է հրաւիրում բազմաթիւ քրդական ցեղապետների, խորհրդակցում է նրանց հետ, աշխատելով ընդհանուր համաձայնութիւն կայացնել: Ապա նա լրտեսների մի քանի խումբ է ուղարկում՝ վանքի շրջակաները մանրամասն ուսումնասիրելու:

Այդ նախապատրաստութիւններն աննկատ չեն մնում վանքի մօտակայքում ապրող գիւղացիների համար, որոնք օր առաջ վճռում են տեղափոխուել՝ զգալով գալիք ահաւոր վտանգը: Նոյն որոշումն են կայացնում եւ մի քանի հայ ընտանիքներ, որպէսզի զոհ չգնան քրդական վայրագութիւններին:

Յեղափոխականներն էլ լուռ չէին: Նրանք գիտէին ծրագրուած արշաւանքի մասին եւ ուրախ էին, որ զոհն իր ոտքով է գալիս: Վանքի մէջ այդ ժամանակ մնացել էին 35 հոգի՝ 4 գիւղացի, 5 միաբան, 12 «ուխտաւոր» յեղափոխականներ եւ կանայք, երեխաներ:

Վանքը գտնւում էր տաճկա–պարսկական սահմանագլխի վրայ և շրջապատուած էր Դուշմանի հըսկայ լեռներով, որոնց փէշերում ցրուած էին քրդական բազմաթիւ գիւղեր:

Ներսում գտնուածները վճռում են կռուել մինչեւ վերջին շունչը: Նրանք առաջուց իրենց պատրաստութիւններն են տեսնում, քար ու աղիւս են կրում եւ դիրքեր շինում: Նրանք բոլորն էլ մի գաղափարով էին միացած՝ վարդապետ թէ յեղափոխական, գիւղացի տղամարդիկ և կանայք: Յեղափոխական երգեր երգելով առաւօտից մինչեւ երեկոյ աշխատանքի մէջ էին: Նրանք ամրացնում էին պարիսպներն ու աւելի բարձր դիրքեր էին կանգնեցնում: Երկու–երեք օրուայ ընթացքում նրանք իրենց գործն արդէն լրացրել էին եւ սպասում էին թշնամու արշաւանքին:

Յուլիսի 21–ի առաւօտն էր: Դիրքերում գտնուած պահապանները հրացանաձգութեան նշան տուին: Բոլոր կռուողներն էլ կազմ ու պատրաստ էին իրենց դիրքերում: Առաջուց վճռած դիրքերում հայ կըտրիճները չոքել էին արդէն քարերի յետեւ: Նրանք չորս կողմից էլ շրջապատուած էին: Հարիւրաւոր զինուած քիւրդեր եւ յիսունի չափ էլ կառավարական զինուորներ՝ Խանթ գիւղի կորդոնի թիւրք հարիւրա-

պետի հրամանատարութեան տակ, առաջանում էին դէպի վանքը։ Դիմացի բլրից էլ համիդիէ հեծելազօրքն էր իջնում եւ այսպէս կանխապատրաստուած ծրագրով, ամէն ինչ առաջուց մտածած, կչռած եկել էին վանքը քար ու քանդ անելու եւ յեղափոխականների գլուխները Բահրի փաշային տանելու։

Խմբապետն անվրդով իր դիրքի մէջ էր եւ հեռադիտակով ուսումնասիրութեան էր ենթարկում թշնամու շարժումները։ Նա առաջուց պատուիրել էր շատ փամփուշտ չփչացնել, այլ ամէն մէկ գնդակով թշնամու շարքերից զոհեր խլել։

Կանայք եւ երեխաներն սկսել էին իրենց սովորական աղմուկը — լաց, կոծ, սարսափ։ Դրանց այդ իրարանցումն աւելի էր խանգարում, յուսահատեցնում կռուողներին, քան թշնամու անչափ ուժը եւ լաւ պատրաստութիւնը։

Քրդական ցեղերի գլխաւորներն առաջուց գիտէին, որ անկարող են գրաւել վանքը, որովհետեւ շատ դժուարին եւ վտանգաւոր վերելք ունէր։ Նրանք խորամանկութեան պիտի դիմէին, որպէսզի կարողանային հայդուկներին իրենց դիրքերից դուրս հանել, իջեցնել ներքեւ, շրջապատել եւ... գլուխները փաշային տանել։ Այդ դիտաւորութեամբ մի քանի տասնեակ քիւրդ յարձակում գործեցին վանքի նախիրի վրայ, գնդակներ տեղացին երկու փոքրիկ նախրապահների գլխին — 16 եւ 17 տարեկան տղաներ, որոնք անմիջապէս դէպի վանքը սկսեցին վազել՝ օգնութիւն խնդրելով կռուող յեղափոխականներից։

— Տղե՛րք, ձեզ մեռնիմ, որդիներս, նախիրը,

բղաւեց Երեխաների մայրը:

Ժամանակ չպէտք էր կորցնել եւ ահա խմբապետի հրամանով սկսւում է հրացանաձգութիւնը: Անչեղ գնդակներն յետ են մղում Նախիրի վրայ յարձակւող քիւրդերին եւ հնարաւորութիւն տալիս փոքրիկներին՝ ազատւելու եւ վանք ապաստանելու:

Սկսւած էր կռիւը: Սար ու ձոր թնդում էր հրացանների որոտից: Չորս կողմից սկսւում է յարձակողականը: Թրքական եւ քրդական միացեալ խմբերը, առանց հաշւի առնելու իրենց տւած զոհերը, դիմում են գրոհի, բայց մօսինի գնդակների տեղատարափի տակ՝ ստիպւած են լինում յետ նահանջել: Մի քանի անգամ նման խիզախ փորձեր արին, բայց եւ ոչ մէկը չյաջողւեցաւ:

Դէպի վեր ելնել չէին կարող, իսկ Փէդայիներն էլ իրենց դիրքերից չէին շարժւում:

Անելանելի կացութիւն էր ստեղծւել: Յաղթահարելու ո՛չ մի միջոց չէր մնացել: Աննպատակ հրացանաձգութիւնը ո՛չ մի իմաստ չունէր: Նրանք պարտաւոր էին այդ օրն եւ եթ ամէն ինչ վերջացնել, թէ չէ կարող էին շրջապատւել պարսկական զինւորներով:

Այս անգամ փորձեցին ուժեղ յարձակում գործել մի որեւէ դիրքի վրայ, որպէսզի այդ միջոցով կարողանան միւս դիրքերը թուլացնել եւ յարձակումի համար պատրաստել:

Ինչ որ չտապ կանխապատրաստութիւններ են տեսնւում, տեղի են ունենում համախմբումներ եւ զանազան դիրքերից դէպի արեւելեան ճակատն են ուղղւում: Խոշոր պատրաստութիւնն աննկատ չի

անցնում եւ խմբապետն հրամայում է զգոյշ լինել, մտածւած զարնել եւ դիրքերի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չմտցնել:

Մի ժամ յետոյ լսւում են վայրի աղաղակներ քրդական երգեր, չեփորի հնչումներ եւ խիզախ, անվախ յարձակում: Նրանք բաժանւած, ցրւած խըմբերով, փորսող տալով եւ հրացաններ պարպելով դէպի վանքն էին արշաւում:

Օրհասական եւ վերջին րոպէն էր: Մուժն արդէն վրայ էր հասնում եւ արեգակն իր յաջողութիւններն էր մաղթում ազատութեան համար կռւող հայդուկներին:

—Տղե՛րք, պատրաստ կացէք, մի՛ յուսահատւէք: Մենք այս փշոտ ճանապարհն ենք ընտրել, այլ եւս յետ չդառնալու մտքով: Մեր վերջը մահն է: Պատրաստ գտնւեցէք եւ քաջ: Թշնամու վերջին յարձակումն է այս, խրախոյս կարդաց Դումանը ընկերներին:

Յեղափոխական-ռազմական երգերը միախառնըւեցան գնդակների սուլոցի հետ եւ այդ մաքուր, գեղեցիկ մթնոլորտի մէջ բոլորն էլ առիծ էին կըռւել ու կռւում էին քաջաբար:

Թշնամու այդ ծրագիրն էլ չիրագործւեցաւ: Նա ստիպւած եղաւ նահանջի փողը փչել: Ի զուր տեղը աւելորդ զոհեր տւին եւ գնդակներ փչացրին: Ոչ մի քայլ չկարողացան առաջանալ: Հայդուկներից և ոչ մէկին վնաս չհասցրին: Նրանք ամօթապարտ, յաղթըւած, իրենց ընկածների, վիրաւորների դիակները վերցնելով քաշւեցան սահմանագլխից եւ անցան թրքական հողը:

Յաղթանակը յեղափոխականներինն էր։ Նրանք բոլորն էլ ի մի գումարուեցին, փոխադարձաբար ողջագուրուեցին եւ վճռեցին երկար չմնալ վանքում, այլ դուրս ելնելով այլ շրջաններ անցնել։

Նրանք մի քանի օր էլ մնացին վանքում, ապա առաջուց շրջականերն հետախուզող սուրհանդակներ ուղարկեցին եւ երբ լուր հասաւ որ ոչ ոք չկայ, ճանապարհներն ապահով են եւ ազատ, թողին այդ պատմական վանքը, ամուր սեղմեցին իրենց հետ կռւող վանականների ձեռքն ու աներեւութացան։

ԱՀԱԲԵԿՈՒՄՆԵՐ

95 թուականի ընթացքում մի շարք ահաբեկումներ տեղի ունեցան, որոնք արդիւնք էին այն արդար զայրոյթին, որ տեղ գտան հայ յեղափոխականների սրտում Սասունի ապստամբութեան ճնշւելուց յետոյ։ Իւրաքանչիւր անյաջող ձեռնարկից յետոյ հասարակութիւնը ենթարկւում էր ռէակցիայի, որի արդիւնքն այն էր լինում որ սուր տարրերի թիւն աւելանում էր, մատնիչները բազմանում էին եւ այդպիսով անբարոյականացնում հասարակական մթնոլորտը։

Այդ զայրոյթի առաջին զոհն է դառնում Խաչիկ Բախալեանը։ *Սասունի ապստամբութիւնից յետոյ, Երբ եւրոպական պետութիւնների կողմից քննիչ յանձնախումբ նշանակուեցաւ՝ իրերն իրենց վայրերում քննութեան ենթարկելու եւ երբ հասարակական կարծիքը գերագրգռուած դրութեան մէջ էր ու Հայկ. Հարցը բոլորի շրթունքների վրայ, ու անհրաժեշտ էր ուժ տալ այդ բողոքներին եւ պետու-*

թիւնների գործնական միջամտութիւնն հրաւիրել, Բաղէշի կուսակալ Թահսին փաշան համրագրութիւն էր հաւաքում տեղական երեւելի հայերից: Այդ համրագրութեան բովանդակութիւնն էր, որ «իբրեւ թէ Սասունում հայ աւազակներ կային, որի համար էլ հայերը խնդրել էին կուսակալին՝ գնալ եւ զսպել նրանց»: Եւ Թահսին փաշան գնացել ու կոտորել էր հայերին: Հայերը մերժում էին ստորագրել: Այդ աշխատանքն իրականացնելու համար Բախալեան վարդապետ տիպը իր աջակցութիւնն է բերում, դիմում է թէ՛ քաղաքի եւ թէ շրջանների հայերին՝ ստորագրելու, բայց մերժում է ստանում:

Այն ժամանակ նա, ցոյց տալու համար իր ամենազօր ազդեցութիւնը կառավարական շրջաններում, 20 *նշանաւոր հայերի եւ Ախլաթի այն ժամանակւայ առաջնորդ վարդապետին՝ իբրեւ կասկածելի անձնաւորութիւններ է ներկայացնում, որի հետեւանքով նրանք ձերբակալւում են եւ բանտ նետւում: Միեւնոյն ատեն կառավարութիւնը պաշտօնանկ է անում դատարանի հայ անդամ Կակոսեանին, բանտ առաջնորդելով նրան եւ տեղը նշանակում է սեւհոգի Բախալեանին:*

Այդ բոլորն ի նկատի առնելով Բաղէշի կոմիտէն գործը յանձնում է ահաբեկիչներին, որոնք կարողանում են յաջողութեամբ կատարել իրենց վրայ ընկած պարտականութիւնը:

Լրտես Արտաշէսի սպանութիւնը.— *Ապրիլ 3-ին Դաշնակցական ահաբեկիչների ձեռքով Ղալաթիա թաղի մէջ ահաբեկման է ենթարկւում դաւառացի-*

ներին յայտնի լրտես Արտաշէսը: Նա լրտեսութեան
բոլոր տուեալներն էլ ունէր — անբարոյական վարք,
ճարպիկութիւն, զարգացում եւ սրամտութիւն: Կա-
ռավարութեան ձեռքին լաւ խաղալիք էր: Շնորհիւ
իր բազմապիսի ընդունակութիւններին եւ անուշ
լեզուին, նա մտնում էր գաւառներից եկած հայրե-
նակիցների մէջ, բարեկամանում էր նրանց հետ, ի-
րեն նշանաւոր ազգասէր էր ցոյց տալիս եւ նոյնիսկ
երբեմն էլ յեղափոխական պատմութիւններ էր ա-
նում, թէ ինչպէս իրեն ձերբակալել են, բանտ նե-
տել, եւայլն, եւայլն: Այդ միջոցներով նա կարողա-
նում էր վստահութիւն ձեռք բերել եւ իմանալ որոշ
գաղտնիքներ, յեղափոխականների անուններ եւ ա-
պա այդ բոլորը մի քանի օրից յետոյ ներկայացնում
կառավարութեան: Այդ ձեւով նա կարողացել էր
8—10 հոգու բանտարկել տալ եւ որոշ գաղտնիքներ
երեւան հանել: Նրա սրիկայութիւնն ու յանդգնու-
թիւնը չափից անցնում էին: Նա ո՛չ միայն ներս էր
մտնում բոլոր շրջանակները և տեղեկութիւններ հա-
ւաքում, այլ եւ ազատօրէն կարողանում էր բանտ
մտնել, այցելել իր զոհերին, ցոյց տալ որ ինքը նր-
րանց բարեկամն է, որ կարող է յարաբերութիւն
պահպանել ներսի եւ դրսի միջեւ եւ այդ կերպով
կարողանում էր դրսում ողջ մնացածների աչքին թոզ
փչել ու իր «ււառաարութիւնները» չարունակել:

Այդ պրօվակացիան երկար տեւել չէր կարող և
իր դիմակը մի օր պարզւեցաւ: Պարզ գաւառացի
հայրենակիցները սկսեցին կասկածով վերաբերուիլ
դէպի այդքան ազատօրէն կառավարական չէնքերն
ու բանտերը մուտք գործող Արտաշէսը եւ այդ մա-

սին տեղեկագրին Պոլսոյ Դաշնակցական մարմիններին: Սրանք էլ իրենց հերթին մանրամասն քննութեան ենթարկեցին, ուսումնասիրեցին բոլոր քայլերը եւ եկան այն անվիճելի եզրակացութեան, որ նման սրիկայ տիպերն աւելի վնաս են հասցնում յեղափոխական շարժման եւ շարքերին, քան շատ կառավարական պաշտօնեաներ:

Գործը յանձնւում է տեղի ահաբեկիչներին, որոնք յաջողութեամբ վերցնում են մէջտեղից լրտես Արտաշէսին:

Ոստիկան Հաճի-Տիգրանի ահաբեկումը.— *Նախկին սարկաւագ էր, որի պատճառով էլ ծանօթ էր հայկական մտաւորական շրջաններին եւ հայ ժողովրդի հոգեբանութեան: Նա սրամիտ էր և խօսուն, որի համար էլ արժանացաւ Նազըմ փաշայի յատուկ ուշադրութեան: Նա բառի բուն նշանակութեամբ լրտես էր եւ այն էլ եւրոպական իմաստով, Շէրլօք Հօլմսեան ճարպիկութիւններով:*

Նա ամէն տեղ էր — մտաւորականների, արհեստաւորների, բանւորների, մուրացիկների շրջանում: Նա ամէն ձեւով երեւան էր գալիս: Շատ անգամ կը հանդիպէիք ծպտուած, կեղծ միրուքով, մի ուրիշ անգամ մուրացկանի հագուստով՝ ողորմութիւն խնդրելիս, մի այլ դէպքում՝ կառապան էր եւ իր ծառայութիւններն էր առաջարկում իր «գիտցած, ճանաչած անցորդներին», առաջնորդելու վերջիններին ժամադրավայրերը եւ այսպէս շարունակական փոփոխութեան ենթարկելով՝ կարողանում էր խոշոր ծառայութիւններ մատուցանել կառավարու-

թեան եւ առատ նուէրներ ստանալ։

Եթէ անհրաժեշտ լինէր այս կամ այն խոշոր դէպքից յետոյ մի շարք խուզարկութիւններ կատարել եւ այդ նպատակով յատուկ անուանացանկ պատրաստել, առանց Հաճի Տիգրանի չէր կարելի։ Եթէ պէտք կար շրջապատելու տուն մը և անոր անցքերը բռնելու, որ ներսը գտնուածները չկարողանան փախուստի ճամբան բռնել, նրան էին ուղարկում եւ նշանակում ոստիկանների հրամանատար։ Նա շատ անգամ անձամբ ղեկավարել է մի քանի խուզարկութիւններ։

Երբ բոլորն էլ բանտ էին տարւում եւ կարիք կար խոստովանութեան, ո՛չ ոք այնքան ճարպիկ եւ գիտակ չէր միջոցների, որքան նախկին սարկաւագը, որ հնարաւորութիւն էր ստեղծում կառավարութեան համար՝ համեմատաբար շատ տեղեկութիւններ ստանալու եւ ճնշելու յեղափոխական շարժումը։

Իբրեւ յրտես, մատնիչ, կառավարութեան ձեռքին գործիք 90–95 թւականին, ենթարկւում է մահւան պատժի։ Վճիռ գործադրելը յանձնւում է Ռումբ կոմիտէի Թ–եան խմբին, որ 95 թւի մայիս 21-ին այդ անարժան հային, ազգադաւ եկեղեցականին ուղարկում է դէպի գերեզման։

Մատնիչ Թիւթինջեւ.— *Հայկական իրականութեան մէջ տարօրինակութիւններ շա՛տ են պատահում։ Մի փոքրիկ ստրուկ, ճնշւած ազգութիւն ենք եւ մեր կեանքը լիքն է հակասութիւններով ու խաչաձեւումներով։ Փոխանակ Ազատագրական մեծ դա-*

ղափարի շուրջն հաւաքելու, միաժամանակ ապըս-տամբութեան դրօշ բարձրացնելու եւ նպաստելու յեղափոխական գիտակցութեան զարգացման, մեր մէջ ընդհակառակը որոշ կրթւած, ինտելիգենտ մարդիկ ո՛չ միայն չէզոք և կամ հակառակ են, այլ եւ զբաղւում են մատնութիւններով:

Ահա ձեզ Թիւթինջեւը: Կրթւած, ինտելիգենտ մարդ է: Արհեստով վիրաբոյժ եւ ապա ուրեմն կեանքի կուի մէջ ապահովագրւած:

Նա մի ժամանակ եղել է եւ յեղափոխական շար-քերում, աշխատել է գաղափարակից ընկերների հետ, պայքարել է բռնակալական կարգերի դէմ եւ, ո՞վ գիտէ, քանի անգամ ձեռք է բարձրացրել մահ-ւան պատժի ենթարկելու այն սրիկայ եւ մատնիչ տիպերին, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում յե-ղափոխական յառաջխաղացման:

Եւ այսօր ինքն էլ նոյն շարքերում է, ինքն էլ խոչընդոտներից է եւ կառավարութիւնից որոշ ռո-ճիկ ստանալով՝ նա մատնութիւններ է անում՝ իր նախկին ընկերներին յանձնելով կառավարութեան ձեռքը, չմոռանալով միաժամանակ նորերին էլ ա-ռաքել դէպի պետական տանջավայրը, դէպի յաւի-տենական աքսորը: Սակայն նա երկար շարունակել չկարողացաւ իր չարաղէտ գործունէութիւնը:

Պօլսոյ Ահաբեկիչ Ատեանը քննելով նրա բոլոր յանցանքները, մահւան է դատապարտում եւ գոր-ծադրութիւնը յանձնում Զոհ խմբի անդամներին:

Յունիսի 11–ին, երկու ահաբեկիչներն ամենայն սառնասրտութեամբ կը մտնեն Թիւթինջեւին, երբ վերջինս փողոցում կանգնած կը լինի, արձա-

*նակի մի հարուածով վերջ կը տան նրա կեանքին։
Ոստիկանները կը սկսին հետապնդել, տեղի կ'ունե-
նայ թեթեւ ընդհարում երկու կողմի միջեւ, բայց
ճարպիկ յեղափոխականները, իրենց պարտքը կա-
տարելուց յետոյ, կարող կը լինին խուսափիլ կառա-
վարութեան հետապնդումից։*

Մամբրէ վարդապետ.— *Սա էլ սրիկայ տիպերից
մէկն էր և իր վարդապետ լինելու հանգամանքն ստի-
պում է մեզ աւելի երկար կանգն առնել, մանրամա-
սըն բացատրութիւններ տալ, որպէսզի հնարաւո-
րութիւն ունենանք մօտիկուց ծանօթանալու հայ-
կական իրականութեան ախտաւոր կողմերից մէկի
հետ։*

*Նախկին վարդապետ էր, որ իր մի քանի կրա-
կոտ եւ ազգային էութիւն կրող քարոզներով կարո-
ղանում է հասարակութեան մէջ անուն ստեղծել եւ
յարգանք վայելել։ Ապա նա, ո՞վ գիտէ ինչ պատ-
ճառներով, ձգում է հոգեւորականի սքեմը, դա-
սալիք է դառնում ու մտնում յեղափոխական շարքե-
րը, երեւի այն հաւատքով, որ կրօնական ասպա-
րէզը «շատ նեղ» է գալիս իր ազատամիտ թռիչքնե-
րին։*

*Նա անդամագրւում է Հնչակեան կուսակցու-
թեան, որ բնականաբար այդպիսի մի ինտելի-
գենտ եւ հռչակ վայելող մարդուն գրկաբաց է ըն-
դունում, առանց իմանալու որ ապագայում մի հը-
րէշ պիտի դուրս գայ։*

*Ապա նրան ուղարկում են գաւառները՝ կազմա-
կերպական գործերով, պրօպագանդ անելու եւ նոր*

մասնաճիւղեր կազմակերպելու համար: Մի առ ժամանակ նա չարունակում է իր գործը, կատարում է որոշ դրական գործեր, կազմակերպում է նոր մարմիններ եւ առանց դժուարութեան յաջողութիւնների հանդիպում:

Թիւրք կառավարութիւնը, որ իրեն նպատակ էր դրել յեղափոխութիւնը ոչնչացնել, ճնշել այդ շարժումը եւ ղեկավարներին բանտ նետել, իր հայեացքն ուղղում է եւ յեղափոխական Մամբրէի վըրայ: Առաջին անգամ լինելով նա իր կեանքի ընթացքում ենթարկւում է հալածանքների եւ անկարող լինելով տանել, նա թողնում է գաւառն ու վերադառնում Պօլիս:

Այստեղ նրա աստղը թեքւում է: Մտնում է անբարոյական շրջանակում, իրեն մատնում է իր անսանձ կրքերին, շռայլ և զեղխ կեանք է անցկացընում, որոնց համար խոշոր գումարներ են պէտք, որոնք չկային յեղափոխական կուսակցութեան դըրամարկղում, ապա ուրեմն պէտք էր անցնել կառավարութեան շարքերը, մտածում է այդ թոյլ, կամազուրկ և անբարոյական տիպն, որ լրտեսի պաշտօն ստանձնելով՝ լքում է յեղափոխական շարքերը:

Այդ օրւանից սկսում է մատնութիւնների շարքը: Նա կառավարութեան ձեռքն է յանձնում իր նախկին գաղափարակիցներին, երեւան է հանում մի քանի ծրագիրներ եւ լայն աջակցութիւն է ցոյց տալիս՝ ձերբակալութիւնների ժամանակ:

Մի քանի անգամ նա Մուրատի անւան եկած նամակները գաղտնի կերպով ստանում է եւ յանձնում կառավարութեան:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կ. Կոմիտէի ձեռքն է ընկնում այն հարցաքննութիւնը, որից երեւում է որ Մամբրէն կառավարութեան ձեռքն է յանձնել շատ յեղափոխականների, Հնչակեանների Պոլսոյ մարմնի անդամներին, կրօնաւորներից շատերին, որոնց մէջ Եգիպտոսի այն ժամանակւայ նշանաւոր առաջնորդ՝ Մատթէոս Իզմիրլեանին, որին ներկայացնում է որպէս յեղափոխական: Ինքը Մամբրէն, աւելի բարձր պաշտօնի տիրանալու համար եւ լաւ ռոճիկ ստանալու դիտաւորութեամբ շատ անգամ կեղծ նամակներ էր պատրաստում եւ իբրեւ յեղափոխական դօկումենտ ներկայացնում, որով և ոստիկանութեան սիրելին է դառնում:

Իր հարցաքննութիւնը, որ տպուած է ամբողջութեամբ «Դրօշակ»ի մէջ, ծառայել է այն հիմքը, որի վրայ յենուած Պոլսոյ Կենտրոնական Կոմիտէն մահուան է դատապարտել: Այդտեղ մանրամասնօրէն կան իր արած բոլոր կեղտոտ քայլերը, յեղափոխականների անունները, բազմաթիւ հոգեւորականների ցանկը, որոնք յեղափոխական ղեկավարներ են հռչակուած եւ այն, որ ինքը ռոճիկ էր ստանում եւ առաջին անգամ էլ որպէս նուէր հարիւր ոսմ. լիրա է ստացել:

Օգոստոսի 3-ը նշանակալից օր է դառնում, երբ Իւսկիւտարի Թատրոնի դռան առջեւ, հսկայ բազմութեան մէջ զարնւում է Մամբրէն՝ իր գործած անթիւ յանցանքների համար: Կառավարութիւնը, զայրացած, որ կորցրել է իր օգտակար պաշտօնեան, անմիջապէս խիստ խուզարկութիւնների է դիմում եւ մի քանի օրւայ ընթացքում 150-ի չափ անմեղ, գոր-

ծից անգիտակ մարդիկ բանտ են առաջնորդւում այն ժամանակ, երբ սպանութեան իսկական հեղինակները — ահաբեկիչները — ազատ են եւ նոր գործի պատրաստ:

95 թւականն էր: Արիւնի սարսափը տիրում էր ամենուրեք:

Թիւրք կառավարութեան ներկայացուցիչները գաւառներում՝ պահանջում էին հայերից յեղափոխականներին յանձնել, սպառնալով հակառակ դէպքում ջարդ, ալան-թալան եւ աւերածութիւն: Նրանք կանխամտածւած ծրագրով սկսել էին զինաթափ անել ժողովրդին, զրկել նրան ինքնապաշտպանութեան միջոցներից եւ այդ առաւել եւս դժւարին չէր, որովհետեւ Եւրոպական դիւանագիտութեան ոճրագործ լռութիւնն աւելի նպաստաւոր պայմաններ էր ստեղծել հալածանքի համար:

Կոտորած էր Երզնկայի, Պոլսոյ, Մուշի, Տրապիզոնի, Հալէպի եւ այլ հայաշատ շրջաններում: Սեւ խաւարը տարածւել էր ամենուրեք: Պէտք էր յեղափոխական ըմբոստ գործողութիւններով ցոյց տալ, որ դեռ ժողովուրդը չի յուսահատւած, որ դեռ պատրաստ են կռիւը շարունակելու եւ այդ ուղղութեամբ որոշ քայլեր առնուած են:

Սեպտեմբերի 3-ին Վանի մէջ, Դաշնակցական կօմիտէի որոշմամբ 4 հոգով յարձակւում են մի թիւրք հարիւրապետի վրայ, որ Սասունի կոտորածների հերոսներից էր եւ ամէն կողմ պատմում էր իր սխրագործութիւնները: Նա միաժամանակ բռնութեամբ իր մօտ էր պահում մի հայ աղջիկ, որին կանխօրօք բռնաբարել էր: Յարձակումը կատար-

ւում է բազմամարդ վայրում, հարիւրապետը վիրաւորւում է երեք գնդակով: Ահաբեկիչներն ազատւում են:

Սեպտեմբերի 20-ին, Տրապիզոնի մեծ, արքայական ճանապարհի վրայ ահաբեկիչները յարձակում են գործում Վանի նախկին կուսակալ Բահրի փաշայի եւ Տրապիզոնի զինուորական հրամանատար Ֆերիդ փաշայի վրայ: Երկուսն էլ վիրաւորւում են: Ահաբեկիչներին ձերբակալել կառավարութիւնը չի կարողանում եւ ինչպես միշտ, այս անգամ էլ իր բարկութիւնը անմեղ ժողովրդի վրայ է թափում:

Այս երկու կենտրոնական ահաբեկումները, չընայած իրենց ելքի մէջ անյաջող, բայց իրենց խիզախութեամբ մեծ տպաւորութիւն են թողնում կառավարական շրջանակների վրայ, որ կարծում էին թէ՝ յեղափոխականները անհետացել են, հայ ժողովուրդը խելօքացել է և որ ներքին շարժումների ո՛չ մի վտանգ չկայ:

Դրանցով չի վերջանում ահաբեկումների շարքը: Զանազան շրջաններում իրար յետեւից պատժի են ենթարկւում հայ կեանքի մէջ գտնուող ցեցերը, որոնք պակաս վնասակար չեն ազատագրական շարժման: Ահա Շատախի Կաճետ գիւղացի Սօսումին, որ իր ստոր մատնութիւններով Շատախցի կտրիճներին և յեղափոխական տիպերին կառավարութեան ձեռքն է յանձնել: Նրա զոհերը բանտերի մէջ անլուր տանջանքների են ենթարկւել եւ իրենց տանջավայրից մատնիչի մահը պահանջել: Եւ նրանց ընկերները, կոմիտէի կանխօրօք համաձայնութեամբ, սեպտեմբերի 22-ին սպանում են նրան Շատախում:

Ահա եւ Յովհաննէս աղա Տէր Պօղոսեանը, որ Բահրի փաշայի օրով ոստիկանական լրտես էր ու տեղեկատու, որ կառավարութեան ամենամտերիմ եւ հաւատարիմ սիւներից մէկն էր, որովհետեւ ինքն էլ կեղեքողներից էր եւ կատաղի հակառակորդ նոր տիպի երիտասարդներին՝ յեղափոխականներին, որոնց դէմ անկարող լինելով այլ կերպ կռուել եւ յաղթահարել, աշխատում է լրտեսութեամբ վերջ տալ յեղափոխականների գոյութեան։ Սեպտեմբերի 28-ին նա եւս Վանի մէջ սպանւում է ահաբեկիչների ձեռքով։

Ահա Մուշի շրջանը, ուր Բարսեղ քահանան, Մօկունք գիւղի մօտ իր արժանաւոր պատիժն է ըստանում տարիներ շարունակ կառավարութեան տեղեկութիւններ հաղորդելու եւ յեղափոխականների շարքերը լրտեսած լինելուն համար։

Կարինն էլ իր որոշ գործունէութիւնն է ցոյց տալիս. այնտեղ էլ որոշ աշխատանք է կատարւում եւ դրա արդիւնքներից մէկն է լինում, որ հոկտեմբերի 5-ին, քաղաքի փողոցներից մէկի վրայ սպանւում է ահաբեկիչների ձեռքով փաստաբան Յարութիւն Տէր Սարգսեանը, որ զբաղւում էր մատնութիւններով։

Այս բոլոր ահաբեկումները, որոնք կատարւում են 95 թւականի ընթացքում, ո՛չ թէ միայն պատիւ են բերում հայ յեղափոխական շարժման, այլ եւ անպատւութիւն հայ հասարակութեան, որի ծոցից են ծնւել այդ վատ տիպերը եւ խոչընդոտ են հանդիսանում Ազատագրական շարժման։

ՁԽՈՒՐԻ ԿՌԻՒԸ

Կոտորածները չեն յուսահատեցրել յեղափոխականներին, այլ աւելի յանդուգն եւ խիզախ են դարձրել։ Վրէժի եւ փոխհատուցման անհրաժեշտ զգացմունքը, ապրելու եւ վերածնւելու կարեւորագոյն բնազդը, աւելի են շեշտըւում եւ իրար յետեւից երեւան են գալիս ահաբեկումներ եւ հայդուկային խմբերի կռիւներ։

Մայիսի 30-ն է։ Դաշնակցութեան հայդուկային խումբը դիմում է դէպի Վան, որտեղից պիտի անցնէր գաւառները՝ զինման եւ պրօպագանդայի գործն աւելի հիմնաւորելու համար։

Ձխուր գիւղի մօտ խումբն իջնում է մի ձորակում՝ մի քիչ հանգստանալու համար եւ միաժամանակ չի մոռանում եւ պահապան դնելու մօտակայ բլրի վրայ՝ հսկելու համար։ Շրջակայի հովիւները, սակայն, նկատում են զինւած Ֆիդայիներին և հաւա՛ր են ձգում։ Շուտով բազմաթիւ քիւրդեր՝ մօտ՝ 100-ի չափ, զինւած չէչխաններով, շրջապատում են հայդուկներին։

Գիւզալդարայի բերանում, ուր մի ժամանակ անվեհերաբար կռւել են Յովհաննէս Ագրիպասեանն ու Ալէքսանդր Գօլօշեանը, եւ ուր այդ պաշտելի հերոսներն են նահատակւել, սկսւում է մի տաք և կատաղի կռիւ։

Առաջին ուժեղ համազարկը իր խոշոր ռազմական նշանակութիւնն է ունենում, որովհետեւ քիւրդերը յետ են նահանջում։ Նրանց չէչխանները մի քանի հարիւր քայլից այն կողմը չեն կարողանում գործ տեսնել, իսկ մօտենալ՝ իրենց կեանքը վտանգի

ենթարկել էր նշանակում:

Նկատելով թշնամու թոյլ կողմը, տղաներն այնքան էլ չեն մտահոգւում եւ աշխատում են դիրքերը պահել, մինչև իրենց մշտական օգնող եւ բարեկամ մութը վրայ հասնի: Այդ պատճառով խումբը որոշ մասերի է բաժանւում — մի մասը կռւում է, դիմադրում, իսկ միւսները՝ քնանում, հանգստանում և այսպէս պարբերաբար:

Այս անհոգութիւնն աւելի է սարսափ ազդում քիւրդերի վրայ, որոնք առաջուց էլ այն կարծիքն են ունեցել, որ Ֆիդայիները գերմարդիկ են:

Սպասողական այս դրութիւնը երկար չի տեւում: Շրջականերից հաւաքւում են այլ քրդական հրոսակներ, զինւած մարդիկ, հայ հայդուկներին մի լաւ պատժելու համար:

Երեկոյեան դէմ է: Քիւրդերի սիրած ժամանակն է, երբ նրանք կատաղի եւ վերջնական յաղթանակի են պատրաստւում: Այդ գիտէին տղաները, որի համար էլ բոլորն իրենց դիրքերում էին: Երեք մասի էին բաժանել նրանք, երեք կողմից կրակ տեղալու այն ժամանակ, երբ քիւրդերը, երեւում էր, միայն մի ուղղութեամբ պիտի առաջ տանէին իրենց յարձակողականը:

Սկսեց կռիւը: Քիւրդերը կամաց-կամաց մօտենում են տղաների դիրքերին, որտեղից ո՛չ մի պատասխան չի լսւում: Աւելի են ոգեւորւում քիւրդերը եւ ահա նրանք մօտ հազար քայլի վրայ են:

Լսւեց ահռելի համազարկը: Մի քանի քիւրդեր գետին են փռւում: Նրանք չէին սպասում այդ անակընկալին:

— Տղե՛րք ջան, լսւում է հրամանատարի ձայնը,

ամէն տեղ կռիւը մէկ է, թշնամին մէկ է: Այստեղ, Գիւզալդարայի բերանում մեր կռիւը սուրբ է, որով-հետեւ յեղափոխական նախակարապետների չիրիմ-ների շուրջն է մղւում այդ կռիւը և նրանց ոսկորնե-րըն ուրախանում են, որ իրենց սկսած գործը աճել է, զարգացել: Կուեցէ՛ք քաջաբար: Մի հարւած եւս եւ թշնամին կորած է:

— Կեցցէ՛ կռիւը, կեցցէ՛ վրէժը, արձագանգում է հայդուկների խումբը:

Այս տեսարանի առաջ թշնամին ապշահար էր մնացել: Նա անկարող էր մի քայլ առաջ գնալ: Երբ այս վերջին ոգեւորութեան հետ միասին երեք կող-մից էլ կրակ թափւեցաւ, նրանք ստիպւած եղան նա-հանջել, ասելով «փախէ՛ք, սրանք դեւ են, սրանք մեզ կը կոտորեն»:

Մուլթը վրայ է հասնում եւ տղաներն իրենց ճա-նապարհն են շարունակում:

Այս կռւի առթիւ Խօշաբից պաշտօնական հեռա-գիր են ղարկում Վան, յայտնում են յեղափոխական-ների երեւալը: Կառավարական շրջաններն ահ ու սարսափի մէջ են: Նրանք նախապատրաստական միջոցներ են ձեռք առնում՝ հայդուկների մուտքը Վան՝ արգիլելու համար: Այդ նպատակով Վարագայ լերան աջ ու ձախ կողմէ կիրճերի վրայ կորդոններ են դնում՝ քաղաքի ապահովութեան համար:

ԱՐՇԱՒԱՆ ԳԻՒՂԻ ԿՌԻՒԸ

Կոտորածների ժամա-նակ եղել են որոշ գիւղեր, որոնք խելացի են գտնել առաջուց զինւելու եւ դի-

մաղրելով կարողացել են փրկել իրենց կեանքն ու ստացուածքը։ Դրանցից նշանաւոր է եղել ե՛ւ Կարնոյ Արչաւան գիւղը, ուր կոտորածների ժամանակ կը գտնուէր զինուած հայդուկային խումբ։ Երբ խուժանը յարձակւում է գործում գիւղի վրայ՝ թալանելու, կոտորելու, նրա ընթացքը կասեցնում է համազարկը։ Ոչ ոք չի յամարձակւում մօտենալ։ Մի քանի օրից յետոյ նոր պատրաստութիւնով, նոր ուժով գիւղի վրայ կ՚արշաւեն, բայց անքուն եւ քաջարի հայդուկները միշտ յետ կը մղեն նրանց։ Հինգ անգամ յարձակում է կատարւում, կառավարական զինւորներ էլ մասնակցում են, բայց ոչ մի վնաս տալ չեն կարողանում։ Երբ վերջին անգամ, մեծ ուժով ամբոխը շրջապատում է այդ մի բուռն քաջերին, գիւղի քէհեաները կը դիմեն յեղափոխականներին ասելով. «Անձնատուր լինենք, գուցէ ասով կեանքերնիս փրկենք»։

«Վատեր, կը պատասխանեն կուռողները, սպասեցէք մենք մեռնինք, յետոյ դուք անձնատուր եղէք. ցորչափ կենդանի ենք՝ այդ ցածութիւնը ընել երբէք յանձն չենք առներ եւ ոչ ալ կը թողունք, որ ուրիշներն ընեն»։ Այս դիմադրութիւնը խոր տպաւորութիւն էր ձգել կառավարական շրջանակների վրայ։ Վերջիններս կառավարական հմայքը ընկած են տեսնում ժողովրդի աչքում, որի համար էլ զօրք են ուղարկում գիւղը պաշարելու։ Երբ հայդուկներն յամառում են եւ սրանց էլ ընդունում գնդակների տարափով, այն ժամանակ կառավարութիւնը բաւականանում է միայն հարիւր ոսկի գանձելով՝ որպէս տուգանք։

Արշաւան գիւղի պաշտպանութեամբ Թալանից ու կոտորածից ազատուել են Նինձի, Թվանթ, Մուտուրկա եւ Սօուք-Ջերմուկ գիւղերը:

Դիմադրութիւններ եղել են եւ Ուշտունեաց գաւառի Փայխներ և Նոր-Գեղ գիւղերում, որոնք 15 օր կարողացել են դիմադրել: Սպակերտի շրջանում էլ գտնուել են որոշ վայրեր, որոնք փրկուել են շնորհիւ զէնքի եւ ինքնապաշտպանութեան: Դիմադրել են Սեւ-Քար, Կեղխսի վանք, Առնջիկ, Դաշտ, եւայլն: Կռիւ են մղել Ճաճւան, Կօտենց եւ 15—16 այլ գիւղեր:

Ինքնապաշտպանութիւնը նրանց փրկել է կոտորածից եւ Թալանից:

ՔԷՕՓՐԻ-ՔԷՕՅԻ ԿՌԻՒԸ

Քէօփրի-Քէօյ գիւղն ընկած է Լազիստանի եւ Էրզրումի ճամբուն վրայ, որի պատճառով էլ միշտ յարձակման է ենթարկւում զինուած լազերից: Լազերի մի խումբ, բաղկացած 50 հոգուց, յարձակւում է գործում գիւղի վրայ՝ Թալանելու նպատակով: Այդ շրջանում պտտող Գրիգոր Տէր Մկրտչեանի հրամանատարութեան տակ եղած հայդուկային խումբն իմանում է այդ մասին եւ առանց րոպէ կորցնելու՝ շտապում է օգնութեան:

Խմբապետ Գրիգորը՝ կատաղած յարձակւում է գործում լազերի վրայ, առաջին հարուածից վար է գլորում Ահմէդ Օմարին (լազերի առաջնորդը) եւ գոչում. «Անպիտաններ, միշտ սովոր էք հային անզէն գտնելով մորթել նրան. միշտ պէտք է մեզնի՞ց

արիւն հոսի. գետին փուլիր»: Գրիգորը խլում է Օմարի մարթին հրացանն ու դառնում դէպի խումբը, բայց զարնուելով կռնակից ընկնում է գետին:

Հայդուկները կատաղում են, տեսնելով իրենց քաջարի հրամանատարի վիրաւորուելը եւ վճռում են փախուստի մատնել թշնամուն: Նրանք իրար չետեւից մի քանի համազարկ են տալիս, ապա իրենց դիրքերից ելնելով՝ յարձակողականի սկսում: Լազերը չեն կարողանում դիմանալ, նրանք փախուստի են դիմում: Տղաները հետապնդում են նրանց գիւղից դուրս էլ, մինչեւ որ մութը վրայ է հասնում:

Գիշերային մթութեան մէջ լազերը, կարծելով թէ Փիդային հանգիստ պառկած կը լինի, վերադառնում են դէպի գիւղը, ցորեկւայ իրենց ընկերների դիակներն հաւաքելու եւ տանելու: Այդ նկատում են պահապանները եւ իմաց են տալիս տղաներին, որոնք իրենց տեղերից դուրս թռչելով՝ չանկարծակիի են բերում նրանց եւ մի քանի հոգու վիրաւորելով՝ փախուստի մատնում:

Այս դէպքից յետոյ թէ՛ լազեր, թէ՛ զափթիաներ կը վախենան Քէօփրի–Քէօյում մնալ եւ միշտ էլ վախով ու ակնածութեամբ կը վերաբերուեն դէպի այդ գիւղը:

Գիւղացիներն իրենց շնորհակալութիւնն են յայտնում հայդուկներին, որոնք յիշեցնում են նրանց «եթէ ուզում ես թուրքի հետ բարեկամ լինել, նրան լաւ ծեծիր» հայկական առածը:

Հայդուկային խումբը անցնում է այլ շրջաններ:

ՍԻՒՐՄԷՆԷԻ ԿՌԻՒԸ

Սիւրմէնէն Տրապիզոնի հարաւ արեւելեան մասի մի լեռնոտ գաւառն է։ Ազգաբնակութեան մեծ մասը մահմեդականներից է բաղկացած, իսկ հայերը կենտրոնացած են հինգ գիւղերում, որոնք իրարից մէկ ժամ հեռաւորութիւն ունին։ Այդ գիւղերն են՝ Քուլթունց, Քինասլի, Ժիւժք, Կատրաս եւ Էլէմանոս, որոնց մէջ 90 տուն կայ, մօտ 800 բնակչութեամբ։

Այս լեռնականները շատ անգամ յարձակումների են ենթարկւել, բայց միշտ էլ անվեհօրէն դիմադրել են թշնամիներին ու պաշտպանւել։ Վերջին ժամանակներն էլ յեղափոխականներն էին մուտք գործել եւ երբեմն էլ ապաստանում էին այդ վայրերում՝ սուլթանական իշխանութեան հետապնդումներից առժամապէս ազատ մնալու համար։

Դաշնակցութեան «Տապարեան» խումբը անընդհատ կ՚ասպատակէր Թիւրք գիւղերի վրայ եւ միշտ էլ կը խուսափէր կառավարութիւնից։ Անկարող լինելով ձերբակալել դրանց, որոնք միշտ ահ ու սարսափի մէջ էին պահում խլամ ազգաբնակչութեան և պաշտօնեաներին, կառավարութիւնը վճռում է չըրջապատել հայաբնակ գիւղերն ու մի լաւ ջարդ տալ, որից սոխպւած յեղափոխականներն իրենք գան՝ անձնատուր լինելու։

Կառավարական գինւորները միայնակ չէին կարող այդ արշաւանքը գլուխ հանել, եթէ նրանց թիւը մի քանի հազարների անգամ հասնէր, որովհետեւ անծանօթ եւ անմատչելի լեռներ են, որոնց կողերին

բնակութիւն են հաստատել մի բուռն հայեր: Այդ նպատակով նա հրաւէր է կարդում լազերին, պաւպակցիներին, պուռնուխցիներին, ախուցիներին եւ մի քանի այլ ցեղերի ներկայացուցիչներին, յորդորում է յարձակում գործել Սու–Արմէնէի գիւղերի վրայ ու քար–քանդ անել:

Գազանային հակումներ ունեցող ամբոխն էլ յարմար առիթի էր սպասում և ահա նա ուրախութեամբ ընդառաջ է գնում իշխանութեան առաջարկներին:

Հայերն էլ զգում են գալիք վտանգը եւ պատրաստւում են պաշտպանութեան:

Նրանք առաջուց դիրքեր են չինում, կռուողներին բաժանում են մասերի եւ սպասողական դրութեան մէջ մնում մինչեւ սեպտեմբերի 20, երբ եւ 300 զինուած լազեր պաշարում են Ժիւժք գիւղը: Հայերը ցոյց են տալիս ուժեղ դիմադրութիւն, որից լազերն ստիպուած են լինում յետ քաշուել եւ իրենց հարուածներն ուղղել Քինասլիի վրայ: Այս անգամ թշնամու թիւն աւելանում է, չհաշուած «Ջորիի պաշտօն» կատարող կանանց, որոնք եկել էին յատկապէս թալանելու, կողոպտելու նպատակով: Գիւղը պաշարում են լուսնկայ գիշերով եւ պահանջում հայերից, որ անձնատուր լինեն, բայց մերժում են ստանում: Հայ գիւղացիները՝ տղամարդ թէ կին, դիրքեր մտած պատրաստ էին իրենց ազատութեան համար կռուելու:

Սկսւում է հրացանաձգութիւնը: Խուժանը կատաղօրէն յարձակում է գործում՝ ամէն ինչ տակն ու վրայ անելու, կոտորելու հայերին, բայց Ներ-

սից՝ դիմադրում են քաջաբար։

Յանկարծ, գիշերային մթութեան մէջ, մօտակայ բլրից լսւում է մի անվեհեր ձայն․

— «Յածութեամբ եկաք գիշերով եւ գիւղը պաշարեցիք․ սակայն, գիտցած եղէք որ դուք էլ պաշարուած էք եւ եթէ հայերից մէկին դպչէք, իմացած եղէք, որ ձեզնից ոչ ոք ողջ չի մնայ»։

Հրացանները որոտում են։ Յեղափոխական Թըռուցիկ խմբի անդամներն էին դրանք, որոնք իրենց սովորական պտոյտն էին կատարում՝ օգնելու հայերին։ Թիւրք խուժանը ապշահար է մնում։ Նա չէր սպասում այդ անտեսանելի ուժի երեւալուն եւ այդ է պատճառը, որ նրանք թողնում են գիւղն ու հեռանում, անդադար կրկնելով «էրմէնիլէր պիզի ֆրաճաֆլար»։

Դրանով չէ վերջանում ամէն ինչ։ Կատաղած ամբոխը նոր պատրաստութիւն է տեսնում, նոր ուժեր հաւաքում մախելացի, օձցի, խարեցի, զանկեցի ցեղերից, թւով հազար հոգի, որոնք նորից պաշարում են Քինասլի գիւղը։

Մի քանի ժամւայ կուից յետոյ նրանք կարողանում են գրաւել գիւղի մի թաղը, որտեղ եւ ձերբակալում են մի քանի կիներ եւ աղջիկներ, սպանում են երեխաներին, լլկում են Մարկոսեան Սարգիսի տասը տարեկան աղջկան, որի հայրը մի քանի րոպէ առաջ սպանուել էր՝ քաջաբար դիմադրելով։ Անկարող լինելով ամբողջ գիւղին տիրանալ եւ տեսնելով մնացածների դիմադրութիւնը, նրանք ստիպւած են լինում յետ քաշւել։

Միւս կողմից ախուցիները շրջապատել էին

Քուլթունունց թաղը, իսկ Ճաւտար-Ալին, Քէօռ-Պօղոն եւ իր եղբայր Քիպարը, Կուկուտացի Զափան-օղլիներն Կատրաս եւ Էլէմեննոս գիւղերը:

Օրհասական կռիւը մի քանի օր է տեւում: Հայերը դիմադրում են քաջաբար և տեսնելով որ գիւղերում մնալով աւելի վտանգի պիտի ենթարկուեն, նրանք որոշում են բարձրանալ մօտակայ լեռներն ու անտառների մէջ ապաստանել:

Ամբոխի ցանկութիւնն էլ այդ էր: Նա չի հետապնդում հայերին, որովհետեւ նպատակ չունէր նրանց հետ կռուելու: Ներքեւում, գիւղերի մէջ սկսում են իրենց պաշտօնական թալանը — եւ բոլորը բարձելով իրենց կանանց՝ ճանապարհ դնում: Իրենք անկարող լինելով վրէժ լուծել, կոտորել զինուած հայերին, վճռում են աւերել շէնքերը եւ յարձակում գործելով Կատրասի եկեղեցու եւ դպրոցի վրայ, կոտրում են դռներն ու ամէն ինչ աւերում, ս. սեղանը և Մայր Աստուածածնայ պատկերը պղծում, ժամագրքերը կտրտում ու այրում և ապա քաշւում են դէպի Բաբերդ:

Ամբողջ 10 *օր տեւում է այդ արշաւանքը, որի ընթացքում հայերը դիմադրել են եւ իրենց կեանքը պաշտպանել: Ապա նրանք վար են իջնում եւ իրենց տները ամայի գտնում:*

Մի քանի օրից յետոյ կառավարութեան ներկայացուցիչ ոստիկանները գալիս են ու բազմում նրանց գլխին, պահանջելով զէնքերը. «այլ եւս ասանկ դէպքեր չեն պատահիր. մենք էլ ձեզ վրայ կասկած չենք ունենայ»:

Զքաւորութիւնն ու այլ սպառնացող չարիքներ,

միանալով կառավարութեան խորամանկութեան հետ, ստիպում են հայ գիւղացիներին իրենց զէնքերը յանձնել:

Եւ սկսում է իսկական արշաւանքը անզէն հայերի վրայ, նրանց պատժելու իրենց ըմբոստութեան եւ ինքնապաշտպանութեան համար:

Եւ այդ բոլորը կոտորածով է վերջանում:

ՍԱՀՄԱՆԱՊԱՀ ԶՕՐՔԻ ՀԵՏ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ

Հոկտ. 12-ին հայդուկային խումբը, բաղկացած 33 հոգուց, զինուած ամենաընտիր հրացաններով, անցնում է Տաճկահայաստան: Եօթ ժամ անընդհատ քայլելուց յետոյ, ծարաւ եւ յոգնած, նրանք փռւում են սարի լանջին՝ փոքր ինչ հանգստանալու: Հոկտեմբերի սկիզբներին էր, աշնանային պաղ քամին փչում էր եւ աւելի դժուարացնում տղաների գործը: Պահապանն առաջ ու յետ էր պտտում յամրաքայլ եւ անդադար չորս կողմը նայում: Յանկարծ դիմացի սարի գլխին երեւում են սահմանապահ զինուորներ, որոնք կորդոնն էին վերադառնում: Պահապանը այդ մասին յայտնում է խմբապետին, որն իսկոյն հրամայում է պատրաստ կենալ:

Զինուորներն արդէն նկատել էին հայդուկներին: Նրանք քչւոր էին եւ միայնակ անկարող դիմադրելու, որի համար էլ փոքրիկ խորհրդակցութիւնից յետոյ՝ պատրաստւում էին փախուստի դիմելու, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան միւս ընկերներին յայտնելու, բայց հայդուկների միաժա-

մանակ համազարկը նրանց գետին է փռում: Միայն մէկը կարողանում է ազատուել, որը եւ շուտով հաւար է ձգում շրջակաները:

Շուտով հաւաքւում են զինուած քրդեր, ապա երեւում են 300 հետեւակ, 100 ձիաւոր եւ 3 թնդանօթ, բայց երբ պաշարում են բլուրը, նրանց դիմադրող չի լինում, որովհետեւ ֆիդայիներն արդէն թողել էին դիրքերն ու օգտուելով գիշերւայ մթութիւնից՝ իրենց նպատակադրած տեղն էին ուղեւորւել:

Հայ յեղափոխականների այս յանդուգն քայլը— անցնել սահմանից աննկատելի կերպով, հասնել սահմանապահ զինուորների կենտրոնատեղին եւ ըսպանելով մի քանի զինուորներ՝ անհետանալ — զարմանք է պատճառում և միաժամանակ ստիպում կառավարութեան՝ աւելի զգոյշ լինել եւ վախկոտ:

Յեղափոխական խմբերի ներս մտնելը, նրանց ընդհարումները, ահաբեկչական գործունէութիւնը նախանշաններ էին համարւում մի մեծ շարժման, որի էութեան մէջ չէին կարողացել թափանցել կառավարութեան պաշտօնեաները՝ իրենց անհամար լրտես օգնականներով:

ՍԱՐԱ-ԲՈՂԱՁ-ՔԵԱՍԱՆԻ ԿՌԻՒԸ

Հայկական կոտորածներից յետոյ տեղի են ունենում մի շարք վրէժխնդրական գործողութիւններ, երբ զինուած հայդուկային խմբերը խանգարում են մարդասպանների եւ հայատեացների հանգիստը: Թիւրք կառավարութիւնն հրաման է

տալիս ուժեղ հսկողութեան ենթարկել պարսկա-տաճկական սահմանագլուխը, որի համար էլ աւելացնում է զինուորների թիւն ու հրաւէր կարդում քիւրդ ցեղապետներին: 400 զինուոր միայն Աղբակի Ս. Բարդուղիմէոս վանքը լեցւում են, վռնտելով այնտեղից վանահօրն՝ իր մարդկանցով: Կօթուրի սահմանի պահպանութիւնն էլ յանձնւում է մլանցոց, մոկորցոց եւ բազուրցոց, որոնց միանում են և Սարայի 150 սահմանապահ զինուորները:

Հոկտեմբերի 12-ին, երբ հայդուկային խմբի ընդհարումն է տեղի ունենում սահմանապահ զինուորների հետ, ընդհանուր խուճապը տիրում է Վանի չուկայում: Կառավարութիւնը բացարձակ զինում է քիւրդերին եւ թիւրքերին: Հոկտեմբեր 13-ին Վանում երեւում են Համիդիէ հեծելազնդեր, որոնք անդադար պտտում են փողոցները: Նոյն օրը Արծկէի եւ Արճէշի թալանումն է տեղի ունենում եւ կառավարութիւնը ո՛չ մի միջոցի չի դիմում՝ զսպելու վայրենի ամբոխի քայլերը: Իր լռութեամբ նա աւելի է խրախուսում:

Հայերն էլ լուռ չեն. Նրանք էլ իրենց պատրաստութիւնն են տեսնում՝ սրբելով հրացաններն ու սրերը մաքրելով: Կառավարութեան և հայերի միջև փոխադարձ կասկած է տիրում:

Դաշնակցական տեղական Կենտր. Կօմիտէն մի քանի օր է ինչ սպասում է հայդուկային մեծ խմբի, որը տարաբաղդաբար ուշանում է:

Լարւած դրութիւնն այսպէս շարունակւում է մինչեւ հոկտեմբեր 25-ը, երբ Դաշնակցութեան ստուար խումբը, լաւ սպառազինւած, ներս է մըտ-

ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

նում Թիւրքաց Հայաստան: Ճանապարհին դրանց են միանում 16 արմենականներ:

Բոլոր լեռներն արդէն ձիւնով ծածկուած էին, բայց այդ չէր կարող արգելք հանդիսանալ՝ նրանց ժամանակին Վան ժամանելուն: Խումբն առաջ էր գընում դանդաղ՝ ցրտի եւ ձիւնի շատութեան պատճառով: Մի քանիսի ձեռներն ու ոտները սառել էին: Յառաջընթաց խմբակը, որ բաղկացած էր 11 հոգուց, մի վերստի չափ հեռաւորութեան վրայ էր:

Մնացածները, որոնց աչքից յառաջապահները կորել էին, կասկածելով ճանապարհի շիտակութեան վրայ, վճռում են այլ ուղղութիւն բռնել: Առաջ քալելով՝ լուսաբացի մօտերը սրանք հասնում են Սարա գիւղաքաղաքի մօտ, որի պատճառով էլ դուրս են գալիս ճամբից եւ մի փոքրիկ ձորակի միջից բարձրանում Ինկիզ-Թափա կոչուած բլուրը: Ժամի 2-ին, երկու քիւրդ նկատելով հայդուկների հետքերը, օրսկան շան պէս կամաց-կամաց մօտենում են դիրքերին: Պահապան հայդուկը դիտակով նկատում է նրանց եւ անմիջապէս իմաց տալիս խմբապետին: Քիչ յետոյ քրդերն անցնում են մի բլրի քամակ, վիզները բարձր-ցածր անում եւ նկատելով հայդուկներին, անմիջապէս յետ փախչում ու հաւար ձգում մօտակայ քրդաբնակ գիւղերն ու Սարա գիւղաքաղաքը:

Քիչ յետոյ երկու ձիաւոր մօտենում են տղաների դիրքերին ու հրացան արձակում, որ հաւարի նըշան էր:

Եւ իրօք, կարճ ժամանակում քիւրդերն ու Համիդիէ ձիաւորները շրջապատում են հայդուկնե-

րին.—

— Հա՛, hա՛, hա՛, խաչաղէ փլայ,, խաչաղէ փըլայ (հայ փախստականներ) հիմա ձեզ կը կոտորենք, հիմա ձեզ ջրի պէս կը խմենք։ Ջան Ֆիդայիլար, էլ ո՞ւր պիտի ազատուէք, ո՞ւր պիտի փախչէք մեր ձեռքից։

Քրդերի ձիաւոր խմբերն անդադար գալիս են— մլանցիք, Թակուրցիք, մուկուրցիք և չամսկցիք— որոնք իրար են խառնւում և որոնց թիւը կէս օրից յետոյ հազարի է հասնում՝ և բաղկանում հաւասար քանակութեամբ ձիաւորներից եւ հետեւակներից։

Հայդուկներն էլ լուռ չեն՝։ Նրանք էլ առաջուց որոշած դիրքերի մէջ են։ Մի րոպէ մոռացել են քաղցըն ու ցուրտը։ Թմրածներն յարութիւն են առնում, իրար սրտապնդում, ոգեւորում եւ միասին երգելով «Տուր ձեռքդ եղբայր» եւ «Սիփանայ սարեր»–ը, հրացանները գրկում ու առաջ նետւում։ Բողոքի եւ ոչ մի ձայն չի լսւում՝ չնայած յոգնած են եւ կռիւների էլ մասնակցած։ Նրանք զգում են իրենց վրայ ընկած խոշոր պարտականութիւնը, և գայն տանում են յատուկ տոկունութեամբ։

— Պատրաստ կացէ՛ք, լսւում է խմբապետի ձայնը։ Երկու կողմից էլ լսւում է հրացանի որոտը եւ կռիւն սկսւում է։Սկզբնական շրջանում քիւրդերն ու զինուորները, յենւելով իրենց թւի առաւելութեան վրայ, առաջ են նետւում մի գրոհով դիրքերը գրաւելու, բայցստիպւած են լինում յետ կենալու՝ մոսինի հրացանների առաւելութեան պատճառով։

Խումբը երեք կողմից շրջապատւած է։ Կռիւն ստիճանաբար տաքանում է եւ արիւնալից դառ–

նում:

— Ընկաւ, ընկաւ, տղերք ջան, հրէ ձիուց քիւրդըն ընկաւ, գոռում է հայդուկը:

— Ահա երկրորդը ձիուց կախ ընկաւ, բացականչում՝ մի ուրիշ ընկեր:

Կուռի տաք ժամանակ խմբապետը դառնում է դէպի իր գաղափարակիցները՝ հետեւեալ խօսքերով.

— Ընկերներ, ձե՛զ մատաղ, խփեցէք. յաջողւում է մեզ, մի՛ վախենաք: Մեռնինք մինչեւ վերջին ընկերը մեր բազմաչարչար սուրբ հողի վրայ: Զարկեցէ՛ք, թող անընդհատ սուլեն մեր գնդակները: Մի՛ մոռանաք, սակայն, որ կրկին կռիւ կ՚ունենանք:

— Կեցցէ՛ կռիւը, կեցցէ՛ յաղթանակը:

Եւ ամբողջ խումբը արձագանգ է տալիս իր հրամանատարի վերջին խօսքերին:

Սարայի միրալայի հրամանատարութեամբ 60-ի չափ զինուորներ դիրք են բռնել խմբի չետեւի կողմում եւ համազարկ տալիս: Երրորդ դիրքի տղաները իրենց կեանքը մոռանալով, յանդգնութեամբ դուրս են թռչում դիրքերից եւ ուժեղ յարձակումով ստիպում նրանց նահանջի փողը հնչեցնել:

Կէսօրից չետոյ խումբը տալիս է առաջին նահատակը՝ ուշտունցի Ա...ն, որ անմիջապէս հոգին աւանդում է:

— Տւեցինք առաջին նահատակը, ընկներներ, բղաւում է մէկը... վրէ՛ժ, կրա՛կ, կրակ թափենք թշնամու գլխին. սրբազան օր է այս:

Հայդուկների դիրքից մի քիչ ներքեւ գտնուած

կարեւոր բլուրը վտանգի է ենթարկւում: Նշանաւոր կտրիճ քիւրդ Փաչօն 50 հոգով աշխատում է յեղափոխականներին իրենց դիրքից հանել: Վրայ են հասնում խմբապետն ու մի քանի ուրիշ տղաներ ու մի քանի համազարկից յետոյ Փաչօն ընկնում է, միւսները փախչում են ու բլուրն ազատւում:

Երեկոյեան դէմ, երբ ուժեղ եւ միացած յարձակւում են գործում թշնամիները, երբ նրանք անզօր եւ յուսահատած վերջին ճիգն են թափում դիրքերը գրաւելու, յոգնած եւ անօթի հայդուկները՝ ինքնամոռացութեան մէջ դիմադրում են կատաղաբար եւ փախուստի մատնում թշնամուն: Այդ կուի ընթացքում նահատակւում են Փանոսը, սալմաստցի Արգարը, Աւետիսը և ուրիշներ: Մութը վրայ հասնելով կռիւը դադարում է, բայց խումբը մնում է պաշարուած:

Մութ գիշեր էր: Երկինքն ամպամած էր, որը հայդուկների համար բաւականին նպաստաւոր էր: Սաստիկ ցուրտ էր եւ տղաներն անընդհատ դողում էին: Պէտք էր գիշերով թշնամու շղթան ճեղքել եւ մի կերպ անցնել առաջ՝ Վան հասնելու համար:

Դիրքերը փոխելով յեղափոխականները կրակ բաց են անում եւ թշնամին կարծում է թէ՝ խումբը պիտի վերադառնայ դէպի սահմանագլուխ: Տղաները բաժնուած են մի քանի մասերի, որոնք իրարից բաւականաչափ հեռաւորութեան վրայ պիտի քայլէին: Աննկատելի կերպով, շատ մեծ վարպետութեամբ նրանց յաջողւում է ելնել այդ վտանգաւոր թակարդից և քայլել դէպի Մամադ-Ալանի Քռեք կոչուած տեղը: Այդ նահանջի ժամանակ, երբ իրարից ո-

րոչ հեռաւորութեան վրայ են քայլում, հոկտ. 26-ի գիշերը, 14 հոգի են անյայտանում:

Երկար քայլելով, անընդհատ խուսափելով թշնամու հետապնդումից, 29-ի առաւօտեան խումբն հասնում է Հաջի Ղշլաղ գիւղի շրջակայքը, որ Բոզագ-Քեասանից մի ժամ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում: Շամսկցոց ցեղը, իմանալով Փիդայիների տեղը, միանում է Հաջի-Ղշլաղցի Ջնդի անունով ցեղապետին և ուրիշների հետ ու շրջապատում նրանց: Այս անգամ, սակայն, նրանք կրակով չեն ուզում ընկճել հայ խաչաղներին, այլ խօսքով եւ խորամանկութեամբ՝ աշխատելով ձերբակալել նրանց, խոստանալով Ստամբուլ ուղարկել եւ ազատել:

— Շատ լաւ, պատասխանում է հայդուկների գլխաւորը, թող դան մեզ մօտ ցեղապետներից 10-12 հոգի, բախդ տան, երդուեն, որ մենք էլ հաւատանք ու անձնատուր լինինք:

Ցեղապետներն համաձայնում են: Իրենց միջից 12 նշանաւոր մարդիկ են որոշում, որոնք իրենց քայլերն ուղղում են դէպի տղաների դիրքերը: Երբ սրանք մօտենում են հրացանի գնդակի տարածութեան չափ, տղաների մօսինները միանգամից են որոտում եւ 12 ցեղապետներին գետին գլորում:

Բարձրանում է մի սարսափելի աղմուկ. սկըսւում է ուժեղ հրացանաձգութիւն. քիւրդերը վըճռում են վրէժխնդիր լինել եւ առաջ են նետւում: Բայց երբ առաջին շարքերը երեք սպանւած եւ երեք վիրաւոր են տալիս, յուսահատւում են եւ յետ քաշւում:

Այդ կռւի ժամանակ ցեղապետներից սպանւում

են՝ Հաջի Ղչլաղայ Ջնդին, սորա որդին եւ եղբայրը, Հասքստանի Իբրահիմ աղան, Կարխալունայ Շաւէշ աղան եւայլն։ Խումբը կարողանում է խոյս տալ թշնամուց եւ ուղեւորուել դէպի Բողազ-Քեասան։ Հայաբնակ գիւղ է սա, որի բնակիչներն ամէն ինչ նուիրաբերել էին յեղափոխութեան։

Այս անգամ կանայք եւ խեղճ տղամարդիկ են թափւում հայդուկների առաջ, աղերսելով «ի սէր Աստուծոյ, ամա՛ն, շուտով զօրքը, քրդերը կը գան, գիւղ մի՛ մտնէք, ձեր հետքը բոլորովին յայտնի է։ Մենք ոչինչ չենք խնայի, բայց այսօր լե՛ռը, լեռը»։

Սոված, անօթի, ցրտից եւ յոգնութիւնից թուլացած խումբը, որ մի քանի կռւի էր մասնակցել և մի քանի շաբաթ անդադար քայլում էր լեռների կատարներով, Փիզիքապէս անկարող է լինում ընդառաջ գնալ գիւղացիների պահանջներին եւ վճռում է մի քիչ հանգստանալ, հաց ուտել, ապա նորից թափառականի ցուպը ձեռքն առնել։ Նրանք մտնում են տաք գոմի մէջ։

— Մի քիչ հաց ուտելուց յետոյ, նկարագրում է թղթակիցը, ոտներս հանեցինք. ցրտահար ոտների գուլպաները հանելիս չաթերի ոտքի կաշին պլոկւում էր հետը, մի քանիսներին էլ ուռել էր։ Ամէնքս էլ չորացած, կմախքացած էինք եւ ո՛չ մի մարդկային կերպարանք չէր մնացել։

Ջոր խոտերի վրայ բոլորն էլ մեկնւում են, չմոռանալով մի քանի հոգի պահապան նշանակել։

Դեռ հազիւ էին պառկել, դեռ մի ժամ ու կէս չկար նրանց հանգստանալը, երբ յանկարծ գիւղացիները աղմուկ են բարձրացնում— «վե՛ր կացէք,

քիւրդերը, քիւրդերը, շուտով եւ զօրք կը հասնի»։

Քիւրդերը պաշարել են գիւղը. Նրանք հայդուկների հետքերով կարողացել են առաջ շարժուել եւ գտնել օթեւանը։

Քրդերի հրամանով գոմի դուռը կոտրում է վատանուն գիւղացի Աւետն ու իբրեւ պատգամաւոր հետեւեալ պայմանն է առաջարկում. «Զինաթափ եղէք եւ նրանք ձեզ անվնաս, ազատ կը թողնեն»։ Խմբապետը պատասխանում է, որ «թող վախկոտ հայերն հեռանան, իսկ թէ յեղափոխականներն ինչ կ՚անեն, այլ էլ իրենց իմանալիք գործն է»։

Ստանալով մերժողական պատասխան, քիւրդերը կատաղում են եւ վճռում հրդեհել գոմը, որի համար էլ շրջականներից խոտի դէզեր են բերում եւ վերջըն էլ վառած լաթեր ձգելով՝ կրակ տալիս Փիդայիների բնակարանը։ Բոցերը երկինք են ելնում։ Մուխը լցւում է ներսը, դուռն արդէն այրուել է, կամաց-կամաց հրդեհն աւելի է տարածւում։ Լո՛ւռ են բոլորը եւ ո՛չ մի ձայն չկայ։ Քիւրդերը դիրք մտած սպասում են։

Յանկարծ դռան յետեւից դուրս է թռնում խըմբապետը, նրա յետեւից եւ բոլոր հայդուկները «դուրս, դուրս թռչել. կեցցէ՛ հայրենիքը, կեցցեն հայդուկները» աղաղակելով։

Այդ յանդուգն քայլը սարսափեցնում է չատերին եւ քրդերը շփոթուելով չեն կարողանում ո՛չ մի վնաս հասցնել, այլ զգալով աւելի վտանգի մէջ, դիմադրութիւն չեն ցոյց տալիս սրանք, այլ խուսափելու ճամբայ են որոնում։ Քիւրդերից ընկնում են 15 հոգի։ Հայդուկներին յաջողւում է գրաւել 6 հր-

րացան եւ 6 ձի։

Տղաները գիտէին, որ դրանով ամէն ինչ չի վերջանում, որ նոր պատրաստութեամբ իրենց պիտի հետապնդեն, ուստի շտապում են թողնել գիւղն ու բարձրանալ Ցաղթադաղ լեռան գլխքերը։

Քիւրդերը մօտակայ Հազարա գիւղից օգնութիւն ստանալով՝ նորից յարձակւում են գործում յեղափոխականների վրայ։ Այս անգամ այնքան թափով չի լինում կռիւը, տեւում է միայն երկու ժամ, որից յետոյ գիշերը վրայ է հասնում եւ տղաները վճռում են ինչ գնով էլ լինի շարունակել ճանապարհը եւ խուսափել բոլոր կռիւներից։

Միւս օրը նրանք հանդիպում են խմբի միւս մասին, որին թողել էին ճանապարհին եւ որոնց մէջ էր գտնւում նաև Վազգէնը, որոնք երկու օր փարախում մնալուց յետոյ, կարողանում են հրաշքով ազատւել և ոչ մի կռւի բռնւել։

Բողազ-Քեասանի կռւի ժամանակ յեղափոխականները կորուստ ունեցել են 20 հոգի, 30 հրացան եւ 18 րօվէլվէր։ Կորուստը մեծ է լինում ո՛չ թէ բուռն կռւի ժամանակ, այլ աւելի յետոյ։

Հոկտեմբեր 26-ի գիշերւայ կորածներից Դաւիթ, Փանոս Բ. և Արսէն ապաստանում են Մամադ-Ալանայ քարայրում։ Լուսաբացին նրանց շրջապատում են և ցրտահար հերոսներն հազիւ են կարողանում մէկ քիւրդ սպանել և մէկին էլ վիրաւորել։ Երեքն էլ նահատակւում են այդտեղ։

Վիրաւորւած Գարեգինը հազիւ իրեն ձգում է Սարա, ուր միրալայը տանջանքների է ենթարկում նրան՝ իմանալու յեղափոխականների գաղտնիքնե-

րը, բայց երբ չի յաջողւում, հրամայում է խսկոյն հրացանազարկ անել:

Փանոս Գ. Սարայի կուի դաշտում նոյն գիշերը սառչում է: Երիտասարդ Մարտիրոսը մնալով Բողազ-Քեասան՝ նահատակւում է: 7 հոգի էլ անլուր անհետանում են:

Սրանով վերջանում է Սարա-Բողազ-Քեասանի պատմական կուի մանրամասնութիւնը:

Այդ կռիւը մեծ տպաւորութիւն է ձգում թէ՛ քրդական եւ թէ՛ կառավարական շրջաններում: Բազմաթիւ առասպելներ են յօրինւում՝ ֆիդայիների քաջագործութիւնները պատկերացնելու համար: Պատմում են, որ երբ քիւրդ ցեղապետները հաւարի եկան եւ շրջապատեցին հայդուկներին, վերջիններս երգել սկսեցին և ուրախութեամբ վեր-վեր թռնելով, «կլոր պար» բռնելով զւարճացան: Քրդերը՝ մնացել էին ապշած եւ չէին կարողանում հասկանալ թակարդ ընկած այդ «դեւերի» ցնծութեան պատճառները:

Առաջին մեծ ընդհարումն է այդ, որ իր մէջ պարունակում է խոր գաղափարականութիւն ու հերոսութիւն: Հոկտեմբերի 12-ից մինչեւ 29-ը քայլել՝ ձիւնի եւ սառոյցի վրայով, առանց հանգստի, առանց մի կտոր չոր հացի եւ այդ բոլորից յետոյ մի քանի անգամ շրջապատւել, վտանգի մէջ ընկնել եւ ապա յաղթական դուրս գալ — քչերի եւ յարգանքի արժանի մարդկանց գործ է:

Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԻ ԿՌԻՒԸ

Խիզան գաւառին տիրապետող չէյխ Իբադուլլահը, Ջիբրանցի Նէյիդ-բէկը, Օսման-բէկն և իր արբանեակ խաչախ Մամէն, տիւտէրցի Օսման եւ Մահմէդ բէկերը, Նորտուզցի Շաքիրը եւ ուրիշներ՝ համախորհուրդ վճռում են վերջ տալ, բնաջնջել գաւառաբնակ հայերին: Այդ նպատակով մի քանի մարդ են ուղարկում Ս. Խաչ վանքի վանահայր Սահակ վարդապետի մօտ, և պահանջելով 17 ոչխար եւ 8 տիկ իւղ: Վանահայրն հիւանդ է ձեւանում եւ նորա տեղ վերատեսուչը 8 ոչխար եւ 2 տիկ իւղ տալով՝ ճանապարհ է դնում ներկայացուցիչներին: Իրենց պահանջները լրիւ չկատարուելուն համար, բոլոր աղաները կատաղում են եւ վճռում քար ու քանդ անել վանքը: Վանահայրն իմանում է նրանց դիտաւորութիւնն ու անմիջապէս մարդ ուղարկելով Վան Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէի մօտ՝ օգնութիւն խնդրում: Անմիջապէս երկու հայդուկ են գալիս, իրենց հետ էլ բերելով երկու աւելորդ հրացան: Շուտով գալիս է եւ խումբը:

Հոկտեմբերի 26-ին, առաւօտեան դէմ, վանքը պաշարւում է Համիդիէներով: Վանքի կռուողները քսան հոգի են լինում, որոնցից 4-ը բերդան հրացաններ ունէին, իսկ միւսները՝ հին չախմախլիներ: Խումբը բաժանւում է չորս մասի, որոնցից իւրաքանչիւրը բռնում է մի-մի աշտարակ: Կռիւը սկսւում է եւ հետզհետէ կատաղի բնաւորութիւն ըստանում: Վանահայրը, հրացանը ձեռքին, ոգեւո-

րում է տղաներին. «կուէք, տղերք, բայց փամփուշտների, բարութի խնայողութիւն: Կամ կը մեռնինք պատւով եւ չենք տեսնի վանքի աւերումը եւ կամ թշնամուն յետ կը դարձնենք կորագլուխ»:

Անհաւասար կուի ժամանակ քրդերը չեն համարձակւում առաջ շարժւել: Նրանք միայն աննպատակ հրացանաձգութեամբ են զբաղւում: Առաջին օրը նրանք քշում, տանում են 80 եզ, գոմէշ, կով եւ 540 էլ ոչխար:

Վանքը պաշարւած է մնում 5 օր: Այդ ժամանակւայ ընթացքում դիմադրութիւնը լինում է փառաւոր: Ներսից եւ ո՛չ մի զոհ, իսկ թշնամին տալիս է անթիւ վիրաւորներ եւ մի քանի հոգի էլ սպանւած:

Վերջին օրւայ կէսօրին մի խումբ զինւած քիւրդեր՝ 50 ոչխարով առաջ են անցնում եւ անդադար գոռում. «Ձեր ոչխարների մի մասը յետ ենք դարձընում, մնացածն էլ շուտով կը բերենք»: Այս խորամանկութեան ներսից պատասխանում են գնդակներով:

Մինչ այդ վանքի քիւրդ հօտաղը միւս դուռը բաց է անում՝ իբրեւ ոչխարներն ընդունելու եւ այդ դաւադրութեան պատճառով քիւրդերը կարողանում են ներս խուժել: Վանքի բակում տեղի է ունենում վերջին, յուսահատական կռիւը: Կռւողների ռազմամթերքը վերջանալու մօտ է, ուստի խնայողաբար են վարւում: Նրանք գիտեն իրենց մահւան մօտալուտ լինելը, որի համար էլ աշխատում են աւելի զոհ խլել թշնամուց:

Քրդական հարիւրաւոր կատաղած, գազանացած դէմքեր ներս են խուժում, շրջապատում են մի

բուռն կռուող քաջերի, սպանում են 8 հոգու, որոնք մինչեւ վերջին րոպէն հերոսաբար դիմադրում են եւ անձնատուր չեն լինում:

Երբ այդ սոսկալի, արիւնահեղ կռիւը վերջանում է, երբ տասից աւելի հայերի գնդակները սպառւում են, եւ երբ 5 օրւայ անընդհատ կռւից յետոյ անզէն դրութեան մէջ մնալով՝ ձերբակալւում, անպատմելի տանջանքների շարանն է սկսւում... Սահակ վարդապետին բռնում եւ սաղ-սաղ կաշին քերթում, ապա բոլորի ներկայութեամբ վանքի դըրան շէմքի վրայ գլուխը կտրում: Ժամկոչից պահանջում են վանքի բանալիները, բայց կտրուկ մերժում ստանում, որի համար էլ կտրում են հաւատարիմ աւանդապահի երկու թեւերը: Ապա աւերում են տներն ու պարտէզները, պղծում են վանքի սրբութիւններն ու ամէն ինչ թալանելուց յետոյ՝ նորից սկսում իրենց անլուր չարչարանքները: «Խիզանեան» ընկերութեան դրադարանը տակն ու վրայ են անում, ուսումնարանը քանդում, վանքի տնտեսին կտըրտում, իսկ գաղափարական Տիգրան վարժապետին՝ դպրոցի շէմքին վրայ յօշոտում:

Այդ կռւի ընթացքում թշնամու սպանուածների թիւը 30-ից անցնում է, իսկ վիրաւորներինը՝ մի քանի տասնեակներով են հաշւում:

ՂԱԼԱԹԻՈՅ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

96 թւականն է: Հայկական սարսափներից յետոյ յուսալքւած են բոլորը: Յեղափոխական շարքերից էլ շատ թուլամորթներ հեռանում են և աս

պարէզը թողնում փոքրաթիւ գաղափարական տարրերին, որոնք լուսւթեան մէջ մեծ ծրագիրներ են պատրաստում։ Պօլսոյ մէջ Դաշնակցութեան ահաբեկիչները ահ ու սարսափ են տարածել։ Մէկը միւսի յետեւից ընկնում են մատնիչները, իսկ յաճախակի ընդհարում ոստիկանների հետ՝ անպակաս է։

Եղիա Շահբազ կոչուած հայը հրաժարւում է յեղափոխական նպատակների համար 300 ոսկի տալ, իսկ իրեն պաշտպանող եւ այդ պատճառով էլ սպանուած ոստիկանի ընտանիքին 500 ոսկի նուէր է տալիս։ Անպատիժ թողնել նման տիպերին՝ չանցանք է։ Եւ ահա ապրիլ 16-ին, ահաբեկիչները սառնասրտօրէն կը բարձրանան դէպի Եէնի խան։ Դրանցից մէկն առաջ կ'անցնի, իսկ միւսները կը սպասեն Քարաքէօյի հրապարակին վրայ։ Բարձրացող յեղափոխականի դէմը կը ցցւի Շահբազին պաշտպանող ոստիկանը։ Ահաբեկիչի մի գնդակը վերջ կը տայ նրա կեանքին։ Այդ ձայնի վրայ չորս կողմից ոստիկաններ կը հաւաքւեն. իսկ միւս կողմից էլ օգնութեան կը հասնեն տղաները՝ իրենց ընկերոջ։ Կը սկսւի կատաղի կռիւ։ Պէտք էր դէմ դնել ոստիկաններին եւ միաժամանակ խուսափել չատ չուտով, որպէսզի չձերբակալւէին։

Այդ նպատակով նրանք մի կողմից դիմադրում էին, իսկ միւս կողմից էլ հանդարտութեամբ յետ էին քաշւում Մոմհանէի ճամբայով։

Այդտեղ չօյները, իրենց հին սովորութեան համաձայն, աթոռներ, գաւազաններ են նետում՝ տղաների վազքը խանգարելու համար, որի արդիւնքն այն է լինում, որ երկու հոգի՝ չմշկածագցի Կարա-

պետը և Թէքիրդաղցի Լեւոնը ձերբակալւում են: Միւս տղաները կարողանում են խուսափել: Այդ դէպքն իր խոշոր բարոյական ազդեցութիւնն է թողնում թէ՛ հայ հարուստների եւ թէ՛ կառավարական շրջանակների վրայ, որոնք կարծում էին թէ՝ կոտորածներից յետոյ յեղափոխութիւնը մեռել է:

ՈՍՏԻԿԱՆ ՄԱՐԳԱՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ապրիլ 23-ին, Պոլսոյ մէջ, Ղալաթիոյ դէպքից անմիջապէս յետոյ, Գում Գաբուի ամենէն մարդաշատ հրապարակի վրայ, օրը ցորեկով, ահաբեկիչների ձեռքով սպանւում է ոստիկան-քօմիսէր Մարգարը: Այս տիպը բաւականաչափ վնասներ էր հասցըրել յեղափոխական շարքերին եւ տարիներ շարունակ գործիք էր հանդիսացել կառավարութեան պաշտօնեաների ձեռքում: Քանիցս նրան դիտել են տուել, յիշեցրել են իր վնասակար եւ ազգադաւ ընթացքը, բայց միշտ արհամարհական պատասխան են ստացել: Այս վատթար տիպերն էլ կարծում էին թէ՝ կոտորածներից յետոյ իրենք ազատ-համարձակ կը լինին, իրենց կեանքը վտանգի չի ենթարկւի եւ ասպարէզի վրայ կը թագաւորեն: Սխալւած էին: Այդ սպանութիւնը, որից յետոյ ահաբեկիչը չի փախել, թաքնւել, այլ մի քանի րոպէ կանգնել է զոհի մօտ, դիտել նորա տանջանքներն ու ապա անհետացել, մեծ եւ բարերար ազդեցութիւն է թողնում ստորին պաշտօնեաների վրայ: Կառավարութեան հետապնդումները ոչ մի արդիւնք չեն տալիս՝ ահաբեկչին ձերբակալելու համար:

ԴԷԼԻ-ԲԱԲԱՅԻ ԿՌԻՒԸ

Բասէնի գաւառում քրդական հրոսակախըմբերը սկսել էին իրենց գարնանային արշաւանքները եւ գազանութիւնները՝ հայերի վերաբերմամբ: Երկու օր շարունակ նրանք պաշարել էին հայ գիւղերը, հրացանաձգութեամբ ահ ու սարսափ էին ազդել, թալանելով, կողոպտելով եւ իրենց կրքերին բաւարարութիւն տալով:

Դէլի-Բաբայի գիւղի շրջակաները պահպանող հայդուկները, նկատելով քրդերի երեւալը, անմիջապէս իմաց են տալիս խմբի միւս անդամներին: Տղաները բոլորը ոտքի վրայ են: Նրանցից իւրաքանչիւրը իր հրացանը գրկած դուրս է թռչում դէպի դիրքերը: Փոքրաթիւ հայդուկային խումբը մի քանի մասի է բաժանւում եւ գրաւում առաջուց որոշած դիրքերը՝ սպասելով խմբապետի հրամանին:

— Ժամանակն է աղբարք, ասում է ընկերներից մէկը, կամ մեռնել եւ կամ չթողնել որ հայ ընտանիքն ու զաւակները թշնամու գիրկը ընկնեն:

Թշնամին 500 հեծեալ ձիաւորով շրջապատել է գիւղը եւ երկու կողմից էլ հրացանաձգութիւնն ըսկըսուել է: Արեւը նոր է ծագել եւ քանի բարձրանում եւ ջերմութիւն է տալիս կուողներին, այնքան աւելի կռիւը կատաղի ընոյթ կրում: Տղաները չեն մոռացել կուի ժամանակ եւ իրենց յեղափոխական երգերը, իսկ գիւղացիներն էլ օգնում են նրանց ու արտասուալից աչքերով օրհնում իրենց տունը եւ պատիւը պաշտպանողներին:

Քրդերը իրենց յարձակումն աւելի արագա-

ցընում են, չորս կողմից առաջ սլանալով դէպի դիրքերը։ Նրանք էլ մի քանի մասի են բաժանուած։ Գոռում-գոչումով աշխատում են սարսափ ազդել կուողների եւ գիւղացիների վրայ։ Դրան որպէս պատասխան դիրքերից լսւում է ուժեղ համազարկ եւ ոգեւորուած, խանդավառ երգեցողութիւն.—

«Ազատութեան այն վառ սէրը
Թող որոտայ մեր սրտում.
Իմ հայրենեաց սուրբ անունը
Ինձ պատերազմ է կանչում»։

Այս խանդի եւ ոգեւորութեան րոպէներում տղաները յարձակւում են թշնամու վրայ. մի քանիսն էլ իրենց դիրքերից դուրս ելնելով աւելի են մօտենում վերջին յարձակման պատրաստւող քիւրդերին, որոնք այս անակնկալը տեսնելով՝ սկսում են յետ նահանջել։

Մութը վրայ է հասնում։ Գիւղը ազատուած է եւ թշնամին պարտուած։ Փամփուշտների պակաս է զգացւում։ Բոլոր եղածները կրակել էին եւ անհրաժեշտ էր նոր պատրաստութիւն տեսնել։ Մի քանի օրւայ ընթացքում նրանք լեցնում են դատարկ փամփուշտներն ու կարեւոր պատրաստութիւնները տեսնելով՝ սպասում թշնամու նոր յարձակման։

Նրանք գիտէին որ քիւրդերն աւելի մեծ պատրաստութեամբ պիտի յարձակուեն գործեն։ Շրջանի յայտնի ցեղապետ Զըպէթը՝ պատաղցի քիւրդերի գլխաւորը, երդւում է Մուհամմէտի անուան վրայ, որ պիտի պատժէ գեավուրներին։ Այդ նպատակով նա յարձակւում է գործում Տօդ հայաբնակ գիւղի վը-

րալ, աւերում է տներն ու տեսնելով որ հայ չկայ մէջը, դիմադրող Փիդայիներ չկան, վճռում է վրէժը լուծել Դէլի-Բաբայից։

Նախօրօք նա մի գրաբեր է ուղարկում Դէլի-Բաբայի գիւղապետ Համբար-աղայի մօտ, պահանջելով որ անձնատուր լինին։ Այդ հայրենասէր մարդը պատասխանում է լրաբերին.

«Թէեւ մենք արեան, կողոպուտի ծարաւ չենք, բայց եթէ ձեր աղան գալիս է, մենք պատրաստ ենք ամէն կերպ՝ մինչեւ վերջին շունչ դիմադրել, մեռնել եւ ապա տեսնել մեր զաւակների գերութիւնն ու մեր տների աւերումը»։

Թարա-Խօջա գիւղից էլ Ղատր յիսնապետն իր զինւորներով է գալիս, կանչում է Դէլի-Բաբայից Տօղի հայերին, որպէսզի վերջիններս իբր թէ ցոյց տան իրենց վնասները։ Երբ մի քանի հայեր հաւատում են եւ մօտենում գիւղին, այն ժամանակ քրդերի գնդակներից 4 հայ է սպանւում։ Միւսները յետ են փախչում Դ. Բաբա և իմաց են տալիս հայդուկներին, որոնք իրենց բարձր դիրքերից կրակ բանալով՝ փախուստի են մատնում քիւրդերին։

Քիչ անցած Բաբա կիրճից երեւում են 80 հեծեալ զինւոր և 10—15 համիդիէներ, որոնք անմիջապէս շրջապատում են գիւղը։ Մինչ այդ հայդուկները թողել հեռացել էին եւ մօտակայ լեռները քաշւել։

Հազարապետը կանչում է գիւղի տանուտէրին եւ նշանաւոր մարդկանց, ծեծի է ենթարկում բոլորին, պահանջելով Ջան-Փիդայիներին յանձնել։

— Գիտեմ, գիտեմ, գոռում է նա, որ ձեր գիւ-

ղում 2–300 յեղափոխականներ կան. ի՞նչպէս կարող է պատահել որ բոլոր հայ գիւղերն աւերուին, իսկ ձեր գիւղը մնայ ազատ եւ պաշտպանուած:

Չնայած անլուր տանջանքներին, գիւղացիները յեղափոխականների ուր լինելը չեն յայտնում:

ՊՕԼՍՈՒՄ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐ

Սուլթանական կառավարութիւնը չբաւականացաւ արեան բաղնիքներ սարքելով, Հայաստանի սար ու ձորերը դիակներ լեցնելով եւ հարիւրաւոր հայեր բանտ նետելով: Նա վճռել էր մի անգամից վերջ տալ իր կառավարութեան սահմանների մէջ երեւցած վտանգաւոր տարրերին, որի պատճառով էլ որդեգրել էր ե՛ւ կախաղանները:

Գլխաւորապէս ահաբեկիչ ուժերն էին այդ պատժին արժանանում՝ իրենց յանդուգն, համարձակ քայլերի համար: Երիտասարդ եւ թարմ ուժեր էին լինում դրանք, դեռ յոյսերով ու երազներով լիքը, դեռ մեծ ապագայ խոստացող եւ դեռ նոր դէպքերի տենչացող: Յատուկ «որսորդներ» կային Պօլսում, որոնց պարտականութիւնն էր որոնել եւ գտնել ահաբեկիչներին: Կոտորածներից յետոյ Յեղափոխութիւնը դադար չէր առել, ընդհակառակը աւելի լայն ծաւալ էր ստացել և նոր թափով ասպարէզ նետուել: Նրա գործունէութեան կենտրոններից մէկն էլ մայրաքաղաքն հանդիսացաւ:

96 թուականի յունիս 3–ն է: Դաշնակցական երկու նշանաւոր ահաբեկիչներ՝ ռոդոստոցի Գէորգը եւ չմշկածագցի Յովսէփը դէպի կախաղան են առաջ-

ՋՄՇԿԱԾԱԳՑԻ ՅՈՎՍԷՓ,
ՌՈԴՈՍՏՈՑԻ ԳԷՈՐԳ,
ԹՕՖՈՒՆԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ,

նորդւում: Բարմազ-Գափուլի բարձունքների վրայ
ահազին ժողովուրդ է կուտակւել՝ դիտելու այդ եր-
կու անվեհեր հերոսներին, որոնք արհամարհոտ
հայեացքով եւ ժպտադէմ դէպի մահ էին գնում:

Կախաղանի առջեւ Գէորգը ծիծաղում է, իսկ
Յովսէփը մերժելով քահանան ու դահիճը, ինքն իր
ձեռքով չւանը վիզն է անցկացնում ու «Կեցցէ Հա-
յաստան» աղաղակելով՝ կախւում:

Նրանց դիակները երկար ժամանակ կախւած են
մնում հասարակութեան «դաստիարակելու» հա-
մար:

Տասը օր անց՝ այդ թարմ շիրիմների կողքին
աւելանում են եւ երկու ուրիշ կախաղաններ՝ Գա-
րաքէօյի կամուրջի կողմը:

Դրանցից մէկը Պրուսայի Չէնկիլէր գիւղից՝
Թօփունեան Գարեգինն էր, միւսը՝ կօշկակար Գա-
լուստ Աստուրեանը: Երկուսն էլ նոյնպէս ահա-
բեկիչներ էին:

ՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱ-ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վասպուրականը վա-
ղուց ի վեր յեղափոխա-
կան կենտրոն է եղել, ո-
րի ղեկավարն էլ Վան
քաղաքն է հանդիսացել: Լինելով Պարսկաստանին
եւ Ռուսաստանին սահմանակից, թէ՛ տեղափոխու-
թիւնները եւ թէ՛ պրոպագանդը իրենց նախնական
թափի մէջ ազդել են զգայուն և ըմբոստացող վա-
նեցու վրայ: Այդ պատճառով էլ կառավարութիւնն
յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել միշտ և առիթը
չի փախցրել խուզարկելու քաղաքը և ձերբակալե-

լու յեղափոխականներին:

96 թւականն է: Վասպուրականը դեռ ոչ մի հարւած չի կրել եւ միշտ էլ յետ է մղել կառավարութեան գազանութիւնները: Հայկական սարսափները չեն կարողացել տարածւել այդ շրջանում եւ ահա կատաղած պաշտօնեաներն ամէն առիթ փնտռում են պատժելու խիզախ վասպուրականցուն:

Մայիսի 17-ից կառավարութիւնն սկսում է մի շարք խուզարկութիւններ՝ թաղային բնաւորութիւն կրող: Նախ 300 զինւորով շրջապատում է Տաճիկ-Աճէմեան փողոցը՝ շղթայի մէջ առնելով 70 տուն. ապա վեց զինւորներ, չեփորները ձեռին՝ զանազան յարմարաւոր վայրերում սպասում են, որ վտանգի րոպէին օգնութիւն կանչեն՝ պահականոցից եւ զօրանոցից: Խուզարկում են 25 տուն, բայց ոչինչ չեն գտնում: Թաղի մէջ եղած մի քանի հայդուկները կարողացել են ժամանակին խոյս տալ:

Նոյն ձեւով խուզարկութեան են ենթարկում Զալղին Նորաշէնը: Առանձին խստութեամբ քննում են Տիգրան Տէրօեանենց տունը: Տիգրանի մօր եւ քրոջ հետ շատ անպատկառօրէն են վարւում եւ նոյն իսկ ծեծի են ենթարկում: Օրիորդ Զարուհին, որ միշտ նպաստել է յեղափոխական շարժման եւ պահապան հրեշտակն է հանդիսացել շատ գաղտնի նամակագրութիւնների եւ որոշումների, խիստ ընդդիմութիւն է ցոյց տալիս ոստիկաններին: Փօլիս Յակոբ էֆէնդին, չքանշանների եւ շնորհակալութեան արժանանալու համար անձամբ սկսում է ծեծել օրիորդին, մանրազննին խուզարկութեան ենթարկել, որի արդիւնքն է լինում երկու նամակների երեւան

դալը, որոնց հիման վրայ աշխատում են ապացուցել, որ օրիորդը Դաշնակցական տեղական կոմիտէին է պատկանում: Խուզարկութեան ժամանակ ձերբակալում են Զարուհուն՝ պահանջելով որ ցոյց տայ թէ՝ ո՞ւր են գտնւում զէնքի պահեստը, Դաշնակցութեան գաղտնի թերթի տպարանը եւ որոշ յեղափոխականներ:

Բոլոր այդ շարժումների նպատակն էր գրգռել տաճիկ խուժանը եւ կոտորածի համար հող պատրաստել:

Այդ ժամանակները յեղափոխական խմբերը դուրս էին գնացել՝ զէնքի տեղափոխութեան համար: Րոպէն յարմար է կառավարութեան համար: Նա իւրաքանչիւր ժամ սուտ եւ հնարովի լուրեր է բաց թողնում՝ ամբոխի բնազդներն արթնացնելու: Հայերն էլ պարապ չեն եւ կանխապատրաստութիւններ են տեսնում: Ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ է: Նա զգում է գալիք ահաւոր վտանգը եւ զգուշանում է: Յունիսի 1-ին շուկան գոցւում է եւ բոլորն էլ փակւում են տների մէջ: Յունիսի 2-ին, Այգեստանի մօտ ընդհարում է տեղի ունենում կառավարական զինուորների եւ մի խումբ հայերի մէջ, որի հետեւանքով սպանւում են երկու զինուոր և մի միլազիմ էլ վիրաւորւում է: Յունիսի 3-ին Թաղ փողոցում սպանւած տաճիկների դիակները ցուցադրւում են խուժանին: Այդ օրը, վայրենի ամբոխը, գօտեպնդւած կառավարութեան թոյլտուութեամբ, կէսօրւայ ժամի 4-ին յարձակւում է գործում փողոցում պատահած հայերի վրայ, կոտորում է արու մարդկանց և երեխաներին, թալանում է և այրում

պատահած խանութներն ու տները: Կլոր-Դար, Հայկավանք, Թորոմանի Թաղ, Ս. Յակոբի Թաղ կոտորւում են առանց որեւէ դիմադրութեան:

Կոտորածն սկսւել էր... Պէտք էր կարելի եղածին չափ պաշտպանւել եւ դիմադրել ամբոխին: Համազգային այդ վտանգի րոպէին գոյութիւն ունեցող հայ երեք քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութիւնները, մոռացած իրենց Ես-ն ու անձնականը, մի կողմ նետած նեղ կուսակցականն ու անցեալ պայքարները, եղբայրաբար իրար ձեռք են մեկնում, կազմում գործունէութեան ընդհանուր ծրագիր, նշանակում յարմարաւոր դիրքեր եւ բոլորն էլ միասին նետւում են ահաւոր կռւի մէջ՝ հայրենիքի եւ ժողովրդի փրկութեան համար:

Մարտական նշանաւոր դիրքերն են — հիւսիսային կողմում՝ Շան Թաղ, ուր տղաները տների պատերը ծակելով՝ դիրքեր շինած են. հարաւային մասում՝ Թիւթիւնճեանների տունը, արեւմտեան մասում՝ Նախրի փողոցէն Սահակ-պէկենց տունը:

Բոլոր դիրքերում էլ համապատասխան թւով կռւողներ կան, որոնց մշտապէս օգնում է ժողովուրդը: Արմենականների ներկայացուցիչն է՝ Մ. Աւետիսեան, Հնչակեաններինը՝ Մարտիկ, իսկ Դաշնակցականներինը՝ Պետօն: Դրանք, այդ երեք հերոսները, դիրքից-դիրք են պտտում, ոգեւորում կռւողներին, սիրտ տալիս եւ աւելի թոյլ մասերին էլ՝ օգնութեան հասնում: Այդ միացումը համազգային բնոյթ է տւել կռւին, թափ եւ ուժ է ներշնչել թոյլերին, իսկ թշնամուն՝ յուսահատութիւն պատճառել:

ՄԱՐՏԻԿ, ՊԵՏՕ, ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ

Հարաւային եւ հիւսիսային թաղերում կռիւը շատ սաստիկ է եւ տեւում է ամբողջ վեց օր, որի ընթացքում յեղափոխականները կարողանում են յետ մղել թշնամուն՝ մեծ կորուստ պատճառելով նրան:

Այգեստանն էլ հինգ օրւայ ընթացքում ազատ է: Թշնամին չի կարողանում մօտենալ: Փողոցներում միայն հայ տղաներն են երթեւեկում: Տիրում է ընդհանուր ոգեւորութիւն. ժողովուրդն օրհնում է իր զաւակներին, որոնք քաջաբար դէպի մահն են վազում: Կառավարութիւնն սկզբնական օրերում նպաստում է միայն խուժանին իր գաղտնի մասնակցութեամբ, բայց յետոյ իր դիմակը վերցրած՝ կանոնաւոր զինուորներ է հանում հայդուկների դէմ: Այդ միջոցն էլ նրան չի օգնում: Նա չի կարողանում յաղթահարել յեղափոխականներին, 5–6 օրւայ ընթացքում ո՛չ մի դիրք չի գրաւում: Զգալով իր թուլութիւնը եւ տեսնելով որ խիստ միջոցներով իր նպատակին չի կարող հասնել, նա դիմում է իր վաղեմի խորամանկութեան՝ բանակցութիւններ վարել՝ հիւպատոսների միջոցով: Այդ դերակատարները հանդիսանում են անգլիական հիւպատոս Ուիլլըմսը եւ ամերիկեան միսիօնար Րէյնօլտսը, որոնք ամէն կերպ աշխատում են համոզել հայերին՝ անձնատուր լինելու: Անգլիական հիւպատոսը ներկայանում է իբրեւ լիազօր վեց պետութեան կողմից, չը նայած հայերը պահանջում են որ ռուսական եւ պարսկական հիւպատոսներն էլ ներկայ գտնուին:

Յունիսի 7-ին յեղափոխականներին եւ առաջնորդ Սահակ վարդապետին ներկայացնում են հե-

տեւեալ պահանջները.—

1.— Հայերը պէտք է անձնատուր լինեն,

2.— Նշանաւոր դիրքեր եւ զէնքեր յանձնեն,

3.— 15 հոգի իբրեւ գլխաւորներ՝ պիտի կառավարութեան ներկայացնել, այլապէս Այգեստանը պիտի ռմբակոծուի:

Ռուսական հիւպատոսը չէզոքութիւն է պահպանում. իսկ պարսկականը՝ յօգուտ հայերի խօսում:

Յեղափոխականները պահանջում են որ այդ կէտերը ներկայացուին գրաւոր եւ մի քանի օր էլ ժամանակ տրուի՝ պատասխանելու համար:

Յունիսի 8-ին, առաւօտեան կառավարութիւնն իր դիրքը որոշել է: Զինուորների ստուար բազմութիւն մը, 7-8 թնդանօթներով, կատաղի յարձակումի է սկսում: Օրհասական կռիւ է այդ, երբ մի բուռն կտրիճներ անվեհերաբար դիմադրում են կանոնաւոր զօրքին: Ժողովուրդն արդէն ահ ու սարսափի մէջ է եւ ապաստանում է հիւպատոսների տները: Թնդանօթներն իրար յետեւից որոտում են եւ տղաների դիրքերը կամաց-կամաց փլչում են: Փողոցների բոլոր ծառերը կտրտել էին, որպէսզի թշնամին չկարողանայ թաքնուել նրանց յետեւում: Կռիւը տեւում է մի ամբողջ օր: Կառավարութիւնը նորից պարտւում է՝ տալով մօտ 200 զոհ, իսկ յեղափոխականներից միայն 2 հոգի են նահատակւում:

Հայ զինուորների ոգեւորութեան սահման չըկայ: Նրանցից իւրաքանչիւրը գիտէ որ մեծ պարտականութիւն է կատարում եւ այդ է պատճառը, որ գնդակների սուլոցի հետ մէկտեղ լսւում է.

«Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ՝ մեռնի.
Բայց երանի որ իր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի» :

Դիմադրութեան վերջին օրն է: Գիշերը կամաց-կամաց իր թեւերն է փռում: Պէտք է խուսափել կառավարութեան վրէժխնդրութիւնից. պէտք է հեռանալ քաղաքից, որովհետեւ մի կողմից փամփուշտների պակասը, կռւողների թւի սակաւութիւնը, իսկ միւս կողմից էլ թնդանօթների եւ կանոնաւոր զինւորների մասնակցութիւնն ու եւրոպական պետութիւնների ներկայացուցիչների անտարբեր վերաբերմունքը մեծ յուսահատութիւն են պատճառել բոլորին:

Ի՞նչ անել: Մնա՞լ թէ գնալ: Գնալու դէպքում ժողովուրդի մի մասն էլ պիտի մնայ՝ վախենալով յետագայ ջարդից: Ի՞նչպէս ելնել այս անտանելի դրութիւնից: Եւ այդ բոլորից յետոյ դէպի ո՞ւր գնալ եւ ո՞ր ճանապարհով: Ահա կարեւոր հարցեր, որոնք բուռն վիճաբանութիւնների նիւթ են դառնում ժողովրդի եւ յեղափոխականների եւ ապա վերջիններիս պարագլուխների միջեւ: Այստեղ պատմութիւնը դեռ լուռ է եւ փաստացի ոչինչ չի տալիս:

Յայտնի է միայն, որ կռւողների մի մասը գաւառներն է անցնում՝ պաշտպանելու ժողովրդին՝ քրդական յարձակումներից, իսկ միւսները, իրենց վճռի համաձայն՝ սարն են բարձրանում:

Վարագայ լերան գլխին յեղափոխական խմբե-

րը բաժանւում են եւ զանազան ուղղութեամբ դէպի Պարսկաստան ուղեւորւում: Մ. Աւետիսեանի առաջնորդութեամբ վանեցիների մի խումբ, բաղկացած 200 զինւած եւ 800-1000 անզէն մարդկանցից, շարժւում է Հայոց-Ձորի, Աղբակի վրայով անցնելու Պարսկաստան: Սրանք, ծանրաբեռնւած ժողովըրդով, աւելի դանդաղ են առաջ գնում եւ Նոր-Գիւղից սկսած միշտ ընդհարումներ են ունենում Թիւրքերի եւ քիւրդերի հետ: Մեծ կռիւներ են լինում Զաղկաձորում, Զուխում և ապա որոշ մասերի բաժանւած՝ նրանք հասնում են Աղբակայ Ս. Բարդուղիմէոս վանքի շրջակաները, ուր եւ շրջապատւում են զինւորներով ու քիւրդ աշիրաթներով: Տեղի է ունենում մի անհաւասար կռիւ: Փամփուշտները վերջանում են եւ կատաղած, զազանացած Թիւրք-քիւրդ խուժանը սարքում է մի արեան հարսանիք, կոտորելով բոլորին՝ անզէն եւ անպաշտպան ժողովրդին:

Յունիսի 14-ին, Թապուր-աղասին, 300-էն աւելի զինւորներով բուն է դնում Ձորոց վանք Թիւրք գիւղի մօտ եւ պատւիրում Վարագայ սարի ստորոտներում բուն դրած «կաչաղներին» հեռանալու:

Յունիսի 17-ին, Ֆէրիդ Սաատէդդին փաշան 5–6 հարիւր զինւորներով եւ ահագին ռազմամթերքով պաշարում է Վարագը, կարծելով թէ յեղափոխականները դեռ այնտեղ են կենտրոնացած: Փաշան ոչ-ոքի չի կարողանում գտնել եւ ստիպւած է լինում իր վրէժը լուծել Ս. Գրիգոր վանքից՝ այրելով եւ թալանելով բոլորը:

Պետօի խումբը բաժանւում է երկու մասի՝ մէկը երկրում մնալու պայմանով, իսկ միւսը 58 հոգուց

բաղկացած, որուն միանում է և Մարտիկը՝ իր 25 ընկերներով, ուզում է սահմանն անցնիլ: Այս խումբը, 83 հոգուց բաղկացած՝ Սալախանէի գծով ուղեւորւում է դէպի Պարսկաստան:

Նշբայլրացած այդ խմբերը, Սալախանէ աւանի մօտ, Գարահիսար լերան վրայ, կռւի են բռնւում առաջուց պատրաստութեան մէջ դրւած սահմանապահ զօրքի եւ բազմաթիւ զինւած քրդերի հետ: Ամբողջ օրը սոսկալի կռիւ է տեղի ունենում, որից յետոյ, երբ փամփուշտները վերջանում են, բոլորն էլ նահատակւում են:

Պատմական այս կռիւը վերջանում է, ճիշդ է, ահագին զոհեր խլելով թէ՛ ժողովրդից եւ թէ՛ յեղափոխական շարքերից, բայց մեր պատմութեան այդ էջը միշտ պայծառ, միշտ խնկարկելի կը մնայ իր այն գեղեցիկ յուշարձանով, որ հայ ժողովրդի վտանգալից րոպէներում՝ երբ արտաքին թշնամին իր սուրն էր դրել մեր վզին, յեղափոխական շարքերը միացան իրենց սիրելի ժողովրդի կեանքը եւ շահերը պաշտպանելու համար եւ ապա նրանք միացած դիմադրեցին անարգ թշնամուն՝ Գարահիսար լերան կրծքին, միասին արիւն թափեցին, միասին նահատակւեցին եւ միասին՝ յեղափոխական երգը շրթներին՝ գերեզման նետւեցին: Հաւաքական այդ շիրիմը մի սրբութիւն պիտի լինի հայութեան համար:

ՇԱՏԱԽԻ ԿՌԻՒԸ

Վանի պատմական ինքնապաշտպանութեան ալիքները տարածւում են եւ գաւառները, որոնք պակաս դիմադրութիւն ցոյց չեն տւել կառավարու-

թեան: Հայդուկային մի խումբ, Վարդանի հրամանատարութեան տակ մնում է Վանում՝ գաւառներն անցնելու դիտաւորութեամբ: Երկար չեն մնում նրանք Այգեստանի թաղերում, այլ շուտով են անցնում Շատախ, որտեղ եւ բազմաթիւ ընդհարումներ են ունենում՝ քրդական ցեղերի եւ կառավարական զօրքերի հետ:

Լեռնական Շատախը շատ շուտ է կարողացել իւրացնել յեղափոխական մտքերը եւ ամէն րոպէ պատրաստ է եղել ընդառաջ գնալու ինքնապաշտպանական կռիւներին: Վանի վերջին դէպքերը մեծ յուզմունք են առաջ բերել գաւառներում եւ մանաւորապէս Շատախում, ուր օրէցօր սպասում են անակնկալների:

Ամբողջ շրջանը երկու կարեւոր կենտրոնի է բաժանուած — Թաղ *գիւղը,* 200-*ից աւելի հայ տուն բնակչութեամբ, որն ընկած է Սխվտիկ գետի եւ Տիգրիսի խառնարանում, եւ* Փեսան Դաշտը, *որ առաջին գիւղից վեց ժամ դէպի հիւսիս հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Վերջինս բաղկացած է չորս հայ գիւղերից՝ Շիտան, Կաղավիզ, Ասեղ և Կայնամիրան:*

Թաղի բնակիչները երեք դիրք են բռնել, որոնց վրայ հսկում են տեղական կռուող երիտասարդներ՝ 70 *չէչխաններով եւ մի քանի հատ էլ փամփուշտաւոր հրացաններով: Սխվտիկ գիւղացիներն էլ* 30 *չէչխանայով եւ* 3–4 *հրացանով իրենց գիւղի վերեւի սարի վրայ են դիրք բռնել:*

Վարդանն էլ Թռուցիկ խմբի գլուխ անցած կենտրոնացել է Փեսան Դաշտում, կանչել է տուել

շրջակայ գիւղերի եւ Գաւաշի շրջանի ներկայացուցիչներին, բացատրում է նրանց գալիք վտանգը, խրախուսում է, սիրտ տալիս եւ կոչ է անում, որ ժողովուրդն էլ միանայ, ուժ տայ յեղափոխականներին՝ կռուելու ընդհանուր թշնամու դէմ։

Միաժամանակ Վարդանը նամակներ է գրում շրջանի գիւղացիներին, ինչպէս եւ թաղեցիներին, որոշ հրահանգներ է տալիս եւ շեշտում «թէ չխաբուիլ երբէք կառավարութեան խոստումներէն, կռուել մինչեւ վերջին շունչը։ Հասեր է ժամը, երբ անվեհեր կերպով պէտք է նահատակուել հայրենի հողի վրայ»։

Վարդանը պատրաստութիւն է տեսել Գաւաշի կողմերն անցնելու եւ արդէն Արտօս լերան գլուխն է բարձրացել, երբ լուր է տրւում թէ՝ քիւրդերը յարձակուել են Կաղավիզ գիւղի վրայ եւ եօթ մարդ սպանել։ Խումբն անմիջապէս վերադառնում է Փեսան Դաշտի Շիտան գիւղը։ Քրդերը գրոհ են տալիս այդ գիւղի վրայ, բայց հայդուկների գնդակների տարափի տակ՝ ստիպուած են լինում երեք սպանուած տալով՝ յետ նահանջել։ Յատուկ սուրհանդակներ լուր են բերում, որ պատրաստուած եւ զինուած քրդական ուժեր պաշարելու մտադրութիւն ունին գիւղը։ Այդ պատճառով էլ հրաման է տրւում գիւղի բնակիչներին՝ բարձրանալ դիմացի բարձր սարը։

Քիչ անց՝ հարիւրաւոր ձիաւոր եւ հետեւեակ քիւրդեր, իրենց վայրենի աղաղակներով, լեցւում են դաշտը եւ տեսնելով որ անկարող են մօտենալ դիրքերին, վճռում են գիւղի տները կրակի տալ։ Այս տեղից նրանք անցնում են դէպի Թաղ գիւղը,

ուր արդէն ժողովուրդը նրանց գալստեան կը սպասէր՝ առաջուց դիրքեր գրաւած: Շուտով քիւրդերին միանում են կրավցիները՝ աւազակապետ Շաքիրի առաջնորդութեամբ, խալիլանցիներ եւ ուրիշ ցեղեր:

Թաղեցիները կենտրոնական դիրքի մէջ են: Նրանց թեւի վրայ աւելանում են եւ յեղափոխական ուժեր, որոնք կռիւը պիտի ղեկավարէին: Տիրում է ընդհանուր ոգեւորութիւն եւ ամէն մէկն աշխատում է նպաստել ինքնապաշտպանութեան: Գիւղացիների մի մասը վառօդ է պատրաստում, գնդակ է ձուլում, փամփուշտները լցնում, իսկ փոքրիկ երեխաներն էլ քար ու կիր են կրում՝ դիրքերը ամրացնելու համար:

Երկու կողմից էլ կանխապատրաստուած են: Կառավարութիւնն էլ զէնք եւ զինուոր է հասցրել քիւրդերին, որոնք ամէն կերպ աշխատում են ցոյց տալ իրենց քաջագործութիւնը:

Յունիս ամսի վերջերն է:

Սար ու ձոր, լեռ ու դաշտ թնդում է հրացանների որոտից: Կատաղի կռիւն սկսուել է եւ պէտք է քաջաբար դիմաւորել: Հայերն անվեհերօրէն պաշտպանւում են: Նրանք բաժանուած մի քանի դիրքերի, գնդակներ են տեղում թշնամու գլխին: Մի քանի ժամ կռիւը տեւում է, բայց քիւրդերը չեն կարողանում մի քայլ առաջ անցնել: Աննպատակ եւ երկար կուելն իրենց օգտակար չէ եւ ահա վճռում են հրդեհել դիրքերը, որի համար յատուկ խմբակներ են նշանակել: Նրանց նպատակն է դիրքերից դուրս հանել յեղափոխականներին՝ ստիպելով որ կրակը

հանգցնեն, բայց այդ պաշտօնի համար գտնւում են քաջարի հայ կանայք, որոնք հերոսաբար առաջ են նետւում, մարում կրակն ու հնարաւորութիւն տալիս տղաներին՝ կռուելու: Այդ գործողութիւնների ժամանակ հինգ հայուհի նահատակւում են՝ ապացուցելով որ իրենք էլ պատրաստ են մեռնելու հայրենիքի ազատութեան համար:

Ձախողելով իրենց այդ փորձի մէջ, քիւրդերը վճռում են գնդակներն ուղղել տների պատուհաններին՝ անմեղ ժողովուրդին վնասելու եւ շփոթութիւն առաջ բերելու համար: Յեղափոխականների խորհրդով բոլոր պատուհանները ծածկւում են թաց թաղիքներով, որպէսզի տաք գնդակի զօրութիւնը տկարանայ:

Կուի ամենատաք ժամանակը դիրքի մէջ գտնըւած միակ աղբիւրն յանկարծ ցամաքում է եւ մեծ վհատութիւն առաջ բերում ժողովրդի մէջ: Քիչ յետոյ, սակայն, հրաշք է պատահում եւ դիրքի միջի երկու թոնիրներն էլ ջրով լցւում են, որը ե՛ւ ոգեւորութիւն առաջ է բերում եւ թէ՛ բաւարարութիւն տալիս կարիքին:

Մութը կամաց-կամաց վրայ է հասնում: Քիւրդերը դեռ իրենց առաւօտեան դիրքերումն են: Նըրանք իրենց թուլութեան եւ անկարողութեան խոր տպաւորութեան տակ՝ վճռում են թողնել եւ հեռանալ: Իրենց վերջին յարձակումն էլ ապարդիւն է անցնում, որովհետեւ քարերի յետեւ դիրք բռնած տղաները, մահն իրենց աչքի առաջ ունենալով, դիմաւորում են բոլոր ուժով:

Գայմագամը, որ ղեկավարում է այդ կռիւները,

տեսնելով որ այս մի բուռն քաջերին յաղթել չի լինում, անմիջապէս լուր է ուղարկում Վան՝ պահանջելով մի վաշտ զօրք, թնդանօթներ: Այդ օժանդակութիւնը չի ուշանում եւ Սարի բինբաշին շտապում է Շատախ, բայց հասնում է այն ժամանակ, երբ կռւող քիւրդերն արդէն նահանջել էին:

Կառավարութեան ներկայացուցիչներն սկսում են մի շարք ձերբակալութիւններ անել, գրաւել 30 հատ չէչխանա:

Յաղթանակը ժողովրդի կողմն է եւ այդ զգում է շատախցին: Կոտորածի վտանգը վաղուց է չքացել եւ թշնամին իր առաջ դիմադրող ուժ տեսնելով՝ հաշտարար քաղաքականութեան է դիմում՝ արձակելով բոլոր բանտարկւածներին: Ժողովրդի ոգեւորութեան եւ հաւատքին չափ ու սահման չկար եւ նա միշտ կրկնում է, որ Շատախի կռիւները փրկեցին թէ՛ իրենց կեանքը եւ թէ՛ մանաւանդ պատիւը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Տասնեակ տարիների յեղափոխականների անդուլ աշխատանքը շատերի համար աննկատելի է մնում, որովհետեւ հասարակական լայն խաւերը տեղեկութիւն չունին կատարուած դէպքերի եւ նահատակուող դէմքերի մասին:

Ընդհանուր հորիզոնի վրայ միայն մի քանի դէմքեր են յիշատակւում եւ դրանցով էլ եզրակացութիւններ հանւում: Շատ-շատերի մէջ դեռ որոշ տեղ չի բռնել մեր նահատակների պատկերները եւ նրանք որոշ անուններով են միայն ապրում, շատ անգամ առանց ծանօթ լինելու նրանց կեսագրութեան, գործունէութեան եւ կրած տանջանքներին:

«Դէպքեր եւ Դէմքեր», ահա այն պակասը, որ այնքան զգալի է մեզ համար: Մէկն առանց միւսի նշանակութիւն չունի: Մէկը մարմինն է, միւսը՝ հոգին, մէկը ազդում է, միւսը՝ փոփոխւում, մէկը նիւթ է մատակարարում, միւսը՝ կերտում, մէկը ներկայացնում է արտաքին աշխարհն իր մանրամասնութիւններով, իսկ միւսը՝ ներքին կեանքն իր ապրեցումներով:

Հասարակական կեանքի եւ նորա զարգացման փուլերի լայն ուսումնասիրութեան համար բաւա-

կան չէ՛ միայն արտաքին առարկայական պայմանները երեւան հանել, այլ եւ այն գաղափարներն ու տիպարները, որոնք ղեկավարող են եղել եւ որոնցով ապրել են սերունդներ:

Շատ հարուստ ենք հերոսներով, որոնցից իւրաքանչիւրը մի ուրոյն կեանք, յատկանշական բընոյթագիծ եւ խորունկ հոգի է ունեցել եւ որոնք հաւաքականօրէն կարող էին պատկերացնել հայ ժողովրդին՝ իր մաքրութեամբ, գաղափարական աշխարհահայեացքով եւ անձնազոհութեամբ, բայց զուրկ ենք դրանց ներկայացնող գրական աշխատանքից:

Պիտի փնտռել, որոնել, յատկապէս պիտի հետաքրքրուել ո՛չ միայն նշանաւոր դէմքերով, այլ եւ այն բազմաթիւ անանուն, երկրորդական հերոսներով, որոնք մեր յեղափոխական–դեմօկրատիկ շարժման գլխաւոր դերակատարներն են եղել:

ՄԱՐԳԱՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

Գիւղական համեստ ուսուցիչ էր նա, որ զբաղուած էր մանուկների դաստիարակութեան գործով: Նա թէեւ իր հոգու խորքում զգում էր տաճկական կառավարութեան անլուր բռնութիւնները, բայց միշտ լուռ էր մնում: Մուշի Վարդենիս գիւղիցըն էր նա եւ աշխատում էր իր ծննդավայրում:

90–ական թուականին քրդական մի հրոսակախումբ յարձակւում է գործում Վարդենիսի վրայ եւ փախցնում մի երիտասարդ հայ հարսի՝ Գիւլիզարին: Գիւղացիները լուռ ու մունջ դիտում են այդ անար–

դարութիւնը եւ ո՛չ մի միջոցի չեն դիմում: Նրանք միշտ հետեւել են մի քաղաքականութեան.— «Համբերենք այս անգամ. գուցէ ամենավերջինը լինի»:

Մարգար վարժապետը չի կարողանում համբերել: Նա մի կողմն է ձգում իր ապագան, խաչ է քաշում դպրոցի վրայ եւ իր մի քանի համախոհներով հասնում է քիւրդերին: Սկսւում է կատաղի կռիւ: Մի քանի ժամ փոխադարձ հրացանաձգութիւնից յետոյ՝ քիւրդերից սպանւում են երկու հոգի, իսկ մի քանիսն էլ վիրաւորւում են: Միւսներն էլ Գիւլիզարին թողնելով փախչում են՝ իրենց կեանքը ազատելու համար:

Վարժապետն յաղթականօրէն վերադառնում է գիւղ եւ երիտասարդ հարսին յանձնում իր տիրոջ:

Այդ դէպքից յետոյ նա այլեւս չի կարողանում մնալ իրենց գիւղում ու հալածականի ցուպն իր ձեռքըն առնելով՝ քայլերն ուղղում է դէպի Կովկաս:

Ժամանակին Վարդենիսի դէպքը շատ յուզեց հայ հասարակութեան եւ առանձնապէս կովկասահայութեան: Պատրիարքարան թէ առաջնորդարան, մամուլ թէ ընկերութիւններ, բողոքի իրենց ձայնը բարձրացրին եւ Գիւլիզարը պատմական դէմք դարձաւ, ինչպէս նրան ազատող գիւղական վարժապետը:

Յեղափոխականացած Մարգարը պարապ չի նստում Կովկասում, այլ իսկոյն ձեռնարկում է զինագործութեան և զինավարժութեան: Դրանով նա իր փշոտ ճանապարհն էր գծում եւ անտրտունջ աշխատում էր կրկին վերադառնալ հայրենիք՝ աւելի

գործնական ծառայութիւններ մատուցանելու իր հարազատ ժողովրդին։

91 թուականին նա արդէն Երկրումն է։ Դաշնակցութեան զինակիր խմբերից մէկի մէջ է մըտնում եւ որոշ յանձնարարականով անցնում սահմանը։ Շնորհիւ իր աչալրջութեան եւ դիմացկունութեան, մի քանի օրուայ դժուարին ճանապարհը կարողանում է ոտով անցնել եւ իր պարտականութիւնը լիուլի կատարել և ապա նորից վերադառնալ Կովկաս։

Մայր-Հայաստանն էր նրան քաշում։ Եւ ահա մի տարուայ չարաչար կանխապատրաստութիւնից յետոյ 92 թւին, Արաբօի խմբի հետ միասին անցնում է Երկիր եւ մնում է Խնուսի ու Մուշի շրջաններում՝ կազմակերպողի պաշտօնով։

Նա պտտում է գիւղերը, հասկացնում է նրանց յեղափոխութեան նշանակութիւնը եւ աշխատում է առաջ բերել տեղական ինքնապաշտպանական խըմբեր։ Մի օր, երբ նա գործով Աւզուր գիւղումն է գտնւում, մի գծուծ հայի ամբաստանութեամբ, ձերբակալւում են նրան եւ Բաղէշ տանում։

Մարգար վարժապետին կախաղանի են դատապարտում։ Երեսնամեայ, թարմ հասակի մէջ, դեռ լի կենսունակութեամբ եւ աշխատելու բուռն տենչանքով, նա անխռով դէպի մահն է դիմում։ Բաց հրապարակի վրայ, ժողովրդի ներկայութեամբ, նըրան դէպի կախաղանն են առաջնորդում։

94 թւին էր այդ։ Յեղափոխական շարժման նախնական օրերում եւ բոլորն էլ սրտատրոփ սպասում էին թէ՝ ո՞րքան դիմացկուն պիտի լինի հայ

ԱՒԵՏԻՍ ՄԱԼՕՅԵԱՆ

յեղափոխականը: Ահա եւ նա: Իր վերջին խօսքերն ուղղում է ժողովրդին. «Հայե՛ր, մի վհատիք. քաջ գիտցէք, որ այլ եւս հասած ենք մեր նպատակին: Եթէ խանդակաթ այցելուներ ունենամ գերեզմանիս չուրջը, ոսկորներս ալ կը հրճուին ու կը խայտան»...

Վարժապետի գլուխը մտցնում են օղակի մէջ. դահիճը քաշում է ոտքերի տակից աթոռը, մի կարճ խռխռոց է լսւում, ոտքերի եւ կապած թեւերի անկանոն երկու. թափահարութիւն է տեսնւում եւ պաշտելի յեղափոխականն անխօսվ նետւում է յաւիտենականութեան գիրկը:

ԱՒԵՏԻՍ ՄԱԼՕՅԵԱՆ

Բնիկ ալէքսանդրապօլցի էր: Աղքատ ընտանիքի զաւակ լինելով նա շատ նեղութիւններ է քաշում, մինչեւ որ կարողանում է ուսուցչական պաշտօնի տիրանալ: Նա շատ մտազբաղւած էր իր ծեր եւ անճարակ ծնողների վիճակով, աշխատում էր մի կերպ նրանց ապահովել, բայց անկարող է լինում: Նա արդէն յեղափոխական շարքերի մէջ էր: Տեղական երիտասարդների եւ աշխատողների ղեկավարն էր: Ազատ ժամանակները միշտ պտտում էր գաւառները՝ կազմակերպական գործերով: Ալէքսանդրապօլը կարեւոր կենտրոնատեղի էր յեղափոխական գործունէութեան համար: Լինելով հայաշատ եւ միաժամանակ Ղարսի ու Երեւանի նահանգների կենտրոնում, սահմանակից տաճկական եւ պարսկական հողերին եւ ունենալով բաւական թւով խիզախ, վառվռուն եւ բռնկւող երիտասարդութիւն, Գիւմրին

կարեւոր դեր էր խաղում:

Գիտէր այդ բոլորը Մալօյեանը եւ գիտէր որ ինքը շատ կարեւոր դէմք է տեղական աշխատանքների համար: Բայց նրա հոգու խորքում մի այլ բաղձանք կար — անցնել այնտեղ, սահմանի միւս կողմը, տանջանքի կենտրոնատեղին, նետուել յեղափոխական ասպարէզը, ապրել չարչարուող եղբայրակիցների մէջ եւ մեռնել Հայաստանի հողին վրայ:

94 թուի սկիզբներին նա պատրաստութիւններ էր տեսնում անցնելու Ալաշկերտի շրջանը: Ալէքսանդրպօլի կօմիտէի վճռով իր գնալը մի առժամանակ յետաձգւում է՝ վերջ տալու կուսակցութիւնների միացման անունը չահագործող մի խմբակի գործունէութեան:

Յաջողութեամբ վերջացնելով իր միսիան, նա որոշում է անմիջապէս շարունակել իր ճամբան եւ առանց մի րոպէ կորցնելու, պատրաստւում է անցնելու Երկիր: Զատկի օրեր են լինում: Ընկերները թախանձագին խնդրում են մի առժամանակ յետաձգել, մինչեւ գարունը բացւի, ճանապարհները դիւրանան եւ որ, վերջապէս, միասին անցնեն տօն օրերը:

— Ո՛չ, պատասխանում է ժողովրդի զաւակը, ես այդ նուիրական օրը տաճկահայ եղբայրների հետ պիտի անցկացնեմ:

Ծնողներն էլ թախանձագին խնդրում են, առանց իմանալու իրենց որդու վտանգաւոր ճամբորդութեան մասին, բայց կտրուկ մերժում են ստանում: Ընտանիքի հոգսը, պահպանութիւնը յանձնում է իր փոքրիկ եղբօրը, իսկ ինքը մի անձրեւոտ

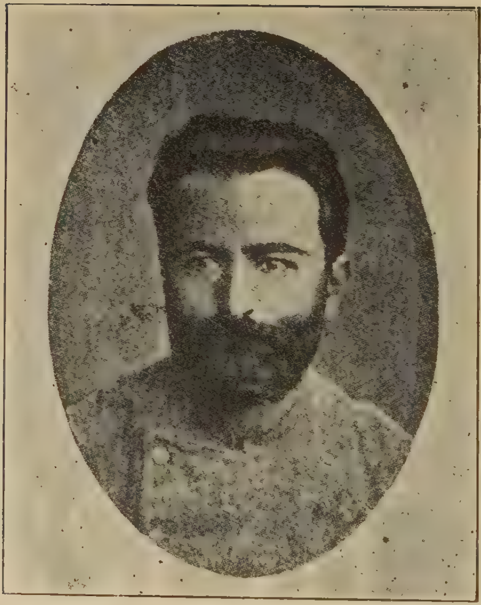

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

օր ընկերներով ճանապարհւում է դէպի սահմանի միւս կողմը գտնուած հարազատները:

Նա բնաւորութեամբ համեստ էր, քիչ խօսող, ոչ մի վտանգից խոյս չտւող, խստապահանջ դէպի անհատական կարիքները, դէպի հասարակական գոյքն ու փողը:

Սահմանագլխի մօտերը, սաստիկ բուքի պատճառով մոլորում են ճամբան: Երկար պտտելուց յետոյ նրանք հասնում են մի քրդական գիւղի եւ տաճկական Ղարաքիլիսէի մէջտեղը, ուր եւ քարերի, սարերի խոռոչներում գիշերում են: Հետեւեալ օրը ճանապարհը շարունակում են, բայց դեռ մի քանի ժամ չքալած, ձերբակալւում են: Քիւրդերը կողոպտում են նրանց, խլում հրացաններն ու իրենց էլ յանձնում սահմանապահ զօրքի հրամանատարին: Վերջինս անխնայօրէն հրամայում է ծեծել, որի հարւածների տակ մահանում է Աւետիսը:

Դիակն յանձնում են ղարաքիլիսեցի մի հայ խանութպանի, որ մի խոր փոս փորելով՝ պաշտելի եւ գաղափարական ուսուցչին է տեղաւորում:

Ա Բ Ր Օ

Մկրտիչ Սահակեանը, այս էր Աբրօի իսկական անունը. Ծնւել էր 1861 թւին, Փոքր-Ասիոյ Շապին-Գարահիսար քաղաքում: Իր կեանքի մեծագոյն մասըն անց էր կացրել Սեբաստիոյ Թամզարայ գիւղում եւ Սեւ ծովի ափին՝ Կիրասոնում: Աւարտել էր միջնակարգ դպրոց, որի ընթացքում նա կարողացել էր ծանօթանալ հայ ժողովրդի անցեալ տառապանքների և ներկայ ձգտումների հետ: Բնատուր տաղանդ

էր նա՝ կազմակերպելու, խօսելու և հաւատացնելու մէջ: Նա շատ լաւ կարողացել էր թափանցել ժողովրդի հոգեբանութեան մէջ եւ այդ էր պատճառը, որ հաւասարապէս սիրուած էր թէ՛ հայ եւ թէ՛ մահմեդական հասարակութիւնից: Դպրոցն աւարտելուց յետոյ նա զբաղւում էր վաճառականութեամբ, որի ընթացքում մեծամեծ ծառայութիւններ էր մատուցանում յեղափոխական շարժման: Մինչեւ 92 թուականը նա դեռ դրսից դիտողի դերի մէջ էր եւ միայն ջերմ համակիր: Իր խօսակցութեան ընթացքում, ամէն անգամ փափաք էր յայտնում լինելու կարմիր յեղափոխական, մինչեւ որ 92-ի գարնանը յաջողւում է նրան անցնել Կովկաս, այցելել Բաքու քաղաքը, ուր եւ տեղաւորւում է նաւթի գործարաններից մէկում:

Եռ ու զեռով լիքը բանւորական այդ քաղաքը նրա առաջ բաց էր անում գաղափարների նոր աշխարհ, նոր ծրագիրներ: Այդտեղ նա ծանօթանում է Դաշնակցական մտաւորականների հետ եւ կարճ ժամանակից յետոյ մասնակցում է տեղական կազմակերպութեան: Իր յեղափոխական պարտականութիւնները կատարելուց յետոյ, նա բանւորներից շատերին հաւաքում է մի սենեակ ու գրել-կարդալ սովրեցնում: Շաբաթական երկու-երեք անգամ ժողովներ է գումարում, զրոյց անում բանւորների հետ, պատկերացնում հայրենիքի տանջանքներն ու եռանդով հրաւիրում նրանց հերոսութեան եւ անձնուիրութեան:

Մօտ երեք տարուայ աշխատանքը վերջնականապէս գծում է նրա ուղին, շտկում է բնաւորութիւ-

նըն ու դաստիարակում հոգին: Նախկին վաճառականն արդէն ազատագրական շարժման ղեկավարներից մէկն է հանդիսանում: Այն ժամանակները բոլոր նրանք, ովքեր յեղափոխական շարքերի մէջ են մտնում, ովքեր մի անգամից վճռում են հանգիստ կեանքը թողնել, պարտաւոր էին սահմանն անցնել եւ բուն ժողովրդի մէջ գործել: «Դէպի Երկի՛ր», այս էր օրւայ քաղաքական նշանաբանը եւ նոր սկըսողների փորձաքարը: Կովկասեան իրականութեան, քիչ թէ շատ տանելի պայմանների մէջ հնարաւոր է ամէն ինչ լինել — բացի յեղափոխականից: Այս վերջին դպրոցն աւարտելու եւ քննութիւն տալու համար դէպի Վասպուրական եւ կամ դէպի Սասուն պիտի անցնել:

95 *թւականն է: Աբրօն, մի ուրիշ ընկերոջ հետ ճանապարհ է ընկնում դէպի Հայաստան: Կայարանը լեցւել են բանւոր ընկերներով, որոնք եկել են իրենց սիրելի ընկերոջ եւ անկուզական ուսուցչին վերջին երթաս-բարովն ասելու: Տեղի են ունենում բարեմաղթութիւններ, գրկախառնութիւններ, որից յետոյ, Մկրտիչը թողնելով աշխատաւորական մըթնոլորտը, վերափոխւում է յեղափոխական Աբրօի:*

Այդ ժամանակներն էր, որ քաջարի Սասունը օգնութիւն էր խնդրում: Իր ըմբոստ եւ դիւցազնական կռւից յետոյ նա ենթարկւել էր գազանութիւնների և թափառական-հալածական վիճակի մէջ ձեռքը կարկառել էր դէպի ազգը, դէպի ապրող հայութիւնը: Դաշնակցութիւնը, իր անձուկ միջոցներից մի կարեւոր գումար յանձնեց Աբրօյին, որ յատուկ խմբի գլուխ անցած օգնութեան պիտի հասնէր՝ թէ՛

նիւթապէս, թէ՛ բարոյապէս և թէ՛ ռազմապէս։

Այդ փոքրիկ խումբը վայելեց ժողովրդի ջերմ համակրանքը, որովհետեւ ամէն տեղ ոգեւորում, սրտապնդում էր յուսահատուածներին, հաւատ էր ներշնչում դէպի գործը։ Այդ ժամանակները Մուշ էին հասել եւ եւրոպական մի քանի պետութիւնների ներկայացուցիչները՝ տեղին վրայ քննութիւն կատարելու եւ կատարուած փաստերն արձանագրելու։ Թիւրք կառավարութիւնն ամէն միջոց գործադըրում էր հեռու պահելու սասունցիներին այդ քըննութիւններից՝ ծեծելով, կաշառելով, սպառնալով եւ բանտարկելով։ Պակաս չէին եւ որոշ հայեր, բացասական ու կեղտոտ հոգեբանութեամբ, որոնք չափից դուրս նպաստում էին թիւրք պաշտօնեաներին։

Աբրօն եւ իր ընկերները ուշադրութիւն են դարձնում եւ այդ կէտի վրայ, մտնում ժողովրդի խաւերը՝ բացատրում, հասկացնում, որ պէտք է չվախենալ, չքաշուել, այլ բոլոր ճշմարտութիւնները պարզել հիւպատոսներին։ Այդ ուղղութեամբ մեծ աշխատանք են թափում, ազդեցութիւն բանեցնում, որի պատճառով էլ կառավարութեան աչքում վնասակարներ են նկատւում։ Իրենց վրայ դրուած ծանր պարտականութիւնը կատարելուց, ժողովրդին դըրամը բաժանելուց եւ քննիչներին օժանդակելուց յետոյ խումբը երկու մասի է բաժանւում՝ Երկրում մնալու. իսկ Աբրօն կազմակերպական գործերով Կովկաս է անցնում։

Նա դեռ հազիւ էր շունչ քաշել եւ հանգիստ առել, երբ Տարօնի ընկերները պահանջում են նրան

անմիջապէս: Նա տրամադրութիւն ունէր մեծ հայդուկային խումբ կազմել և սահմանը նորից անցնել, բայց անհրաժեշտ յեղափոխական կարիքը նըրան թոյլ չէր տալիս մնալու: Նա իր մնաս-բարովն է ասում ընկերներին, անցնում Երկիր եւ սահմանակից վայրերից զինուած տղաների մի խումբ առնելով՝ մեկնում է դէպի Տարօն:

Կոտորածների տարին էր: Ամէն գաւառ, շրջան մօտալուտ վտանգի մէջ էր: Այն տեղերն ուր հնարաւոր էր, պէտք էր ինքնապաշտպանութեան դիմել: Եւ Աբրօն կարեւոր դեր է խաղում Մշոյ դաշտում: Նա գիշեր ու ցորեկ պտտում է գիւղից-գիւղ, օգնութեան է հասնում աւելի թոյլերին, յետ է մղում քրդական արշաւանքները եւ իր ամբողջ կարողութեամբ աշխատում է աւելի թւով հայեր պաշտպանել:

Երբ խաղաղութիւնը վերահաստատւում է, երբ սուլթանն յաղուրդ է տալիս իր արեան ծարաւին և երբ Դաշտի մէջ մնալն այլեւս կարեւոր չի նկատւում, նա անցնում է Սասուն՝ իր գործունէութեան կենտրոնատեղին:

96 թուականի մարտ ամսում շրջանի կազմակերպութեան Ընդհանուր Ժողովն է տեղի ունենում Ս. գիւղում: Մարտի 18-ին, ժողովից յետոյ, Աբրօն՝ իր հետ վերցրած ռէս Թովմաս էֆ.-ին և մի քանի գիւղացիներ, ճանապարհւում է դէպի Սասուն:

Մէզրէուր կոչուած բարձր սարից իջնելու ժամանակ, երկուսով թաղւում են ձեան հիւսքի տակ: Հարիւրաւոր սասունցիներ օրերով յետ են տալիս ձիւնը, ամէն կերպ աշխատում են իրենց սիրելի

գործչին ազատել, բայց անկարելի է լինում: 45-րդ օրը միայն կարողանում են գտնել դիակները:

Բնութեան անժամանակ պատահարներից մէկն էր, որ եկաւ յեղափոխական սակաւաթիւ շարքերից մի կարեւոր ուժ էլ խլելու:

Աբրօն միայն երեք տարի ծառայում է իր սիրած գաղափարին եւ այդ կարճատեւ ժամանակամիջոցում նա կարողանում է որոշ գործ կատարել, պատրաստել բազմաթիւ հետեւողներ եւ ժողովրդի սէրը վայելել:

Աբրօն հայ ժողովրդի իսկական զաւակն էր — համեստ, աշխատասէր, մաքուր եւ հաւատացող հոգի. նա հասարակ, աշխատաւոր գիւղացիութեան բարեկամն էր, նրա զրկանքներին մասնակից, նրա ցաւերով տանջւող, նրա վշտերին կարեկից և միշտ վրէժխնդրութեան կայծը բորբոքող:

Սակաւ են նման տիպերը, որոնք քաղաքի հանգիստ ու փափուկ կեանքը թողած, թափառականի ցուպը ձեռին՝ պտտում են գիւղէ-գիւղ քարոզելու, կազմակերպելու համար:

Չնայած նա չհասաւ իր նպատակին — ընկնել հրացանը ձեռքին, բայց եւ նա չշեղեց մի րոպէ իր ընտրած գաղափարական ճանապարհից:

ԶԱԹՕ-ՇԷՐՕ

Սրանք երկուսով անբաժան ընկերներ էին, ծնուած եւ մեծացած Շատախի գաւառի Կաճետ գիւղում: Դեռ յեղափոխական շարքերը մտնելուց առաջ բողոքող տարրեր էին և տրտունջը արտայայտել էին ո՛չ թէ բառերով կամ լռելով, այլ զէնքով և ի-

րական վրէժխնդրութեամբ: Մի անգամ քիւրդերը եւ կառավարական զինուորները յարձակւում են իրենց գիւղի վրայ եւ հանդիպում դիմադրութեան: Կռիւը վերջանալուց յետոյ պարզւում է որ միայն երկու հոգի են եղել իրենց դէմ՝ Ջաթօն եւ Շէրօն (Մարկոսը): Այդ դէպքից յետոյ երկուսով հեռանում են հայրենի գիւղից, այլ եւս չվերադառնալու նպատակով:

Երկուսն էլ անվեհեր եւ յանդուգն էին. Նրանք միշտ անհանգստացնում էին քիւրդերին եւ պետութեան, և ամէն մի փորձ ձերբակալելու նրանց՝ ապարդիւն էր անցնում: Այդ պատճառով էլ լայն ժողովրդականութիւն ձեռք էին բերել, քրդերը դըր ւատում էին նրանց քաջութիւնը, հայ ժողովուրդը ոգեւորւում էր, որովհետեւ նրանց մէջ տեսնում էր իր բողոքն ու կռիւը: Նրանց եռանդն ու ծանօթութիւնները պէտք էր օգտագործել եւ որոշ կազմակերպութեան մէջ դնել, այլապէս անհատական ընդհարումները ո՛չ մի դրական, շօշափելի արդիւնք չէին տայ: Շուտով նրանք Վան են գալիս, ուր եւ ծանօթանում են յեղափոխական շարքերի հետ եւ հակւում Դաշնակցութեան, վերջինիս մէջ աւելի կուռ եւ վրէժի յենարան գտնելով:

Ո՛վ քիչ թէ շատ ծանօթ է Վասպուրականի եւ պարսկա–տաճկական սահմանի մօտ կատարուած յեղափոխական գործողութիւններին, նա անպայման ճանաչում է Ջաթօ–Շէրօին: Երկուսն էլ երկար տարիներ անց են կացրել կռիւների և փոխադրական դժւարին գործի մէջ:

Շէրօն ամէն տեղ էր, ուր վտանգ կար, ուր

պէտք էր արիւն թափել ։ Մէկ տեսնւում էր իր հայրենակիցների հետ՝ հայրենի գիւղերը պաշտպանելիս քրդական արշաւանքներից . մէկ յարձակւում էր քիւրդ ցեղապետների վրայ, մէկ՝ գիշերային խաւարի մէջ զէնքեր էր տեղափոխում եւ կամ մի բուռն քաջերով ճեղքում էր թշնամու շղթան՝ օգնելու հայրենակիցներին ։

Շնորհիւ Շէրոյի նուրբ լսողութեան, իր զարմանալի ընդունակութեան՝ տեղեր, ճանապարհներ ճանաչելու, եւ շնորհիւ իր բազմամեայ փորձառութեան՝ նա անգնահատելի անդամ էր հայդուկային խմբերի ։

Իր երկար տարիների չարքաշ կեանքի պատմութեամբ, իր կատարեալ արհամարհանքով դէպի մահը, նա բարոյական նեցուկ էր յեղափոխական խմբերի անդամների համար ։ Կռիւների ժամանակ Շէրոն իր արծուի աչքերով դիտում էր ընկերների դիրքերը եւ երբ նկատում էր այս կամ այն դիրքի թուլանալը, թշնամու գնդակների տարափի տակ՝ իսկոյն օգնութեան էր հասնում նորեկներին՝ ոգեւորելով եւ սիրտ տալով նրանց ։

Գործնական այդ դաստիարակութիւնը մեծ նըշանակութիւն ունէր, եւ այդ դիտաւորութեամբ էր որ խմբապետներն օգտւում էին նրանից, ու ամենավտանգաւոր վայրերն էին ուղարկում՝ նորեկ ընկերների հետ միասին ։

Շէրոն իր արտաքին տեսքով բուն յետնականի տպաւորութիւն էր թողնում . հասակով կարճ, բայց ուժեղ կազմւածքով մի տղամարդ էր ։ Նա մասնակցել է շատախցի Շաքիր աւազակի դէմ կատարւած

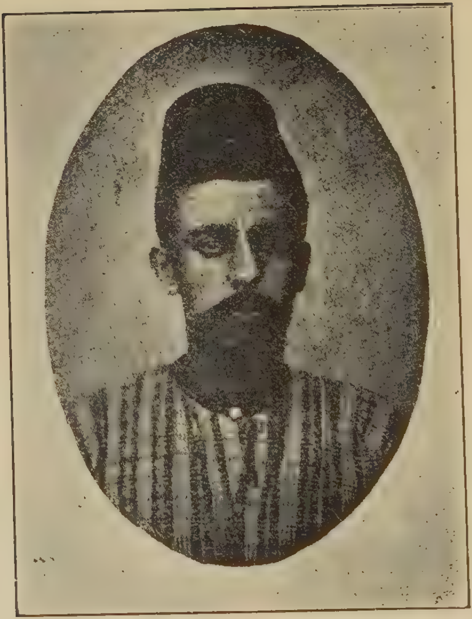

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

յարձակումներին, Բօղազ-Քեասանի, Զուխ-Գեադուկի, Նարեկայ եւ մի շարք այլ ընդհարումներին:

Շէրօն յեղափոխական ասպարէզում կարողացաւ աւելի զարգացնել իր ուժերն ու օգտակար լինել: Իր ընկեր Զաթօն աւելի համեստ աշխատաւոր էր եւ ոչ այնքան տաղանդաւոր: Նա սոսկական եւ համարձակ կռուող էր: Սա էլ մասնակցել է շատ կռիւների, հայդուկային խմբերին ղաչաղութիւն է արել եւ երբեմն էլ զինակիր խմբերին է օժանդակել:

Բնութեան պարզ որդիներ էին դրանք, որոնք միասին երդուել էին հաւատարիմ մնալ հայրենիքին և անբաժան ընկեր լինել: Նրանք շատ անգամ միասին են մասնակցել կռիւների եւ զարմանալի զուգադիպութեամբ՝ երկուսն էլ նոյն տեղում են նահատակւում, միայն Զաթօն երկու տարի առաջ է ընկնում:

Զաթօն նահատակւեցաւ 94 թւին, իսկ Շէրօն՝ 96-ին:

Դրանք անփոխարինելի սիւներ էին յեղափոխութեան համար:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

Յեղափոխական ահաբեկիչի մի տիպ է Մարտիրոսը, որի կենսագրութեան մասին քիչ տեղեկութիւն ունինք: Նա արհեստով կօշկակար էր եւ ժողովրդի աշխատաւոր դասակարգից: Նորա կատարած դէպքը, սակայն, մի փառաւոր կենսագրական է, որ ցոյց է տալիս նորա հոգու վեհութիւնն ու գաղափարի հաստատուն հիմունքները:

Պոլսոյ մէջ անհամար ձերբակալութիւններից ու բանտերից յետոյ կառավարութիւնը կարծում էր թէ՝ արմատախիլ արեց յեղափոխութիւնը, որ նը-րանք այլ եւս չկան եւ որ ինքն ազատ է՝ իր արբան-եակների հետ միասին իր քմահաճոյքներն իրագոր-ծելու:

Կարաքէօյի հերոսական կռիւը սարսափ էր ազ-դել բոլոր շրջաններում, իսկ յեղափոխականների կախաղանի վրայ ճօճւելն աւելի եւս ուժ էր տւել ի-րենց ընկերների գործունէութեան, որոնք սկսել էին մի քանի խոչընդոտներ մէջ տեղից վերացնել:

Սպանւում է լրտես Մարգարը: Յաջորդ թեկնա-ծուն էր լուսարար Օննիկը, որ իր հին մատնութիւն-ների վրայ մատնեց նաև՝ Մայր Եկեղեցում ա-պաստարան գտած ահաբեկչին կառավարութեան ձեռքն յանձնելով: Օննիկը դատապարտւում է մահ-ւան եւ գործադրութիւնն յանձնւում կօշկակար Մարտիրոսին:

Մի օր Օննիկը նստած գինետան մէջ՝ ալկօհօլով իր խղճի խայթն էր խեղդում: Նրան պահպանում էին մի քանի ոստիկան-թիկնապահներ. Մարտիրոսը, ճեղքելով սուլթանի ծառաների շարքը, ներս է մըտ-նում գինետուն եւ դաշոյնի երեք հարւածով վերջ է դնում մատնիչի կեանքին: Ապա առանց շփոթւելու, ատրճանակը ձեռքում սեղմած, դուրս է թռչում, ուր եւ գետին է գլորում մի ոստիկանի և մի զինւորի:

Ճամբան շարունակելով՝ ներս է մտնում մի բակ: Նա աշխատում է խոյս տալ իրեն հետապնդող բազմաթիւ ոստիկաններից, բայց այդ նրան չի յա-ջողւում: Այն բակը, ուր ներս էր մտել, հանդիսա-

նում է եւ նրա գերեզմանը: Տան տէրերը, տեսնելով օտարականի ձեռները արեան մէջ շաղախուած, սաստիկ աղաղակ են բարձրացնում եւ դրսից օգնութիւն խնդրում: Իսկոյն վրայ են հասնում ձիաւոր զինուորներ եւ տունը շրջապատում: Սկսւում է մի կատաղի կռիւ: Մի հոգու դէմ ահագին թւով զինուորական ուժ է ելել: Մարտիրոսն անվհատ շարունակում է կրակել. նա կռւում է առիւծաբար: Ամէն կողմից՝ թէ՛ ժողովուրդը եւ թէ՛ ոստիկանները գոռում էին. «անձնատուր եղի՛ր, անձնատուր եղի՛ր», հաւատացնելով թէ՝ աւելի լաւ է այդ միջոցը եւ ապահով, բայց անվեհեր Մարտիրոսը շարունակում է կրակել, որովհետեւ անձնատուր լինելը՝ յեղափոխականի օրինագրքում չի գրուած:

Այդ կռւի ընթացքում նա կարողանում է մի զինուոր էլ սպանել: Մի քանի ժամ է տեւում այդ պաշարումը, մինչեւ որ ահաբեկիչն զգում է որ միայն մի գնդակ է մնացել եւ որ մահը մօտեցել է: Առանց երկար խորհելու, միայն պատկերացնելով թրքական բանտերը, խոստովանութիւններն ու տանջանքները, վճռում է ինքնասպան լինել:

— Ես ձեզի պէսներուն անձնատուր չեմ ըլլար— կանչում է Մարտիրոսը — ու վերջին գնդակը բերնի մէջ պարպելով՝ նախընտրում է վայրկենական մահը:

Պաշարողներից եւ ոչ ոք չէր սպասում այդ վախճանին: Ժողովուրդն հիացմունքով է դիտում այդ նահատակութիւնը եւ աստիճանաբար հաւատում, որ յեղափոխական, մաքուր շարքերի միջոցով միայն կարելի է փրկել ստրուկ եւ գերի հայրենիքը:

Այդ մահը մի դաստիարակութիւն էր՝ նոր սերունդի համար, որը սովորեց արեան ճանապարհով քայլելու անհրաժեշտութիւնը եւ միաժամանակ մի ուժեղ հարուած էր կառավարութեան այն մտայնութեան, թէ այլ եւս յեղափոխականներ չկան եւ որ յեղափոխութիւնը հիւանդոտ երեւոյթ էր, որ շուտով բուժւեցաւ:

Մարտիրոսի անձնազոհութիւնը եկաւ այլ բան ապացուցելու: Ո՛րքան կարճ է նորա կատարած գործը—դաշոյնի երեք հարուածով սպանել մի մատնիչ—բայց որքան խորն է նորա հոգու թափը, նորա պաղարիւնութիւնը, պատասխանը զինւորներին եւ վերջապէս հերոսական մահը:

Իւրաքանչիւրը դրանցից մի–մի խոր հոգեբանական երեւոյթներ են և դրանց բոլորի ստեղծագործողը՝ ժողովրդի իսկական զաւակ՝ կօշկակար Մարտիրոսն է:

Պ Ե Տ Օ

Աղէքսանդր Պետրոսեան, այս էր Պետօի իսկական անունը: Համեստ ընտանիքի զաւակ լինելով՝ նա միշտ իր սրտի խորքում վառ է պահել ազատութեան եւ հայրենիքի սէրը: Ծնողները, որոնք հազիւ էին կարողանում իրենց օրապահիկը ճարել, մտածում են իրենց որդուն կրթութիւն տալ եւ հայ ուսուցչութեան պատրաստել:

Աւարտելով դպրոցը նա զբաղւում է վարժապետութեամբ և այդ ասպարէզում ցոյց տալիս է իր յեղափոխական տրամադրութիւնները:

Իննսունական թւականների յեղափոխական–ա-

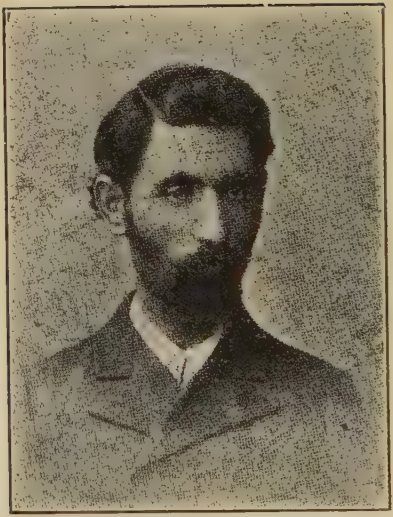

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

զատագրական շարժումը նրան դուրս է կանչում իր Թադստոցից եւ աւելի դժւարին, փշոտ ճանապարհի հրաւիրում: Պետօն երկար չի մտածում. նա անմիջապէս ձգում է ուսուցչութիւնը, թողնում է հանգիստ կեանքն ու աղքատ ծնողներին երեսի վրայ ձգելով՝ անցնում սահմանը:

Սահմանն անցնել Ռուսաստանից, տեսնել Հայաստանը, լսել հայ ժողովրդի տառապանքների ձայնը, աշխատել այդ բոլորը վերացնել, առաջ տանելով յեղափոխական պրօպագանդ, դա ամէն մարդու փափաքն էր, բայց ամէն մարդու գործ չէր: Պետօն առաջին յեղափոխական գործիչներից էր, որ մտաւ Երկրի դժոխային պայմանների մէջ՝ բուն հայ ժողովրդի մէջ կազմակերպութիւն առաջ բերելու, եւ ըմբոստութեան, դիմադրութեան եւ չարքաշ անհատներից էր, որոնք ամէն վտանգ աչքի առաջ ունենալով, իրենց գաղափարի իրագործման համար հող են պատրաստում:

Դուք նրան կը պատահէք ամէն դերի եւ պաշտօնի մէջ: Կառավարութեան հալածանքից խուսափելու համար երբեմն նա ծառայի հագուստներով էր պտտում՝ բրդեայ փափախը գլխին, տրեխները ոտներին, կեղտոտ եւ գզգզուած շորերով. երբեմն նա աղքատի դրութեան մէջ կը լինէր, եկեղեցիների դռներում եւ մեծ փողոցներում նստած՝ «ողորմութիւն» էր խնդրում, և միաժամանակ իր յեղափոխական պրօպագանդը առաջ տանում, խրախուսում եւ սրտապնդում ժողովրդի յուսահատ տարրերին:

Պետօն եւ իր ընկերները, որոնք երկար տարիներ շարունակ ամէն տանջանք յանձն առած աշխա-

տում էին յեղափոխել ժողովրդին, գործնական բողոքողներ հանդիսացան այն հոսանքների եւ նրանց ղեկավարների դէմ, որոնք «կենտրոններից» էին հրաման տալիս՝ հայկական իրականութեան մէջ ծաւալւող յեղափոխական շարժման՝ միանգամայն անտեղեակ լինելով երկրի իրական պայմաններին:

92 *Թւին, երբ կարճատեւ գործունէութիւնից յետոյ շատ քիչ դրական արդիւնք տեսնւեցաւ եւ երբ շատերը, կարծելով թէ մի քանի տարւայ աշխատանքը բաւական պիտի լինէր ազատութիւն ձեռք բերելու, յուսահատւում էին, գործից քաշւում, ըսպասելով աւելի «յարմար առիթի», Պետօն յայտնի էր իր ոգեւորութեամբ եւ ո՛չ մի ձախորդութիւն չէր կարող յուսահատեցնել նրան, այլ աւելի եւս կ'ամրապնդէր հաւատքը՝ դէպի Ս. Գործը:*

93 *Թւականին նա վերադառնում է Կովկաս: Երիտասարդութեան անտարբերութիւնն ու յուսահատ վերաբերմունքը դէպի հայ ժողովրդի տառապանքները, նրա ցաւերը, խիստ վիշտ են պատճառում Պետօին, որը իրեն յատուկ տաք շնչով, անկեղծ ու մաքուր ոգեւորութեամբ սկսում է ժողովների շարքը: Նա կարճ ժամանակում իր շուրջն է համախմբում երիտասարդութեան, պատմում է ժողովրդի անտանելի վիճակից, ներկայացնում է յեղափոխութեան եւ մանաւանդ գործչի անհրաժեշտութիւնը, յոյս է ներշնչում շատերին եւ առաջ բերելով որոշ ոգեւորութիւն՝ նորից վերադառնում է Երկիր:*

Վասպուրականի շրջանը կարեւոր յեղափոխական կենտրոն էր նկատւել եւ նախկին գործիչների

մեծ մասը այնտեղ էին հաւաքւում։

Պետօն Վան քաղաքի այդ շարժումների կենտրոնական դէմքերից մէկն էր։ Նա ներկայ էր լինում բոլոր ժողովներին, վիճում եւ բացատրում էր շատ կարեւոր հարցեր, անդադար հարւածում էր այն սեւ եւ սորկամիտ տարրերին, որոնք աշխատում էին յեղափոխութիւնը մեռցնել, պատրաստում էր քաղաքական եւ մարտական խմբեր եւ միշտ էլ յատուկ ուշադրութիւն էր դարձնում զինման գործի վրայ։

Նա միշտ աշխատում էր թարմ երիտասարդներ ներս քաշել, լծել հասարակական դժւարին գործին եւ իր անձնական գաղափարականութեամբ, սակաւապետութեամբ եւ անձնազոհութեամբ օրինակ էր հանդիսանում բոլորին։

96 թւականն էր։ Վանի պատմական ինքնապաշտպանութիւնն էր պատրաստւում։ Յեղափոխական երեք կուսակցութիւնները, մոռացած երէկը, շուրջ էին բոլորել օրւայ հրամայական պահանջին եւ մի ընդհանուր կուրծք կազմելով՝ վճռել էին դիմադրել անարգ թշնամուն։

Անհաւասար ուժերով կռիւը տեւում է 5–6 օր, երբ եւ եւրոպական որոշ պետութիւնների արած երաշխաւորութիւններին հաւատալով, թողնում են նրանք քաղաքն ու Վարագայ լեռը բարձրանում։

Այդտեղից էլ Պետօն եւ Մարտիկը, 83 հոգու գլուխ անցած, վճռում են անցնել Պարսկաստան՝ Գարահիսար լերան գծով...

Այդտեղ է լինում, որ նրանք շրջապատւում են առաջուց պատրաստւած զինւորների եւ զինւած քրդերի խմբակներով, որոնց դէմ կռւում են անվեհե-

րաբար ու բոլորն էլ նահատակւում: Դրանցից միայն մէկն է կարողանում ազատւելով՝ յայտնել յեղափոխական նահատակութեան սգալից էջերից մէկի վախճանը:

Պետօն ընկաւ 6–7 տարւայ բուռն, անդադար եւ մաքուր գործունէութիւնից յետոյ... Նա չկայ այլ եւս, բայց հոգով, իր գաղափարական մտածողութեամբ միշտ մեզ հետ է: Նա ընկաւ, ապացուցելով, որ յեղափոխական տարրերը կարող են եւ պարտաւոր են միանալ ընդհանուր թշնամու դէմ կռւելու ժամանակ:

Եւ ամէն անգամ, երբ Պետօին եւ իր նահատակ ընկերներին ես պատկերացնում, միշտ աչքիդ առաջ են գալիս Ղարիբի խօսքերը .— «Դա՛շտ, արիւնոտ վայր. գիտեմ, դու տեսար այն ահեղ մարտը, ուր մէկը տասի դէմ, նզովք կարդալով սեւ ճակատագրին՝ մէկ–մէկ փռւեցին իմ եղբայրները՝ խեղճ հայրենիքի մօտիկ փրկութեան անհուն կարօտը այրած սրտերում, անկատար իղձերի վառ երազների ցաւը կրծքերում... Ասա, դաշտ, ո՞ւր, ի՞նչպէս ընկան նահատակները. ո՞ւր են նրանց սրբազան շիրիմները»...

«Շիրի՞մ ես փնտռում... Ո՛հ, զգոյշ շարժւիր: Նայի՛ր ոտքիդ տակ, տե՛ս, դու քայլում ես շիրիմների մէջ... Ժայռերի ներքեւ, վտակի ափին, սեւ լերան կրծքին, այս թփերի մէջ, այն խոտերի տակ՝ անտէր փռւած են մեր ոսկորները...Քամին է շոյում մեզ իր մեղմ շնչով, ծաղիկն է լալիս մեզ ուշ գիշերին, խաւարն է ծածկում մեզ գազաններից... Թո՛ղ, թո՛ղ մեզ հանգիստ ու անցիր գնա»...

«Գարահիսար լե՛ռ, անէծքի անուն, սաս դու ինձ քո ո՞ր ժայռի տակ լուռ ընկաւ Պետօն, ո՞րտեղ պառկեցին իր ընկերները»…

Եւ ոչ ոք գիտէ։ Պետօն չկայ մեզ համար իր դամբարանով, բայց գոյութիւն ունի, ապրում մեր մէջ իր գաղափարականութեամբ եւ իր հերոսական մահով։ Փա՛ռք իրեն եւ այն նահատակներին, որոնք հիմք դրին մեր Ազատագրութեան Վառ Արշալոյսին…

(ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ)

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄՏՔԵՐ

Յուսադրիչ խօսքեր: Ներքին տրամադրութիւններ.— Հայ-թրքական յարաբերութիւններ.— Արտաքին պայմաններ.— Դիւանագիտութիւն, օտար պրօպագանդ.— Հայ-կրէտական և հայ-մակեդօնական յարաբերութիւններ — Տակտիկա.— Հայդուկի տիպ:

Յուսադրիչ խօսքեր.— *Ընդհանուր հայկական կոտորածներից յետոյ, երբ բոլոր շրջաններն էլ ենթարկուեցին անպատմելի սարսափների եւ երբ հասարակութեան զանազան խաւերում յուսահատութիւնն էր սկսել իր սերմերը ցանել, թիւրք կառավարութեան թւաց թէ՝ յեղափոխական շարժումը վերջացել է, որ Ազատագրութեան ո՛չ մի նշան չկայ եւ որ հայութիւնն արդէն պատրաստ է իր հրամաններն իրագործելու: Դիւանագէտներն էլ հանգստացան, կարծելով թէ՝ հայկական կնճռոտ հարցն այլ եւս չկայ:*

Մթնոլորտը վարակւած էր: Շատերն յուսահատուել էին եւ ասպարէզից քաշուել: Տեղի էր ունե-

նում մօտակայ անցեալի գաղափարների եւ գործունէութեան վերագնահատում, հին աստուածները ոտի տակ էին տրւում եւ այդ հիւանդոտ պայմաններում յեղափոխական աշխատանքն աւելի էր դժւարանում:

Մթութեան միջից գլուխ էին բարձրացրել յետադիմական տարրերը, համախորհուրդ գործունէութեան էին սկսել հոգեւորականներն ու հարուստները, աւելի բազմացել էին լրտեսների եւ մատնիչների թիւը եւ այդ բոլոր տականքներին ուժ էին տալիս մանաւանդ նրանք, որոնք երէկ յեղափոխական շարքերի մէջ էին, զէնքի-կուի էին հաւատում եւ պատրաստ էին մինչեւ մահ դիմադրելու, միայն թէ հայրենիքն ազատագրւի: Վհատութիւնն աստիճանաբար ծաւալւում էր եւ անհրաժեշտ էր օր առաջ դիմագրաւել:

Այդ ընկճւած, թուլամորթ հասարակական մըտածողութեան մէջ միակ մխիթարական կէտը՝ յեղափոխական շարքերի եւ յատկապէս ու բացառապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան պրօպագանդն էր եւ գործունէութիւնը:

Պէտք էր հակահարւած տալ բռնապետութեան եւ որքան շուտ՝ այնքան լաւ:

Փոքրաթիւ մտաւորականներ եւ աշխատաւորներ, հալածական բոլորից, նետւել էին կեանքի ալիքների մէջ եւ ամէն կերպ ձգտում էին բարձր պահելու տրամադրութիւնները:

— Ճամբից չշեղւենք, կռի՛ւ է մեր ճամբան, այս է ամենօրեայ աղօթքը մի բուռն յեղափոխականների, որոնք աստիճանաբար իրագործում էին

Բանկ-Օտտոմանի եւ Խանասորայ արշաւանքի ծրագիրները:

«Յեղափոխութեան եւ ազատութեան ծանրութիւնն ընկնում է երիտասարդութեան վրայ», գրում էր «Դրօշակ» իր 96-ի թիւ 26-ում: Հայ գաղափարական անձնուէր երիտասարդութիւնն էր, որ ամենից առաջ սկսաւ անհաւասար կռիւը: Թշնամին կատաղօրէն կռւում է, որովհետեւ մեր ազատութիւնը նորա մահն է: Վերջին հարւածն իջեցնելու համար պէտք է կազմակերպւել, շարքերը ստւարացնել, եռանդով գործել եւ, որ գլխաւորն է, լինել անձնուէր: Ազատ ազգի զաւակ լինել — ամէն մէկի ցանկութիւնն է եւ զարգացման նախապայմանը, ուրեմն, թողէ՛ք ամէն ինչ հայ երիտասարդնե՛ր, դպրոց, արհեստ, ծնող, սիրելիք եւ լեցրէք շարքերը՝ մեր սրբազան կռիւը առաջ տանելու համար»:

Եւ հաւատքով ու գաղափարով ոգեւորւած երիտասարդները գալիս էին դէպի յեղափոխական վտանգաւոր եւ փշոտ ճանապարհը եւ նրանք ազատւում էին տիրող վատթար մթնոլորտից ու նորից զարգանում էին շարժումը եւ դիմադրութիւնը:

Միայն այդ փոքրաթիւ մարդկանց շարքերից էր լսւում յուսադրիչ խօսքեր, միայն դրանք չէին վախենում սուլթանական հալածանքներից ու անվախօրէն դէպի կախաղաններ քայլելով՝ վրէժի եւ կռւի զգացմունքն էին արթնացնում ժողովրդի մէջ: Դրանք, այդ՝ բանտի եւ կախաղանի մշտական յաճախորդները, լռութեան մէջ մեծ ծրագիրների համար պատրաստութիւններ էին տեսնում: Նրանք գիտէին, որ հասարակութեան համար խօսքը, քարոզը

թական չեն — անհրաժեշտ են իրական և շշմեցնող գործ ։

ՆԵՐՔԻՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Հակայեղափոխական տարրեր.— *Հայկական կոտորածները իրենց դերը խաղացին, ազդելով հասարակութեան տրամադրութիւնների վրայ ։ Շատ անհատներ, որոնք յեղափոխական շարժման ջերմ երկրպագուներից էին, անմիջապէս իրենց դիրքը փոխելով՝ միացան հակայեղափոխականների հետ եւ սկսեցին հարուածել, հայհոյել, վարկաբեկել այն ազնիւ, գաղափարական անհատներին, որոնք դեռ յամառօրէն շարունակում էին գործել՝ հայրենիքի փրկութեան համար ։*

Բանկ-Օտտոմանի փառաւոր ցոյցից յետոյ այդ տարրերը շարժուեցան եւ հրապարակային խօսակցութիւններում թէ մամուլով սկսեցին քննադատութեան ենթարկել Դաշնակցութեան գործելակերպը, անուանել «հայ ժողովրդի շահերին վնասող», «հայութեան հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող», «օտար պետութիւնների ձեռքին գործիք», «աւազակներ, բաղդախնդիրներ» եւայլն ։ Դրանց ուղղութիւն տուողը սուլթանական կառավարութեան դրամալից ներկայացուցիչներն էին, որոնք ամէն տեղ էին եւ պարտականութիւն ունէին կասեցնել յեղափոխական շարժումը ։

«Դրօշակ»-ը իր 1898-ի թիւ 1-ի «Դաշնակցութիւնը եւ հայ հասարակութիւնը» յօդուածում հակայեղափոխական տարրերին բաժանում է հետեւեալ կարեւոր տեսակների.

ա) Տիպեր, որոնք իրենց մտածողութեամբ, իրենց դիրքով եւ հոգեբանութեամբ դէմ են յեղափոխական շարժման եւ այդ ախտն անցել է շատերի մէջ ժառանգաբար: Դրանց շարքերում դուք կը հանդիպէք հարուստներին, հոգեւորականներին եւ այն թերթերին, որոնք դրանց դրամներով են իրենց գոյութիւնը քարշ տալիս:

Դրանք, այդ անուղղելի եւ երդուեալ հակառակորդները, այնքան էլ վտանգաւոր չեն այն տեսակէտից, որ նրանց դիրքը որոշ է եւ նրանք գտնւում են հակահայ, թշնամի տարրերի բանակում: Ճիշդ է, նրանք խոշոր դեր են խաղում եւ շա՜տ էլ մեծ վնաս հասցնում Ազատագրութեան, բայց այդ չարիքը որոշ է եւ ակնաբախ:

բ) Կային այնպիսիները, որոնք միայն դրամական մասնակցութիւն էին բերում շատ նուազ չափով եւ ամէն պատեհութիւն չէին փախցնում պահանջելու, որ յեղափոխութիւնը հրաշքներ գործէ: Միջին դասակարգից էին դրանք, որ տարեկան մի քանի տասնեակ ոսկիներ էին միայն նուիրաբերում, այն էլ յակամայից, բայց միշտ, ամէն տեղ դէմդ կը ցցւէին «այսքան տալիս ենք, հա՜ տալիս, դեռ ազատութիւն չեղա՞ւ» ասելով: Այդ տարրերն էլ այնքան դրական ազդեցութիւն չէին թողնում հասարակական լայն խաւերի վրայ:

գ) Հոսանքներ կային, որոնք իրենց մտածողութեամբ համակարծիք էին յեղափոխական շարժման, գիտէին որ պատմութեան անհրաժեշտ օրէնքն է այդ եւ որ բալկանեան փոքրիկ ազգութիւնները ազատագրւել են արեան այդ անխուսափելի ճանա-

պարհով քայլելով: Նրանք խօսքով համակիրներ էին, շատ անգամ էլ ներբողներ եւ պաշտպանողականներ էին կարդում ու միշտ բառերով դիմադրում հակառակորդներին, բայց իրենց գործնական ո՛չ մի մասնակցութիւնը չէին բերում, այլ բարւոք էին համարում հեռուից միայն ականատես լինել:

դ) Եւ վերջապէս այնպիսիները երեւան եկան, որոնք մինչեւ կոտորածները յեղափոխական շարքերումն էին, աշխատում եւ պատրաստում էին ժողովրդին կռւի համար, բայց չդիմանալով կեանքի ուժեղ հարւածներին եւ կամքի ուժեղութեան պակասութիւնն զգալով՝ տեղի են տալիս ու նետւում հակայեղափոխականների գիրկը: Դրանք սկսում են քննադատել գործողներին, պախարակել իրենց նախկին ընկերներին, հայհոյել նրանց և միշտ գործիք լինել կառավարութեան ագենտների ձեռքում: Դրանց անունով շատ անգամ հրապարակ են իջնում յետադիմական տարրեր, ապացուցելու յեղափոխական գործելակերպի «սխալ ու վնասակար» լինելը: Դրանք, այդ նախկին ընկերները, իրենց գործունէութեամբ աւելի վտանգաւոր տարրեր են հանդիսանում եւ շատ բնական էր Դաշնակցութեան բռնած դիրքը՝ նախ ուժգնապէս հարւածել դրանց եւ ապա անցնել միւս հակառակորդներին:

Դրանք էին այն տարրերը, որոնք իրենց ուժը վատնում էին ո՛չ թէ հայ ժողովրդի, տառապող եղբայրների ազատագրութեան համար, այլ տապալելու այն անհատներին, որոնք յանդգնում են ընդհանուր ռէակցիայի ժամանակ գլուխ բարձրացնել

եւ ըմբոստանալ սուլթանի «հայրախնամ» կառավարութեան դէմ ։ Բայց դրանք միայնակ չէին ։

Հարուստներ — հոգեւորականներ ․— *Այս երկու տարրերը պատմականօրէն փոխադարձ համակրութեան եւ պաշտպանութեան մէջ են եղել եւ միշտ էլ հասարակական կեանքում ձեռք–ձեռքի տըւած են առաջ ընթացել ։ Դրանց մէջ շատ քիչ յարգելի բացառութիւններ են եղել ։ Դրանք, այդ երկու կարեւոր խաւերը՝ դրամի եւ հաւատքի ներկայացուցիչները եթէ ամենայն ոգեւորութեամբ իրենց մասնակցութիւնը բերէին եւ միշտ էլ նպաստէին հայ ժողովրդի տառապանքների թեթեւանալուն — մենք այժմ անհամեմատ աւելի տանելի պայմանների մէջ կը լինէինք ։ Նրանք ո՛չ թէ միայն չեն նպաստել, այլ եւ սկսել են կազմակերպւած ու պարբերական կռիւ մղել գործող տարրերի դէմ՝ թէ իրենց անձնական նախաձեռնութեամբ եւ կամ թէ կառավարութեան թելադրութեամբ ։*

Պօլսոյ մէջ կենտրոնացած հարուստները եւ մանաւանդ պալատական սեղանաւորները՝ իրենց դաւառական արբանեակներով աշխատում էին հայ ժողովրդի քաղաքական ներկայացուցչութիւնը հանդիսանալ, որովհետև մտածում էին թէ՛ ազգը համաչափ գնահատութիւն չի կարողանում տալ ։ Նրանք ամէն բան մենաշնորհի վերածելու տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս ։ Նրանք իրենց վերագրում էին, «Դրօշակ»ի նկարագրութեամբ, ամէն ինչ՝ ե՛ւ ազգի շահը պաշտպանողներ, և՛ խոհեմ, զգոյշ և ազգօգուտ քաղաքականութեան հետեւողներ, և որ գլխաւորն

է «ազգը գոյութիւն ունի շնորհիւ իրենց գործունէութեան» եւ իրենց միջամտութիւններին՝ կառավարութեան մօտ, այլապէս յեղափոխականների ես-ա-սիրութեան պատճառով ազգութիւնը փչացել էր:

Նրանց այդ մտայնութեան ուժ էին տալիս հոգեւոր հայրերը, որոնք ամէն կերպ աշխատում էին կռուել յեղափոխական տարրերի դէմ՝ մշտապէս քարոզելով խոհեմութիւն, հնազանդութիւն եւ հպատակութիւն:

Եթէ նրանք իրենց խօսքերի համապատասխան գործ կատարէին, նուիրաբերութիւններ անէին, այնքան էլ քննադատութեան չէին ենթարկուի, բայց որովհետեւ գործնական կեանքում շատ անգամ հակառակ ընթացք են բռնել, ժողովրդական դժբաղդութիւնների ժամանակ իրենց գրպաններն են ամուր գոցել, այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է երեւան հանել այդ տարրերի բացասական գործունէութիւնը:

Ահա դրանք — Եղիա Շահբազը՝ Պոլսում, որ հրաժարւում է յեղափոխական նպատակների համար 300 ոսկի տալ, բայց ամենայն ուրախութեամբ 500 ոսկի է տալիս մի քանի ոստիկանների, որպէսզի իր կեանքը պաշտպանեն յեղափոխականների գնդակից:

Վասպուրականի մէջ էլ հայ հարուստները նոյն քար անտարբերութիւնն են ցոյց տուել, որից դրդըւած՝ 97-ին, Դաշնակցութեան Կենտ. Կոմիտէն մի թռուցիկ է բաց թողել, դատափետելով հայ հարուստների ընթացքը: «Նրանք — շեշտուած է թռուցիկի մէջ — դրամը տաճիկին, քիւրդին չեն խնայի, կը տան, իսկ յեղափոխութեան ո՛չ միայն չեն տայ,

այլ եւ կռիւ կը յայտարարեն» : Դրանց, այդ անխիղճ հայերի եւ վայրենի, արիւնարբու քիւրդերի մէջ ո՛չ մի տարբերութիւն չկայ, եւ «բնական է — շարունակում է Թռուցիկը — հայութեան հաւասար թշնամի են, որի պատճառով էլ միատեսակ որոշում եւ գործադրութիւն է պէտք՝ մահուան պատիժ» :

Դրանք միայնակ չէին : Կենտրոնական կայանը, որտեղից հրամաններ էր արձակւում՝ Պոլիսն էր եւ պատրիարքական գահի վրայ բազմող Օրմանեանը :

Հայկական կոտորածների տպաւորութիւնը դեռ թարմ էր : Հայ ժողովուրդը ցասման եւ վրէժի օրեր էր ապրում : Ուրաքանչիւրի հոգու խորքում անարգանքի եւ ատելութեան արտայայտութիւն կար սուլթանի գազանութիւնների դէմ : Այդ բոլորը, սակայն, Օրմանեանի համար չէր : Թոքատի կոտորածից անմիջապէս յետոյ, նա մի կոնդակ է հանում, որի մէջ գովաբանում է սուլթանի կառավարութիւնը, համարում է այն «բարեխնամ» եւ պատուիրում որ հնազանդ եւ հաւատարիմ լինեն : Այդ կոնդակը կարդացւում է Հայաստանի բոլոր եկեղեցիներում եւ բնականաբար փաստ է համարւում թիւրք վարիչների ձեռքում՝ եւրոպական դիւանագիտութեան եւ հասարակական կարծիքի վրայ ազդելու ժամանակ :

Այդ երկու խմբերի տիպիկ ներկայացուցիչները էին Օրմանեան եւ Արթինեան, որոնք յեղափոխականներից պահանջում էին հաշտուել թիւրք կառավարութեան հետ, որպէսզի բարենորոգումներ եւ կամ աւելի ճիշտ, բարւոքումներ կարողանանք ստանալ : Դրանց նշանաբանն էր — դադարել կռուե-

լուց եւ ձեռք վերցնել Եւրոպայից, որպէսզի Թիւրք կառավարութիւնը բարեկամաբար վերաբերուի:

Արդ տարրերը, նկատելով որ զանազան բանակցութիւններ իրենց դրական արդիւնքը չեն տալիս, որ յեղափոխականներն աւելի յամառօրէն շարունակում են իրենց գործունէութիւնը եւ որ ժողովրդական լայն խաւերի համակրանքն օրէցօր աճում է դէպի կռիւը եւ դիմադրութիւնը, և տեսնելով որ չիտակ միջոցներով անկարող են տապալել, դիմեցին վարկաբեկման եւ յերիւրանքին: Նրանք իրենց վարձկանների միջոցով, որոնց միացել էին եւ կուսակցական կրքից կուրացած հակառակորդներ, աշխատեցին նսեմացնել Բանկ–Օտտոմանն ու Խանասորայ Արշաւանքը, որոնց հերոսներին «վատեր» անուանեցին, «գիշերանց Շարաֆ–բէկի վրայ յարձակողներ» և «կանանց մորթողներ» կոչեցին, «դաւաճան» եւ «ազգակործան ընթացք» բառերով բնորոշեցին, եւ երբ այդ բոլորն անգամ որոշ արդիւնք չտուեց, այն ժամանակ ստիպուած եղան տարածելու եւ քարոզելու, որ հայկական կոտորածների պատճառը հայ յեղափոխականներն էին, եւ Խոյի շրջանում քիւրդերի գործադրած գազանութիւնները եւ պարսիկ պաշտօնեաների աւարառութիւնները, այդ շրջանի հայդուկային խմբի գործունէութեան արդիւնք համարեցին:

Թիւրք կառավարութիւնը չէր կարող ունենալ աւելի լաւ վկաներ եւ հաւատարիմ փաստաբաններ, քան այդ մարդիկ, որոնք հայկական իւրաքանչիւր մի վշտի, տառապանքի եւ բռնութիւնների ժամանակ աշխատում էին յանցաւորներ գտնել ո՛չ թէ մի–

րապետող պաշտօնեաների շարքերում, այլ ժողովրդի իրաւունքը, ազատութիւնը պաշտպանող հայ գաղափարական հոսանքի մէջ: Այդ մտայնութիւնն էր պատճառը եւ այդ կեղտոտ զէնքն էր առիթ տուել հանգուցեալ Քր. Միքայէլեանին՝ գրել իր այնքան տրամաբանական եւ փաստալից յօդուածաշարքը՝ «Ամբոխային Տրամաբանութիւն» վերնագրով, ապացուցելու համար, որ կոտորածները յեղափոխական շարժումների արդիւնք չեն, այլ բռնապետական կառավարութեան առօրեայ գործունէութեան մի մասը: Կոտորածները՝ Թիւրք կառավարութեան համար անհրաժեշտ միջոցներ են, որպէսզի հպատակ քրիստոնեայ եւ ընդունակ տարրերը աճեցման չենթարկւին եւ այդպիսով վտանգ չսպառնան թէ՛ Թիւրք ժողովրդի գոյութեան եւ թէ՛ կառավարութեան:

Քր. Միքայէլեանն ստիպուած է եղել հերքելու այն մտայնութիւնը, թէ իբր «միայն հայերին են կոտորել եւ որ այդ արդիւնք է յեղափոխական գործունէութեան»: Նա իր յօդուածի մէջ մէջբերումներ է անում ամերիկացի գրող Գրինի յօդուածից, որ տպուել է "The Independant" *լրագրի մէջ, որ Թիւրք կառավարութիւնը կոտորածներ սարքել է՝* 1840 *թւին — սիւրիացիների ջարդը — Նէջիբ փաշայի ղեկավարութեամբ,*

1850 *թ. — հայերի եւ նեստորականների ջարդը — գլխաւորութեամբ Բէդր-խանի,*

1860 *թ. — մարօնիների եւ սիւրիացոց կոտորածը — Խուրշիդ փաշայի առաջնորդութեամբ:*

1876*ի բուլղարական սարսափները,* 1877*ի*

Շէյխ Ջալալէդդինի արշաւանքը, 1879-ի Զէյթունի ջարդը, 1894ի Սասունի կոտորածը եւ այսպէս շարունակաբար։

Այդ պայքարը, որ սկսած էր այնքան վաղուց, շարունակւում է մինչեւ մեր օրերը, երբ հայկական աննախընթաց տառապանքի պատճառ, մի քանի բթամիտ և եսամոլ հոսանքներ ու անհատներ համարում են կամաւորական շարժումը։

Բուրժուազիայի եւ հոգեւորականների միացեալ այդ խմբակները դեռ վերջինը չէին. Նրանց նըպաստող այլ տարրեր էլ կային, որոնք մեր ներքին տրամադրութիւնների բարդութեան վրայ մի նոր չերտ էին աւելացնում։

Ընդհանուր պատրաստականութեան կողմնակիցներ.— *Այս մտայնութեան ներկայացուցիչներն յայտնում էին, որ յեղափոխական մասնակի դէպքերը Հայ Ազատագրութեան աւելի վնաս են հասցրնում եւ Թիւրք կառավարութեան դրդումներին պատճառ հանդիսանում։ Պէտք է նախօրօք կազմակերպուել, յեղափոխել ամբողջ ժողովրդին, միացրնել բոլորը ըմբոստ տարրերին եւ ապա սկսել ապստամբութիւնը։ Դրանից արտայայտող թերթը «Արմէնիա»ն էր, որի խմբագիր Մ. Փորթուգալեանը իր* մտածողութեամբ *յեղափոխութեան էր հաւատում, իր* գործունէութեամբ՝ *անգործութեան։*

97 *Թ.ւ. «Արմէնիա»-ի Թիւ 45-ի առաջնորդող յօդուածում չեշտում է. «Եթէ մենք բաւական ներքին ուժ կազմած լինէինք, բռնի ուժով մեր խնդիրը պէտք եղածին չափ առաջ տանելու համար — Թիւրք*

կառավարութիւնը եւ եւրոպական պետութիւնները կը բռնադատուէին աւելի մեծ նշանակութիւն տալու մեր պահանջներին։ Ով որ ուժ չունի — իրաւունք ալ չունենար այս աշխարհի վրայ»։

Շատ ճիշտ է, որպէս տեսակէտ։

99 թուի «Արմէնիա»-ի թիւ 22-ում, Մեն-Սէյի յօդուածում այն միտքն է տարածւում, որ հայկական յեղափոխութիւնը յաջողութիւն չի ունեցել, որովհետեւ «մեր մէջ ջանք չի եղած ժողովրդական յեղափոխութիւն առաջ բերելու»։

Դրանք չեշտում էին, որ պէտք է գիտակցութեան բերել ժողովրդին, զարգացնել երիտասարդութեան, սիրել տալ ազատութիւնը, զինել բոլորին եւ այդ բոլորը անվտանգ, գաղտնի, առանց ընդհարումների կատարելուց յետոյ՝ երբ ամէն ինչ պատրաստ կը լինի — կը սկսենք ընդհանուր ժողովրդական ապստամբութիւնը։

Ընդհանուր պատրաստականութիւն է պէտք, այս է այդ հոսանքի գլխաւոր առանցքը։

Բայց ի՞նչպէս, ի՞նչ միջոցներով առաջ բերել այդ պատրաստականութիւնը — դրա մասին քիչ է գրուած եւ մանաւանդ կատարուած։ Այդ նպատակին հասնելու համար ի՞նչպէս անել որ բոլորը զարգանան, երբ դպրոցներն են փակւում եւ թերթերը հալածւում. ի՞նչ միջոցներով զինել ժողովուրդը, երբ զինակիր խմբերին ճանապարհներին շրջապատում են պետական զինուորներ եւ զինուած քիւրդեր. անձնատո՞ւր լինեն, թէ դիմադրեն, եւ վերջապէս ի՞նչպէս կազմակերպեն բոլորին, երբ դրամական խոշոր գումարներ չկան։ Գործնական այդ «չնչին»

խնդիրներով «Արմէնիա»ն քիչ է հետաքրքրուել: Նա միշտ իր գաղափարակիցներին մի խորհուրդ է տուել. «պիտի հաւաքուեն, խմբեր կազմեն, դրամական սընտուկներ հիմնեն, նիւթապէս օգնեն «Արմէնիա»-ին, ինքնազարգացմամբ զբաղուին, աշխատեն բաժանորդ գտնել թերթին եւ գաղափարները տարածեն»: Իսկ ինչ վերաբերում է կամաւորական խմբերին, ապըստամբութեան, կուսակցութիւնների հետ ձուլման — այդ խմբերի գործունէութեան ծրագրէն կրնան դուրս մնալ... եւ եթէ ջանան վճռել, իրենց արածները կոյր մի բան կը լինի եւ անշուշտ վնասակար:

96-ի թիւ 4-ում Բանկ-Օտտոմանի դէպքը քննադատելով «Արմէնիա»ն համարել է այդ քայլը ազգակործան և միայն պատճառ հանդիսացող ջարդերի: Իսկ 97 թուի Բ. Դրան մէջ ռումբի պայթումը առիթ է տուել նոյն թերթին ասելու, որ ռումբեր նետելը Եւրոպայում անիշխանականների գործ է եւ այդ պատճառով էլ հայ յեղափոխականների ռմբային գործունէութիւնը գէշ տպաւորութիւն է թողնում Եւրոպայում:

«Ապուշի գործ է այս արածնին», եւ շարունակելով յօդուածը, վերջացնում է թէ՝ «եթէ այսպէս գնանք, նոյնիսկ քրիստոնեաները երես պիտի դարձնեն հայերից եւ նոյնիսկ յարձակում գործեն»:

Կոտորածներից յետոյ հայկական իրականութիւնն այսպիսի խառնակ վիճակի մէջ էր, չկար ընդհանուր ձգտում եւ նպատակ, ամէն օր նոր տրամադրութիւններ էին ստեղծւում եւ փոփոխւում, չկար մի հաստատուն, ամուր հիմք, որի վը-

րայ կարողանային կանգնեցնել հայ ժողովրդի ազատութեան շէնքը:

Համերաշխութեան խնդիր.— Ընդհանուր կոտորածը հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի վրայ չշմեցընող տպաւորութիւն թողեց: Ամէն կողմից ձայներ էին լսւում համագործակցութեան: Անմիաբանութիւնը մեր տունը քանդել է, մեր ազգի ուժերը ջլատել եւ այս ընդհանուր սարսափներից յետոյ գոնէ, անհրաժեշտ է իրար ձեռք մեկնել եւ միահամուռ ջանքերով Ազատագրական պայքարն առաջ տանել:

Գոյութիւն ունեցող երկու կուսակցութիւնները՝ Հին Հնչակեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, իրենց առանձին գործունէութիւնն էին առաջ տանում: Դրանց մէջ 90-ական թւականներին փորձ էր եղել միանալու եւ կամ համագործակցելու, բայց Ս. Նազարբէգեանի բռնակալական ձգտումների պատճառով չէր յաջողւել:

96 թւականին տեղի է ունենում Հնչակեան առաջին պառակտումը, երբ եւ նախկին ընկերներն իրար են հայհոյում, պախարակում, մէկը միւսին զեղծարար անւանում եւ իրարից հաշիւ պահանջում:

Հասարակութեան եւ մանաւանդ յեղափոխական շարքերում այն յոյսը կար, որ լաւ տարրերը, աշխատող անհատները կը բաժանւեն, կը կազմեն նոր կուսակցութիւն եւ իրենց չորս կողմը կը հաւաքեն մաքուր, անկեղծ տարրերին, երբ եւ կարելի կը լինի համերաշխութեան եզր գտնել:

Ներքին այդ երկպառակութիւնների ժամա-

նակ կողմերն սկսում են իրար վրայ յարձակուել, լոյս են տեսնում բազմաթիւ թռուցիկներ, յօդուածներ և գրքեր, որոնցով կարելի է լինում ներս թափանցել Հնչակ. կոչուած առեղծուածի ներքին կեանքը եւ տեսնել այնտեղ անհատական հաշիւներ, դրամական զեղծումներ եւ որ գլխաւորն է, անգործունէութիւն: Այս բոլոր իրադարձութիւնների արդիւնքն է լինում, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը երկու հատուածի է բաժանւում եւ դրանցից Վերակազմեալները առանձնանում են՝ իրենց «ծրագրով» եւ հրատարակութիւններով:

1896 թ. օգոստոս 20-ին, Լոնդոնում գումարուած Վերակազմեալ Հնչակեանների Պատգամաւորական Ժողովը փափաք է յայտնում վերսկսել Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ միութեան շուրջը բանակցութիւններ:

Այդ խնդրի առթիւ տեղի են ունենում նամակագրութիւններ, ապա 96-ի հոկտ. 22-ին, Մ. Սըվազլեան, Վերակեազմեալների կենտրոնի ատենապետը, կէս-պաշտօնական ձեւով այցելում է Ժընեւ, Խորհրդակցելու Միութեան խնդրի մասին: Այդ խօսակցութիւնների ժամանակ, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները դիտել կը տան, որ քանի կուսակցութեան շարքերում Արփիարեանի պէս ապացուցուած լրտեսը եւ մատնիչը կայ, անկարելի է եզր գըտնել եւ որ այդ խնդրի առթիւ պէտք է որ բանակցողները լուրջ խորհրդակցեն: Ժողովուրդն ակնդէտ կը սպասէր բանակցութիւնների ելքին: Տիրում էր գերագրգիռ դրութիւն, երբ իւրաքանչիւր օր բազմաթիւ լուրեր էին տարածւում եւ յուզում հասարա-

կութեան: Շատ անգամ արհեստական կերպով էին աշխատում հետաքրքրեցնել տալ, ստորագրութիւններ հաւաքել, պահանջել Դաշնակցութիւնից, որ միանայ Վերակազմեալների հետ, որպէսզի այդ միջոցով հնարաւորութիւն ունենան ապագայ անյաջողութիւնները բարդել Դաշնակցութեան վզին, իբրեւ նա է յանցաւորը անհամերաշխութեան:

Այդ խաղը նրանց չի յաջողւում:

1897 թ. մայիս 6-ին, բանակցութիւնների նոր շրջանն է սկսւում, երբ եւ Վերակազմեալների կենտրոնական վարչութեան կողմից պ. Յարութիւն Ճանկիւլեանը նկատւում է իբրեւ բանակցող: Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն էլ ընդառաջ կը գնան այդ առաջարկին՝ համաձայնելով որ պ. Ճանկիւլեանը գայ իբրեւ ո՛չ-պաշտօնական մէկը, որ նախ որպէս անհատ կարողանայ «անձամբ եւ բերանացի խորհրդակցել եւ տեղեկանալ միութեան արգելքներին»:

Արփիարեանը արգելք է հանդիսանում այդ բանագնացութեան եւ ամէն կերպ աշխատում է ձախողանքի ենթարկել: Նա մերժում է պ. Ճանկիւլեանին դրամ տալ՝ ճանապարհածախսի համար: Չնայած այդ բոլոր դժուարութիւններին, պ. Ճանկիւլեանը կարողանում է անցնել Ժընեւ, ուր եւ մի քանի օրուայ ընթացքում ծանօթանում է Արփիարեանի վերաբերեալ եղած բոլոր փաստաթղթերին եւ ապա համոզւում է որ Դաշնակցական շարքերը լրջութեամբ եւ անկեղծութեամբ են մօտենում միութեան խնդրին ու այդ մասին որոշ արձանագրութիւն կազ-

մելով եւ ստորագրելով երկու կողմերն էլ, սկսում են գործնական քայլերի դիմել:

Այստեղ է որ արգելքներ են յարուցւում, այստեղ է որ վայնասուն է բարձրանում եւ ամէն կողմից սկսւում են քննադատութիւններ, հայհոյանքներ և սպառնալիքներ՝ իրար վերաբերեալ:

Այդ խառնակ դրութեան վերջ է տրւում այն ժամանակ, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Երկրորդ Ընդհանուր Ժողովը, 1898-ի ապրիլին, միաձայնութեամբ իր որոշումն է քէարկում.—

«Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը իր արդի կազմին մէջ չճանչնալով իբր վստահութիւն ներշնչող յեղափոխական, կազմակերպւած մարմին մը՝ մերժել անոր վարչութեան առաջարկը միութեան կամ համերաշխութեան մասին:

«Ժողովը խորապէս համոզւած, սակայն, որ կան Հնչակեանների մէջ անկեղծ եւ մաքուր խմբակներ ու անհատներ, որոշեց հրաւէր կարդալ նրանց, որ ձեռք-ձեռքի տւած գործեն եւ կռիւ մղեն ընդհանուր թշնամու դէմ»:

Համերաշխութեան խնդիրը, որ այնքան յուզեց, զբաղեցրեց հայ հասարակութեան եւ մասնաւորապէս գաղթավայրերին, ջուրն ընկաւ շնորհիւ մի քանի անհատների, որոնք իրենց ես-ն աւելի բարձրը, վեր դասեցին, քան ընդհանուր յեղափոխական համագործակցութիւնը:

ՀԱՅ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Համիդական կառավարութիւնն իր բանակալ և հայածական միջոցներով արդար գայրոյթ էր

պատճառել թէ՛ եւրոպական հասարակութեան, թէ՛ հպատակ ազգութիւններին եւ թէ՛ Թիւրք ինտելիգենցիայի որոշ խաւերին:

Սկսել էր ընդհանուր շարժում, գլուխ էին բարձրացրել շատ ըմբոստ տարրեր: Կրէտէն ու Մակեդոնիան ապստամբութեան դրօշ էին բարձրացրել, հայկական յեղափոխութիւնն իր պաշտպանողական դիրքից անցել էր յարձակողականի եւ Բանկ-Օտտոմանն ու Խանասորը սարսափ էին ազդել տիրող խաւերի վրայ, արտասահմանում առաջ էին եկել Թիւրք ընդդիմադիր տարրերի կազմակերպութիւններ և այս բոլորն ի նկատի առնելով՝ Համիդն ամէն կերպ աշխատում էր զիջումների ճանապարհը բռնել և կամ աւելի ճիշդը՝ խաբել: Նա սկսեց իր յատուկ ներկայացուցիչների միջոցով բանակցութիւններ վարել ե՛ւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենտրոնի հետ:

Տատեանի բանակցութիւնները·— 1896 *թուի օգոստոս 14-ի դէպքերից յետոյ երբ սուլթանական կառավարութիւնն զգաց, որ հայկական կոտորածներից յետոյ յեղափոխական շարժումը ո՛չ մի չափով չի վերացել եւ կամ թուլացել, այլ եւ աւելի կազմակերպուած ու խիզախ բնոյթ է ստացել, մտածեց այլ ճանապարհներով վերջ տալ իրեն հանգիստը խռովող այդ տարրերին: Այդ դիտաւորութեամբ էր, որ Յարութիւն պէյ Տատեանին յանձնարարուեցաւ Դաշնակցութեան տրամադրութիւնները շօշափել եւ աշխատել համաձայնութեան որոշ եզր գտնել: Սա էլ իր կողմից յատուկ բանագնաց է ու-*

զարկում ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան մօտ, բացատրելու եւ հասկացնելու, որ յարմար առիթ է կառավարութեան հետ հաշտուելու եւ հայկական խնդրին վերջնական լուծում տալու։ Այդ պաշտօնն ստանձնում է Տիրան պէյ Տատեանը (Յարութիւն փաշայի որդին)։ Երկու անգամ բանակցութիւններ են տեղի ունենում 1896 թւի հոկտեմբեր 28–ին եւ 1897 թւի փետրուար 4–ին։

Ի՞նչ է առաջարկւում սուլթանի կառավարութեան կողմից։ Տիրան պէյը յայտնում է․

ա) Որ վերջ տրւի յեղափոխական կռիւներին,

բ) Որ սուլթանը խոստանում է շատ շուտով բարենորոգումներ մտցնել Երկրի մէջ։ Այդ երկու պայմաններից յետոյ չեշտում է, որ ազգային բարձր շրջանակների տրամադրութիւնն է, որ սուլթանի այդ առաջարկը չմերժւի, որ յեղափոխականներն աշխատեն ընդառաջ գնալ եղած դիմումին եւ խաղաղ միջոցներով աշխատեն իրականացնել եւ դիւրացնել հայ ժողովրդի ազատութեան պայմանները։

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները ճշգրիտ կերպով կարողացել էին պատկերացնել, որ այդ բանակցութիւնները մի խաղ են, որին ընդառաջ գնալը վտանգ կը սպառնար յեղափոխական շարժման, և ապա ուրեմն Հայ Ազատագրութեան։ Նրանք գիտէին, որ նման քայլեր առնւած են Թիւրք ընդդիմադիր տարրերի հանդէպ, որոնց սուլթանը խոստացել էր ազատ վերադարձ եւ լաւ պաշտօններ, որպէսզի այդ միջոցով կարողանար հալածել ար–

տասահմանում գոյութիւն ունեցող յեղափոխական տարրերին։

Սուլթանի այդ դաւադրութեան զոհ են գնացել շատ երիտասարդ Թուրքեր, որոնք վերադառնալով Պոլիս, իսկոյն ձերբակալուել են եւ բանտը նետուել։ Մի քանիսն էլ վերադառնալով մայրաքաղաք, լաւ պաշտօնների են տիրացել՝ մոռանալով իրենց քարոզած սկզբունքներն ու յոխորտանքները։

Դրանցից էր երիտասարդ Թիւրք Մուրադ-բէյը, որ վերադառնալով Պոլիս... նշանակւում է Հարեմի ներքինապետ։ Դրանցից էր եւ մի հայ՝ Անմեղեան անունով, որ «Մէշվէրէթ»ի խմբակին էր պատկանում եւ մասնակցում էր այդ Թերթին, և որ վերադառնում է՝ կաշառուելով եւ պաշտօն ստանձնելով։

Այդ բոլորը պարզ էր Դաշնակցութեան համար։ Նա չէր հաւատում սուլթանական կառավարութեան եւ այդ պատճառով էլ Տիրան պէյի պայմաններին պատասխանում է, որ յեղափոխական գործունէութեան, կռւի եւ ահաբեկումներին վերջ կը տրւի միայն այն ժամանակ, երբ կառավարութիւնն անմիջապէս ձեռնարկէ բարենորոգումներին՝ ո՛չ թէ խօսքով, այլ գործով, որ ազատւին բոլոր քաղաքական բանտարկեալները, որ վերջ տրւի Երկրում տիրող վայրենի եւ հայակեր քաղաքականութեան։ Եւ քանի այդ բոլորը շարունակւում են խօսք մնալ եւ կամ թղթի վրայ, քանի իրական կեանքի մէջ ո՛չ մի փոփոխութիւն տեղի չի ունենում, Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան պատասխանը մերժողական է եւ նա պիտի

չարունակէ իր յեղափոխական գործունէութիւնը աւելի յանդուգն, աւելի խիզախ ծրագրով:

Այդ բանակցութիւնները դրական արդիւնք չէին տալիս եւ հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչը ձեռնունայն վերադառնում է՝ նոր արշաւանք սկսելու դիտաւորութեամբ՝ յեղափոխական տարրերի դէմ:

Թիւրք ընդդիմադիր տարրեր.— *հակահամիդական պրոպագանդն օրէցօր աճեցողութեան էր ենթարկւում արտասահմանում: Մի քանի թերթեր «Օսմանլի», «Մէշվէրէթ», «Միզանի», յաճախակի յարձակողական էին սկսում՝* քննադատելով *տիրող անտանելի պայմանները: Նրանցից իւրաքանչիւրն իր տեսակէտից էր մօտենում եւ երբեմն էլ աւելի կամ նուազ ուժգնութեամբ էր իր սլաքներն ուղղում դէպի Պոլիս:*

Ճնշւող ազգութիւնների որոշ ըմբոստացումներից յետոյ, Թրքական այդ թերթերը աշխատում են համագործակցութեան որոշ եզր գտնել եւ այդ միայն յօդւածներով:

Երիտասարդ Թիւրքերի օրգան «Օսմանլի»-ի մէջ կոչ է ուղղւած «մեր բոլոր հայրենակիցներին, առանց խտրութեան ցեղի եւ կրօնի, համախմբւել ու միանալ ընդհանուր թշնամու դէմ»:

Դրան անմիջապէս յաջորդում է «Մէշվէրէթ»ը, որ մի շարք յօդւածներով համերաշխ գործունէութեան հրաւէր է կարդում, շեշտում է բռնակալութեան դէմ կռւելու անհրաժեշտութիւնը եւ ցանկալի

է համարում, որ բոլոր ընդդիմադիր տարրերը միանան եւ մի վերջին հարուած տալով՝ ազատեն հայրենիքը Համիդի քաղաքականութիւնից:

Չի ուշանում եւ Տամատ-Մահմուտ փաշայի (Համիդի քեռայրի, որ փախել էր Եւրոպա) կոչը, ուղղուած հայերին, որի մէջ նա, վերլուծելով համիդական բռնակալութիւնը, դէպի հայերը եղած վատ քաղաքականութիւնը, հրաւէր է կարդում միանալ եւ «ջնջել հայրենիքը կեղեքող բռնակալութիւնը»:

Ի՞նչ դիրք պէտք էր բռնել այդ կոչերի հանդէպ: Ընդառա՞ջ պէտք էր գնալ արդեօք թէ ոչ, եւ եթէ այո — ի՞նչ պայմաններով: Ահա այդ շրջանի կարեւորագոյն տրամադրութիւնները եւ հասարակութեան միտքը յուզող հարցերը:

Նախ պէտք էր չեշտել, որ նոյնիսկ արտասահման ապաստանած թիւրք ընդդիմադիր տարրերի մէջ կային շատերը, որոնք իրենց նեղ ազգամոլութիւնն էին ցոյց տալիս, երբ հարցը վերաբերւում էր մանր ազգութիւնների ազատագրութեան խնդրին: Այսպէս, «Մէշվէրէթ» լրագիրը Սպաղանքի կոտորածի առթիւ, որի դէմ եւրոպական մամուլը բողոք բարձրացրեց, իր 900 Թ. սեպտ. համարում «Ինչո՞ւ» յօդուածում գրեց թէ՝ «ինչո՞ւ Անգլիա և Ֆրանսիա կարող են Աֆրիկայում սպանութիւններ անել, իսկ քիւրդը կամ տաճիկը իրենց երկիրներում չեն կարող իրենց հասկացած ձեւով դատաստան կապել հայ աւազակների հետ»:

«Սպաղանքի դէպքը»—գրում է «Մեղաւո՞ր են թէ ոչ» յօդուածում—«տեղի ունեցաւ այն ժամանակ,

երբ գերմանական կայսրը հրամայում էր Չինաստան գնացող իր զինուորներին ո՛չ մի գթութիւն ցոյց չտալ դէպի նրանց, որոնք կ'ընդդիմադրեն զէնքով: Եթէ Վիլհելմի այս խօսքերը ուղղուած լինէին Ալի փաշային, նա իր հերոսական *գործերի համար վարձատրութիւն կը ստանար»:*

Ապա պէտք է յիշատակել եւ այն, որ արտասահմանի ազատ մթնոլորտում նրանք, այդ ընդդիմադիր տարրերը, մնացել են նոյն յետադէմ եւ պահպանողական էութիւնները:

Երիտ. Թիւրքերի մի այլ թերթը — «Միզանի» — քննադատելով Յունաստանի շարժումը, անուանում է այն աւազակային. իսկ Հայդելբերգում գումարուած հայ ուսանողների համագումարի անունից տրուած հեռագիրը՝ Կրետէի ապստամբութեան առթիւ, քննադատելով՝ հարց է տալիս «Հայ Յեղափոխական Կոմիտէին» թէ՝ «ճի՞շդ է, որ հայերն այդ ոճրային զգացման մասնակցել են»:

Քր. Միքայէլեանը քննադատելով Երիտ. Թիւրքերի այդ եւ նման «Պրիմիտիվ Աշխարհահայեացքը», վերլուծելով նրանց հոգեբանութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, Թիւրքերի հետ միութեան խնդրի առթիւ երկու կարեւոր առաջարկ է բերում— որ անհրաժեշտ է ունենալ պարզ և մեկին նպատակ եւ ո՛չ թէ անորոշ բառեր ու ոճեր, եւ որ պէտք չկայ միայն խօսքի, այլ եւ անհրաժեշտ է գործ:

Տապալել համիդեան բռնակալութիւնը շատ լաւ է, բայց ի՞նչ ձեւի պետական կարգեր պիտի դնել եւ փոքրիկ, հպատակ ազգութիւններն ի՞նչ չափով ազատութիւն պիտի վայելեն: Այդ նպատակը պէտք է

լինի «Ֆեդերատիվ (դաշնակցական) ռամկավարական կազմակերպութիւն, որի համաձայն տաճկահըպատակ բոլոր ժողովուրդները կազմում են մի անխախտ ամբողջութիւն, բայց իւրաքանչիւրը իր ներքին, տեղական ինքնավարութեամբ»։ Թիւրք ընդդիմադիր տարրերը, սակայն, բաւականանում էին միայն ընդհանուր բառերով եւ դրանց սահմանների մէջ էլ մնում էին։

«Հայ յեղափոխականները վաղուց են հրապարակի վրայ եւ վարում են արդէն այն կռիւը, որի անունով մեզ հրաւիրում են միանալ։ Իսկ ո՞ւր են Թիւրք կռւողները», չեշտում է Քր. Միքայէլեանը, «մինչեւ այժմ մենք տեսանք անհատներ, խմբեր, Թղթի պրօպագանդայով պարապողներ, բայց չը տեսանք գործով կռւողներ, գործի պրօպագանդիստներ»։

Այս էր Դաշնակցութեան ընդհանուր տեսակէտը։ Նա, միութեան Թէ այլ խնդիրներում, շատ հաւատք չէր ընծայում խօսքերին, բանակցութիւններին եւ ընդհանրապէս համարում էր այդ բոլորը ժամավաճառութիւն. նա իւրաքանչիւր կուսակցութիւնից (հայ Թէ Թիւրք) պահանջում էր անկեղծութիւն եւ գործնական քայլեր։

Իրականութիւնը, կռւի ասպարէզը, կեանքը ինքը կարող է չտկել բոլոր Թիւրիմացութիւնները, միայն Թէ նրանք, գործող անհատները պատահէն կռւի դաշտում։ Եւ ամենայն իրաւամբ նա պահանջեց Երիտ. Թիւրքերից «Թող խօսքին՝ միշտ գործ հետեւէ»։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ.— Մեր քաղաքական ազատութեան մէջ արտաքին պայմանները շատ խոշոր դեր են խաղացել, որոնց, դժբաղդաբար քիչ ենք ուշադրութիւն դարձրել: Եւրոպայում մենք ունեցել ենք միայն անհատ բարեկամներ և մի քանի պատմագէտներ, որոնք հայկ. հարցի ջերմ պաշտպան են հանդիսացել: Կազմակերպուած եւ կանոնաւոր հասարակական շարժում չի եղել: Լայն խաւերը շատ մակերեւութային տեղեկութիւններ են ունեցել մեր պատմութեան, գրականութեան, քաղաքական ձգտումների եւ ընդունակութիւնների մասին:

Դիւանագիտութիւնը, որ սկզբից եւ եթ տատանւող քաղաքականութեան է հետեւել, ո՛չ մի դըրական միջոցի չի դիմել եւ սոսկական տրամադրութիւն անգամ ցոյց չի տուել՝ հայկական կոտորածներից յետոյ որոշ բարենորոգումներ մտցնելու:

Այդ շրջանում եւ թւականներին էր, որ Կրէտական ապստամբութիւնը, Թրքօ-Հելլէն պատերազմ մը եւ մակեդոնական ըմբոստութիւնները երեւան եկան, որոնք իրենց հերթին սպառնում էին սուլթանական կառավարութեան:

Դիւանագիտութիւն.— Հայկական կոտորածներից յետոյ եւրոպական դիւանագիտութիւնը դրական քայլեր չառաւ: Ինքն իր մէջ անհամաձայն էր: Բոլորի մէջ տիրում էր փոխադարձ կասկած: Հայաստանը կարեւոր վայրերից էր՝ մանաւանդ Ռուսաստանի եւ Անգլիայի համար: Ազատութիւն տալ հայ ժողովրդին՝ Եւրոպայի եւ Ասիայի միջի կամուրջի

տէրը դարձնելով՝ Թոյլ չէր տայ դէպի Միջերկրա-կանը ձգտող ռուս քաղաքականութիւնը։

Մեծ պետութիւններն աշխատում էին «մեղմա-ցընել անոնց (կոտորածների) արձագանգը, եւ ար-դարեւ, ամիսներով կոտորածները չիմացուեցան Արեւմուտքի մէջ», չեշտում է Էտուար Տրիօն։

Անգլիական հասարակական կարծիքը գրգռուած էր։ Ամէն կողմ բողոքի միթինկներ էին տեղի ունե-նում։ Մեծ հայասէր Կլատսթոնն իր հուժկու ձայնը բարձրացրեց եւ Համիդին «Մարդասպան սուլթան» մակդիրը տւեց, իսկ Վ. Սանտալ՝ «Կարմիր սուլ-թան» անւանեց կոտորածների հեղինակին։ Լսւում էին անկեղծ, մաքուր ձայներ, բայց ո՛չ մի գործնա-կան քայլ չէր առնւում։

Ռուսները լաւ չէին տրամադրուած դէպի հայե-րը, հետեւելով Լօբանովեան քաղաքականութեան։

Ֆրանսացիները տրամադրութիւն չունէին նախաձեռնութիւնն իրենց վրայ վերցնել, որովհե-տեւ Ֆրանս-ռուսական դաշնագրութիւն կար, որի հիման վրայ զատ-զատ քայլեր չպիտի առնէին։

Գերմանիան ունէր իր որոշ քաղաքականութիւ-նը՝ բարեկամական յարաբերութիւն սուլթանա-կան կառավարութեան հետ, իր ապագայ ծրագիրնե-րի համար։ Եւ ինչո՞ւ զարմանալ, որ նա բոլորովին չհետաքրքրւեց հայկական հարցով, երբ Թրքօ-հել-լէն պատերազմի ժամանակ, 1897 Թւին, Թեսալիայի մէջ գործող Թրքական բանակի զօրականներից մէկն էր Վիլհելմ Բ.-ի կողմից ուղարկւած գերմանացի Կրումպքով փաշան, եւ երբ Յունաստանի մէջ

գտնուած իսլամների պաշտպանութիւնը գերմանական կառավարութիւնն էր ստանձնել:

Ի՞նչ էր անում Անգլիան:

Բանկ-Օտտոմանի ցոյցից յետոյ, երբ Եւրոպան նորից իր ուշադրութիւնը դարձրեց Հայկական Հարցի վրայ, նա սեպտեմբեր 16-ին առաջարկեց յայտարարել սուլթանին, թէ՝ «իր կայսրութեան վատթար վարչութեան շարունակութիւնը իր գահին կորըստեան պատճառ պիտի ըլլար»: Իր այդ բանաձեւն առաջարկեց միւս պետութիւններին, որոնք իրենց համաձայնութիւնը չյայտնեցին:

Ֆրանսիական կառավարութիւնը, ըստ Է. Տոփի, կասկածով էր վերաբերւում լորդ Սոլսբըրիի քաղաքականութեան, վախենալով թէ՝ Թիւրքիայի ներքին կեանքին խառնուելով Անգլիան կ'աշխատի «Եգիպտոսն վերջնականապէս պահելու»:

Ֆրանսիան երեւան հանեց օսմանեան կառավարութեան ամբողջութեան քաղաքականութիւնը, որով ո՛չ մի պետութիւն «ո՛չ համատիրութեան (condominium) եւ ո՛չ էլ առանձին գործողութեան» իրաւունք ունէր:

Տաճկաստանը մտնում էր Եւրոպայի խնամակալութեան տակ եւ քրիստոնեայ ժողովուրդները կարծում էին թէ՝ գոնէ իրենց տառապանքները որոշ չափով կը թեթեւնան:

Դիւանագիտութեան հաւատալ, սակայն, չէր կարելի, որովհետեւ նրանցից իւրաքանչիւրը հետապնդում էր երկրի տնտեսական շահերը եւ նրա համար ո՛չ մի սրբութիւն եւ վեհ գաղափար գոյութիւն չունէր: Նրանցից իւրաքանչիւրը, «Դրօշակ»-ի

նուրբ դիտողութեան համաձայն, հետեւում էր ֆրանսիական մի թագաւորի այն սկզբունքին թէ՝ «անոնք որ չեն կրնար խաբել, չեն կրնար կառավարել»:

Օտար պրօպագանդ.— Պէտք էր կազմակերպուած պրօպագանդ եւ այդ նպատակով ո՛չ միայն լոկ համաձայնութիւնը բաւական էր, այլ եւ անհրաժեշտ պատրաստուած եւ անուանի մարդկանց ղեկավարութիւնը, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունենային դրամական խոշոր միջոցներ: Եթէ բալկանեան փոքրիկ ազգութիւնները, Եւրոպային իրենց մօտիկութեամբ, աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ էին գտնւել, մենք պարտաւոր էինք օգտւել քաղաքակրթութեան զարդերից՝ մամուլի դիւրութիւնից: Այդ չենք արել: Հայկական ազատագրութիւնը պատկանել է, կարծես, միայն յեղափոխական տարրերին, որոնք պարտաւոր էին ամէն ինչ անել եւ կամ մղել ուրիշներին անելու: Հայկական բուրժուազիան՝ թէ՛ Թիւրքիայում եւ թէ՛ Ռուսաստանում, տիրապետող կարգերի կարեւորագոյն հիմունքներից են հանդիսացել: Նրանք գործնական ո՛չ մի հետաքրքրութիւն ցոյց չէին տալիս դէպի հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը — իրենց ազգասիրութիւնը կենտրոնացնելով բարեգործական շրջանակներում:

Եւրոպայի հասարակական կարծիքը պէտք էր: Ոչ ոք չէր ժխտում այդ, բայց քչերն էին գործնականապէս հետաքրքրւում:

Ահա այդ նպատակով էր, որ 99 թւի մարտ 25–

ին, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը դիմում է Եւրոպայի մի քանի յայտնի անձնաւորութիւնների, որպէսզի իրենց հեղինակաւոր ձայնը բարձրացնեն հայկական դատի համար:

Այդ դիմումն ունեցաւ իր դրական նշանակութիւնը, որովհետեւ շատ նշանաւոր գործիչներ իրենց կարծիքն յայտնեցին, որոնք տպագրւեցան թերթերի մէջ եւ որոնք միաբերան գովում էին հայ ժողովրդի տոկունութիւնը, նրա աշխատասիրութիւնն ու ընդունակութիւնները, բուռն քննադատութեան էին ենթարկում եւրոպական դիւանագիտութիւնը, նրա վարանոտ եւ ո՛չ կտրական վերաբերմունքը. չէին մոռանում խարազանելու սուլթանական կառավարութեան ու չեշտելու, որ հայ ժողովուրդը պէտք է պատրաստ լինի գալիք իւրաքանչիւր մի պատահականութեան առաջ:

Դրանցից նշանաւորներն էին.—

Ռիչչիօթի Գարիբալդի.— *Գարիբալդիի որդին, նշանաւոր գործիչ եւ իտալական խորհրդարանի անդամ եւ Թրքօ-Հելլէն պատերազմի ժամանակ կամաւոր արձանագրւած յունական բանակում:*

Ամիլկար Չիպրիանի.— *Որ նմանապէս* 97 *թւին իտալացի կամաւորներու գլուխ անցած օգնութեան գնաց Յունաստանին, թիւրքերի դէմ կռւելու համար, երբ եւ ծանրապէս վիրաւորւեցաւ:*

Ժ. Ֆավօն.— *Տնօրէն-խմբագրապետ* "Le Genevois" *թերթի, զւիցերիական Ազգային Ժողովի երեսփոխան, Ժընեւի Հանրապետութեան Հանրային կրթութեան նախարար եւ Ժընեւի կանտօնի արմատական կուսակցութեան պետ:*

Ֆրանսիս–դը–Պրէսանսէ.— *Նշանաւոր հրապարակագիր, ֆրանսիական "Temps" թերթի քաղաքական բաժնի խմբագիր եւ ապա Կլէմանսօի հետ միասին վարում էր "Aurore" արմատական թերթը:*

Ժեռօ–Րիշար.— *Նախկին երեսփոխան եւ խմբագրապետ "La Petite Republique"–ի:*

Պիէռ–Քիյառ.— *Բանաստեղծ եւ հրապարակագիր:*

Այդ համակիր վերաբերմունքից յետոյ անհրաժեշտ էր աւելի գործնական քայլեր անել եւ ահա 900–ական թւին հիմնւում է հայասէր "Pro Armenia" *թերթը, որին մասնակցելու խոստում էին տըւել՝ Կլէմանսօ, Անատօլ–Ֆրանս, Ժօրէս, Պրէսանսէ, Դէ–Րօբերդի, Ֆերրի, Վանդերվելտ, Քիյառ եւ ուրիշներ:*

Ծանապարհը հարթւած էր: Պէտք էր օգտւել այդ հանգամանքից եւ պարբերական ծանօթութիւններ տալ հայ ժողովրդի անցեալ պատմութեան եւ մանաւանդ ասպագայ ձգտումների մասին:

Զբաւականանալով միայն գրանով, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնն յատկապէս հետեւում էր Եւրոպայում տեղի ունեցող զանազան համագումարներին, որպէսզի սրանց միջոցով էլ կարողանայ ազդել պետութիւնների քաղաքականութեան վրայ եւ միաժամանակ համակիրների աւելի լայն շրջանակ ստեղծել:

Այդ ուղղութեամբ առած քայլերից առաջինը անյաջողութեան է հանդիպում: 900 թւին գումարւում է Մամուլի Միջազգային Համագումարը, որին «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը մի հեռագիր է տալիս՝ չեշ–

տելով հայկական կոտորածները, Թիւրք կառավարութեան խոստումներն ու անտարբեր վերաբերմունքը: Համագումարի նախագահի, գերմանացի Զինկելնի, հրամանով այդ հեռագիրը չի կարդացւում, որովհետև իր մէջ «քաղաքականութիւն է պարունակում»:

Նման անյաջողութիւնները չէին յուսահատեցընում, այլ ստիպում էին աւելի ուժգին թափով առաջ տանել այնքան անհրաժեշտ օտար պրոպագանդան, որին այնքան քիչ է ուշադրութիւն դարձել 90-ական թւականներից սկսած:

Հայ-կրէտական յարաբերութիւններ.— *Կրէտէի ապստամբութիւնը խոր տպաւորութիւն էր թողել հայ ժողովրդի վրայ: Նրանք, որոնք կռւի ճանապարհին շատ քիչ էին հաւատում եւ որոնք հակառակ էին ապստամբական ձեռնարկներին, որոշ չափով աշխատում էին զիջանել եւ հաւատալ, որ հայկական Գորդեան հանգոյցի լուծողն էլ սուրը պիտի լինի:*

Յունաստանը խանդավառութեամբ, մի մարդու պէս ոտքի էր ելել իր հայրենակիցներին պաշտպանելու եւ այդ պատճառով էլ պատրաստ էր յայտարարել Թիւրքիայի դէմ: Անհաւասար էր այդ կռիւը, բայց արդարացի: Հայ յեղափոխականները մեծ հետաքրքրութիւն էին ցոյց տալիս եւ ոգեւորութիւնը մինչև այն աստիճան էր հասել, որ Խանասորայ Արշաւանքին մասնակցող հայդուկներից մէկը՝ Աստուածատուր Միրզոյեան, պահանջում էր անմիջապէս արշաւանքն սկսել. «կռի՞ւ եմ ուզում, կռի՛ւ. եթէ

Հայաստանում գործ չկայ ինձ համար, կ'երթամ Կրէտէ, այնտեղ էլ նոյն բռնակալն է»։

«Դրօշակ»ը մանրամասնօրէն տեղ էր տալիս պատերազմին վերաբերւող լուրերին եւ հիացմունքով էր խօսում փոքրիկ Յունաստանի գեղեցիկ ժեստի վրայ։

Երբ Կրէտէին ինքնավարութիւն տրւեցաւ եւ երբ սուլթանական բռնակալ կառավարութիւնն իսպառ վտարւեցաւ կղզուց, յոյն ժողովուրդն ուրախութիւնից հանդէսներ էր սարքում՝ նւիրւած Կրէտէի ազատութեան։

Այդ համակրական ցոյցերին, ուր որ հնարաւոր էր, մասնակցել է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, աշխատելով աւելի սերտ կապ հաստատել այն փոքրիկ ժողովրդների հետ, որոնք տառապել են Թրքական բռնակալութեան տակ։

Եգիպտոսի Աղէքսանդրիա քաղաքում տեղի ունեցած ցոյցի ժամանակ տեղական մարմնի ներկայացուցիչը իր ճառն է արտասանել, իսկ Արեւմտեան Բիւրօն մի հեռագրով իր ուրախութիւնն է յայտնել՝ Գործադիր Մարմնին, Կրէտէի ազատութեան առթիւ։

Կրէտական Եղբայրութեան փոխ-նախագահ Լիմպրիտիսը հեռագրով իր եւ կրէտացիների շնորհակալութիւնն է յայտնում խմբագրութեան, մաղթելով որ մի օր էլ պատիւ կ'ունենան տօնելու հայ ժողովրդի ազատութիւնը։

Հայ-մակեդօնական յարաբերութիւններ.— *Այս կապն աւելի գործնական եւ երկարատեւ եղաւ։ Մա-*

կեդրոնն էլ յեղափոխական շարժման մէջ էր: Պէտք էր միաժամանակ հարուած իջեցնել արիւնոտ բռնակալին եւ այդ էր պատճառը, որ Դաշնակցութիւնն այդ ուղղութեամբ իրական քայլերի դիմեց: Երկուսով միասին՝ Մակեդոնական Գերագոյն Կօմիտէն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միասնաբար մշակեցին այդ պատմական յայտագիրը, որ ներկայացրին Լա Հէի վեհաժողովին: Այդ յայտագրի մէջ նրանք պարզել էին երկու ժողովուրդների քաղաքական անտանելի կացութիւնը, ապա շեշտել էին իրենց նւազագոյն պահանջները, որոնց իրագործումով միայն կարելի կը լինէր երկու երկիրների մէջ խաղաղութիւն հաստատել:

Լա Հէի վեհաժողովն անհետեւանք է թողնում այդ յայտագիրը: Պետութիւնների ներկայացուցիչների այդ բացասական վերաբերմունքը չի յուսահատեցնում յայտագրի տակ ստորագրող յեղափոխական մարմիններին եւ որպէս պատասխան այդ մերժումի, երկու կօմիտէները վճռում են միացնել իրենց գործողութիւնները եւ միասնաբար հարւածել ու պատասխանել Թիւրք կառավարութեան դաժանութիւններին:

Այդ նպատակով երկու կողմերն էլ փոխադարձ համաձայնութեամբ վճռում են իրենց ժողովուրդներին ծանօթացնել՝ յօդւածներ եւ գրքեր տպելով: Ստօիլ Բրանդօվ մակեդոնացին էլ մանրամասն զեկուցում է կարդում իրենց յեղափոխական շարժման մասին:

«Դրօշակ»ն էլ 99-ի Թիւ 7-ում մի շատ սրբտառուչ առաջնորդող է գրում, որ Թւում է Թէ սի-

րելի Ակնունու գրածն է.

«Մէկ չենք ծագումով, մէկ չենք լեզւով, կրօնով, բայց մէկ ենք դժբաղդութեամբ: Ունինք մի թշնամի, բայց մենք չկարողացանք բոլորս միաժամանակ նորա դէմ ելնել եւ կռւել: Երբ յոյնն էր կռւում՝ լռեցինք, երբ բուլղարներին ջարդեցին՝ լռեցինք, երբ հային ջարդեցին՝ նրանք լռեցին եւ այսպէս միշտ...

Եղբայր ենք մենք արցունքով, ցաւով, պիտի միանանք եւ կռւով, նպատակով»:

Ահա արտաքին այն պայմաններն ու դրութիւնները, որոնք ընդհանուր առմամբ գոյութիւն ունէին 97-ից մինչեւ 900 թւականը: Այդ բոլորը անհրաժեշտ էր ի նկատի առնել և ըստ այնմ սկսել որոշ յեղափոխական գործողութիւններ, եւ մենք կը տեսնենք, որ Դաշնակցութիւնն իր յետագայ գործելակերպի մէջ սխալւած չի եղել, նորանոր այլ ուժերի հետ է սկսել բանակցել, միանալ՝ միաժամանակ չըմոռանալով բուն Երկրի մէջ իր ծրագիրներն իրագործել:

Կուսակցական աշխատանքներն աւելի բարդ բնոյթ էին կրում, որի համար էլ պէտք էր զգացւում պատրաստւած, ինտելիգենտ ուժերի:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ.— Թիւրք կառավարութիւնն անագորոյն է: Նա ո՛չ մի տրամադըրութիւն ցոյց չի տալիս՝ զիջումների ճանապարհը բռնելու: Հպատակութիւնն ու խաղաղ միջոցները նրա վրայ ո՛չ մի ներգործութիւն չունին: Նա հանդուրժել չի կարողանում, երբ իր հպատակ ազ-

գութիւններից մէկն ու մէկը ըմբոստանում է։ Նա իրեն նպատակ է դարձրել բնաջնջել հայութեան՝ սովի, գաղթի, հալածանքների, բանտերի եւ սպանութիւնների միջոցով։

Եւրոպական դիւանագիտութիւնն էլ ո՛չ մի ազդեցութիւն չի բանեցնում և իր այդ լռութեամբ աւելի էր խրախուսում գազանին, որը եւ կարողացաւ սարքել հայկական արիւնալից կոտորածները։

Ի՞նչ պէտք էր անել։ Շարունակե՞լ կռիւը, թէ վերջ տալ, որովհետեւ ո՛չ մի դրական օգուտ չտուեց։ Այդ կարեւորագոյն խնդիրն է, որ 96-ից յետոյ սկըսում է յուզել հասարակական-քաղաքական կեանքով հետաքրքրւողներին եւ որոնք երկու խոշոր, հակընդդէմ բանակների են բաժանւում։

— Մեզ կռիւ պէտք չէ, *որովհետեւ արիւն է բերում իր հետ, սուլթանական կառավարութեան բարկութիւնն է հրաւիրում հայերիս վրայ, եւ որ 6–7 տարուայ կռիւը չօշափելի ո՛չ մի արդիւնք չտըւեց։ Վե՛րջ կռւին, ժամանակն է անցնելու խաղաղ աշխատանքի, կուլտուրական վերածնութեան շըրջանի։ Այդ հոսանքի տիպիք ներկայացուցիչները Օրմանեան-Արթինեան խմբակն է, որ գլխաւորապէս կենտրոնացած էր ճահճացած Պօլսում։ Դրանք հոգեւորականների եւ հարուստների չափաւորական քարոզներն էին։*

— *Մեզ* այժմ *կռիւ պէտք չէ, որովհետեւ համապատասխան պատրաստականութիւն չունինք։ Ամենից առաջ անհրաժեշտ է ուժ հաւաքել, կազմակերպել, գիտակցութեան բերել ժողովուրդը եւ նոր միայն կռւի դրօշը բարձրացնել։ Յեղափոխականնե-*

րի մասնակի շարժումները, ապստամբական ձեռնարկներն աւելի վնաս են հասցնում, քան օգուտ բերում: Առանձին խմբակներն աւելի դիւրութեամբ են պարտւում, քան ընդհանուր զինւած ժողովուրդը: Մենք պատրաստ չենք, մենք ուժեղ չենք եւ լաւ կազմակերպւած չենք, ապա ուրեմն չպիտի շտապենք, թմբկահարում էին նրանք հայ ժողովրդի ականջին: Այդ հոսանքի պարագլուխներն էին հանդիսանում խօսքի հերոսները, յեղափոխական շարքերից դասալիքները և «Արմէնիա»ն իր յաւիտենական ծրագիրներով ու նախագծերով: Զինեցէք ամբողջ ժողովրդին — նոր ապստամբութեան դրօշ բարձրացրէք, այս էր նրանց յենակէտը:

— Սկսւած կռիւը պէտք է շարունակել, պնդում էին մաքուր յեղափոխական տարրերը: Կռւով միայն ձեռք պիտի բերենք մեր ազատութիւնը: Ապահով, ազատ կեանքը ոչ ոքի չեն տալիս, այլ խլում են, ձեռք են բերում: Ժողովրդին կազմակերպելու համար, կռիւ է պէտք, զէնք բաժանելու ժամանակ՝ ընդհարումն անխուսափելի է, գազան նահանգապետների, պաշտօնեաների եւ լրտեսների գործունէութիւնը չէզոքացնելու համար ահաբեկումները տեղի պիտի ունենան: Ի՞նչ միջոցով կարող ենք լաւ կազմակերպւել, ժողովրդին զինել, դարաւոր ստըրկական հոգին փոխել և նոր, խիզախ երիտասարդներ առաջ քաշել — խօսքո՞վ, քարոզո՞վ, թէ անդադար եւ մշտատեւ ու յամառ ընդհարումների միջոցով:

Տաճիկը կռւում է, քիւրդը թալանում է, լրտեսներն ու պաշտօնեաներն իրենց աւարառութիւններն

են անում, իսկ օրէնքի, պետութեան ներկայացուցիչները ո՛չ միայն պաշտպանում են, այլ եւ յատկապէս խրախուսում են: Ի՞նչպէս կռուել դրանց դէմ — խօսքո՞վ, բայց չէ՞ որ ազատ խօսքն էլ է պատժի ենթարկւում, իսկ ազատութեան մասին խօսողին՝ հրաւիրում են դէպի կախաղան:

Սկսած կռիւը պէտք է շարունակել, եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերի մարտական նշանաբանը: «Մենք», ասուած է «Դրօշակ»ի 96-ի թիւ 22-ում, «սուրը, հուրը որպէս նպատակ չենք դընում: Դրանք միջոցներ են՝ հասնելու համար աշխատանքի, քրտինքի ստեղծագործութեան տիրապետութեան»:

Եթէ կար մի հարց, որի մասին պէտք էր խօսել, այդ ո՛չ թէ այն էր թէ կռիւը պիտի փոխել եւ որպէս միջոց չպիտի ընդունել, այլ որ աշխատել պիտի կռուի ձեւը փոխել, աւելի թոյլից — ուժեղացնել, աւելի պաշտպանողականից — յարձակողականի ըսկըսել:

Այդ ճանապարհով գնաց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Մի քանի տարուայ եռանդուն եւ մեղուաջան աշխատանքից յետոյ, երբ արդէն յամառ կռիւը կարողացել էր արտադրել հերոսների մի շարք, երբ արդէն հայ ժողովուրդը կարողացել էր ըմբռնել կռուի, դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան իմաստը, անհրաժեշտ նկատուեց ցոյց տալ թիւրք կառավարութեան, որ իր հալածանքները չեն ընկճում յեղափոխականներին, այլ աւելի եւս ստուարացնում են շարքերը:

Պէտք էր դուրս գալ գետնի տակից եւ կազմակերպուած ու շարունակական կռիւներով վրդովել

արեւելքի վեհապետի հանդիստը։ Մասնակի և փոք-րիկ ընդհարումներից, որոնք աւելի շուտ ինքնա-պաշտպանական բնոյթ էին կրում, անհրաժեշտ էր անցնել շշմեցնող գործերի եւ յարձակողական գոր-ծելակերպի։ Շա՛տ դժւար էր այդ փոխանցումը եւ միայն խիզախ հոգիներին յատուկ. ճիշդ է, կային շա՛տ արտաքին եւ ներքին խոչընդոտներ, չկամու-թիւն, հալածանք, նիւթական միջոցների պակաս, եւ, որ գլխաւորն է, յուսահատութիւն, բայց այդ բոլորը չէր կարող ընկճել այն մի բուռն հերոսնե-րին, որոնք առաջուց սառնասրտօրէն եւ գիտակցա-բար հաշտուել էին մահւան գաղափարին հետ։

Եւ ահա Բանկ-Օտտոմանը, որ հայ յեղափո-խութեան պատմութեան մէջ նշանի տեղ պիտի բռնէ։ Մի քանի ժամւայ ընթացքում օսմանեան կա-ռավարութեան երակները եւ սիրտը գրաւուած են, մայրաքաղաքի զանազան մասերում ռումբեր են պայթում, կառավարութիւնն ուշադրութեամբ հե-տեւում է բանակցութեան իւրաքանչիւր կէտին։

Ահա եւ Խանասորը, ուր հարիւրաւոր զինուած և վրիժառու երիտասարդներ պաշարեցին վայրենի մազրիկցիներին ու ահ, սարսափ տարածեցին կա-ռավարական շրջանակների վրայ։

Ահա եւ Վանի երկրորդ պաշտպանութիւնը, ա-հա Ե՛ւ Բաբշէնն ու Խաստուրը, Աղբիւր-Սերոբի դի-մադրութիւնները, սամաթիացիների հերոսական պայքարը եւ մահը։ Մէկը միւսի յետեւից, զանազան շրջաններում եւ անդադար, որոնցով թէ՛ հայ ժո-ղովուրդն է յեղափոխականապէս դաստիարակւում և թէ՛ կառավարութիւնն է զգում, որ այդ շարժու-

մը ո՛չ թէ անհատների, «չարագործների» գործ է, այլ հայ ժողովրդի, որին պէտք է ընդառաջ գնալ։

Յարձակողական տակտիկայի գործադրութեան ընթացքում լսեցան ներքին խաւերից (հայ ժողովրդի) աւելի տրտունջներ, քննադատութիւններ, թէ ձեր Բանկ-Օտտոմանն ու Խանասորն էլ մեզ ազատութիւն չբերեցին, այլ աւելի եւս կատաղեցրեցին Թիւրք կառավարութեան։ Յեղափոխութիւնը վիժեց, կոկռացին հակառակորդները եւ մի սրբազան դաշն կապեցին՝ տապալելու այդ «վտանգաւոր եւ աստիճանաբար զարգացող» ուժը։ Այդ մտայնութիւնների դէմ էր, որ Քր. Միքայէլեանը իր «Ամբոխային Տրամաբանութեան» մէջ շեշտում է թէ՝ իւրաքանչիւր անյաջողութիւն չպիտի յուսահատեցնի, այլ աւելի եւս պիտի ամրապնդէ շարքերը։ Նա իր յօդուածների մէջ փաստ է բերում բալկանեան ազգութիւնների ապստամբական շարժումներից եւ յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում անյաջողութիւնների թուի վրայ։ Լսենք իրեն։

«Բուլղարներն ապստամբել են 1828, 1837, 1841, 1862, 1867, 1868, 1872 եւ 1876 թուերին. ազատուել են 1878-ին. ուրեմն շարժումը տեւել է յիսուն տարի, ունենալով 44 տարուայ ընթացքում անընդհատ անյաջողութիւն։

Յոյներն ապստամբել են 1770, 1798, 1801, 1812, 1820, 1829 թուերին. ազատութիւն գտան 1829-30 թւին, այսինքն 60 տարուց յետոյ, շատ անգամ տեղիք տալով զարհուրելի կոտորածների։ Այսօրուայ ազատ Կրէտէն, որ իր կռիւը սկսեց դեռ Յունաստանի հետ միասին, ապստամբել է աւելի քան 10 ան-

գամ՝ պաշտպանելով իր դատը ամբողջ 128 տարի։ Սերբերը կռուել են 40 տարու չափ։ Ռումանական շարժումը, նոյնպէս արիւնով ներկուած, տեւել է ոչ պակաս քան 100 տարի։ Բօսնիա և Հերցեգօվինա կռուել են 1830 թւից մինչև 1870-ը։ Իրլանդիան 600 տարի է չի ընկճւում իր ազատութեան տենչանքների մէջ, չնայած իր միլիօնաւոր զոհերին։ Դեռ երէկ մարտընչող, հերոսական Կուբան միմիայն վերջին դարում 3 խոշոր ապստամբութիւններ է ունեցել՝ միմիայն վերջին ապստամբութեան ժամանակ 200,000 զոհ տալով։ Իտալական յեղափոխութիւնը 60 տարի պահանջեց՝ յաղթանակը տանելու համար։ Հարցընում ենք. մի՞թէ սրանք բոլորն էլ ամէն անգամ «անպատրաստ» են պատմական բեմ դուրս եկել, որ չեն կարողացել մի անգամից իրենց ազատութիւնը ապահովել»։

Հայկական յեղափոխութեան ամենադժբաղդ կողմերից մէկն էլ այն է եղել, որ իր շարքերը հալածուել են ո՛չ թէ միայն դրսից, կառավարական շըրջանակներից, այլ եւ իր հարազատներից, ներսից, որ աւելի սարսափելի եւ յուսահատական է երեւացել։ Հակայեղափոխական այդ տարրերը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում՝ հայհոյելու, պախարակելու, մատնութեան դիմելու եւ շատ անգամ էլ պատճառաբանելու, որ այդպիսի տիպերին մատնելը ազգասիրական գործ է։

Յեղափոխական շարքերը, սակայն, չէին յուսահատւում, այլ շարունակում էին իրենց միայնութեան մէջ կռիւը, հաւատալով որ այդ միջոցով նըրանք ժողովրդի մեծամասնութեան եթէ ո՛չ յայտ-

նի, գոնէ գաղտնի համակրութիւնն են վայելում: Նրանք միշտ քարոզում էին զէնք եւ գործնականապէս էլ ցոյց էին տալիս դիմադրութեան ձեւերը:

«Հայ ժողովուրդ»,—բացականչում է «Դրօշակ»ը —«դուն պատմութեան մէջ շատ ես յոյսդ դրել եկեղեցիների, վարդապետների, աղօթքների, քրիստոնեայ պետութիւնների, մարդասիրութեան եւ քաղաքակրթութեան վրայ, բայց այդ բոլորն ապարդիւն են անցել: Այժմ պէտք է զէնք եւ միայն զէնք՝ ինքնապաշտպանութեան համար: Դիմեցինք հարուստներին — մերժում ստացանք: Եթէ դուն էլ չըլսես եւ ոչխարի պէս կոտորուես — ուրեմն արժանի չես ապրելու»:

Երկու այդ տեսակէտները իրար դէմ յանդիման էին ելել, պայքարում էին ուժեղ կերպով, հարուածում էին ուժգնօրէն, մինչեւ որ յեղափոխական շարքերն իրենց գործունէութեամբ *եւ իրենց արտադրած հայդուկի տիպերով կարողացան յետ վանել յետադէմ տարրերին եւ ժողովրդի սրտում տեղ գրաւել:*

Ժողովուրդն իր յոյսը կապեց հայդուկի հետ:

Ո՞վ է հայդուկը: Նա ամենից առաջ հայ ժողովրդի հարազատ զաւակն է, որ ապրում է նրա ցաւերով, կռւում է նրա ազատութեան համար եւ նահատակւում է նրա պատիւը փրկելիս: Նա, հայդուկը, հեռացած է իր ընտանեկան յարկից եւ մասնաւոր տան անդամ չէ. նա իրեն զոհաբերել է ամբողջ ազգութեան եւ ուր տառապանք կայ՝ հոն է իր բնակավայրը: Ո՛չ մի տեղ նա հանգիստ չունի, անդադար հալածանքի եւ կռիւների մէջ է, միշտ մութ գիշերների, քաղցի եւ ցրտի հետ անբաժան ընկեր, օ-

րերով առանց քնանալու եւ հանգստի, կեանքը միշտ վտանգի ենթարկուած եւ կամքով՝ անընկճելի։ Նա հայ ժողովրդի մարտական ուժի արտայայտիչն է, նրա ազատութեան գաղափարը իրագործողը եւ դարաւոր վրէժի լուծման գործակատարը։

Դրանք բոլորն էլ դժգոհ են, որոնք իւրաքանչիւր մի բռնութեան դէմ ըմբոստանում են եւ որոնք իրենց դրած նպատակին հասնելու համար չեն վախենում եւ իրենց կեանքը զոհելու եւ իրենց արեամբ սրբագործելու։ Դրանք գաղափարական, անձնազոհ տարրերն են, որոնք ամէն զրկանք կրելով՝ ձգտում են միայն ազատութեան գաղափարն իրագործել։

Հայդուկները ծնունդ են հայ ժողովրդի ներքին խաւերի, ելած են աշխատաւոր գիւղացիութեան ծոցից եւ արհեստաւոր-բանուորների շարքից։ Նրանք այն սիւներն են, որոնց վրայ յենւել է Հայ Ազատագրութեան շարժումը, որոնք իրենց կռւով կարողացել են ստեղծել Հայ Յեղափոխական շարժումը եւ իրենց արեամբ առաջ են բերել Հայկական Հարցը։

Դրանք այն խիզախ տիպերն են, որոնց դրօշակի վրայ գրուած է

«Ազատութիւն կամ մահ»։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

ԲԱՆԿ-ՕՏՏՕՄԱՆԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Ընդհանուր կոտորածներից յետոյ հայ ժողովուրդն ապրեց յուսոյ շրջան, որովհետեւ պետութիւններն «աշխատում» էին բարենորոգումներ մտցնել եւ այս անգամ անպայման: Սասունի ապստամբութիւնից եւ կոտորածից յետոյ անգլիական, ֆրանսիական եւ ռուսական հիւպատոսներն անցան անառիկ ժայռերից այն կողմը, մտան Շէնըք, Սէմալ եւ Կէլիէ-Կուզան գիւղերը, հարց ու փորձի ենթարկեցին թէ՛ քրիստոնեաներին եւ թէ՛ թիւրք պետական պաշտօնեաներին, իրենց աչքով տեսան աւերուած գիւղերը, խոշտանգուած կիները, հորերի մէջ լեցրուած դիակները... տեսան և տեղեկագրեցին իրենց պետութիւններին, որոնք անմիջապէս առաջ քաշեցին բարենորոգումների ծրագիրը:

Անցան ամիսներ եւ դրական ո՛չ մի քայլ չառնուեցաւ: Հայ յեղափոխականները ժամանակաւորապէս դադար առան՝ անհամբեր սպասելով պետութիւնների միջամտութեան արդիւնքին: Երկար սպասելուց, բարենորոգումների ծրագիրը խուզելուց յետոյ, եւրոպական դիւանագիտութիւնը նորից տրամադրութիւն ցոյց չտուեց իրական որեւէ բան անե-

ԲԱՆԿ ՕՏՏՕՄԱՆ

լու, նա մնաց անտարբեր հայկական տանջանքների հանդէպ: Եւ պայթեց յեղափոխականի ռումբը, այս անգամ այնպիսի հսկայական ծրագրով, որով պէտք էր զգացնել տալ Եւրոպային, վնաս հասցնել նորա անմիջական շահերին, ցոյց տալ թիւրք կառավարութեան անզօրութիւնը՝ պետական հիմնարկութիւնները պահպանելու մէջ եւ անհրաժեշտութիւնը՝ չուտափոյթ միջամտութեան:

Գործունէութեան կենտրոն ընտրուած էր Պոլիսը, որ Եւրոպային աւելի մօտ էր եւ որտեղից ռումբի ձայնը լսելի կը լինէր: Յատուկ կազմակերպիչ մարմին էր ընտրուած՝ նախապատրաստական աշխատանքներն առաջ տանելու համար:

Բոլոր աչքի զարնող ընկերները հաւաքուել էին սուլթանների մայրաքաղաքը: Նրանք ամիսներ շարունակ իրենց պատրաստութիւններն էին տեսնում՝ ծածուկ, աննկատ: Աշխատանքը բաժանուած էր կարող տղաների միջև, որոնցից ոմանք պիտի ուսումնասիրէին ճանապարհները, ոմանք ռումբերի տեղափոխութեան խնդրով էին տարուած, մի քանիսն էլ վարժեցնում էին սուրհանդակներին և պարզ, կռուող հայդուկներին, իսկ կային, որ պետութիւններին ներկայացնելիք պահանջներն էին մշակում:

Որոշուած էր տիրանալ Պոլսոյ ամենաբանուկ փողոցի՝ Բերայի վրայ գտնուած Օտտոման Բանկին, որի մէջ էին կենտրոնացած եւրոպական զանազան պետութիւնների, կապիտալիստների դրամագլուխները, փաստաթղթերը եւ կապիտուլասիոնների օրիժինալները: Այդ խիզախ քայլով Դաշնակցութիւնը միայն մի մօտաւոր նպատակ ունէր՝ Եւրոպա-

չի ուշադրութիւնը գրաւել եւ հասարակական կարծիքն զբաղեցնել հայկական տառապանքներով։

Առաջին դժուարին եւ պատասխանատու քայլն էր, որ նրանք ձեռնարկում էին՝ իրենց անփորձութեամբ, բայց եւ առաջին խիզախ յարձակողականն էր՝ յեղափոխական տեմպ պարունակող իր մէջ, որի համար էլ բոլորն էլ ուրախ էին եւ զւարթ։

Գրաւման օրը որոշուած էր 96 թուի օգոստոս 14-ին, չորեքշաբթի օրը։ Ժամի 6-ին (ը. տ.) յարձակումն անպայման պիտի սկսւէր։ Երեքշաբթի օրը ռումբերն ու պայթուցիկ նիւթերը ապահովաբար տեղաւորուած էին յատուկ, առաջուց որոշած վայրը, որտեղից հետեւեալ օրը պարկերը շալակած՝ պիտի մեկնէին դէպի Բանկան։

Մի քանի ընկերներ հեւքոտ աշխատանքի մէջ էին թռուցիկներ պատրաստելով, միւսները՝ պահանջագրերը տպագրելով, մի այլ տեղ խմբապետների ժողովներ էին տեղի ունենում, և այսպէս բոլորն էլ տարուած էին մի մեծ եւ վեհ գաղափարով։

Երեքշաբթի երեկոյեան բոլոր մասնակցողներն էլ հաւաքւում են մի տուն, որի տանտէրը, մի բարձրահասակ, խորշոմած դէմքով մշեցի էր, որ դիմաւորում է նրանց՝ խորհրդաւոր ժպիտը դէմքին։ Նրանք բոլորն էլ սուս-փուս բարձրանում են վերեւ, անցնում են խաւար միջանցքներով, ոլոր-մոլոր ճանապարհներով եւ տեղաւորւում են իրենց մշտական խորհրդավայր՝ մութ եւ երկայն սենեակում։

Այստեղ են բոլորը՝ ղեկավարներից մինչեւ հասարակ բեռնակիրները։ Մի անկիւնում խմբապետները մանրամասն բացատրում են վաղւայ յարձակ-

ման ծրագիրը, չեշտելով նրանցից իւրաքանչիւրի կատարելիք դերը, տալով անհրաժեշտ հրահանգներ: Այս կարգադրութիւններն անելուց յետոյ, ղեկավար ընկերները, սեղմելով իրենց գործակից ընկերների ձեռքը, խրախուսելով նրանց որ անվախ և քաջ մնան, յիշեցնելով որ հայ ժողովրդի տառապանքը թեթեւցնելու համար է որ կը կռուեն, նրա ազատութիւնը ձեռք բերելու համար է որ պատրաստըւում են արիւն թափելու, իրենք անցնում են մի այլ ժողովի, որին մասնակցում էին Բերայի, Ղալաթիայի շրջանի եւ Բանկի գործը ղեկավարող ընկերները: Դրանց մէջ էին Բարկէն–Սիւնին, Հրաչը, Գարօն, Աշոտը, Եգիպտացին եւ ուրիշները: Այդ գիշեր բոլորն էլ լուրջ էին, նոյնիսկ ծիծաղկոտ եւ զւարճախօս Բաբկէնը: Նրա յօնքերը կիտուած, ճերմակ ճակատը փոքր ամպամած, կարծես իր կեանքի վերջին օրն հաշւելով՝ աշխատում էր իր գործերը կարգի դնել:

Երկար խորհրդակցելով յարձակման մանրամասնութիւնների մասին, կրկին անգամ չեշտելով իւրաքանչիւրի կատարելիք գործը, ապա Բաբկէնը, Հրաչը, Գարօն եւ Աշոտը ստորագրելով Բանկից եւրոպական պետութիւններին ուղարկւելիք պահանջագրի տակը, տղաները նստում են ընթրիքի:

Վերջին, խորհրդաւոր երեկոն է, երբ տարիներով իրար հետ աշխատած, չարչարւած գաղափարական ընկերները պատրաստւում են մահւան ընդառաջ երթալու եւ իրենց մեծ գաղափարի արեան ճանապարհով քալելու: Վճռում են մի չիչ գինի խմել, որպէսզի մի քիչ կարողանան զւարթանալ: Նրանք

տաք եւ երկար վիճաբանութիւններ են ունենում, ապա ճառեր ու կենացներ են առաջարկում, յիշում են իրենց ընկած ընկերներին, որոնց մօտ գնալու պատրաստութիւն են տեսնում: Զգացուած խօսում է Բաբկէնը.

— «Ընկերներ, գիտեմ որ պիտի մեռնինք, սակայն միակ փափաքս է, որ ողջ մնացողները աւելի կատաղի կերպով շարունակեն մեր սուրբ գործը, լուծեն մեր հարիւր հազար սրախողխող եղած եղբայրներուն ու քոյրերուն վրէժը և ազատեն մեր դժբաղդ հայրենիքը. այն ժամանակ մեր ոսկորներն էլ հանգիստ կը մնան»:

Բոլոր մնացածներն էլ երդւում են հաւատարիմ մնալ իրենց ուխտին, ապա պինդ-պինդ գրկւելով, համբուրւելով բաժանւում են:

Հետեւեալ օրն է: Առաւօտեան շատ շուտով, տղաներն արդէն աշխատանքի են սկսել: Նրանցից խուրաքանչիւրն իր գործի վրայ է: Մի քանի վայրկեանում զէնքերն ու փամփուշտները բաժանւում են մասնակցողներին, իսկ ռումբերը՝ բամբակի մէջ փաթթւած՝ պայուսակներում տեղաւորւում: Վերջին անգամ ղեկավար ընկերները յիշեցնում են, որ Բանկան ներս մտնող խուրաքանչիւր անհատ պարտաւոր է դրան մօտ «Ազատութիւն» կանչել, իբրև պարօլ, ազդանշան, հակառակ դէպքում պիտի գնդակահար արւի: Վերջին անգամ խրախուսական, ոգեւորիչ խօսքեր ասւում են, ջերմապէս համբուրւում իրար հետ եւ դէպի Բանկան շարժւում:

Բաբկէնն ամենից առաջ վեց նախայարձակ քաջերին ճանապարհ է դնում: Նրանք պիտի աշխատէին

ներս մտնել, յարձակւելով պահապանների վրայ, որոնց առաջին գնդակի պայթիւնից յետոյ, միւս բոլոր ընկերները՝ ռումբերով, ուժանակներով զինւած՝ միահամուռ ներս պիտի խուժէին:

Բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ էին: Անհանգիստ եւ սրտատրոփ՝ նրանք սպասում էին ժամի 6-ին եւ առաջին գնդակին:

Ժամի 6½-ն է: Յանկարծ լսւում է «բամբ-բամբ» որոտները: Տղաները վազում են: Նրանք պարտաւոր էին ժամանակին հասնել: Մեծ Փողոցի վրայ խուճապ սկսւել էր. մարդիկ աշխատում էին իրենց գլուխն ազատել: Միայն մի խումբ մարդիկ էին յառաջանում դէպի Բանկան: Նրանք իրենց ձեռքերում ատրճանակներ եւ ռումբեր ունէին, իսկ մէջքերի վրայ՝ պայուսակներ:

Յեղափոխականները հասնում են Բանկայի մօտ և ներս են խուժում: Դա նախայարձակ խումբն էր: Նրանք տալիս են առաջին զոհը՝ բէյրըթցի Յովհաննէսը, 28 տարեկան: Միւս հինգը, առանց տատանւելու, ատրճանակների գնդակներով գետին են գլորում երկու զապթիաների և դռնապաններից մէկին: Նրանք տիրանում են դռներին և երեք հոգի պահապան նշանակում՝ միւս ընկերներին էլ ներս թողնելու համար:

Իրար յետեւից, խորհրդաւոր ուրւականների պէս, «Ազատութիւն, Ազատութիւն» կանչելով մէկ-մէկ ներս էին մտնում: Ընկերներից մէկը անզգուշութեամբ մոռանալով այդ պարօլը, ներս է վազում, բայց պահապան յեղափոխականներից մէկի ատրճանակը ստիպում է «Ազատութիւն» կանչել եւ առ-

պա ներս մտնել։

Ներս անցնողներն անմիջապէս յարմարաւոր դիրքեր են գրաւում՝ օգնութեան հասնող զինուորներին յետ մղելու եւ պատուհաններից պաշտպանելու Բանկայի մուտքը՝ մինչեւ բոլոր ընկերների հասնիլը։

Գարօն տասի չափ ընկերներով իջնում է ներքեւի յարկը, որտեղից տաք կռւի է բռնւում վրայ հասնող զինուորների հետ։

Հրաչը մի քանի տղաներով բարձրանում է վերեւի յարկը, այնտեղի դիրքերը գրաւելու եւ միաժամանակ նշան տալու հեռու տան մէջ պահուող մի ընկերոջ, որն անմիջապէս Դաշնակցութեան անունից գրուած պահանջագրերը պիտի տանէր վեց պետութիւնների ներկայացուցիչներին։

Բանկայի ներքեւի յարկում կատաղի կռիւ է։ Վրայ հասնող պետական զինուորներն աշխատում են ներս խուժել, բայց ստիպուած են լինում յետ նահանջել։ Մի քանի անգամ ուժեղ հրացանաձգութիւն է լինում, զինուորները կուտակւում են փողոցի անկիւնում, առաջնորդող սպան խրախուսական խօսքեր է ասում, բայց վրէժխնդրութեամբ լեցուած ֆիդայիների գնդակներն ստիպում են թողնել իրենց մտադրութիւնը։ Տղաներից իւրաքանչիւրը պատուհանից դիտում է կուտակուած զինուորներին, փնտրում է յարմար րոպէ ու ռումբը նետում։ Լսւում է որոտ, դժոխային աղմուկ, տիրում է մի անպատմելի վայնասուն, զինուորները փախչում են աջ ու ձախ։

Մինչ այդ՝ ներքեւում, Բանկի դրան յեղափո-

խական պահապանները, դիակները մի կողմ քաշելով դուռը գոցում են։

Բանկան գրաւուած էր։

Բանկայի չորս կողմի փողոցները լեցուել էին զինուորներով եւ ոստիկաններով, որոնք անդադար հրացանաձգութեամբ աշխատում էին չփոթ ձգել յեղափոխականների մէջ եւ ապա յարձակումով յետ գրաւել։

Այդ ժամանակներն էր, որ պատահական գնդակներից մէկը դիպչում է տղաներից մէկին, որի ձեռքից երկու ռումբ են ընկնում, որոնցից զոհւում է 18 տարեկան Մարգար Մինասեանը, իսկ նախայարձակներից էլ երեք հոգի վիրաւորւում են։ Դրան յաջորդում է մի այլ դժբաղդութիւն։ Բանկայի ծառայողներից մէկը, բոլորովին այլ շարժառիթներից դրդուած, իր ատրճանակն ուղղում է յեղափոխականներին, որի գնդակներից մէկը դիպնալով մի ռումբի՝ պայթեցնում է, որին զոհ է գնում Բիթլիսի Մ... գիւղից Սեդրակ Եղիաեանը, 24 տարեկան։ Նորա երկու ձեռքերը ջարդ ու փշուր են լինում, ոսկորները դուրս են ելնում, արիւնն ահագին քանակութեամբ հոսում է, որից սրտաճմլիկ աղաղակներ է հանում. «Պարոն, ես լմնցայ, ի սէր Աստուծոյ գնդակ մը... Ձե՞ս կրնայ... Աստուծոյ սիրոյն ըէ-վօլ տուր ես զիս զարնեմ»։

Բանկայի զոհերից էր եւ Բաբկէն Սիւնին, բոլոր այդ կազմակերպութիւնների հոգին։ Նա բոլորից վերջը պիտի ներս մտնէր՝ Թիկունքը պաշտպանելով։ Երկու ձեռքին ռումբ Նա շտապում էր ներս մտնել, երբ Թշնամու գնդակներից մէկը ծակում է

Նրա փորն ու գետին գլորում ։ Ձեռքի մէջ գտնուած ռումբերը պայթում են, իր փայփայած եւ պատրաստած ռումբերը, որոնց եւ զոհ է գնում ինքը․ Նրա մահը, սակայն, հնարաւորութիւն է տալիս միւս ընկերներին ապահով կերպով ներս մտնել, իսկ թիւրք զինուորները, որոնք պատրաստւում էին դեռ բաց դռներից ներս խուժել, Բաքկէնի ռումբերի պայթիւնից սարսափահար, ընկնում են անվճռականութեան մէջ եւ չեն յամարձակւում առաջ շարժուել ։

«Ես, շարունակում է իր տպաւորութիւնները Հրաչը, դուրսի դռանը մօտ իջայ սպանուածները դիտելու եւ անունները նշանակելու․ յանկարծ ծնկներս դողալ սկսան, կուրծքս ուռեցաւ, դիմացս կը տեսնէի Բաքկէն-Սիւնին սոսկալի վիճակի մէջ, զգեստները պատառոտած, այրուած, երկու ձեռքերը դաստակներէն կախուած, մսերը փրթած, դէմքը արիւնած և մարմինը արիւնալիճի մէջ թաղուած, սանդուխին վարի աստիճաններուն վրայ ընկած էր ։ Չեմ կրնար այդ վայրկեանի զգացումներս ձեզի յայտնել, ահագին տխրութիւն մը վրաս եկաւ, որը տեւեց երկար ժամեր ։ Հէք ընկերոջ անկենդան սառած մարմնի առջեւ մնացի անշարժ երկար ատեն․ տխուր յիշատակներ մտքէս կ'անցնէին ։ Երեք ժամ առաջ ողջ առողջ էր եւ տղայոց հրահանգներ կը տար․ դեռ կը զգայի երկար գրկախառնութեան անուշ տպաւորութիւնը ։ Դեռ քիչ առաջ էր որ «Ազատութիւն» կը պոռար ներս մտած ատենը․ այժմ նոյն սիրելի ընկերը պաղած, անշնչացած է ։ Սիրածի լուսանկարը Գարօի հետ դրպանէն հանեցինք, նաեւ ժամացոյցն ու դրամը ։ Խե՛ղճ Խոսրով, երկուքս ալ մահ կը փնտռէ-

ինք»...

Մինչ տղաների մի մասն զբաղուած է լինում կռուով, երկրորդը՝ վիրաւորների և սպանուածների անուններն արձանագրելով ու դիակները ներս տանելով, մի քանի հոգի էլ իջնում են ներքնայարկը, ուր պահուած էին Բանկայի ծառայողները՝ ահ ու դողի մէջ: Սրանք կարծել են թէ՝ յարձակումը տեղի է ունեցել՝ կողոպտելու նպատակով: Բայց երբ մի քանի ընկերներ, մաքուր Ֆրանսերէնով դիմում են նրանց, հասկացնում գործի էութիւնը եւ խնդրում հանգիստ մնալ, չվախենալ ու միաժամանակ հնազանդել տրուած բոլոր հրահանգներին, նրանք հանգստանում են:

Մի քանի ժամ տեւող այդ խառնաշփոթ դրութիւնն աստիճանաբար կանոնաւորւում է այն ժամանակ, երբ Թիւրք կառավարութեան ներկայացուցիչները տեսնում են որ այլ եւս անկարող են յետ գրաւել պետական այդ հիմնարկութիւնը, որի վրայ սկսել էր ծածանել Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ազատ Դրօշակը:

Այդ բոլորը, 3 սպանուած եւ 6 վիրաւոր ընկերների արիւնը, ստիպում է կառավարութեան սպիտակ դրօշ բարձրացնել, զինադադար խնդրել եւ բանակցութիւններ վարել:

Մինչ Բանկայի ներսում այդ բոլորն էր կատարւում, դուրսը, ընկերներից մէկը, տպագրուած պահանջագրերով պտտում էր եւրոպական դեսպանատունները և նրանց յանձնում մի-մի օրինակ: Դրանք չատ չափաւոր պահանջներ էին, տպագրուած Ֆրանսերէն, Թիւրքերէն եւ հայերէն, բաղկացած

տասներկու կէտերից, որոնցից գլխաւոր եւ առաջնակարգ բնոյթ էին կրում հետեւեալները․—

1) Հայաստանի համար նշանակել ծագումով եւ ազգութեամբ եւրոպացի կօմիսար՝ վեց տէրութիւնների կողմից նշանակուած,

2) Վալիներին, միւթէսարիֆներին եւ գայմագամներին պիտի նշանակէ այդ կօմիսարը եւ սուլթանը պիտի վաւերացնէ,

3) Եւրոպացի սպաների հրամանատարութեան ներքեւ կազմակերպել տեղական ազգերէն միլիցիա, ժանտարմէա եւ ոստիկանութիւն,

4) Դատական բարենորոգումներ՝ եւրոպական սիստեմայով,

5) Կրօնի, կրթութեան եւ մամուլի կատարեալ ազատութիւն,

6) Երկրի հասոյթների երեք քառորդը յատկացընել տեղական կարիքներուն, յետնեալ հարկերը ջնջել եւայլն:

Դրանք պահանջներ էին, որոնց կազմութեան ժամանակ ի նկատի էին առնուած եւրոպական դիւանագիտութեան տրամադրութիւնը, որոնք շատ չընչին են եւ իրագործելի եւ այդ այն նպատակով, որպէսզի լայն հասարակական խաւերի համակրութիւնը ապահովւի, և որպէսզի զանազան երկիրների ժողովուրդների կարծիքն ի նպաստ այդ պահանջների լինի:

Ծայրայեղ բնոյթ չէին կրում, այլ համեստ եւ անմիջական: Նրանք այդ մօտաւոր նպատակ էին դրել, չմոռանալով շրջաբերականի վերջում շեշտել, որ եթէ աննկատ թողնին հայ ժողովրդի ցաւերը,

վճռել են ուժանակներով պայթեցնել Բանկան, յօդս ցնդեցնել եւ իրենք էլ մէջը նահատակուել։ «Մենք պէտք է կռուինք մինչեւ վերջին շունչը, ցորչափ կենդանի մնայ վերջին հայը», այս էր նրանց հաստատ որոշումը։

Բանկ Օտտոմանի գրաւումը մի անակնկալ էր Եւրոպայի եւ մանաւանդ Պոլսոյ մէջ գտնուած իր ներկայացուցիչների համար։ Նրանք չէին սպասում հայ յեղափոխականներից այդքան խիզախութիւն, եւ տեսնելով իրականացած փաստը, վճռեցին բանակցութիւններ վարել՝ դիւանագիտութեան անունից, նշանակելով ներկայացուցիչներ ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Մաքսիմօվը, *Բանկի դիրեկտոր՝ սըր Եդուարդ Եաւէր եւ փոխ-դիրեկտոր՝ պ. Օպվուան։*

Բանակցութիւնների ընթացքում տղաները հետեւեալ ընդհանուր կէտերն են դնում — ա) Երկրի մէջ խաղաղութիւն հաստատել, բ) պետութեանց ղրկած մեր պահանջներու գործադրութիւնը երաշխաւորել, գ) բոլոր այս դէպքերին մասնակցողներուն ազատ թողնել եւ ուժ չգործադրել եւ դ) հակառակ պարագային օդը կը հանենք Պանքը, մեզ հետ ի միասին։

Մաքսիմօվը միշտ խուսափողական պատասխան է տալիս. Նա շեշտում է որ ամէն ջանք գործ են դրնում ազդելու սուլթանի վրայ, որ կարող է պատահել թիւրք կառավարութիւնն համաձայնի Երկրի պահանջների համապատասխան բարենորոգումներ մտցնել. Նա աշխատում է յեղափոխականներին հանել Բանկից, որից յետոյ ամէն բան հեշտ կը լինէր։

Ռուսական դեսպանատան ներկայացուցիչը յայտնում է. «Մինչեւ հիմա արիութիւն ցոյց տուիք. այսքանը կը բաւէ ձեր խնդիրը նորից յուզելու, բայց եթէ յամառիք մնալ, պիտի կորսնցնէք այն դատը, որ կը պաշտպանէք. համակրութեան տեղ ատելութիւն պիտի կրէք»։

Քառորդ ժամ խորհրդակցելուց յետոյ յեղափոխականները վերսկսում են բանակցութիւնները։

Գարօ.— *Մենք բանկը մտանք որոշ նպատակով, պահանջները ներկայացրուած են և կը սպասենք ձեր եւ ձեր հինգ պաշտօնակիցների (դեսպաններ) պատասխանին մինչեւ վաղը իրիկուն։*

Մաքսիմօվ.— *Կ'աղաչեմ, ելէք դուրս, եախտի վրայ աւելի մանրամասն կը խօսենք, հոս դիպլօմատական խնդիրներու մասին խօսելու տեղ չէ։ Կ'աղաչեմ, ծնկան կուգամ, կը խնդրեմ որ չտապէք։ Եթէ այսօր չհամաձայնէք ելնելու, այս գիշեր կարող է ջարդ լինել, այնպէս որ ամբողջ ազգի ճակատագիրը աչքերնուդ առջեւ բերէք։ Եթէ դուք յամառիք, դուք կը գտնէք ամբողջ Եւրոպայի ատելութիւնը եւ ես, ռուսական պետութեան ներկայացուցիչը, հիմակուընէ ձեզի կը յայտնեմ, որ ձեր դատը կը կորսնցնէք, եւ եթէ յամառիք, ռուսական քաղաքականութիւնը ձեզ թշնամի պիտի ունենաք։*

Բանակցող յեղափոխականների համար ստեղծւում էր բաւականին ծանր դրութիւն, ռուս պետութեան ներկայացուցիչն ասում էր, որ կարող է ջարդ լինել, որ դիպլօմատիան երես կը դարձնի եւ այդ բոլորի պատասխանատուութիւնը կ'ընկնի իրենց վրայ։ Ի՞նչ անել։ Յամառե՞լ, սպասե՞լ մինչեւ վաղը

երեկոյեան, Բանկան օդը հանե՞լ թէ համաձայնել եւ պատուոյ խօսքի հաւատալ:

Գարօ.— *Խօսք տուէք որ վիրաւոր ընկերները հիւանդանոց պիտի ղրկուին, որ դրաւոր պիտի վկայէք թէ՝ Բանկայի ո՛չ մի փարան վատնած ենք եւ որ վաղը դուք ձեր պաշտօնեաներով նաւ կուգաք՝ բանակցութիւնները շարունակելու համար:*

Մաքսիմօվ.— *Իմ մասին պատուոյ խօսք կուտամ՝ վաղը եախտ գալ. պատուոյ խօսք կը տամ ջանալ իմ պաշտօնակիցները համոզել, որ գան: Պատուոյ խօսք կը տամ, որ ձեր վիրաւորները հիւանդանոց տարուելով՝ բժշկուելէ ետքը՝ երկրէն դուրս ելնելու թուղթ կ՚առնուի, իսկ Բանկայի դրամի մասին՝ վաղը բապօրտ (տեղեկութիւն) կը տանք, որ ձեր վերաբերմամբ չկասկածեն: Հիմա ատրճանակները, ռումբերը եւ ուժանակները Բանկը թողեցէք եւ եկէք շուտով:*

Գարօ.— *Ռումբերն ու ուժանակները հոս կը թողունք, իսկ ատրճանակները՝ երբէ՛ք:*

Մաքսիմօվ.— *Շատ լաւ, առէք ատրճանակները:*

Հարցը վճռուած էր: 13 ժամ Բանկայում մնալուց յետոյ՝ տղաները շատ մեծ դժկամակութեամբ էին թողնում այդ չորս պատերը, բայց ստիպուած էին: Վճռուած է, որ եթէ ճանապարհին յարձակման ենթարկուեն, ամենից առաջ պիտի սպանէին Մաքսիմօվին եւ երկու դիրեկտորներին:

Դռները բացւում են, տղաները դուրս ելնում՝ վերջին համբոյրը տալով Բաբկէնի սառած ճակատին:

Նրանք մի անխորդ անգամ էլ հաւատացին, յոյս

ուրին դիւանագիտութեան վրայ, որի ներկայացուցիչը հայկական ջարդի հաւանականութիւնն էր չեշտում։

Բոլոր տղաներն էլ զինւած ատրճանակներով, շրջապատւած ռուսական պահակազօրքով, խուռն բազմութեան միջով առաջնորդւում են դէպի քարափ։ Այդտեղից, առաջուց նշանակւած շոգեմակոյկներով, յեղափոխականներին տեղափոխում են սըր Էդգարի եախտը, որ պաշտպանւում էր ֆրանսիական, անգլիական պահականաւերով։

Երեկոյեան ժամի 5–ի մօտերը, ռուսական, ֆըրանսական եւ անգլիական դեսպանների թարգմանները շոգենաւ են մտնում դէմքերը խոժոռւած։ Նըրանք Ղալաթիոյ կոտորածի լուրն էին բերել։ Նըրանք այդ մեծ հայրենասիրական քայլը յիմարական էին անւանում և միշտ խրատում էին սպասել, միշտ սպասել, մինչեւ որ դիւանագիտութիւնն Հայկական Հարցը լուծէր։ Այդ տեսակցութիւնից յետոյ Բանկայի հերոսներին տեղափոխւում են ֆրանսիական «Ժիրոնտ» նաւը, որտեղ եւ բաժանւում են դեսպանների ներկայացուցիչներից։ Վերջին անգամ տղանե րը չեն մոռանում յիշեցնելու, որ «ուր էլ լինեն, միշտ պիտի ձգտեն իրենց հայրենիքը վերադառնալ, կռւել նորա ազատութեան համար եւ մեռնել նորա հողի վրայ»։

«Ժիրոնտ» շոգենաւի ծառայողները. առաջուց իրենց յայտնած տեղեկութիւնների հիման վրայ այն կարծիքն էին կազմել, որ իբր «ասոնք սրիկաներ են, կարող են շոգենաւը օդը հանել», որի համար էլ շատ զգուշութեամբ են վերաբերւում եւ միշտ դժկամա-

կութեամբ էին խօսակցում նրանց հետ: Բայց երբ մտերմանում են, ծանօթանում յեղափոխականների կեանքի եւ վերջին պատմութեան հետ, երբ իմանում են որ նրանք հայրենասէրներ են եւ ազատութեան համար կռւողներ, այն ժամանակ իրենց վերաբերմունքն են փոխում ու աւելի յարգալից դիրք բռնում: Առանձնապէս մտերմանում է նաւային բարի եւ անւանի բժիշկ Մէլիէրը:

Մի քանի օրից յետոյ նրանք Մարսէյլ են հասնում, ուր եւ 17 օր մնալով, ենթարկւում են դիւանագիտութեան աւելի ծանր հարւածներին:

Բանկայի գրաւումն առաջ բերեց հասարակական որոշ խաւերում՝ հսկայական փոփոխութիւն դէպի յեղափոխութիւնը եւ այդ դէպքը մեծ գնահատութեան արժանացաւ ե՛ւ եւրոպական մամուլի կողմից:

Մինչև այդ մոռցւած և մահւան ճիրաններում խեղդւող հայութեան քաջարի որդիներն՝ իրենց սպարտական քաջութեամբ եկան ցոյց տալու թէ՝ իրենք էլ ընդունակ են զէնքով պաշտպանելու իրենց իրաւունքն ու արեամբ ձեռք բերելու ազատութիւնը:

Եւրոպական մամուլն իր ուշադրութիւնը դարձնում է այն հանգամանքին վրայ, որ Օտտոման Բանկը, որի մէջ միլիօններով դրամ կար, ոսկին և արծաթը տոպրակներով են եղել դարսւած, ո՛չ մի դէպքում չեն արժանացել հայրենատենչ երիտասարդների ուշադրութեան, որոնք տարւած էին վեհ գաղափարներով, իրենց հայրենիքի ազատութեան իղձերով: Յեռովութիւնն ուղղւած չի եղել յատկապէս

այդ հիմնարկութեան դէմ, այլ կրել է բացառապէս քաղաքական բնոյթ:

Երկրորդ կարեւոր հանգամանքը, որ այնքան համակրութեամբ չեշտւեցաւ այն է, որ Բանկի միջի ծառայողներից եւ ոչ մէկին վնաս չեն հասցրել, եւ որ ընդհակառակը բոլորի հետ վարուել են քաղցր եւ քաղաքավարի: Բոլոր բանտարկւած պաշտօնեաները վկայում են, որ իրենք յեղափոխականներին սկզբնական շրջանում ընդունել են իբրեւ յափշտակիչների, բայց յետոյ հասկանալով նրանց նպատակը, ծրագիրը՝ հանգիստ են մնացել եւ նոյն իսկ ապահովաբար սկսել են ընթրել, գինի եւ կօնեակ խմել:

Այս դէպքը մեծ ազդեցութիւն է ունեցել եւ Եւրոպայի հասարակական կարծիքի վրայ, որոնք համակրանքով վերաբերւեցին դէպի հայերն, իսկ անգլիական յուզւած մտքերն այն աստիճանի էին հասել, որ կառավարութիւնից պահանջում էին պատերազմ յայտարարել Տաճկաստանի դէմ: Մամուլը խոշոր ուշադրութիւն էր դարձնում եւ գրաւման մասնակցողների կրթութեան եւ դաստիարակութեան վրայ: «Գործի ղեկավարները, գրում է "Le Petit Parisien", *այնպիսի զարգացած մարդիկ են, ֆրանսերէնին տիրապետող, համալսարանական կրթութեամբ եւ վերին աստիճանի քաղաքավարի, որ ձեր կասկածը կը փարատւի՝ թէ իբր նրանք նպատակ են ունեցել դրամարկղին ձեռք տալու»:*

«Պետութիւնները, չեշտում է «Դէյլի-Նիւզ»ը, չեն կարող անտարբեր դրութեան մէջ մնալ: Անգլիական ոչ մի մինիստր չի զոհել մի մարդ կամ մի շիլինգ

Բ. Դրան պաշտպանութեան համար»։

«Այս արիւնահեղ կոտորածը, գրում է «Ֆրանկֆուրտեր Ցայտունկ»ը, առաջին անգամն է տեսնըւում Պօլսում, և այսպիսի ծանր պարագաներին Եւրոպայի լուրջ պարտականութիւնն է ամենաեռանդուն կերպով միջամտել՝ խաղաղութիւնը վերականգնելու համար»։

Մի ուրիշ Թղթակից, իր յօդուածների մէջ առանձնապէս շեշտում է «որ հայկական ուժանակները ո՛չ միայն դղրդեցին Պօլիսը, այլ եւ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը»։

Անգլիա զայրոյթի եւ բողոքի մարմնացումն էր դարձել։ Լօնտօնից մինչեւ յետին գիւղը բողոքի միտինգներ էին գումարում եւ ուժեղ կերպով քննադատութեան ենթարկում պետութեան քաղաքականութիւնը։ Մեծ Գլադստոնը, «Ազգերու Ազատարարը» իր հուժկու ձայնը բարձրացրեց հայերու ազատութեան համար։

«Ինչ որ պիտի պատմեմ ձեզ», գրում է «Էտուալ Բելժ» թերթում Ժիրոնտ նաւի առողջապահական բժիշկը, «անհաւատալի պիտի թւայ, սակայն ճիշտ իրողութիւն է։ Յեղափոխականները ներս խուժեցին Բանկան եւ 157 հոգի՝ ամէն ազգութեան պատկանող մարդկանց իրենց հետ փակեցին։ Մի՛ վախենաք, ըսաց շէֆը, մենք ձեզ չպիտի ձեռք տանք եւ ո՛չ էլ ձեր գանձարանին. չշարժւէք ձեր տեղից. մենք ունինք դինամիտ եւ չուտով ձեզ հետ օդը կը ցնդինք»։

Արդարեւ, նրանք գողեր չէին։ Մի սանտիմ էլ չի գողացւել։ Սեղանի վրայ կար մոռացւած մի քսակ,

որի մէջ կար 10,000 տաճկական լիրա եւ ահագին թիւով բանկային տոմսակներ: Ինքը, յեղափոխականների պարագլուխը վերցրեց այդ քսակը եւ տարաւ անձամբ, վերեւի յարկն ու դրաւ դիրեկտորի տրամադրութեան տակ: Շփոթութեան միջոցին գլխաւոր գանձարանը բաց էր մնացել: Դիրեկտոր Անթուան խնդրեց առաջնորդից, որ փակէ: Անմիջապէս կատարեց խնդիրը: Նրանց նպատակն էր 1) գրաւել Եւրոպայի ուշադրութիւնը Հայաստանի թշւառութիւնների վրայ, 2) սարսափեցնել սուլթանին յանկարծակի հարուածով եւ մի քանի զիջումներ ստանալ: Չեմ ուզում ընդարձակւել, միայն կ՚ուզեմ մի փաստ արձանագրել, որ մի բուռն կտրիճներ, օրը ցերեկով, լիակատար անձնազոհութեամբ, մայրաքաղաքի կենտրոնում գրաւեցին օսմանեան ամենակարեւոր հաստատութիւնը, 13 ժամ մնացին այնտեղ, առանց մի սանտիմի ձեռք տալու եւ ի վերջոյ թողեցին Բանկը՝ ամենապատւաբեր ու յաղթական կերպով: Եւ այդ հերոսները, այդ առաքեալները մեզ հետ էին վեց օր չարունակ: Մենք կարողացանք քննել ու գնահատել նրանց. սպաներ եւ ուրիշ պաշտօնեաներ՝ մենք բոլորս հիացած ենք նրանցից, պատւում ենք, սիրում ենք նրանց»:

Հասարակական կարծիքի այդ ուժեղ ճնշման տակ դիպլօմատիան էլ իր ընթացքը փոխեց, մտածեց բարենորոգումների ծրագրի մասին, վեց պետութիւնների գրահակիր նաւերը խարիսխ ձգեցին Պոլսոյ դիմաց, դեսպանները խիստ լեզու են բանեցնում եւ վճռում են նոյնիսկ չտօնել սուլթանի տարեդարձը: Երբ այդ լուրն առնում է Համիդը, Թէֆֆիկ

փաշայի միջոցով յայտնում է դեսպաններին, որ այդ ցոյցը կարող է վատ ազդել գործի վրայ, որին պատասխանել են որ վերջին օրերի դէպքից յետոյ սուգ էր հարկաւոր պահել եւ ոչ թէ տօնախմբութիւն կազմել:

Երբ մի կողմից եւրոպական մամուլը այսքան գովասանքով էր խօսում այդ մի բուռն հերոսների կատարած քայլի մասին՝ հայկական իրականութեան մէջ, հոգեւորականներ, հարուստներ եւ կուսակցական կրքից տարուածներ ամէն կերպ աշխատում էին նսեմացնել Բանկայի գրաւումը, իսկ Մարսէյլում հրատարակւող «Արմէնիա»ն աւելի առաջ գնալով՝ այդ քայլն համարում էր «ազգակործան եւ միայն պատճառ հանդիսացող ջարդերի»:

Այս է մեր տխուր իրականութիւնը, որի մէջ աշխատելու, գործելու համար մեծ կամք է պէտք եւ ջերմ հայրենասիրութիւն, որպէսզի կարողանային դիմագրաւել հարազատներից եկած հարուածներին:

Եւ նրանք, այդ տոկուն յեղափոխականները, ո՛չ մի ուշադրութիւն չդարձրին այդ անտեղի քննադատութիւններին, այլ աւելի եռանդուն կերպով շարունակեցին իրենց սկսած դժւարին և մեծ գործը:

ՍԱՄԱԹԻԱՑԻՆԵՐԻ ԿՌԻՒԸ

Բանկ Օտտոմանի գրաւման մի անբաժան մասն է կազմում Սամաթիոյ հերոսական դիմադրութիւնը: Դա օգոստոս 14-ի հսկայական ծրագրի մի օղակն էր, որ լայն շարժում պիտի առաջ բերէր հա-

սարակութեան մէջ: Բանկի գրաւման հետ միաժամանակ յարձակումներ պիտի տեղի ունենային Պօլսի զանազան թաղերում: Սամաթիա գիւղն էլ իր պատրաստութիւններն էր տեսել. առաջուց որոշուած էին որոշ դիրքեր, ապա ծրագրուած էր զօրանոցի վրայ յարձակւելու պատրաստութիւնը, որի պատճառով էլ կռիւը պիտի լինէր սոսկալի, միայն զօրքի և ոստիկանների հետ եւ այն էլ ուժանակներով: Ռումբերի գործածութեան րոպէն, բոլոր մասնակցողների ցանկութեան և հրճւանքի ժամանակը, որոշուած էր, եւ բոլորն էլ սրտատրոփ, կազմ եւ պատրաստ սպասում էին օգոստոս 14-ին, ըստ Թրքական ժամը 6ին, երբ արդէն Բանկ Օտտօմանը պիտի գրաււէր ու բոլոր թաղամասերում էլ յարձակումները պիտի սկսէին:

Սամաթիոյ մէջ առաւօտեան ինչ որ շշուկներ երեւան էին եկել, հասարակութեան որոշ մասը կանխօրօք փոխադրւում էր Ս. Ստէֆանօ, տիրում էր ջղային սպասողական դրութիւն եւ այդ բոլորն առիթ էին հանդիսանում կառավարութեան համար զգոյշ լինել եւ խուզարկու: Փողոցների անկիւններում պահակներ դրւում են, անց ու դարձ անողները խուզարկութեան ենթարկւում: Ժամի 2-ին տեղի է ունենում առաջին ձերբակալութիւնը: Այդ բոլոր խստութիւններն արդիւնք էին որոշ մատնութեան եւ այդ էր պատճառը, որ օգոստոս 14-ին, չորեքշաբթի օրը, ոստիկանութիւնը փնտռում էր Գնունուն եւ Արտաշէս Միսաքեանին: Առաւօտեան շատ շուտ կը շրջապատեն, ուժեղ զինւորական պահակներով, Գնունու տունը եւ կը պահանջեն անձնատուր լինել,

բայց Գնունուն այտեղ չեն գտնի, որովհետեւ նա-
խորդ օրւանից Միսաքեանններու տունն էր գնացած՝
վերջնական կարգադրութիւններ անելու համար:
Կատաղած այդ անյաջող փորձից, նրանք անմիջա-
պէս դիմում են Միսաքեանների տունը եւ ժամի
2½-ի 3-ի միջոցները ուժեղ շղթաներով շրջապա-
տում են տղաներին:

Ոստիկանները փնտռում են Գնունուն եւ միա-
ժամանակ պահանջում, որ տան տիրոջ որդին, Ար-
տաշէսը, զօրանոց ներկայանայ, ուր իրեն պահան-
ջում են: Րոպէն վճռական էր եւ ճակատագրական:
Բոլոր մասնակցողներն էլ շրջապատուած են — անձ-
նատուր լինելն անպատւաբեր է իրենց համար, իսկ
չուտով կռւի դիմելն էլ վնասակար, որովհետեւ կա-
րող էր վտանգել կենտրոնական գործը եւ կառավա-
րութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել: Տունը պաշա-
րող ոստիկանների եւ Գնունու միջեւ սկսւում են բա-
նակցութիւնները: Կառավարութեան թեթեւամիտ
պաշտօնեաները պահանջ են դնում, որ բոլորն էլ
անձնատուր լինին: Ապա առաջարկում Արտաշէսին
թողնել՝ զօրանոց գնալու համար:

Գնունին տան վերեւի յարկից (թարասէն) իր
գլուխը դուրս հանելով պատասխանում է թէ՝ այժմ
չեն կարող ո՛չ անձնատուր լինել եւ ո՛չ էլ Արտաշէ-
սին յանձնել, աւելի լաւ կը լինէր որ երեկոյեան ժա-
մի 6-ին գային, երբ եւ իրենց բոլոր պահանջներին
բաւարարութիւն կը տրւի:

Ծիշդ ժամի 6-ը մի խորհրդաւորութիւն էր յե-
ղափոխականների, իսկ անհասկանալի՝ ոստիկան-
ների համար:

Այսպէս թէ այնպէս պէտք էր լուր տալ Կ. Կօմիտէին, որպէսզի ընդհանուր ծրագիրը փոքր անըզգուշութեամբ չխանգարուի։ Դիմացի տան մէջ գտնուող ընկերներից մէկն անմիջապէս կարողանում է իմանալ տղաների վճռականութիւնը և այն, որ որոշել են կեանքերը թանկ ծախել, իսկոյն շտապում է քաղաք, յայտնում է միւս ընկերներին այդ լուրը, հաստատապէս համոզւում է որ գործերն ընթանում են յաջող, որ տղաները որոշեալ կարգապահութեամբ ու մեծ անհամբերութեամբ սպասում են յարձակման րոպէին եւ որ ամէն ինչ ապահով է։ Մինչեւ սուրհանդակի վերադարձը, Սամաթիոյ տների դռները գոցուած էին, վարժարանն էլ կասկածի տակ էր դրուած եւ անկարելի էր մի կերպով քաղաքի գործերի մասին հաղորդել պաշարուած ընկերներին։ Սրանք ամէն միջոց գործ էին դնում, ձգձգում էին բանակցութիւնները եւ աշխատում էին մի քանի ժամ էլ ուշացնել կռիւը, որպէսզի որոշեալ ժամանակը գայ։

Ժամի 6½-ն է։ Լսւում է միաժամանակ ռումբերի որոտումը։ Իրարու յետեւից, զանազան տներից կրակ են տեղում տղաները զօրքի վրայ։ Փողոցներու խռնւած թիւրք զինւորներն էլ անխնայ գնդակներ են տեղացնում, մասնաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով Միսաքեանների տան վրայ։ Այս պատմական տնից, ըստ տեղեկութիւնների, առաջին ռումբը նետում է տարիքաւոր մի հայ կին, որ իր յանդգնութեամբ ցոյց է տալիս թշնամուն, որ հայուհին էլ կարող է կռուել. իսկ հայ երիտասարդների համար այդ մեծ քաջալերական էր, որից յետոյ Նը-

րանք առիւծի պէս են դիմադրում: Փոխադարձ ուժեղ յարձակում է տեղի ունենում, որի ընթացքում զինուորները ստիպւած են լինում յետ նահանջել, ուժանակների մահատարած սարսափի տակ: Մինչ այդ յեղափոխականներից մի քանի հոգի յարձակում են գործում զօրանոցի վրայ եւ կրակ բաց անում՝ պահապաններին չփոթի մէջ ձգելով:

Ժամի 12–ին կռիւը դադարում է: Երկու կողմերի համար մի տեսակ զինադադար էր այդ, երբ եւ նոր յարձակման համար պատրաստութիւններ էին տեսնւում: Յեղափոխականների տրամադրութիւնը չատ բարձր էր եւ նրանք ծիծաղելով էին պատմում Թիւրք զինւորների փախուստի մասին եւ խնդրում էին դրացիներից՝ միայն փամփուշտ հասցնել: Ժամի 4–ին կռիւը նորից է պայթում: Շատ չուտով, սակայն, զինւորները յետ են նահանջում, տեղի տալով տկանների նետած մի քանի ռումբերի աւերիչ ազդեցութեան: Ժամի 7–ի մօտերը երկու կողմերից էլ կատաղիօրէն վերսկսւում է հրացանաձգութիւնը:

Զօրքը խիտ չարքերով չրջապատել էր դպրոցը: Տղաները կռւում էին քաջաբար: Թշնամին զինւած էր եւ կացիններով, որոնցով նրանք կարողանում էին դուռը կոտրել եւ ներս խուժել: Առաջին զոհն է լինում Սողոմոնը, որին սպանելով՝ տներից բռնած դուրս են քաշում: Ապա երկար սրոնումներ կատարելով դատարկ սենեակների մէջ՝ ոչ ոքի չեն գտնի, որովհետեւ կռւողներից երկու հոգի պատուհանից փողոց են ցատկում: Դրանցից մէկն սպանւում է տեղն ու տեղը, իսկ միւսը կարողանում է հրաչքով ազատւել: Դպրոցի դիմադրութիւնն էր այդ,

ուր երեք հոգով կարողանում են կուել քաջաբար եւ մեծ վնաս հասցնել Թիւրք զինուորներին:

Մինչ այդ՝ Միսաքեանների տան մէջ տեղի էր ունենում մի հերոսական դիմադրութիւն: Տան մէջ կային վեց հոգի՝ Գնունին, Սուրէնը, Միսաքեան երկու եղբայրները, վերջիններիս անվախ մայրը եւ հայդուկ Հայկ Արապեանը: Սրանցից Գնունին եւ Արտաշէսը պաշտպանում էին տունը՝ փողոցի կողմից, իսկ Սուրէնն ու Հայկը՝ պարտէզի կողմից:

Վճռել էին խնայողաբար վարուել ռազմամթերքի հետ եւ ամէն կերպ աշխատել մի քանի ժամ աւելի կուել: Բոլորն էլ զգում էին իրենց մօտալուտ մահը եւ այդ պատճառով էլ՝ աւելի ուժ եւ կորով ստանում: Վերջին տաք համբոյրներն էին տալիս, փոխադարձաբար ոգեւորում, ճառեր արտասանում: Գնունին սկսում էր, Սուրէնն էր վերջացնում եւ այսպէս գաղափարապէս տարւած նրանք պատրաստւում էին կատաղի կռիւ մղելու:

— Ուրեմն մեռնինք, եղբայրներ, վերջացնում է իր ուղերձը Սուրէնը, և սկսւում է անհաւասար կռիւը: Խորին մթութիւն է: Լսւում է հրացանների եւ ռումբերի որոտը, հեռուից առաջ են շարժւում պետական զինուորներ՝ պատերազմական փող փչելով:

Արշալոյսը կամաց-կամաց բացւում է. Նոր լոյսի հետ միասին սկսւում է եւ կուի նոր Թափ: Զօրքերի Թիւն աւելի ստւարանում է, նրանք ամուր եւ խիտ շարքերով առաջ են անցնում իրենց վայրենի հարա–հրոցով: Ռումբերը մեծ աւերմունք են գործում: Թշնամին արդէն մօտեցել է տան դռանը, որն անմիջապէս կոտրւում է ու խուժանը ներս վա–

զում: Երեք հոգի սպանւում են: Գնունին եւ Սուրէնը դեռ դիմադրում են, որոնց գնդակները մի քանի աւելորդ թշնամիներ էլ գլորում են: Վերջին երկուսը, տեսնելով որ շարունակելն անկարելի է եւ որ իրենք կենդանի պիտի թշնամու ձեռքն ընկնեն, վճռում են վերջ տալ իրենց կեանքին եւ իրենց հերոսական մահով ցոյց տալ թշնամուն յեղափոխականի կամքն ու բարոյական ուժը:

Սկսւում են ձերբակալութիւնները: Ամենից առաջ դուրս են քաշում Միսաքեանների մօրն ու հիւանդ քրոջը: Տիրում է մահասարսուռ լռութիւն ամբողջ գիւղում: Տասն եւ ութ ժամ անընդհատ կռուելուց յետոյ ընկնում են այդ հերոսները, մաքրելով հայ ճակատից այն արատը, որ իբրեւ «հայը կռուել չգիտէ»:

ՎԱՆԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՌԻՒԸ

Սասդէստին փաշան, Վասպուրականի կոտորածների հեղինակը, որ սուլթանի կողմից նշանակւած էր Հայաստանում բարենորոգումներ մտցնող յանձնախմբի անդամ, սկսել էր նորից իր բռնութիւնները:

Պետօի, Մարտիկի եւ Աւետիսեանի խմբերից յետոյ, որոնք նահատակւեցին դէպի Պարսկաստան տանող ճանապարհների վրայ, ժողովուրդը մեծ յուսահատութեան մէջ էր: Նրան թւում էր թէ՝ յեղափոխականները չքացել են, որ նրանք լքել են գործը եւ որ ժողովրդի օգնութեան գործը ղեկավարողներ չկան:

Այդ բոլոր յոռի տրամադրութիւններին իբր պատասխան Վան են մտնում Վարդանի և Վազգէնի հայդուկային խմբերը: Օրը ցերեկով կատարում են տերորական գործողութիւն, ուղղուած լրտեսների դէմ, որոնք ահ ու սարսափ են ազդում կառավարական պաշտօնեաներին, որոնք կարծում էին թէ՝ յեղափոխականներ այլ եւս չկան:

Ժողովրդի մի մասը, գիտակից եւ անկեղծ, ոգեւորութեամբ է ընդունում հայդուկներին, իսկ դաւաճանների մի խմբակ, կառավարութեան ձեռքին գործիք դարձած, Վանում գտնուած յեղափոխականների մասին յայտնում է Շաքիր փաշային:

Շաքիրը յայտարարութիւններ է կպցնում պատերից՝ պահանջելով, որ ժողովուրդն իր ձեռքով յանձնէ երկրի հանգստութիւնը խանգարող վտանգաւոր տարրերին, իսկ առաջնորդին էլ սաստում է, որ եթէ չյանձնեն խռովարարներին՝ կոտորած տեղի կ՚ունենայ: Բնակչութիւնն ահ ու մահուան երկիւղի մէջ է: Բարդուղիմէոսի կուսակից Արսէն վարդապետը եկեղեցու բեմից քարոզներ է խօսում ժողովրդին՝ օգնել կառավարութեան եւ հասարակութիւնն «ազատել» առաջիկայ աղէտից:

Ընդհանուր մթնոլորտի ճնշիչ տպաւորութեան տակ ժողովուրդն հեռու է փախչում հայդուկներից, երես է դարձնում նրանցից եւ կտրականապէս մերժում է տեղաւորել նրանց՝ իրենց տներում: Շատ դէպքերում Վարդանն ստիպուած է եղել յարմար դիրքեր ունեցող տները բռնի գրաւել, դատարկել տալ եւ յատկացնել հայդուկներին: Դէպքեր են եղել, որ շատ տնատէրեր այդ մասին յայտնել են կա-

ռավարութեան եւ նրա օժանդակութիւնը խնդրել։

Սեպտեմբեր 10–ն է։ Խմբերից մէկը՝ Բուլղարացու առաջնորդութեամբ գտնւում է Արաշունց թաղում։ Զօրքերը շրջապատել են տունն ու պահանջում են անձնատուր լինել։ Հայդուկները պատասխանում են համազարկով։ Սկսւում է կատաղի կռիւը երկուստեք։ Տղաները կռւում են հերոսաբար։ Նրանք գիտեն որ ազատւելը դժւար է եւ որ իրենք վճռել են պատժել թշնամուն։ Ասկեարներն անկարող են լինում յաղթել եւ մի քայլ անգամ առաջ չեն շարժւում, որից ստիպւած որոշում են տունը կրակ տալ։ Մինչ հակառակորդը պատրաստութիւններ է տեսնում՝ դիրքն այրելու, յեղափոխականները վճռում են մի կողմից կռւել՝ թշնամուն զբաղեցնելու համար, իսկ միւս կողմից էլ՝ պատը ծակել խուսափելու ապագայ վտանգից։ Տղաներին իրենց փորձն յաջողւում է, իսկ զօրքի հրամանատարը կարծում է թէ՝ ֆիդայիներն այրւեցին կրակի մէջ։

Նոյն երեկոյեան, սրիկայ հայերի մի խումբ դիմում է Վարդանին, պահանջելով թողնել քաղաքը։ Վազգէնն ու Վարդանը, չնայած տիֆով բռնւած են լինում, կարճ խորհրդակցութիւնից յետոյ վճռում են մի օր եւս մնալ քաղաքում, ապա թողնել հեռանալ։ Նրանց մի օր մնալը բողոքի արտայայտութիւն պիտի լինէր եւ միաժամանակ զգացնել պիտի տար կառավարութեան, որ անհատ յեղափոխականներին կարող է ոչնչացնել, բայց յեղափոխութիւնը՝ երբեք։

Երկրորդ օրւայ կռւի համար խմբերը տենդագին աշխատանքի մէջ են, ամրացնում են իրենց դիր–

քերն եւ առաջուց պայմանաւորւում՝ թէ գիշերը, կռուից յետոյ, ուր պիտի հանդիպեն իրար։

Թւով 52 Դաշնակցական մարտիկները երեք մասի բաժանւում են, որոնցից մէկն ամրանում է Կալալենց տան մէջ, երկրորդը՝ Կար Էմէնց եւ երրորդը՝ Փախչանենց տնում։

Սեպտեմբեր 11-ն է։ Լոյսը բացւելուն պէս հայկական Թաղում մեծ իրարանցում է տիրում։ Կառավարութիւնն էլ նախապատրաստութիւնների մէջ է։ Հայերի մի խումբ նորից դիմում է կատարում Վարդանին՝ անձնատուր լինել, բայց կտրուկ մերժում է ստանում։ Ռուսական հիւպատոսն էլ միջամըտում է գործին, իր ղավազի միջոցով փափաք յայտնելով անձամբ տեսնւել յեղափոխականների հրամանատարի հետ, բայց մերժւում է։ Այն ժամանակ ռուս հիւպատոսն հետեւեալ պաշտօնական գըրութիւնն է ուղարկում.— «Պարոնայք, Տաքիր փաշան առաջարկում է ձեզ՝ անձնատուր լինել և խոստանում է կեանք պարգեւել ձեզ։ Նա ձեզ վրայ պիտի նայի իբրեւ ժողովրդի միջից խռովարարների, եւ ես, ռուսաց հզօր պետութեան հիւպատոս, երաշխաւորում են Տաքիր փաշայի ասածները։ Այս, ինչ որ գրում եմ, կարող եմ ձեր երեւելիներից մէկի հետ անձամբ տեսնւել եւ խօսել։ Երբէք մտքերնիցդ չհանէք, որ ձեր այդ վարմունքը շատ անյաջող եւ վնասակար հետեւանքներ պիտի ունենայ թէ՛ ձեզ եւ թէ՛ Վասպուրականի ժողովրդի համար (ստորագըրութիւն եւ կնիք)»։

Յեղափոխականներն այդ առաջարկն էլ են մերժում, հաւատ չընծայելով դիւանագիտութեան

ներկայացուցիչների խոստումներին: Կառավարութիւնը, մի բուռն հայերի այդ յանդգնութիւնը տեսնելով, կատաղում է եւ հետեւակ ու թնդանօթաձիգ զինուորներով լցնում է Այգեստանն ու պաշարում դիրքերը: Առանձին շտապողականութեամբ պաշտօնեաները տների մէջ թէ տանիքների վրայ դիրքեր են պատրաստում, ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք են տեղափոխում եւ մինչ նրանք նախապատրաստական աշխատանքներն են տեսնում, հայդուկների դիրքից առաջին ուժեղ համազարկն է լըսւում ու պայթում է մի կատաղի կռիւ: Մի խումբ հայրենասէրների դէմ կառավարութիւնը դուրս էր եկել զինուորներով, կրուպի թնդանօթներով եւ այդ բոլորը բաւական չէր, թնդանօթների նշանը տալիս էր անգլիական կառավարութեան ներկայացուցիչը, հիւպատոս Վիլիամսը, որին Պետօն իրաւամբ ոստիկան *անունն էր տուել:*

Գնդակների տարափը տեղում է տղաների գըլխին, որոնք ամէն կերպ, չտեսնուած խիզախութեամբ աշխատում են յետ մղել թշնամուն: Դրութիւնը քանի գնում վատթարանում է. զօրքերին հրաման է տրուած գրոհով գրաւել դիրքերը և այդ էր պատճառը, որ նրանք մի քանի անգամ յուսահատ փորձեր են անում՝ խիտ շարքերով առաջ անցնելու, բայց բազմաթիւ զոհեր տալով՝ ստիպուած են լինում յետ քաշուել եւ պատրաստուել աւելի ուժեղ եւ կատաղի յարձակողականի համար:

Թնդանօթներն իրենց որոշ աշխատանքն են կատարում՝ աւերելով եւ հիմնայատակ քանդելով բազմաթիւ տներ: Նրանց բերանները միշտ ուղղուած են

լինում հայդուկների դիրքերին, որտեղից յուսահատական եւ անհաւասար կռիւ են մղում: Մի քանի ժամ տեւող այդ սոսկալի դիմադրութիւնը ստիպում է կառավարութեան այլ եւս յարձակումներ չկատարել, այլ հեռուից թնդանօթի հարուածներ ուղղել այն սենեակին, ուր կենտրոնացած են հայդուկները:

Բոպէն վճռական է: Խմբապետի հրամանով տղաներից երեք հոգի թոնրան շամփուրներով եւ բահով անցք են բաց անում հարեւան տան պատից: Անցքը մտնելու առաջին փորձը կատարում է կարճկանցի Գրիգորը, զոհ գնալով թշնամու գնդակին: Այն ժամանակ անցքի մակարդակն աւելի ցածրացնում են և մէկը միւսի յետեւից դուրս են գալիս ապահովաբար:

Զօրքը կատաղել է: Նկատելով եւ զգալով զինուորների անճարակութիւնը, հրամանատարը պատուիրում է վերջին յարձակումն էլ գործել, եւ ահա բոլորն էլ «արշ» գոռալով առաջ են նետւում, կոտրատում դռները, կատաղաբար ներս վազում սենեակները՝ սրախողխող անելու խռովարարներին, երբ տեսնում են որ բոլորն էլ խոյս են տուել: Հայդուկները կարողանում են օգտուել հանգամանքից, խոյս տալ եւ դէպի գաւառները գնալ:

Վանայ այս երկրորդ կռիւն էլ ունենում է իր քաղաքական եւ բարոյական ազդեցութիւնը: Եւրոպական թերթերը նորից զբաղւում են Հայկական Հարցով, յիշեցնում են պետութիւններին իրենց խոստումներն ու պարտականութիւնները, չեշտելով որ հայերի մէջ յեղափոխական շարժման առաջն առնել

անկարելի է, մինչեւ որ վերջ չտրւի հայերի վերաբերմամբ կատարւած անիրաւութիւններին։

«Բերլիներ Տագեբլատ»-ին հեռագրում են. «Վանում մեծ խռովութիւններ են տեղի ունեցել. ահագին թւով զինւած հայեր (ըստ լուրի 6,000) յարձակւել են թրքական բերդապահ զօրքի վրայ եւ ծանըր կորուստ են պատճառել նրան։ Վալին հեռագըրով մեծ թւով զօրք է պահանջել՝ ապստամբութիւնը ճնշելու համար»։

Չնայած լուրերը չափազանցրւած են, բայց այդ նշան է, որ 52 զինւած հայդուկներն էլ՝ իրենց դիմադրութեամբ կարող են որոշ ազդեցութիւն թողնել։

ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ԿՌԻՒ ՀԱՅՈՑ-ՁՈՐՈՒՄ

Վանի երկրորդ կռւից յետոյ հայդուկները բաժանւում են խմբերի, որպէսզի աւելի դիւրութեամբ կարողանան հետք կորցնել։ Զանազան ուղղութիւններով գնացող խմբերը պէտք է հանդիպէին իրար Հայոց-Ձորի Կէմ գիւղի սարում։ Իւրաքանչիւր խմբակ իրեն առաջնորդ ունէր։ Ճանապարհին, խորին մթութեան ժամանակ, խմբերից մէկը դժւարութիւնների հանդիպում է եւ թշնամու հետ մի քանի ընդհարում ունենում։

Երբ նրանք լուռ ու մունջ քայլելով, դէպի Ս. Խաչ վանքը տանող ճանապարհով առաջ են ընթանում, յանկարծ դիմացի բլրի վրայ ինչ որ սեւ ստւերներ են երեւում։ Տղաներից մէկն առանց հրամանի եւ խորհրդի, հրացանն արձակում է, որից յետոյ

խումբն էլ ստիպուած է լինում համազարկ տալ, որպէսզի թշնամուն գնդակահար անելով՝ հնարաւորութիւն չտան հաւարի կանչելու: Չնայած խմբի արած քայլը տակտիկական մի սխալ էր, բայց եւ այնպէս ստիպուած էին դիմադրելու եւ վերացնելու իւրաքանչիւր մի խոչընդոտ:

Կարճ խորհրդակցութիւնից յետոյ, խումբը վճռում է նոյն ճանապարհը չշարունակել, համարելով բաւականաչափ աննպաստ եւ վտանգաւոր, որովհետեւ քիւրդերն արդէն տեղեկացած կը լինին «հայ ղաչաղների» երեւալու մասին: Նրանք փոխանակ հարաւ-արեւմուտք գնալու, ծռում են արեւելք՝ մի գիշեր Նոր-Գեղի դիմաց անցկացնելու:

Ամբողջ օրը տղաներն առանց հացի եւ ջրի են մնում, անհաց — որովհետեւ քաղաքից չէին կարողացել վերցնել իրենց հետ, եւ անջուր — որովհետեւ շրջակայ ձորերում անհամար քրդեր էին վխտում, որոնց երեւալը՝ կռուի նախադուռն էր հաշւում: Մի քանի պահապաններ նշանակելով, տղաներն աշխատում են քնանալ, քաղցը մոռացութեան տալու համար, բայց երկնքից տեղացող անձրեւի մանր կաթիլները այս անգամ խոչընդոտ են հանդիսանում: Ինչպէս էլ լինէր, պէտք էր ճանապարհը շարունակել եւ Կէմալ սարը հասնել՝ միւս տղաներին միանալու համար:

Սոված, յոգնած, տեղատարափ անձրեւի տակ, ցեխի կտորները ոտներին կպած՝ նրանք անկարող էին քալել. արագ գնալը դժուար էր, ծանր գնալը՝ վտանգաւոր, եւ ահա նրանք, օգտուելով Կէմ գիւղի մօտիկութիւնից վճռում են մտնել մի մարագ և քիչ

հանգստանալուց յետոյ ճանապարհ ընկնել:

Առաջին ընտրած մարագը բաւականին անյարմար լինելով, նրանք անցնում են մի ուրիշը, որի միջի ղարմանը յետ-յետ տանելով՝ պառկում են քընանալու:

Սեպտեմբերի 14-ն էր: Լուսաբացին քիչ էր մընացել, երբ մի հայ կին մարագը մտնելով տեսնում է զինւած հայերին ու աղերսագին թախանձում. «Ամա՛ն, դուրս եկէք, ես ձեր բաղդ, տունս կը քանդէք»:

Հայդուկներն աշխատում են նրան հանգստացընել, բայց չի լինում, որից եւ ստիպւած յայտնում են, որ սոված են, եւ անհրաժեշտ է, որ ստանան ուտելու հաց եւ պաշար իրենց՝ հայդուկների հաշւին, երբ եւ կարող կը լինին հեռանալ: Քիչ յետոյ կինը ներս է մտնում 9 հաց բերելով: Երկու օր սոված մնացած 22 հայդուկին 9 հացն ի՞նչ անէր, այն էլ միայն չոր հաց:

Հազիւ նրանք նստել էին հացը բաժանելու, երբ մի գիւղացի ներս է մտնում յայտնելով, որ մատնըւած են, որ կառավարութիւնն իրենց տեղը գիտէ, եւայլն: Տղաները չեն հաւատում, հանգիստ նստած են իրենց տեղերը, միաժամանակ չմոռանալով մի պահապան նշանակել՝ մարագի չորս կողմին հսկելու: Դեռ հազիւ էր պահապան զինւորը տեղից շարժւել, երբ մի կարմիր ֆէսաւոր գլուխը ներս է մտցընու մեւ փախչում. «բուրդա տըրլար» գոչելով:

Տղաները բնազդմամբ վեր են թռչում իրենց տեղերից, հրացաններն առնում, երբ եւ լսւում է խմբապետի խրոխտ հրամանը. «Տղե՛րք, ել-

նենք» : Բոլորի հրացաններն էլ որոտում են, իսկ իրենք էլ դէպի դուռը վազում : Ամենից առաջ դուրս թռնողն է լինում ղարաբաղցի Խէչօն, որը եւ թըշնամու գնդակին զոհ է գնում : Նա ընկնում է ձեռքը կրծքին դրած, անշարժ եւ արիւնլւայ : «Խէչօն ընկաւ» լինում է բոլորի հառաչանքն ու սոսկալի կռւի նշանաբանը : Կատաղի յարձակումով դուրս են թըռչում հայդուկները կայծակի արագութեամբ աջ ու ձախ համազարկեր են տալիս, եւ շփոթեցնելով թըշնամուն, կռւելով ցած են իջնում դէպի Անդղ (Խօլաբ) գետի կամուրջը :

Յիսունի չափ զինուորներ դիրք էին բռնել մարագի չորս կողմը եւ սպասում էին «ղաչախների» դուրս ելնելուն, բայց շւարած նրանց անվախութիւնից եւ անփութութիւնից, չեն կարողանում ոչ ոքի վնասել :

Մի քիչ հեռաւորութեան վրայ մերոնք դիրք են բռնում կրակելու թիկունքից, երբ յանկարծ նկատում են, որ մարագից ելել են միայն ընկերների մի մասը : Ի՞նչ անել : Այդ նոյն ժամանակ կառավարութեան զինուորներից մի մասն շտապում է կամուրջը գրաւելու, որով տղաների դրութիւնն աւելի վըտանգաւոր կը դառնար. ուստի առանց երկար խորհելու գրաւում են կամուրջը՝ միաժամանակ կռիւ մղելով հակառակորդների դէմ : Պէտք էր շարունակել դիմադրութիւնը մինչեւ միւս տղաներն էլ ելնէին և ապա միացած ուժով աշխատէին յետ մղել սուլթանի ծառաներին :

Կամուրջի յետեւի մասում, դաշտի մէջ մի բլուր կայ, որ ուղիղ նայում է թէ՛ գիւղին եւ թէ՛ հայդուկ-

ների թիկունքին։ Ջիաւոր քրդերն շտապում են այդ դիրքը գրաւելու, որից յետոյ շրջապատած կը լինէին Փիդայիներին՝ ամէն կողմից։ Ազատւած խումբըն առաջ վազելով բարձրանում է բլուրը՝ յետ մղելով քրդերին։ Բոլոր տղաներն էլ ոգեւորւած են, մոռանում են քաղցն ու յոգնածութիւնը. Նրանց մտահոգութեան միակ առարկան մարագում մնացած ընկերներն են։

Ոստանի եւ շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ ձիաւոր եւ հետեւակ քրդեր իսկոյն հաւարի են գալիս եւ շրջապատում բլուրը, գրաւելով Ղզլ-Դաղի բոլոր քարերը, դիրքի հարաւ-արեւելեան եւ արեւմտեան ձորերը։ Խմբի միւս մասը մարագում պաշարւած է մնում։ Կամրջի վրայի թիւրք զինւորներն էլ յետ դառնալով միանում են իրենց ընկերներին ու սկսւում է միահամուռ յարձակում՝ պաշարւածների վրայ։ Րոպէն վճռական էր, և պէտք էր մի ելք գտնել ազատւելու համար, եւ ահա նրանք, դռնից ելնելը վտանգաւոր համարելով, վճռում են պատը ծակել եւ այնտեղից դուրս թռչել դէպի կամուրջը։

Այդ նրանց փառաւորապէս յաջողւում է եւ արդէն մօսինների ձայնն իմաց է տալիս ընկերներին, որ մարագի տղաները ողջ եւ առողջ են։ Քիչ յետոյ նրանք արդէն կամուրջի վրայ են եւ շտապում են դէպի բլուրը։ Առանց իմանալու թէ ո՞ւր են ընկերները, նրանք շարժւում են դէպի քրդերը, որոնք արդէն շրջապատել էին բլուրը։ Պէտք էր մի կերպ իմաց տալ, որ ճանապարհը փոխէին, այլապէս առանց բացառութեան, բոլորն էլ զոհ կ'երթային։

Բլուրի վրայ գտնւողներն սկսում են բարձր ձայ-

նով կանչել, սուլել, եւ երբ այդ էլ չի օգնում, մի քանի անվախներ դիրքից ելնում են, աւելի մօտենում վտանգուածներին ու տապրակներն են ցոյց տալիս: Նրանք նկատում են այդ եւ ճանաչում: Իմանում են իրենց ընկերների տեղը, շտապում այդ ուղղութեամբ, անդադար կրակ մղելով թշնամիների դէմ: Բլրի վրայից էլ տղաներն յետ էին մղում քըրդերին՝ պաշտպանելով իրենց ընկերների ճանապարհը: Քիչ յետոյ նրանք «ուռա»ներով իրար են հանդիպում. դիրքերի վրայ այժմ 20 կռուող կար:

Թիւրք զինուորները, միացած քրդերին, աշխատում են բլուրը գրաւել, բայց 2500 ոտի վրայ ձըգող մօսինների գնդակները յետ են մղում նրանց: Կռիւն արդէն սաստկանում է: Մութն արդէն վրայ է հասնում եւ թշնամին, ըստ սովորութեան, աշխատում է իր վերջին ճիգը թափել: Այս անգամ էլ նըրանց չի յաջողւում առաջ շարժուել:

Չորս կողմը տիրում է լռութիւնը: 8½ ժամ անընդհատ կռիւը յոգնեցրել էր տղաներին բայց յուսահատեցնել՝ երբէ՛ք: Նրանք վճռում են խուսափել այս տեղից եւ այդ պատճառով էլ կամաց-կամաց իջնում են ձորը, նստում մի առւակի մօտ, իրենց ծարաւն յագեցնում ու որոշում բարձրանալ Արտօս, այնտեղից էլ Շատախ անցնելու:

Մինչ տղաները խորհրդակցում էին իրենց ապագայ անելիքների մասին, յանկարծ մօտիկուց ձիաների տրոփիւն է լսւում: Ձիաւորները գալիս էին դէպի յեղափոխականները. այլեւս սպասելու ժամանակ չէր, պէտք էր համազարկով վերջ տալ եւ այդ վտանգին:

Գիշերային մթութեան մէջ լսւում են գնդակների սուլոցը։ Թշնամին իր հերթին համազարկ է տալիս, որից ղարաբաղցի Նիկօլան, որ առաջ Հնչակեան կուսակցութեան էր պատկանում, զոհ է գընում։

— «Տղե՛րք ջան, ես ընկայ, կեցցէ Հայաստան», կանչում է նա խզւած ձայնով եւ ընդմիշտ լռում։

Ձիաւորները չեն կարողանում յառաջանալ։ Նրանք արդէն ընկել էին՝ հայդուկների գնդակներից։ Այս դէպքից յետոյ խումբն անմիջապէս շարժւում է դէպի Արտօսի գագաթը, ուր աւելի ապահով էր, եւ որտեղ կարելի էր մտածել յետագայ անելիքների մասին։

Խղճալի էր տղաների դրութիւնը. երրորդ օրն էր հացի երես չէին տեսել. Կէմի 9 հացն էլ մնացել էր մարագում։ Նրանք փորձում են գարու հասկեր մաքրել և ուտել, բայց անյաջող է անցնում այդ փորձը և ստիպւած են լինում ստամոքսները լցնել՝ սինձ եւ աւելուկի թեւեր ուտելով։ Հետեւեալ գիշերը նրանք հասնում են մի հայաբնակ գիւղ, ուր մի քանի գարի հացով իրենց քաղցն են յագեցնում։

Մի քանի օրից յետոյ նրանց մօտ սուրհանդակ է գալիս՝ Վարդանի զինւորներից մէկը՝ Նախօն։ Խումբը վերադառնում է նորից Վարագ, մարդ է ուղարկում Վան, որտեղից բաւականաչափ թւով ատնամաններ եւ հաց են բերում, որոնցով պարէնաւորւում են տղաներն ու ճանապարհ ընկնում դէպի սահմանագլուխ։ Երկու օրից յետոյ նրանք հասնում են Ախոռկայ լեռները, ուր եւ ունենում են մի այլ ընդհարում։

ԱԽՈՌԿԱՅ ԿՌԻՒԸ

Վանից նոր ընկերներ աւելանում են խմբին, եւ այժմ 31 հոգով ճանապարհ ընկնում շատ արագ, որպէսզի կարողանան ցերեկուայ դիրքին հասնել: Ախոռկայ լեռների մէջ, առաւօտեան լուսաբացին մօտ, առաջապահներին մի քիւրդ է պատահում, որն հետաքրքրւում է այդ զինուած մարդկանցով եւ պատասխան է ստանում որ «ասկեար» են: Հայդուկների այդ պատասխանը բաւականաչափ անուժ էր քրդին համոզելու եւ միայն յետոյ են զգում իրենց սխալը, որ պէտք էր ոչնչացնէին այդ մէկին, որը կարող էր հաւարի կանչել շրջակայ քիւրդ ցեղերին:

Տղաներն սկսում են աւելի արագ քայլել եւ ճանապարհը չեղել: Շուտով նրանք Ախոռւկայ լերան ստորոտումն են եւ որոշած են գագաթը բարձրանալ, երբ ուղեցոյցն յայտնում է որ այս վայրն ապահով է, մարդկային երթեւեկութիւն շատ քիչ է լինում և ուր կարելի է քիչ շունչ առնել: Հանգըստութեան կարօտ եւ 15 օր տաժանելի թափառումներ կատարող խումբը լսում է վալադին, բարձրանում է մի քիչ աւելի վերեւի մասը, մտնում է քարանձաւն ու աշխատում է թրջուած լաթերը չորացընել:

Երկու ժամից յետոյ նրանք ձոր են իջնում, կըրակ են վառում՝ տաքանալու համար: Խմբի մտադըրութիւնն այն էր, որ գիշերն այդ սարերի լանջերին անցկացնեն, որի համար էլ մի քանի ընկերներ են ուղարկում այրեր և խոռոչներ գտնելու, որ-

պէս բնակավայրեր:

Մինչ նրանք այսպիսի պատրաստութեան մէջ են լինում, յանկարծ «հօ՛յ, հօ՛յ» խառն ի խուռն աղաղակներ են լսւում: Ձիաւոր զինւորները սփռւել էին դիմացի սարերի վրայ: Լաւ էր որ նրանք աղմուկ հանելով են բարձրացել, այլապէս կարող էին շրջապատել հայդուկներին՝ ձորի մէջ եւ բոլորին էլ կոտորել: Երբ այդ ձայները լսում են բոլոր տղաները, իսկոյն վեր են թռնում տեղերից, պատրաստութիւն են տեսնում դիրքեր գրաւելու, առաջուց մի քանի մասի բաժանւելով: Նոյն ժամանակ անձրեւն սկսում է տեղալ, եւ չնայած բնական այդ արգելքին, մերոնց յաջողւում է դիմացի լերան գլխին չորս դիրք բռնել՝ ուղիղ թշնամիների դէմ:

Սկսւում է կատաղի կռիւը: Երկու կողմի հրացաններն էլ որոտում են եւ դղրդեցնում սարեր ու ձորեր: Գնդակները շատ անգամ զարնւում են ապառաժներին, ահարկու ձայներ հանելով: Կատարեալ կռիւ է, որի երաժշտութեան ներքոյ յեղափոխականներն աւելի ոգեւորւած եւ հսկայ թափով պատասխանում են թշնամիներին: Նրանք մոռացել են ամէն ինչ — քաղց, յոգնածութիւն, ոգեւորւած են ու անդադար ազգային երգեր հնչեցնելով՝ յետ են մղում թշնամու յարձակումները: Քրդերը թագնւելով քարերի յետեւում, չէին համարձակւում իրենց գլուխները դուրս հանել, վախենալով Ֆիդայիների անշեղ գնդակներից: Մօսինների սարսափ ազդող գնդակները ձիաններից վար են գլորում թիւրք զինւորներին, որոնք եւ պատրաստութիւններ են տեսնում յետ նահանջելու:

Մութը վրայ է հասնում: Հայդուկները պատրաստւում են վերջին հարուածը տալու, որից յետոյ բոլորովին ապահով պիտի լինէին իրենց ճանապարհը շարունակելու: Չորս դիրքերի վրայ էլ բոլորը կազմ ու պատրաստ են:

— Տղե՛րք ջան, ձայն է տալիս խմբապետը, մի քանի շաբթուայ ընթացքում անընդհատ կռիւներ ենք ունեցել եւ միշտ էլ յաղթական դուրս եկել: Ունեցել ենք մի քանի նահատակ ընկերներ, որոնց թարմ շիրիմները վրէ՛ժ, վրէ՛ժ են կանչում:

— Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ, լսւում է չորս կողմից ու երեք տասնեակ հայդուկները կարողանում են փախուստի մատնել հարիւրաւոր թշնամիներին:

Ամբողջ օրուայ կռուի ընթացքում տղաներից եւ ո՛չ մի զոհ չի լինում, մի կաթիլ արիւն չի թափւում, իսկ թշնամին ունենում է 12–14 *զինւոր եւ մի միլազիմ սպանուած:*

96 *Թուականն ենք փակում:*

Հայկական կոտորածներից յետոյ հայ ժողովրդի վրէժն էր լուծւում եւ այդ էր պատճառը, որ Ֆիդայու անունով էին երդւում հայ գիւղացիները, նրա գովքն էին անում հայ աշուղները, քրդերն էլ երգ էին յօրինում եւ միաժամանակ սարսափում գիշերային այդ ոգիներից, որոնք անհամար կռիւների մէջ էին անցկացնում իրենց կեանքը:

Նրանք մոռցած էին տուն ու տեղ, քուն և հանգիստ, մշտապէս ենթակայ էին քաղցի, ծարաւի, անհանգստութեան, շատ անգամ առանց օթեւանի՝ լեռներում, ձորերում և միշտ, ամէն րոպէ պատրաստ դիմագրաւելու թշնամուն, ընդունելու թէ՛

նրանց գնդակը և թէ՛ բանտի չարչարանքները։

Նրանք նման էին Բօսնիայի ուսիկներին, Յունաստանի կլէֆտներին, Բուլղարիայի հայդուկներին, որոնց բոլորի նպատակն էլ մէկ էր՝ ազգի եւ հայրենիքի ազատագրումը եւ միջոցն էլ մէկ՝ կռիւ եւ անդադար կռիւ։

Հայ իրականութիւնն էլ կարողացել է ստեղծել մի տիպ, որ հայ ժողովրդի մարտական ընդունակութիւնների ներկայացուցիչն է ու գործադրողը։

Դա՝ անվախ Ֆիդային է։

ՍՈՂՈՐԴԻ ԿՌԻՒԸ

Բաղէշի շրջանն էլ վըրդովուած է։ Խլաթ գաւառի յեղափոխականների մի խումբ՝ Աղբիւր— Սերոբի գլխաւորութեամբ ահ ու սարսափ է տարածել կառավարական շրջանակների վրայ։ Նա ամէն օր փոխադրւում է մի գիւղից մի ուրիշը, պաշտպանելու համար աշխատաւոր հայ գիւղացիութեան՝ քըրդօ-թրքական յաճախակի յարձակումներից եւ թալանից։ Աղբիւրն իր հայրենասիրական գործունէութեամբ լայն համակրանք էր ձեռք բերել ժողովրդի մէջ եւ միշտ էլ հալածանքի էր ենթարկւել՝ կառավարութեան կողմից։ Բազմաթիւ պաշտօնեաներ եւ լրտեսներ իրենց յատուկ նպատակ են ունեցել ձերբակալելու այդ հերոսին՝ իր խմբով, բայց միշտ դատարկաձեռն են մնացել։

Կառավարութիւնն անկարող է լինում առանձին իրագործել իր ցանկացածը, նա դիմում է հայերի

օգնութեան, որոնց մէջ մի քանի ստոր անհատներ միշտ պատրաստ են լինում՝ նպաստելու, որպէսզի այդ «վտանգաւոր» յեղափոխականը ձերբակալւի:

97 *Թւականն է: Փետրւար* 27*–ին, Աղբիւրի նախկին ընկերներից Գրիգոր Վարդանեանը եւ ուխտազանց Պօղոսը յայտնում են կառավարութեան, որ Սերոբ փաշան գտնւում է Թեղուտ գիւղում՝ միայնակ: Այդ լուրն առաջին անգամ ստանում է Խլաթի գայմագամը, որն եւ* 30 *զինւոր է ուղարկում յիշեալ գիւղը, խստիւ պատւիրելով, որ աշխատեն Աղբիւրին ձեռք ձգել քաղցրութեամբ, հանդարտութեամբ, հակառակ դէպքում՝ մեռնիլ կամ մեռցնել: Ձինւորները շրջապատում են Թեղուտ գիւղը, անց ու դարձն իսկոյն դադրում է: Հարիւրապետը պահանջում է գիւղացիներից, որ յեղափոխականների գլխաւորին իրեն յանձնեն, հակառակ դէպքում սպառնում է գիւղը տակն ու վրայ անել: Նրան պատասխանում են, որ այդպիսի մարդ չկայ, որ իր փնտռած մարդը իրենց գիւղում չէ· բայց զօրքի գլխաւորը հաւատ չի ընծայում: Նա հրամայում է իսկոյն խուզարկութեան ենթարկել տները, ծեծել մի քանի նշանաւոր մարդկանց, կարծելով թէ՝ այդ միջոցով կարող կը լինի գտնել Թագստեան տեղը: Բոլոր որոնումներն ի զուր են անցնում, որովհետեւ քաջարի հայդուկը մի օր առաջ կարողացել էր անցնել Սողորդ գիւղը:*

Ձինւորներն իսկոյն երկու մասի են բաժանւում, որոնցից մէկն անմիջապէս ուղեւորւում է դէպի Սողորդ, հաւատալով որ այնտեղ պահւած կը լինի:

Թեղուտի ընկերներից մի ազնիւ երիտասարդ, զգալով Աղբիւրի գլխին գալիք վտանգը, գիշերով վազում է դէպի Սողորդ եւ առաջուց յայտնում եղելութիւնը: Մտնչում է Խլաթի հսկան, զէնքերն իր վրայ է կապում և պատրաստւում է խուսափելու, երբ յանկարծ իրեն շրջապատուած է տեսնում: Զգանկանալով անձնատուր լինել, նա որոշում է միայնակ շարունակել դիմադրութիւնը: Զօրս կողմն ընկերներ չկային, որ իրեն օգնութեան հասնէին եւ այդ պատճառով էլ ուժեղ դիմադրութիւն է ցոյց տալիս, յետ մղում թշնամիներին եւ միաժամանակ կամաց-կամաց դէպի Ներքովթայ սարը բարձրանում: Աղբիւր-Սերոբը, գիւղը աւերածի չմատնելու նպատակով, գնդակներն արձակում էր՝ միայն թշնամուն վախեցնելու եւ ո՛չ թէ սպանելու դիտաւորութեամբ: Բայց տեսնելով նրանց յամառ դիմադրութիւնն ու հետապնդումը, դառնում է զինւորներին եւ ասում. «Ամօ՛թ ձեզ, որ այդչափ բազմութեամբ ետեւէս ինկած էք: Տեսա՞ք թէ որչափ փամփուշտներ վառեցի ձեր դէմ, բայց նպատակ չունէի սպանելու ձեզ. սակայն քաջ գիտցէք, մինչեւ վերջին շունչս, ցորչափ արիւնը կը դառնայ երակներուս մէջ, ճիգ պիտի թափեմ այլ ես սպանելու ձեզ. տեսնենք ձեզմէ ո՞րը պիտի կրնայ ազատւիլ իմ գնդակներէս»: Եւ քաջ հայդուկն իր անշեղ գնդակների տարափը տեղալով թըշնամուց մի քանի հոգի կը վիրաւորէ: Այդ դէպքը սարսափ կ'ազդէ իրեն հետապնդող զինւորներին: Նրանք չէին սպասում թէ խօսքից այդքան շուտ կարող է գործի անցնել, որի համար էլ հրամանատարը

պատուիրում է․— «Դարձէ՛ք, դարձէ՛ք, այս մարդը մեզմէ մէկը չթողուր»։

Աղբիւրը կամաց-կամաց դէպի Նեբրովթայ գագաթն էր բարձրանում։ Փչում էր սաստիկ ձիւնախառն քամի, որը դժւարացնում էր վերելքը, չնայած դրան, և այն խոչընդոտներին, Սերոբի աչքերը արդէն ձիւնահար էին եղել (ձմէթ), բայց ամպը պատելով լերան գագաթը, կարողանում է իր գրկի մէջ առնել այդ հալածական հայրենասէրին ու ազատել թշնամուց։

Յիմար տաճիկ զինւորները, այդ դէպքից յետոյ Դատւանէն Նեբրովթ են նայում միշտ եւ հեռւում, սարի բարձունքների վրայ սև կէտեր նշմարելով իրար ցոյց են տալիս ասելով «պաֆ, կեավուր ճէ՞րէտէ տուրմուշտուր» *(նայի՛ր, անհաւատը ո՞րտեղ է կեցած)։*

Պարտւած պետական զինւորները չկարողանալով ձերբակալել իրենց որսին, կը վերադառնան գիւղ, կը յարձակւին Աղբիւրենց տան վրայ, կը ձերբակալեն մեծ եղբօր Մխիթարին եւ եղբօրորդի Սօղոյին եւ կ՚առաջնորդեն նրանց դէպի բանտ։

ՍՊԱՀԱՆ ԼՃԻ ԿՌԻՒԸ*)

Պարսկաստանի Փայաջուկ գիւղի շրջակայքում Խանասորայ արշաւանքի պատրաստութիւններն էին տեսնւում։ Նախ քան այդ մեծ յարձակողականն

---

*) *Պատմեց՝ Սահակ Աւետիսեանը, Ղզլդաշ գիւղացի, որ անձամբ մասնակցել է այս կռւին։*

ՎԱՉԳԷՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

սկսելը, վճռուած էր երկու խումբ ուղարկել Երկրի ներսերը՝ Վանայ եւ Մուշի շրջանի ժողովուրդին պաշտպանելու համար, որպէս սահմանակից եւ վտանգին ու արշաւանքին աւելի մօտիկ վայրեր։

Խումբը, բաղկացած 40 հոգուց, յուլիսի 18–ին, գիշերուայ ժամը 12–ից յետոյ ճանապարհ ընկաւ։ Ամէն մի հայդուկ զինուած էր մօսին հրացանով, ունէր վեց հարիւր փամփուշտ, խէնչալ եւ դանակ։ Իւրաքանչիւրն ունէր ջրաման եւ հացի տոպրակ, որի մէջ տեղաւորուած էին 5–6 բաղարջ, հալւա, քիշմիշ, թել, ասեղ եւայլն։ Իրենց հետ ահագին քանակութեամբ դեղօրայք ունէին, որ գտնւում էր Գուրգէնի մօտ։ Բացի այդ իրենց հետ երկու բեռնակիր ձի էին տանում՝ բարձած մօսինի փամփուշտներով։ Խումբն յանձնուած էր Վազգէնին եւ Գուրգէնին։ Խմբի մէջ էր գտնւում և հերոս Անդրանիկը, այն ժամանակ պարզ եւ ոգեւորուած պատանի։

Ամբողջ գիշերը ճանապարհ քալելուց յետոյ, նրանք հասնում են Խոյի գիմաց գտնուած լերան փէշերին, ուր եւ իրենց հանգիստն են առնում։ Նախ քան այդ՝ մարդ են ուղարկում մօտակայ գիւղը, բերել են տալիս սեխ, ձմերուկ, ուտում են եւ ապա երկու պահապան նշանակելով՝ իրենք անուշ քընում են։ Միւս օրը երեկոյեան դէմ, դեռ արեւը մայր չմտած, նրանք ճամբայ են ելնում ու Մակուի սահմանին չհասած հանդիպում են մի դժուարանցանելի կիրճի, որի մօտ ձիաներից մէկը գետին է գլորւում։

Վազգէնի հրամանով մի քանի հոգի մնում են՝ որ ձին բարձրացնեն, բեռը շտկեն, ապա իրենց հասնեն։ Մնացողներից մէկը, Սերոբի զինուորներից Սի–

մոն անունով (Վանի Այգեստանից), մի քարի տակ է մտնում, հրացանը գրկում, սպասելով որ միւս ընկերները աշխատանքը վերջացնեն։ Այդ դրութեան մէջ էլ քնանում է։ Ընկերները վերջացնելով աշխատանքն ու առանց իմանալու թէ երրորդն էլ կայ, առաջ են շարժւում՝ որոշեալ տեղը հասնելու համար։ Երբ սրանք հասնում են խմբին, նոր պարզւում է որ մէկը պակաս է։ Վազգէնի հրամանով մի քանի անգամ հրացան են պարպում, որպէսզի կորսւած ընկերը ուղղութիւնը կարողանայ որոշել։

Ապարդիւն։ Այդ ժամանակ երկու Վալադ՝ Աւօն եւ Շահէնը ուղարկւում են դէպի կիրճը՝ ընկերոջ գտնելու եւ վերադառնալու Թադէոս Առաքելոց վանքը, ուր խումբը մի քանի օր հանգիստ պիտի առնէր։

Վալադները յետ կը դառնան, կը փնտռեն, կը կանչեն և դատարկաձեռն դէպի վանք կը վերադառնային, երբ ճանապարհին հանդիպում են Սիմոնին, որ իր կարճատեւ միայնակ կեանքի պատմութիւնն հետեւեալ կերպով է ներկայացնում—.

«Քարի տակ նստել էի քիչ հանգստանալու։ Չը գիտեմ ինչպէս քնացայ։ Միայն այն զգացի, որ արեւն այրում է ինձ։ Ելայ եւ տեսայ տղաները չկան։ Խելագարի պէս ամէն կողմ վազեցի, փնտռեցի, կանչեցի, բայց անօգուտ։ Ճանապարհւեցի դէպի հիւսիս եւ երկու Թիւրքի պատահեցի։ Նրանք վախից փախուստի դիմեցին, բայց իմ գործնական սպառնալիքներից՝ կանգն առան։ Հասկացրի, որ ռուս դեր-հիւպատոսի փոստատարն եմ եւ նամակ եմ տանում — Մակուի խանին. խնդրեցի նրանցից, որ ճանապարհը ցոյց տան։ Մի գիշեր լաւ հիւրասիրւելուց

յետոյ ճամբայ ընկայ եւ պատահեցի երկու վալադ ընկերոջ, որոնց հետ եւ վերադարձայ Առաքելոց վանքը»։

Երեք օր խումբը վանքում մնում է։ Այդ ժամանակ այնտեղ է գալիս Հնչ. Փարամազի խումբը, թւով քառասուն հոգի։ Տեղի է ունենում խմբապետների՝ Վարդանի, Գուրգէնի եւ Փարամազի միջեւ խորհրդակցութիւն՝ վճռելու թէ ինչպէս պիտի այդքան մեծ խմբով անցնեն սահմանը։ Երկար խօսակցելուց յետոյ նրանք գալիս են այն եզրակացութեան, որ քանի Դաշնակցական խումբն իր հետ վալադներ ունի, ամենից առաջ սահմանն անցնի, մինչեւ Բերկրի գաւառի Կիւր Ջոր գիւղը, որտեղից և վալադները պիտի վերադառնան ու Հնչակեաններին առաջնորդեն։ Տղաները ճամբայ են ելնում եւ միւս օրն հասնում են Մակուի Կալանիի կոչւած գիւղաքաղաքի վերեւի շրջանը, ուր աղլ կար (ոչխարներ պահելու տեղ)։ Բոլորն էլ ներս են մտնում։ Շուտով դրսից ինչ որ սարսափելի ձայներ են լսւում, գնդակների սուլումներ և տղաները պատրաստւում են դուրս ելնելու, երբ եւ պարզւում է երկնքի որոտումը։ Նոյն այդ ժամին Վազգէնն հանում է իր ժամացոյցն ու յայտնում, որ հէնց այդ րոպէին տղաները կրակ են տեղում Շարաֆ բէկի ցեղի վրայ եւ կոււում քաջաբար։ Բոլորի դէմքի վրայ էլ ուրախութեան նշաններ են երեւում և կուի ծարաւ հայդուկները «կեցցէ՛» են գոռում։

Այդ օրն աղլ–ում հանգստանալուց յետոյ, նրանք երեկոյեան դէմ ճամբայ են ելնում։ Գիշերային մթութեան մէջ վալադներն անգամ անկարող են լի–

նում շիտակ ճամբով գնալու եւ ահա նրանք դէմ յանդիման են ելնում արաղացիներին — վրանաբնակ քրդեր — որոնց հետ ընդհարումն անխուսափելի էր, երբ միայն յանկարծ «հրաշք»ով երկինքը չպատէր մառախուղով եւ իրենց չբաժնէր քրդերից:

Մի սարի լանջով ճանապարհը շարունակում են. իսկ հակառակ կողմում արաղացիների վրաններն են: Շներն արդէն հոտն առել էին, անդադար հաչոցով տղաների վրայ էին յարձակւում: Սարի փէշերը փոքրիկ քարերով ծածկուած էին, դժուարանցանելի և վտանգաւոր էին: Քայլելու ժամանակ քարերն անդադար ներքև էին թափւում, ուր ոչխարների հօտ ու հովիւներ կային, որոնք և կարծելով թէ անցնողները աւազակներ են՝ աննպատակ հրացան էին պարպում, որ բարեբաղդաբար ո՛չ մի վնաս չհասցրեց տղաներին: Ճանապարհը քիչ շարունակելուց յետոյ տղաները տրտունջ են յայտնում այդ կեանքի համար, պատճառաբանելով՝ թէ լաւ է քիչ աւելի հանգիստ ճամբով գնալ, կռւի բռնւել, մեռնել, քան այս դժուարին լեռներում առանց կռւի զոհ գնալ: Շատերը գլորւում էին, կորցնում հրացանների շիշերը, քայլում էին ջրի միջից: Անոնք այդ վիճակը անտանելի գտնելով՝ վճռում են ճանապարհը փոխել և շուտով սահմանն անցնել ու մտնել Աբաղայի դաշտը: Առաւօտեան դէմ հասնում են Ալի-Քեալայ լեռը, որ գտնւում է Աբաղայի դաշտի մուտքի մօտ և որի ստորոտում գտնւում է հայաբնակ Խաչան գիւղը, որտեղացի էր և Վալադ Շահէնը: Վերջինը խնդրում է Վազգէնին թոյլ տալ գիւղն իջնելու, իւրայիններին այցելելու եւ միաժամանակ հացի պատրաստու-

թիւն տեսնելու ։ Շահէնը պատուիրում է խմբին երե-
կոյեան իջնել դաշտը, ուր ինքը պիտի սպասէ՝ հացի
պաշարով միասին ։

Բոլորն էլ ուրախութեամբ հանդիստ են առ-
նում ։ Մի քանի հոգի պահապան են նշանակում ։ Ե-
րեկոյեան դէմ բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ են ։ Իջ-
նում են դաշտը ։ Չեն կարողանում գտնել վալադի
ցոյց տուած տեղը ։ Պառկում են խոտերի դէզերի տակ
ու երկար սպասում ։ Մի քանի ժամ սպասելուց յե-
տոյ ուղեւորւում են դէպի մօտակայ հայ գիւղերից
մէկը, սպասելու Շահէնին ։ Գիւղի Նօբադարը քիւրդ
լինելով գիւղացիները խնդրում են եւ խորհուրդ են
տալիս խմբին հեռանալ և ճանապարհը շարունակել ։
Այլ եւս չկարողանալով ուղիղ գծով առաջանալ, վրճ
ռում են Սպահան լճի լերան գագաթով անցնել ։ Այդ-
տեղ հովիւները նկատում են, հաւար են ձգում մլան-
ցի քիւրդ ցեղի վրանների մէջ (Կով Մահմէդ աղայի
մարդիկն են, որ 360 գիւղի հող ունէր՝ որպէս սե-
փականութիւն եւ որ աւերակ էր դարձրել հայաբը-
նակ գիւղերը), որոնք անմիջապէս հաւաքւում են եւ
յարձակման պատրաստւում ։ Վազգէնն հրամայում է
դիրքեր շինել եւ կուլ սպասել, որովհետեւ իրենց
հետքն անկարող են կորցնել ։

Թշնամին դեռ եւս պատրաստ չէր ։ Տղաներին
իրաւունք էր տուած հագստանալու՝ ամէն մէկն իր
դիրքում ։ Երկու հոգու պահապան են նշանակում՝
Սահակին (պատմողը) եւ ղազախ Արշակին ։ Մի ժա-
մից յետոյ սրանք դիտակով նկատում են, որ համի-
դիէ երկու զինուոր զգուշութեամբ մօտենում են դիր-
քերին՝ զանազան կողմերից դիտելով ։ Այդ մասին

յայտնում են հրամանատարին, որ խստիւ պատուիրում է չերեւալ եւ զգոյշ լինել՝ «դուցէ այս կրակը գայ եւ անցնի՝ առանց մեզ վնաս հասցնելու»:

Այդ երկու հետախուզողներին միանում է մի երրորդը, որոնք քիչ հանգստանալուց յետոյ, նորից դէպի դիրքերն են շարժւում եւ երբ բաւականաչափ մօտենում են, միանգամից հրացաններ են պարպում, որին ո՛չ մի պատասխան չի տրւում: Համիդիէ ձիաւորները սիրտ առնելով աւելի են մօտենում, երբ եւ Վազգէնի հրամանով բոլոր տղաները կազմ ու պատրաստ դրութեան մէջ՝ սարեր ու ձորեր թնդացնում են մօսին հրացանների որոտով: Ձիաւորները յետ դառնում են: Տղաները կարծում էին թէ գնդակները չէին դիպել: Քիչ յետոյ իրենց հետապնդող քիւրդ ձիաւորները վար են գլորւում, որ ապացոյց էր թէ արձակած գնդակներն ի զուր չէին անցել:

Համազարկից անմիջապէս յետոյ բլուրների յետեւից դուրս թռան բազմաթիւ քրդեր: Դրանք հասնանցիներ էին: Կռիւն սկսւեցաւ, աստիճանաբար կատաղի բնաւորութիւն կրելով: Այդ ժամանակ վալադ Աւօն դարձաւ դէպի Վազգէնն ու ասաց. «Այս անմիտ քրդերին սպանել և այդ պատճառով մեզ հետ թշնամացնել՝ չարժէ: Լաւ է խփենք նրանց, որոնց մատնացոյց կ'անեմ»: Նա իր ձեռքն առաւ դիտակն ու փնտռելով պարագլուխներին՝ տղաների գնդակներին յանձնեց, որոնք եւ անշեղ գետին էին տապալում: Զարկւեցաւ նրանց դրօշակակիրը: Բլուրը, որտեղ տղաները դիրք էին բռնել, գտնւում էր թշնամու բլուրի դիմաց եւ այդ երկուսը բաժանւում էին հարթավայրերով, որի մէջտեղն ընկած կային մեծ

եւ պահուելու համար յարմարաւոր քարեր: Երեք հոգի քրդերից զատուեցան եւ դէպի այդ քարերն եկան՝ գրաւելու, բայց հայդուկները նրանցից երկուսին գետին գլորեցին, իսկ միւսին յաջողուեցաւ՝ չան նըման չորս թաթերի վրայ քալելով հասնիլ քարի յետեւն ու դիրք բռնել: Այդ միակ մարդուն պահպանելու եւ նրա շարժումներին հետեւելու համար նըշանակւում է Սահակը:

Զանազան դիրքերում կռիւը շարունակւում է: Քիչ յետոյ տղաներն յայտնում են Սահակին, որ դէպի իր դիրքը արշաւողներ կան: Երբ Սահակը դառնում է ձիաւորներին հալածելու, նրան յայտնում են.— Սահակ, մարդդ փախաւ:

— Նա իմ ձեռքից չի փախչի, սեփականութիւնս է, ասում է եւ գնդակի մի հարուածով գետին գլորում:

Թշնամու շարքերում երեւում են մի քանի կանայք, որոնք իրենց ամուսիններին օգնութեան են հասնում՝ փամփուշտներ մատակարարելով: Հայդուկների մի քանի գնդակները, ուղղուած կանանց, ստիպում են նրանց փախչել: Կռիւը կատաղօրէն տեւում է մինչեւ երեկոյ: Առանձնապէս աչքի է ընկնում Գուրգէնը, որ քաջաբար էր կռւում եւ դիրքից-դիրք վազելով՝ ոգեւորում տղաներին: Քիւրդերն արդէն ուժասպառ էին, անկարող էին առաջանալ եւ վնաս հասցնել հայ ֆիդայիներին: Տղաները խօսում էին քրդերի հետ եւ ծաղրում նրանց քաջութիւնը, յայտնելով որ իրենք պատրաստ են երեք օր ու գիշեր էլ կռուել եւ ապա միայն մեռնել:

Քրդերն զգալով այդ բոլորը, շատ անգամ գո-

չում էին.— «Բասա, բասա. ռաբըն հարըն, մը թըչ խօլ պըվօրա թընա. վօ մէրի մա ղալան. տօ վէ մը բըր հան, ռաբըն հարըն»...

(Հերիք է, հերիք է, ելէք գացէք. մենք ձեզ հետ գործ չունենք, դու մեր մարդկանց սպանեցիք, մեր սերմը կտրեցիք, ելէք ու գացէք)։

Քրդերից սպանւեցան 10–12 հոգի, իսկ հայդուկներից եւ ո՛չ մի զոհ։

Մութը վրայ էր հասնում։ Իրենց վերջին յարձակումն էլ ապարդիւն է անցնում, որից ստիպւած կամաց-կամաց յետ են նահանջում, սարի լանջերն ու ճանապարհները թողնելով հայդուկների տրամադրութեան տակ։

Այդ կռւի մէջ աչքի էր ընկնում ե՛ւ Անդրանիկը՝ իր համարձակ եւ անվախ յարձակումներով։ Նա դեռ երիտասարդ էր եւ նոր յեղափոխական ասպարէզ մտած։ Միշտ բոլոր ընկերներին անտրտունջ ծառայութիւն կ՚անէր — հաց կամ ջուր հասցնելով իւրաքանչիւրին։ Նրա այդ համեստ եւ խոհեմ բնաւորութեան համար բոլորն էլ սիրում էին։

Գիշերւայ մթութիւնից օգտւելով խումբն առաջ շարժւեցաւ դէպի Ջորձոր գիւղը, որի ճանապարհի վրայ գտնւում է Բէշ-Բարմաղայ (Հինգմատեան) այնքան նեղ ու անանցանելի կիրճը, որտեղից անցնելով ապահովաբար հասան գիւղն ու մտան Մելօի այգին, ուր եւ պառկեցին՝ հանգստանալու։

Շուտով կանչւեցաւ Մելօի տղայ Մարկոսը, որին Վազգէնը պատւիրեց հանգստանալու տեղ պատրաստել։ Մարկոսը, որ մեր ընկերներից էր, խորհուրդ տւաւ գիւղում չմնալ, որովհետեւ Սպահան

լճին շատ մօտ է։ Ինքն անմիջապէս զինուեցաւ եւ տըղաներին առաջնորդեց դէպի մօտակայ լեռները, որտեղ քանդուած վայրեր շատ կան՝ թագնուելու և հանգըստանալու համար։

Նա շուտով վերադարձաւ գիւղ եւ անմիջապէս հայդուկների համար ուղարկեց հաց, փոխինձ, երեք հատ էլ խորոված գառ եւայլն։

Երբ գիշերը վրայ հասաւ, բոլորն էլ պատրաստ էին ճամբայ ընկնելու։ Վալադներն յայտնեցին, որ ճամբու վրայ մի թրքական գիւղ կայ, որի միջով պիտի անցնել։ Խմբի անդամներից կեսարացի Մուկուճը առաջ անցաւ եւ խնդրեց Վազգէնից հրամանատարն իրեն նշանակել՝ գիւղի միջով անցելու ժամանակ։

— Ես պիտի դառնամ խըզբաշի, դուք էլ զինուորներ։

Վազգէնն համաձայնեցաւ։ Նա անցաւ կազմ ու պատրաստ խմբի առաջ։ Գիւղի շները վրայ հասան։ Մուկուճն հրացանի կոթով զարնեց շներից մէկին։

— Է՛յ, ո՞վ է այդ։

— Օղլա՛ն, անշնորհք, չե՞ս իմանում որ կառավարական զինուոր է անցնում, ինչո՞ւ շներին չես պահում։

— Աղա ի՞նչ իմանամ։ Ներող եղիր։ Ո՞ւր էք գնում։

— Օղլա՛ն, չես իմանում որ Վան կռիւ կայ հայերի հետ եւ գնում ենք նրանց վրայ։

— Ուղուրլար օլսըն — յաջողութիւն ձեզ…

Խումբն անվտանգ անցաւ դէպի առաջ։ Նոյն

երեկոյեան տղաներն հասան Կտուց անապատ, որտեղից քսան հոգի Գուրգէնի առաջնորդութեամբ անցան Բաղէշ՝ Սերոբին միանալու, իսկ միւսները Վազգէնի հրամանատարութեամբ Վան մտան :

ԽԱՆԱՍՈՐԱՅ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

97 թւականն էր : Յուլիսի 21-ին բոլոր խմբերը կազմ ու պատրաստ էին եւ առաջուց տասնեակների, չիսնեակների բաժանւած :

Հայդուկներն անհամբեր սպասում էին հրամանատարի նշանին՝ առաջ շարժւելու, իսկ վերջինս էլ «լրտեսող» ջոկատի վերադառնալուն էր նայում : Այդ ջոկատը պիտի ուսումնասիրէր թշնամու դիրքերը, նրանց վրանների տարածութիւնն ու ցրւածութիւնը, առաջուց պիտի ընտրէր յարմարաւոր դիրքեր ու բոլոր տեղեկութիւնները ներկայացնէր զինւորական խորհուրդին :

Կարճ խորհրդակցութիւնից յետոյ Ֆիդայիներն հրաւիրւում են հանդիսաւոր երդում տալու : Երբ բոլորն հաւաքւում են, հրաման է տրւում բարձրացնելու Դաշնակցութեան դրօշը, որ վաղամեռիկ ընկերուհի Մարօի կտակն էր : Թնդում է բոլորի սիրտն էլ, ուրախութեան եւ ոգեւորութեան նշաններ են երեւում իւրաքանչիւրի դէմքի վրայ եւ առանց ազդարարութեան, ինքնաբերաբար կանչում են . «Կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը, կեցցէ՛ Յեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ խմբապետը» :

Առաջ է անցնում արշաւախմբի Ֆիդայի քահանան, կարճ եւ հասկանալի ոճով բացատրում է յե-

ԽԱՆԱՍՕՐԻ ԽՄԲԱՊԵՏՆԵՐՈՒ
ԽՄԲԱՆԿԱՐԸ

ղափոխականի կոչումը, հրաւիրում է լինել անձնըւէր, հայրենասէր եւ կոչ է անում միշտ հաւատարիմ մնալ կուսակցութեան դրօշին: Իր ճառից յետոյ նա կարդում է Կօմիտէի խմբագրած երդումը, որի բովանդակութիւնն էր.—

«Ես, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ֆիդայիս, ազատ կամքով Դաշնակցութեան յաղթական դրօշակի տակ մտնելով, տալիս եմ այս երդումը Վրէժ Կենտրոնական Կօմիտէին: Երդւում եմ Դաշնակցութեան յաղթական դրօշակով, երդւում եմ բռնութիւնը կործանող յեղափոխական սրով՝ որ չեմ դաւաճանի ղեկավարներին, չեմ դաւաճանի Ֆիդայու վեհ կոչումին, չեմ դաւաճանի Դաշնակցական դրօշակին»....:

Խորհրդաւոր եւ սրբազան րոպէ էր: Բոլորն էլ ապրում էին մի վեհ նպատակ, ամէն մէկի աչքերում արցունքի կաթիլներ էին երեւում, գրկում, համբուրում էին իրար, ապա միացած ու բարձրաձայն աղաղակում.

«Միասին կուենք եւ միասին մեռնենք»:

Առաջ է անցնում ընդհանուր հրամանատարը, որին ընդունում են որոտընդոստ կեցցէներով, անվերջ ու ջերմ ծափահարութիւններով:

Նա խօսում է պարզ եւ յուզւած, բացատրում է ժողովրդի հալածանքներն ու սուլթանական կառավարութեան կոտորածներն ու կախաղանները. շեշտում է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պարտաւոր էր ըմբոստութեան դրօշը բարձրացնել, չնայած այդ կռւին օրհասական էր եւ անհաւասար, եւ իր խօսակցութիւնը վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով.—

«Մեզանից է կախուած յեղափոխական ընդհանուր գործի յաջողութեան մէկ մասը: Ցոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մասին, որ մենք ընդունակ ենք յեղափոխական — թէեւ անհաւասար — կռիւը յաջողութեամբ մղելու, իսկ միւս կողմից ցոյց տանք ամբողջ աշխարհին, որ հայն էլ գիտէ կռուել հայրենիքի ազատութեան համար»:

Խօսողը ղարաբաղցի Վարդանն էր:

Հրամանատարից յետոյ խօսում է Նիկօլը, որ արշաւանքը կազմակերպողներից մէկն էր եղել եւ որ իր խօսակցութիւնը վերջացնում է այնպիսի բառերով, որ յետոյ նշանաբան են դառնում յետագայ յեղափոխական սերունդներին եւ նիւթ՝ ժողովրդական երգերի:

«Տղե՛րք, վերջացնում է նա, վեհանձն եղէք դէպի տկարները, ո՛չ մի դէպքում ձեռք չտաք կանանց եւ երեխաներին, իսկ տղամարդկանց՝ անխնայ կոտորեցէք»:

Ապա խօսում են Փիդայի քահանան, Փիդայի բժիշկը, որոնք վարձատրւում են բուռն ծափահարութիւններով:

Արշաւախումբը բաղկացած էր հետեւակ զօրքից ու հեծելազնդից: Հետեւակները բաժանւում էին՝ հարիւրակների, յիսնեակների եւ տասնեակների, իսկ հեծելազունդը միայն տասնեակներից էր բաղկացած: Փիդայիներն իրենք էին ընտրել իրենց ղեկավարներին՝ տասնապետ, յիսնապետ, հարիւրապետ, իսկ վերջիններս էլ իրենց կողմից՝ ընդհանուր հրամանատարին եւ իր օգնականին: Զինուորական խորհուրդը բաղկացած էր՝ հրամանատարից, օգնա-

կաններից, հարիւրապետներից եւ երեք կողմնակի անձերից: Այդ մարմնին էր վերապահուած անհաժեշտ պարագայում փոխել կռուի յատակագիծը, նորը կազմել, շարունակել կամ դադրեցնել կռիւը: Ամբողջ բանակը զինուած էր կատարելագործուած մոսին հրացաններով: Ամէն մի ֆիդայի կրում էր 3–4 փամփշտաշարք՝ 230–300 գնդակով, որոնց մի մասն էլ տեղաւորուած էին մէջքին կապուած տոպրակում:

Այդ տոպրակում կային՝ ութ օրուայ ուտելու պաշար, կարեւոր գործիքներ, դեղեր, թել–ասեղ, լուցկի, ծխախոտ եւայլն: Իւրաքանչիւրն ունէր եւ իր ջրամանը:

Գիշեր էր: Մութը պատել էր երկինքը: Չորս կողմը մեռելային լռութիւն էր, միայն հրամանատարը՝ իր շուրջը ժողոված խմբապետներին, բացատրում էր կռուի յատակագիծը, ճանապարհին ձեռք առնելիք բոլոր զգուշութիւնները, որոշուած ազդանշանները, պատուիրում էր լինել աչալուրջ եւ ապա հրաման էր տալիս՝ առաջ շարժուելու:

Բանակի առջեւից 50–100 քայլ հեռաւորութեան վրայ գնում էր առաջապահ *գունդը, իսկ յետեւից՝* վերջապահ *խումբը, որոնց պարտականութիւնն էր հսկել բանակի ապահովութեան վրայ: Մի քանի հոգի էլ զատուելով խմբից պիտի առաջանային եւ իրարից որոշ հեռաւորութեան վրայ գտնուելով՝ անմիջապէս և շտապ, իւրաքանչիւր մի անակնկալ պիտի տեղեկացնէին ընդհանուր հրամանատարին: Հեծելագունդը պիտի պաշտպանէր բանակի թիկունքը: Իւրաքանչիւր վաշտ ունէր իր եռագոյն դրօշակը իսկ ամբողջ խմբի համար կար Մայր–Դրօշակը, Ա-*

պառած Կոմիտէի նուիրական ընծան: Դրօշակի մի երեսի վրայ կային զանազան խորհրդանշաններ, իսկ միւս երեսին՝ քնքոյշ մատներով ասեղնագործուած Նալբանդեանի «Մեր Հայրենիք»ի հետեւեալ տողերը

«Ահա, եղբա՛յր, քեզ մի դրօշ,
Որ իմ ձեռքով գործեցի»...

Մայր Դրօշակի պահպանութիւնը յանձնուած էր Դ. չխնեակին:

Այն գիւղը, ուր իջեւանել էին հայդուկները եւ որտեղից սկսեցին արշաւանքը, ամբողջ ոտքի վրայ էր: Հայ գիւղացին զգում էր այդ երիտասարդների հայրենասիրութիւնը, հասկանում էր, որ նրանք մաքուր եւ անձնուէր անհատներ են, տեսնում էր հային ոտից ցգլուխ զինուած. տեսնում էր եւ արտասւում...

Բոլոր գիւղացիները՝ ծեր, երիտասարդ, կին, տղամարդ, երեխաներ, դուրս էին եկել եւ ուրախութեան ժպիտներով ճանապարհ էին դնում ազատութեան համար կռւող մարտիկներին: Վերջին մնաս բարովն է: Ծանօթ-անծանօթ, բարեկամ-հակառակորդ համբուրւում էին եւ մի քանի րոպէից յետոյ գիւղացիներն հեռւում ինչ-որ մարդկանց ստւերներ էին տեսնում, իսկ հայդուկները՝ օդի մէջ ծածանւող թաշկինակներ, գլխարկներ եւ լսում էին ժողովրդական երգի ձայն:

Բանակն առաջ էր ընթանում՝ մեղմիկ երգ երգելով:

Գիշերուայ խորին լռութիւնը, բանակի համաչափ քայլերը, ռազմի երգի հնչիւնները եւ նրա արձագանգները մի խորհրդաւոր ներդաշնակութիւն

էին ստեղծում եւ ոգեւորում իւրաքանչիւրին :

Յուլիսի 24–ի պայծառ եւ լուսնկայ գիշերն էր : Ֆիդայիների բանակն շտապում էր դէպի իր առաջ ցցուած Արաուլը, որի աջ ու ձախ կողմերից դէպի վեր են բարձրանում մեծ ու փոքր կատարներ, իսկ դէպի ներքեւ տարածւում են՝ բազմաթիւ ձորեր ու լայնատարած դաշտեր :

Առաւօտեան ժամի 4–ն էր : Երկնքում մի աստղ ցոլաց եւ լուսաւորեց արշաւախումբը, ապա լսեց մի խուլ որոտ :

— Ընկերներ, ասացին տղաներն իրար, Թուէ՛ք, Շարաֆի աստղն էր որ ընկաւ :

— Սուլթանի աստղն էր, որ խաւարեց, ասում են ուրիշներ՝ կատակաբանելով :

Բանակն հասել էր Արաուլի արեւելեան լանջը, իսկ սարի հարաւ–արեւմտեան ստորոտում փռուած է Խանասորի լեռնադաշտը, որի վրայ ընկած էին մազրիկ ցեղին պատկանող համիդիէներու 250-ի չափ վրաններ :Այս վրաններից աչքի են ընկնում երեք հատ սպիտակները, որոնք պատկանում են Շարաֆ–բէկին : Սա այն Շարաֆն է, որ վերջին կոտորածների ժամանակ Մեծ Մարդասպանի գործակից հանդիսացաւ եւ աւերեց ու քանդեց Աղբակի գաւառը՝ թալանելով բոլոր հայերին : 1894–ին 400 ձիաւոր ուղարկեց Դերեկի վանքի վրայ արշաւելու, որին միացան եւ կառավարական յիսունի չափ զինուորները եւ որոնց պատուիրած էր յեղափոխականների այդ բոյնը ոչնչացնել. բայց քսանի չափ հայդուկները քաջաբար դիմադրելով՝ նրանց յետ դարձրին :

Սա այն Շարաֆն է՝ արիւնարբու եւ կատաղի,

որը 96-ին Ս. Բարթուղիմէոս վանքի շրջակայքում շրջապատեց անզէն վանեցիներին եւ զինուած Արմէնականներին՝ Աւետիսեանի ղեկավարութեամբ եւ բոլորին էլ ջարդեց անգթաբար ու իր այդ «քաջագործութիւնների» համար սուլթանից ստացաւ հազարապետութեան պաշտօն եւ օսմանիէի Բ. կարգի շքանշան:

Ահա այդ տանջուած հայերի, խողխողուած մանուկների, լլկուած կոյսերի, աւերուած տների վրէժն էր, որ կանչում էր հայ ֆիդայիներին եւ աւիւն ու հոգի էր ներշնչում նրանց:

Լոյսն արդէն բացւում էր: Պէտք էր դադար առնել եւ թագնուել, որպէսզի թշնամին չկարողանայ նշմարել խմբի գործողութիւնները: Որոշւեցաւ հետեւակ խումբը պահել ձորում, իսկ հեծելազնդին պատուիրւեցաւ գրաւել շրջակայքի ռազմագիտական տեսակէտից կարեւոր դիրքերը: Հեռո՛ւ արեւմուտքում երեւում են Սիփանն ու Արտոսը, Վարագն ու Առնոսը, որոնք պահապան հրեշտակների պէս կանգնած են, իսկ դէպի հարաւ ձգւած են Կորտոնաց լեռները, որի դէմ առ դէմ, իր կուրծքը դարաւոր յիշատակներով զարդարուած Ս. Բարդուղիմէոսի վանքըն է երեւում:

Արատուլի գագաթի վրայ պատերազմական խորհուրդն է ժողով գումարել՝ վճռելու օրւայ անելիքները: Հրամանատարն ու իր օգնականները դիտակներով ուսումնասիրում էին վրանների դիրքերն ու դէպի նրանք տանող ճանապարհները: Երկար խորհըրդակցելուց յետոյ վճռում են՝ վրանների դիրքին համեմատ՝ ուժը երկու մասի բաժանել—մի մասը աղե-

ղի ձեւով պիտի շրջապատէր վրանների արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւմտեան կողմերը, իսկ միւսը՝ արեւելեան և հիւսիս-արեւմտեան։ Հեծելազունդը պիտի բռնէր երկուսի միջեւ գտնուած տարածութիւնը՝ բաւականաչափ հեռաւորութեան վրայ թիկունքը պաշտպանելու համար։

Իւրաքանչիւր խմբապետ մանրամասնօրէն եւ պարզ կերպով աշխատում էր իր խմբի անդամներին բացատրել յարձակման յատակագիծը, որպէսզի ամէն մէկը գիտակցաբար սկսէր կռիւը, որից և կախուած էր յաջողութիւնը։

Խորհրդաւոր վայրկեանն էր մօտենում։ Մինչեւ այժմ միասին եղած ընկերները պիտի բաժանուէին իրարից՝ դիրքերը գրաւելու։ Գուցէ մահը չատերին իրարից բաժանէր։ Ֆիդայի քահանան՝ մի ձեռքին խաչ, միւսին՝ սուր, կրակոտ եւ ոգեւորիչ խօսքեր ասաց, օրհնեց բոլոր հայդուկներին, յաջողութիւն մաղթեց նրանց բազուկներին, եւ յիշեցրեց Ե. դարը, երբ Ղեւոնդ երէցը օրհնում էր Վարդանի բանակները։

Բոլորն էլ վերջին մնաս-բարեւն ասացին ու բաժանուեցին առանձին խմբերի։

— Ընկերներ, լսեցաւ Թիւրք ընկերոջ՝ Սամուէլի ձայնը, եթէ ես ընկնեմ, յիշեցէք գոնէ, որ մի Թիւրք վինւոր ձեզ հետ միացած կռւում էր բռնութեան դէմ։

Արեւն արդէն մայր էր մտնում։ Հայդուկային խմբերը կամաց-կամաց, մեղմ երգեցողութեամբ Արաուլի բարձր գագաթից ներքեւ էին իջնում դէպի Խանասորայ ընդարձակ յեռնադաշտը։ Այդտեղ, այդ

հարթութեան վրայ էին փռւած մազրիկցիների վրանները, որի մէջ բնակւում էին յեղափոխականներին անհաշտ թշնամի եւ սուլթանի կամակատար Շարաֆին մարդիկը:

Վճռւած էր յարձակւում գործել լուսաբացին, բայց դեռ գիշերւայ ժամի 11-ն էր: Նրանք վրաններից 4-500 քայլ հեռաւորութեան վրայ էին գտնւում:

Լռութեան մէջ լսւում է հրամանատարի ձայնը — «Տղե՛րք, ձեզ մատաղ, վրէժխնդրութեան ժամն հասաւ արդէն: Լինել-չլինելու վայրկեանն է այժմ: Մեր խոհեմութիւնից ու կարգապահութիւնից է կախւած գործի յաջող կամ անյաջող ելքը: Կռւեցէք մինչեւ ձեր վերջին շունչը, բայց միշտ խնայեցէք կանանց եւ երեխաներին»:

Խմբերն սկսեցին բաժանւել եւ իւրաքանչիւրն իր առաջուց որոշած դիրքը գրաւել: Այդ բոլոր գործողութիւնները կատարւում էին զգուշաբար, լուռ, շունչը փորը ձգած, որովհետեւ մի անզգոյշ շարժում թշնամին կարող էր պատրաստութեան մղել, նախօրօք դիրքեր գրաւել եւ մեծ ծրագիրը ջուրը ձգել:

Ցեղապետի սպիտակ վրանները գտնւում էին գետի միւս եզերքին: Գետը տղմոտ էր եւ անցնելը՝ դժւար: Եթէ հայդուկները չանցնէին՝ ցեղապետին վնաս չէր հասնի, իսկ անցնելն էլ՝ անհնար էր:

— «Տղե՛րք, գետը անցէք», ձայն տւեց հրամանատարը, եւ նրկու տասնեակ, ոտքերը տիղմի մէջ խրելով, թռան միւս կողմը: Վրանների պահապանները լուռ էին, դեռ չէին իմանում գալիք վտանգը. բայց շունը հաչում էր, ձին՝ խրխնջում, ոչխարնե-

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԽՄԲԵՐԷՆ ՄԷԿԸ

րը՝ մայում ։Եօթ հարիւր քայլ տարածութեամբ՝ հայ յեղափոխականները շղթայի ձեւով առաջ էին շարժւում եւ իրենց մէջ առնում մազրիկցիների 250-ի չափ վրանները։ Բոլորն էլ կազմ ու պատրաստ, հրացանները լեցուցած, սպասում էին փողի ձայնին։ Քիչ յետոյ լսւում է քիւրդ պահապաններից մէկի ձայնը «լօ՛, լօ՛, հուն չի մարիվըն» *(է՛յ, է՛յ, դուք ի՞նչ մարդիկ էք)։*

Տիրում է խորին լռութիւն։ Հարցումը նորից կրկնւում է եւ այս անգամ պատասխանի փոխարէն նկատւում է օձանման շղթան եւ իրարանցումը տիրում է բոլորին։

— Ձիաւոր հասցրէք Բաշ-Գալա, լսւում է մի ձայն։

— Յայտնեցէք աղային։

— Աստուա՛ծ, Փիդայիներն եկան, ո՞ւր փախչենք, ողբում է մի կին։ Եւ այսպէս քրդական վրանների մէջ տիրում է անպատմելի մի շփոթ։

Հնչեց ռազմական փողը։ Մօսին հրացանների համազարկերը յայտարարեցին կռւի սկիզբը եւ Խանասորը թնդաց։

— Մի՛ խնայէք փամփուշտները, եղաւ հրամանատարի պատւէրը։

Մօսինները հրաշք էին գործում։ Քիւրդերը մընացել էին շւարած։ Ամէն կողմից լացի, կոծի աղաղակներ էին լսւում։ Քրդական դիակները թաւալգլոր ընկնում էին, հայդուկները սրբազան ոգեւորութեան մէջ էին, նրանք դարաւոր վրէժն էր որ լուծում էին եւ այդ կռւի, գնդակների, աղաղակների միջից լըս-

ւում էին յեղափոխականների ռազմաշունչ երգի բառերը.—

«Կրակ տեղացէք, անդադար կրակ,
Փառք մեր զէնքերին, առատ է գնդակ»։

Իրար ետեւից քրդերը փախուստի ճամբայ են բռնում, որպէսզի մի կերպ ազատուեն եւ շրջակաները հաւար ձգեն, բայց նրանք իրենց վրանների առաջ էին փռւում։ Համարեա ոչ մի ընդդիմութիւն չեղաւ, որի համար էլ կարեւոր էր գրոհ տալ վրանների վրայ եւ մնացած տղամարդկանց էլ կոտորել։

— Դէպի վրանները, լսեցաւ հրամանատարի ձայնը, և հայդուկներն «ուռա՜» կանչելով՝ առաջ սլացան։ Այս յարձակման ժամանակ է, որ հայ ֆիդային իր հոգու բարձրութիւնն է ցուցադրում։ Հրամայուած էր կանանց եւ երեխաներին չսպանել։ Հեռուից արձակած մօսինի գնդակներին զոհ գնացողներ անխուսափելիօրէն պիտի լինէին, իսկ այժըմ, երբ նրանք տներն են մտնում՝ կարող են կանանց և երեխաներին զատել։

Դէպի Թոյլերն ունեցած խղճահարութիւնն այն աստիճանի էր զարգացած, որ հարիւրապետի օգնական Կարօն վրանների մէջ է մտնում թէ չէ՝ հորթերի պարանները կտրտում է եւ նրանց ազատ արձակում։

Մի ֆիդայի, տարիներով այրուած իր սրտի մոլեգնութեամբ յարձակւում է մեծի, փոքրի վրայ, եւ երբ նա պատրաստւում էր սպանելու երկու երեխաների, որոնք ապուշ—ապուշ եւ արտասուքն աչքերին դիտում էին այդ բոլորը, ընկերն առաջ է անցնում եւ հրացանն ուղղելով նրա կրծքին՝ յայտարարում «Ե-

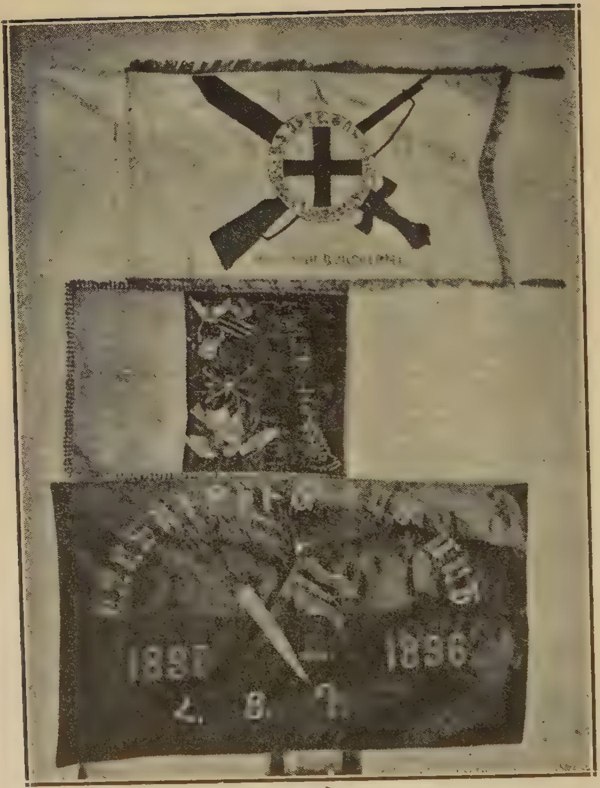

ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ԴՐՕՇԱԿԸ

թէ դու կը յանդգնիս ձեռք դպցնել այդ երեխաներին, ես էլ քեզ կը սպանեմ»:

Երբ տղաները վրանները մտան՝ հրացանները փոխանակեցին դաշոյններով. հայ քաջերը մէկը միւսի յետեւից փռում էին անխիղճ քիւրդերին, որոնք, ո՞վ գիտէ, քանի-քանի անմեղ հայ կանանց եւ աղջիկների սրախողխող էին արել: Բոլոր վրաններն էլ այրւում էին ու խորտակւում:

Ընդհանուր հրամանատարի հոգսերից մէկն էլ լինում է անպայման սպանել Շարաֆին, եւ այդ նըպատակով նա իր հետ է տարել աղբակցի մի Ֆիդայու, որ մազրիկցիների ցեղապետին մօտ ծառայել էր եւ նրան լաւ էր ճանաչում: Երբ նախկին ծառան ներս է մտնում իր տիրոջ վրանը, տեսնում է Շարաֆին վիրաւորւած, իսկ կինը՝ չէյխ Համիդի աղջիկը, սրտասաւալից ու հեծեծալով, տեսնելով իր նախկին ստրուկին, պաղատագին դիմում է նրան «դուն մեր հացն ես կերել, ազատիր ինձ եւ ամուսնուս: Ես հայ եմ, կը գամ ձեզ հետ, տարէք ուր որ կ'ուզէք, միայն խնայեցէք մեզ»:

Շարաֆի վրանի կողքին լինում է եւ Աբդիւրահման հարիւրապետի վրանը: Տեսնելով այս բոլորը եւ զգալով իր անզօրութիւնը, նա խնդրում է որ իրեն չսպանեն, որովհետեւ ինքը քիւրդ չէ, այլ պետական զինուոր:

— Ի հարկէ պէտք է խնայել, ինչպէս դու ներողամիտ ես եղել քո ոտքերն ընկած հայ երեխաների և կոյսերի վերաբերմամբ, պատասխանում են նըրան արհամարհանքով եւ սպանում:

Թշնամու դիակները չորս կողմը փռւած էին,

վրանների մուխը երկինք էր ելնում, Փիդայիներն իրենց վրէժն էին լուծում՝ գոռալով վրանների միջից «այս իմ կնոջ փոխարէն. այս իմ որդու փոխարէն» եւ սպանում էին չորս հոգու: «Ես իմ պարտքս կատարեցի, այլ եւս ցաւ չունեմ, եթէ մեռնեմ» մռնչում էին նրանք, դուրս գալով վրանից: Մի ուրիշ հայդուկ երգելով «Թամզարա» էր խաղում եւ երբ ընկերները հարցնում են պատճառը, նա սառնասրտօրէն, առանց այլայլուելու պատասխանում է «ոտքիցս վիրաւորուած եմ, դրա համար եմ պարում»:

Ընդհանուր շփոթի ժամանակ 10–15 մարդ հնարաւորութիւն են ունենում ազատուելու եւ արշաւանքի լուրը տարածելու շրջակայ քիւրդ ցեղերի մէջ: Վրաններից մի քանի հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ գտնւում էին տասնեակներով այլ վրաններ, որոնցից 20–30 մարդ, բլուրների վրայով անցնելով հարաւային կողմում դիրքեր բռնեցին, երբ դեռ տըղաները դաշտի մէջ կռւում էին:

Պէտք էր Խանասորայ դաշտի հետ մնաս–բարեւ ասել եւ դէպի Արաուլի բարձունքները ելնել՝ յարմարաւոր դիրքեր գրաւելու համար, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենային օգնութեան հասնող քիւրդերի եւ զինուորների հետ կռիւ մղել:

Նախօրօք, զինուորական խորհրդի յատուկ կարգադրութեամբ, մի քանի փոքրաթիւ խմբեր դիրքեր էին գրաւել եւ յատկապէս ձիաւորներ պատրաստել էին այդ գործը գլուխ հանել, որի համար էլ առաջուց գրաւել էին ռազմական տեսակէտից կարեւոր երկու բլուրներ: Քիչ յետոյ նրանք նկատում են, որ յիսունի չափ ձիաւորներ, փոքրիկ պտոյտ կատարելով

ցանկանում են Արաուլի ստորոտի ամենաբարձր դիրքը գրաւել, բայց հեծելազնդից ուղարկւած երկու ֆիդային ելնում են բլուրն ու մի քանի ժամւայ ընթացքում՝ կռւելով չեն թողնում թշնամուն մօտենալու: Շուտով այդ երկու հոգուն օգնութեան են հասնում հինգ ընկերներ, որոնցից մէկը մնում է նրանց մօտ, իսկ միւս չորսն աւելի վեր բարձրանալով՝ յարմարաւոր դիրքեր են գրաւում:

Նախկին երկուսը՝ քահանան եւ միւսն էլ վաճառական, կատաղի կռւի մէջ էին: Նորեկ ընկերը տեսնելով այդ, ծիծաղելով հարցնում է.

— Հը՛, կռիւներդ շատ տաք է երեւում:

— Կռի՞ւս որն է... կոտորում ենք էս շան ծնունդներին, պատասխանում է վաճառականը:

Քիւրդերն անել դրութեան մէջ էին մնացել—ո՛ր դիրք ցանկանում էին գրաւել, նրանց չէր յաջողւում, որովհետև ֆիդայիները արդէն գրաւել էին: Նրանք ստիպւում են մի շրջան գործելով Թաւրավա բլուրը գրաւել, որտեղից իրենց գնդակները կարող էին հասցնել նպատակին, բայց այդ դիրքն էլ գրաւել էին Պեծի-Աշոտն ու ասորի Ենանը իրենց ընկերների հետ:

Հրամանատարի հրամանով բանակի մի մասը նահանջի փողը հնչեցրեց եւ ձիաւոր խմբի պաշտպանութեամբ Արաուլի գագաթին առաջուց որոշած դիրքերը գրաւեց, իսկ միւս մասը դեռ մնում էր վրանների մօտ՝ իր «հաշիւր» վերջացնելու:

Թշնամին կամաց-կամաց ստւարանում էր. Նա ծանօթ շրջակայքին, ճիգ էր թափում շրջապատելու

հայդուկներին և միաժամանակ թարմ ուժ ունենալով՝ ուժեղ յարձակողականի է սկսում։

Բոլորն էլ պէտք է նահանջէին եւ յարմարաւոր վայրերից կռիւ սկսէին նոր եկած թշնամիների դէմ։ Գործը բաւականաչափ դժւար էր, որովհետեւ տղաները յոգնած էին, ծանր բեռը շալակին եւ անդադար կռւի մէջ։ Սկսւած գործը պէտք էր յաջողութեամբ վերջացնել եւ ահա հայդուկները, իրենց հետ առնելով այնպիսի իրեր, որոնք այդ օրւայ յիշատակ կարող էին ծառայել, անցան դէպի դիրքերը։ Մազրիկցիներից վերցրւած են Շարաֆ-բէկի սուրը, ուսնոցները, պաշտօնական գլխարկը, նրա եւ Աբդիւրահմանի շքանշանները եւ համիդիէ գունդ կազմելու համար սուլթանի տւած հրովարտակը։ Իրենց հետ վերցրնում են նաև բաւականաչափ ձիաններ, 15-20 գոմէշներ՝ վիրաւորներին ու յոգնածներին փոխադրելու համար, բազմաթիւ հրացաններ, որոնցից շատերը Արմենական նահատակներից են եղել յափշտակւած։ Այն հրացանները, որ անկարելի էր վերցրնել՝ փչացնում են, որ թշնամին չկարողանայ գործ ածել։ Կարօն, այդ հմուտ զինագործը, հրացաններն անգործածելի էր դարձնում։

Քիւրդերի թիւը բազմապատկւել էր։ Մինչեւ այդ՝ տղաների դրութիւնը շատ լաւ էր, ունէին միայն երեք վիրաւոր։ Այժմ դիրք ունեցողները պարտաւոր էին զգուշութեամբ եւ հմտութեամբ պաշտպանել տղաների վերջին խմբի նահանջը, որոնք շրջապատւած էին քրդերով։

Պարտւած աշիրէթի վրէժը լուծելու եւ նոր հրացաններ ձեռք ձգելու տենչը ոգեւորել էր քրդե-

րին, որոնք անկանոն յարձակումով աշխատում էին չփոթեցնել տղաներին եւ նրանց դուրս քշել դիրքերից, բայց անյաջող, որովհետեւ իրենց դիմաց հանդիպում էին փորձուած մարտիկների: Նահանջը կատարւում էր կանոնաւոր եւ կանխօրօք վճռուած ուղղութեամբ: Բանակի մի մասը պառկած գետնի վրայ՝ կռիւ էր մղում թշնամու դէմ՝ հնարաւորութիւն տալով միւս մասին աւելի վեր բարձրանալու և երբ այս գործողութիւնն յաջողութեամբ էր կատարւում, իրենք էին պառկում գետնի վրայ եւ շշմեցնելով թշնամուն՝ միւս ընկերներին առիթ էին տալիս բարձրանալու:Յեղափոխականները գնահատում էին իրենց իւրաքանչիւր մի գնդակը, ի զուր տեղը չէին վատնում առատօրէն՝ ինչպէս խառնիճաղանճ քրդերը. այդ պատճառով է որ իւրաքանչիւր գնդակ մի դիակ էր գլորում եւ ամէն անգամ, երբ նման մի դէպք էր պատահում, տղաները ոգեւորուած յեղափոխական երգեր էին երգում եւ կանչում. «Կեցցէ Յեղափոխութիւնը», իսկ մի այլ խմբակ իբրեւ արձագանգ՝ ձայնակցում էր — «Կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը»:

Կռիւը շատ տեղերում տաքանում էր եւ տղաները կռւում էին յաճախ քսան քայլի վրայ: Զնայած նրանց պատւիրուած էր ո՛չ մի ընդհարում չունենալ մինչեւ համապատասխան դիրքերի գրաւումը, բայց թշնամու արեան կարօտ Ֆիդայիները անզուսպ ոգեւորութեամբ դուրս էին թռնում քարերի յետեւից ու կրակ մաղում:

Այդ օրն աչքի ընկաւ Կարօն, որին իրաւամբ հերոս կարելի է անւանել:

Կարօն առաջնակարգ զինագործ էր եւ անչեղ դնդակահար, առաջին անգամն էր որ մասնակցում էր կուի, այդ պատճառով անչափօրէն մի դիրքից միւսն էր թռչում, հալածում թշնամուն եւ նորից նոր թափով առաջ խիզախում: Ձնայած ընկերները նրան խնդրում, աղաչում էին եւ շատ անգամ հրամայում, որ նա իր վտանգաւոր խաղերից հեռու կենայ, որ նա առաջ չնետուի ու իր կեանքը թանկ գնահատէ, Կարօն իր նպատակէն ետ չէր կենայ:

Աստիճանաբար վեր բարձրանալով եւ կուելով տղաների մեծ մասը հնարաւորութիւն կ'ունենան դիրքեր գրաւելու: Թիկունքի պաշտպանութիւնը մնացել էր Ֆար-Հատին, որի դրութիւնը քանի գը-նում վտանգաւոր էր դառնում: Տեսնելով այդ՝ Ֆար-Հատը օգնութիւն է խնդրում վերջին խմբի քսան տարեկան Սաղաթէլից, որ ցած իջնալով իր ընկերոջ կողքին դիրք է բռնում եւ սկսում կուել: Մի խումբ քիւրդեր աննկատելի ճանապարհներով առաջ են ըն-թանում եւ այդ երկուսին շղթայի մէջ առնում: Կա-րօն այդ ժամանակ երկու հազար քայլի վրայ դիրք գրաւած է լինում: Նա գիտէր որ ուշացած ընկերներ կան, որի համար էլ իր դիրքը չէր թողնում: Քիչ յե-տոյ նա գլուխը վեր է բարձրացնում եւ տեսնում Ֆար-Հատի եւ Սաղաթէլի անել դրութիւնը: Սիրող սիրտը կսկծում է, արցունքով լեցւում են զգայուն Կարօի աչքերը եւ նա անմիջապէս երկու ընկերոջ ուղարկում է հրամանատարի մօտ՝ օգնութիւն խընդ-րելու: Մինչ այս, մինչ այն, դրութիւնը վտանգա-լից էր դառնում, օգնութիւնն ուշանում էր, որով-հետեւ խումբը բաւականաչափ հեռուն էր եւ Կարօն,

չկարողանալով համբերել եւ տեսնելով միաժամանակ մի այլ ընկերոջ գետին գլորուելը՝ Ֆար–Հատի մօտ, դուրս է ցատկում իր դիրքից, գնդակների տարափի տակ դէպի տղաներն է ընթանում եւ երբ այնքան մօտենում է, որ գնդակները կարող են յինում ծակել թշնամու կուրծքը, չոքում է մի քարի յետեւ եւ կրակ թափելով քիւրդերի գլխին, հնարաւորութիւն է տալիս երկուսին դուրս գալու իրենց դիրքերից եւ աւելի վեր ելնելու։ Այդ ժամանակ օգնութեան են հասնում երեք հոգի՝ Կրէտացին, Գրիգորը եւ Յարութիւնը, որոնց հետ միասին Կարօն սկսում է հալածել թշնամուն, սպանում են մօտ 14 հոգի, որոնցից միայն ութը ձիաւորի Կարօն է գլորում։

Ֆար–Հատի դիրքի մօտ նահատակւում են Ռուբէն Տէր–Կարապետեանը, Արշակ Ոսկանեանը եւ ծանրապէս վիրաւորւում է Սաղաթէլ խան Ջօհրաբեանը։ Այդ փոքրիկ խմբակն ուղիղ եօթ ժամ կռիւ է մղել եօթնապատիկ աւելի թշնամու դէմ։ Դրանց մէջ իր յանդգնութեամբ աչքի էր ընկնում երիտասարդ Սաղաթէլը, որ երկու տեղից՝ կողքից եւ ոտից վիրաւորւում է։ Ընկերները հաւաքելով նահատակների զէնքերը, վիրաւոր Սաղաթէլի հետ վեր են ելնում եւ լերան գագաթին հանդիպում են բանակին։ Բոլորն էլ հաւատացած էին որ այդ անվեհեր խմբակն այլ եւս գոյութիւն չունի, որ նա վաղուց է զոհ գնացել, իսկ այժմ նրանք ազատ են եւ քարերի յետեւից դուրս են պրծել՝ ուրւականների նման։ Հայդուկների ուրախութեան չափ ու սահման չկար, նրանք արտասուալից գրկում են իրենց պաչտելի ընկերներին, բայց մի րոպէ նրանց ուրախու–

թինը վշտի է փոխւում, երբ երիտասարդ եւ գաղափարական Սաղաթէլը երկու ժամ անընդհատ մահւան դէմ մաքառելուց յետոյ, հոգին փչում է իր սիրած Հայաստանի հողի վրայ:

Բոլորն էլ խորին ցաւակցութեամբ ծունկ են չոքում այդ թարմ եւ մաքուր շիրիմի առաջ, երդւում են վրէժխնդիր լինել եւ շարունակել սուրբ գործը: Նրանք մի աննշան հողակոյտ կանգնեցնելով իրենց սիրած ընկերոջ դիակի վրայ, առաջ են անցնում՝ արշաւանքը իր վերջակէտին հասցնելու համար:

Հետեւեալ օրւայ առաւօտեան ժամի տասն էր: Հայդուկներն արդէն գրաւել էին տասներկու դիրք եւ շրջապատւած էին մօտ երկու հազար զինւած թըշնամիներով, որոնք ամէն կերպ աշխատում էին վեր բարձրանալ՝ տղաներին դիրքից դուրս քշելու, բայց այդ նրանց չէր յաջողւում, որովհետեւ եւ ոչ մի յեղափոխական իր դիրքը չէր թողնում:

Կռիւը կամաց-կամաց թուլանում էր, միայն արեւելեան բլուրի՝ Թաւրավայի վրայ դեռ կատաղօրէն շարունակւում էր: Կէս օրւայ մօտ, վրայ է հասնում եւ չիկակ ցեղի գլխաւորը՝ Ջաւար-աղան իր մարդկանցով: Սա այն աւազակն է, որ երկու ամիս առաջ Ճարօի բերդում պարսից կառավարութեան դէմ կռւած եւ ամրացած էր սահմանագլխի սարերում: Այժմ լուր առնելով փիդայիների մասին՝ իր մի քանի հարիւր մարդկանցով եկել էր նրանց «կոտորելու»: Մի տասնեակ հայդուկներ քաջաբար յետ են մղում դրանց, մինչեւ որ երկրորդ տասնեակն էլ օգնութեան է հասնում:

— Տղերք ջան, հասէք, գոռում է մի փիդայի եւ

չորս–հինգ հոգի թռնում են նրա յետեւից ու միահամուռ համազարկերով ստիպում են քրդերին, երեք զոհ տալով՝ թողնել ու փախչել: Քիչ յետոյ այդ դիրքն էլ գրաււում է: Այդ ժամանակ արեւմտեան մասում տղաները Խանիկի դիրքից ետ են քշում թըշնամուն եւ Արաուլի «միջնաբերդ»ը ամէն կողմից ապահովւում:

Փոքրիկ խմբակները թեթեւ ընդհարումներ են ունենում թշնամիների հետ, իսկ տղաների մեծ մասն հաւաքւելով միատեղ՝ իրենց տոպրակները բաց են անում՝ գաթա ու հալւա հանում՝ ճաշելու համար: Նրանք տաք–տաք խօսում էին օրւայ դէպքերի մասին, զւարճախօսութիւններ էին անում, իսկ մի քիչ հեռու՝ Փիդայի բժիշկը, այդ տոկուն եւ անզուգական ընկերը, թեւերը յետ քաշած՝ հիւանդներին էր խնամում, նրանց վէրքերը լւանում, դեղ դընում եւ փաթաթում:

Նա հանգիստ չունէր եւ իր դերի մէջ էր դեռ առաւօտւանից: Բանակի մի այլ մասում կազմւում է զինւորական խորհուրդը՝ վճռելու յետագայ անելիքները: Արշաւանքն համարեա իր նպատակին հասել էր, մազրիկցիների ցեղը կոտորւել, սահմանագլխի վրանաբնակ քիւրդերը վախից Երկրի խորերն էին գաղթել, շրջակայ թիւրք եւ քիւրդ ազգաբնակութիւնը ահ ու սարսափի մէջ էր, իսկ կառավարութիւնը՝ անճարակ:

Միւս կողմից՝ Բաշ–Գալէից մօտ երկու հազար քիւրդ ձիաւորներ էին եկել, ամէն կողմից շրջապատել էին մի բուռն քաջերին, որոնք իրենց ունեցած փամփուշտի կէսը սպառել էին (միայն Կարօն իր 300

փամփուշտը սպառել էր մինչեւ կէսօրւայ ժամի 3-ն
ու ընկերներից էր վերցնում), ուտեստի քանակը նը–
ւազում էր, աւելի ուշ թշնամու շղթան ճեղքել անց–
նել էլ աւելի դժւար կը լինէր եւ կ'ունենային բաւա–
կանին շատ կորուստ, որով օրւայ փառաւոր յաղ–
թանակը կարող էր նսեմանալ եւ քիւրդերի վրայ
թողած սարսափն էլ այնքան ազդու չէր լինի: Վե–
րոյիշեալ բոլոր պատճառաբանութիւններն ի նկատի
առնելով՝ զինւորական խորհուրդը, գրեթէ միա–
ձայն որոշում է Նահանջել:

Նահանջի ճանապարհն ուսումնասիրել էր Դու–
մանը, որ իր վարպետութեամբ, ընդունակութիւն–
ներով արշաւանքի սիւներից մէկն էր: Որոշւած գծի
ուղղութեամբ՝ բաւական հեռու տարածութեան վը–
րայ, վաթսունի չափ ձիաւորներ էին իջել եւ մար–
գագետնի կանաչ խոտերի միջից դիտում էին: Տղա–
ները կարծում են թէ՝ այդ ճանապարհը վտանգւած
է, որ թշնամին գիտէ Նահանջի գիծը եւ այդ պատ–
ճառով էլ որոշում են դիրքերում մնալ՝ այդ խորհըր–
դաւոր ձիանների ով լինելը ճշդօրէն պարզելու հա–
մար: Նրանք կամաց-կամաց մօտենում են տղաների
դիրքերին եւ երբ բաւականաչափ մօտենում են,
դիրքապահները գնդակ են արձակում, որից ձիա–
ւորները յետ են փախչում: Դրանք կռւին մասնակ–
ցողներ չէին, այլ եկել էին միայն դիտելու համար:
Յետոյ պարզւում է, որ դրանք պարսիկ կառավա–
րութեան բարեկամ քիւրդեր էին, որոնք եկել էին
այդ անհաւասար կռւին ականատես լինելու:

Երեկոյեան դէմ էր: Արեւը կամացուկ իր մը–
նաս-բարովն էր ասում եւ միայն վերջին ճառա–

գայլթներն էին մնացել, որոնցով լուսաւորւում էին սարերն ու դիրքերը: Դիմացի բլրակի վրայ քրդերի հազարաւոր ձիաւորներ ի մի էին խմբուել: Նրանք ինչ-որ խորհրդաւոր որոշումներ էին կայացնում, հրամաններ էին տալիս եւ պատրաստւում էին, ըստ սովորութեան վերջին յարձակումը գործելու: Այդ գիշերին յեղափոխականները, որոնք ամրացել էին իրենց դիրքերում: Քիչ յետոյ նրանք երկու մեծ խմբի են բաժանւում եւ յարձակւում երկու գլխաւոր դիրքերի վրայ — Թաւրավայի եւ Խանիքի: Ի՜նչ ականջ խլացնող ձայներ էին, որոնք ձիանների խըրխընջոցի, սարերի արձագանգի հետ միասին կազմում էին մի ահռելի և դիւական համերգ: Իսկ երբ այդ բոլորի հետ խառնւում էր և հրացանների միահամուռ զարկը, յեղափոխականների ոգեւորւած երգը—

«Կռուեցէք տղերք, կռուեցէք քաջ քաջ,
Անվեհեր կանգնած թշնամու առաջ»,

այն ժամանակ նոր ոգի, նոր աւիւն էր ստացւում եւ մոռացւում էին քաղցն ու թուլութիւնը, վէրքն ու ցաւերը, և միայն տարւում էին մի գերագոյն ապրեցումով: Այդ գաղափարական եւ հերոսական դիմադրութեան հանդէպ քիւրդերի անմիտ եւ ոչխարանման յարձակումները ո՛չ մի նշանակութիւն չունէին: Նրանք իրենց յոյսը իրենց ձայների, աղմուկների վրայ էին դրել եւ միաժամանակ էլ իրենց վերջին գրոհը պատրաստել՝ կամ գրաւելու հայդուկների դիրքերն ու նրանց անխնայ կոտորել եւ կամ յետ նահանջել՝ միւս առաւօտեան աւելի մտածւած եւ պատրաստւած արշաւանքի սկսելու:

Անշեղ գնդակների տարափի տակ քրդերն իրենց գլուխը կորցնում եւ ուժերը կենտրոնացնում են Թաւրավայի դիրքի շուրջը: Շուտով մի խումբ տղաներ օգնութեան են հասնում եւ պատնէշ կանգնեցնում նրանց առաջ: Թշնամին կատաղում, բորբոքւում էր, երբ իրենց հրացանների գնդակներն ընկնում էին տղաների դիրքերից քսան–երեսուն քայլ հեռաւորութեան վրայ, իսկ յեղափոխականների գնդակներն իրենց նպատակին էին հասնում:

Քիչ յետոյ Խանիկում կռիւը սաստկանում է, ուր կենտրոնացել էին համիդիէ եւ կանոնաւոր զինւորները, որոնք իրենց դիրքերից չէին համարձակւում ելնելու:

— Ամօ'թ է, ամօթ, կանչում էին հայդուկները. «ղոչ»ի կռիւ է, ասպարէզ ելէք:

Այդ յարձակման ժամանակ Ջաւար աղայի եղբայրն իր ութը մարդկանցով ընկնում է, իսկ իր տղան վիրաւորւում է ճակատից, որից յետոյ իր մարդկանցով փախչում է:

Շուտով կռիւն ամէն կէտի վրայ դադարում է, բացի մէկից, ուր Կարօն 15–20 ընկերներով կռւում էր հերոսաբար: Լուսինն արդէն իր դէմքը պարզել էր ամպերի տակից, երբ եւ հրաման է տրւում ի մի հաւաքւելու, որպէսզի նահանջի համար պատրաստութիւն տեսնեն: Կարօն դեռ շարունակում էր կռւել, այն էլ քսան–երեսուն քայլի վրայ: Դիրքում մնացել էին ինքն ու Կրէտացին, որոնք շրջապատւել էին 25–30 քրդերով: Այդ միջոցին ընկերներից մէկը հասնում է նրան, խնդրում է վերջացնել կռիւը եւ որոշւած տեղը հաւաքւել, բայց Կարօն մերժում է սաե–

լով. «սրանց հէրն անիծած, ես դեռ պէտք է կուեմ»։

— Բայց հրաման է տրուած քաշուելու, տղերքն արդէն գնացին եւ մեզ չեն սպասի, պնդում են ընկերները։ Կարօն յամառում է եւ Կրէտացու հետ շարունակում է օրհասական կռիւը։ Նա անպատուութիւն համարում իր թիկունքը դարձնել թշնամուն. և չնայած որ դեռ առաւօտեան կռիւներին աջ թեւից վիրաւորուած է եղել ուխտուած հայդուկը՝ խիզախ Կրէտացու հետ կռւում է քաջարար, լուծում է հայի դարաւոր վրէժը եւ սիրած գիրքերի մէջ մնալով՝ նահատակւում է ընկերոջ հետ....

Գիտակցական մահը հաւասար է անմահութեան, իսկ նրանք մեռան սիրով եւ յօժարակամ...

Արաուլի արեւմտեան փէշերի վրայ իջնող երկու լեռնաշղթաներն էին ընդրուած իբրեւ նահանջի ճանապարհ, որ պաշտպանւում էր առաջուց։ Մինչ այդ, բոլոր տղաներն էլ հաւաքւում են, պայուսակները բացած հալւա ու գաթա են ուտում և օրւայ տպաւորութիւններից խօսում։ Շատերը չէին ցանկանում վերադառնալ, նրանք այն կարծիքն էին յայտնում, որ պէտք է մնալ եւ նահատակուած ընկերների վրէժը լուծել։

— Վալլահ, լաւ բան ի, ես ոչ ոքի մտիկ չեմ տայ, քառսուն խոզի կ'առնեմ, կ'երթամ կն չատըրճերաց վրայ, խօսում էր հարիւրապետ Յ., որ սկզբում այս արշաւանքի դէմ էր գնացել եւ համամիտ չէր։

Մի այլ տեղ, հայաստանցի պարզ գիւղացիները, քննադատելով քրդերին, ծիծաղելով նրանց վախկոտութիւնն ու թուլամորթութիւնը, կրկնելով իրենց

յաղթանակները, չէին մոռանում խարազանելու եւ այն հայերին, որոնք «ծառի տակ պառկած, բերանը բաց են արել, որ խնձորն ընկնի մէջը»։ Այդ մանրանըկարները ցոյց են տալիս թէ՝ ո՛րքան յեղափոխութեան ցանած սերմերը հասունացել են։ Ժողովուրդը նոր գիտակցութեան է եկել եւ միաժամանակ այն, որ դրանցից իւրաքանչիւրն իր շրջանում մի մարմնացած բողոք պիտի լինի եւ կենդանի պրօպագանդառաջ տանող։

Կենտրոնական խումբը պէտք է առաջ անցնէր։ Քսան հոգուց բաղկացած մի խումբ, որի մէջ կային ընդհանուր հրամանատարն ու Դումանը, կազմեցին յետնապահ խումբը, որ ո՛չ մի վտանգ չսպառնայ միւսներին։ Խումբը կարողանում է ապահովաբար տեղ հասնել, իսկ այդ քսան հոգու հետ շատ արկածներ են պատահում, որոնց վրայ արժէ թեթեւ ուշադրութիւն դարձնել։

Որպէսզի թշնամուց աննկատելի մնան եւ իրենց ճանապարհներն յաջողութեամբ շարունակեն, խըմբապետները բաժանւում են եւ քայլում որոշ տարածութեան վրայ։ Բաժանւելով նրանցից՝ Դումանն առաջ է անցնում եւ քիչ յետոյ լսում է օգնութեան մի ճիչ։ Ձայնից ճանաչելով ընկերոջը, նա վազելով օգնութեան է հասնում։ Ընկերը վիրաւոր ընկած էր, ոտքերը կորցրած եւ անկարող քայլելու։ Դումանը մի ձի է գտնում, նստեցնում է նրան եւ այսպէս, կամացուկ առաջ է ընթանում, երբ մի գնդակ վիրաւորում է Դ–ի ձախ թեւը։ Նա դրա վրայ ուշադրութիւն չի դարձնում, այլ աւելի շուտ մտածում է թէ՝ ինչպէս ապահով տեղ հասնեն, մանաւանդ

որ ձին էլ բաւականաչափ յոգնած է լինում։ Վերջապէս, ճանապարհների դժուարութեան պատճառով, Դումանն ընկերոջ իջեցնում է ձիուց, հագցնում է նրան իր տրեխներն ու երկու օր անընդհատ քալելով ապահով տեղ են հասնում։

Մի այլ փոքրիկ խմբակ, բաղկացած 8–9 հոգուց, բոլորովին այլ ճանապարհով քալելով՝ հասնում է մի ձոր։ Վերեւի բլրակից լսում են հրացանների ձայներ. դրանք քրդեր էին, որոնք սուլում էին, «տղաներ» էին կանչում (իմանալով որ յեղափոխականներն այդպէս են անւանում իրար), փնտռում էին քարերի յետեւը։ Հայդուկներն իսկոյն հրացանները լեցրած, քարերն ի վեր մագլցելով բարձրանում են բլուրը՝ թշնամուն շրջապատելու, բայց նրանց այնտեղ չեն կարողանում գտնել։ Սարսափելի յոգնածութիւնը, անորոշ ճանապարհը, ընկերների անյայտութիւնը եւ անտանելի ծարաւը տանջում էին այդ փոքրիկ խմբակին։ Բլրակից ցած իջնելով՝ նրանք մտնում են մի խոտաւէտ դաշտ, որի միջից առուակն էր հոսում։ Աննկարագրելի էր նրանց ուրախութիւնը։ Բոլորն էլ վրայ են հասնում, խոտը յետ յետ դարձնում, անկշտօրէն խմում, ապա ջրամաններն էլ լեցնելով՝ ճամբայ ելնում։ Պէտք էր մի ուրիշ տեղ պատսպարւել, չարմարաւոր դիրքեր բռնել, մինչեւ մութը վրայ ընկնէր։

Բարձրանալով մօտակայ սարը, նրանք դիրքեր կը պատրաստեն, հրացանները կը լեցնեն ու դրկած կը պառկեն։

Անուշ քնի մէջ են լինում տղաները, երբ յան–

կարծ մարթին հրացանի ձայներ են լսում։ Նրանք իսկոյն վեր են թռնում իրենց տեղերից, դիրքեր գրաւում եւ պատրաստւում յարձակւելու թշնամու վրայ, կարծելով թէ սրանք շրջապատել են յետ մնացած հայդուկներին, բայց ո՛չ մի մօսին հրացանի ձայն չլսելով, խոհեմութիւն են համարում լռել։ Քրդերը երեք-չորս ժամ փնտռում են, ման են գալիս քարերի յետեւը, ձորերի մէջ, սուլում, կանչում, երբեմն էլ հրացաններ արձակում, բայց տեսնելով որ ոչ ոք չի պատասխանում եւ հաւատացած որ ջանֆիդայիներ չկան, թողնում հեռանում են։ Այդ դէպքից յետոյ խմբի տղաները վեր են բարձրանում, մանրամասն ուսումնասիրում են շրջակայքի ճանապարհները եւ որոշում թէ՝ ի՞նչ գծով պէտք է առաջ անցնեն։

Երեկոյեան մութն ընկնելուց յետոյ, նրանք իրենց թագստոցից ցած են իջնում. 24 ժամ ծարաւ մնալուց յետոյ, ձորի մէջ աղբիւր են գտնում, կէս ժամի չափ նստում մօտը, հանգստանում, ծարաւներին յանգեցնում ու առաջ անցնում։ Վեց օր էր ճանապարհ էին քալել և իւրաքանչիւր օր հազիւ մի քանի ժամ հանգիստ առել։ Քառասուն ժամ էր ոչինչ չէին կերել և երեւակայեցէք թէ ո՛րպիսի ուրախութիւն կարելի է պատճառել տղաներին, երբ հասնում են մի գիւղ, ուր կարելի էր երկու օր հանգիստ առնել եւ սպասել միւս ընկերներին։

Կենտրոնական խումբն ապահովաբար անցել էր իր տեղը, իսկ առանձին խմբակներն էլ, ահագին նեղութիւններ քաշելով՝ կարողանում են գտնել իրար։ Ի՜նչ մաքուր, գաղափարական րոպէներ էին լինում

դրանք, երբ եղբայրաբար գրկախառնւում էին իրար, արցունքներ թափում: Զէ՞ որ փոխադարձաբար իրար կորած, նահատակւած էին համարում, իսկ այժմ առողջ էին եւ իրար քով:

Այսպէս վերջացաւ Խանասորայ արշաւանքը:

Եւրոպական բոլոր մեծ թերթերն արձագանգեցին այդ յեղափոխական քայլին և ուրախութեամբ արձանագրեցին այն, որ հայ ֆիդայիները չարամիտներ եւ աւազակներ չեն, այլ որ նրանք գաղափարական անձնաւորութիւններ են, որոնք խնայում են թոյլերին, կանանց եւ երեխաներին, իսկ աւարառութեան ո՛չ մի տրամադրութիւն ու որոշում չունէին: Թիւրք պաշտօնական ներկայացուցիչները եւ մասնաւորապէս նրանցից կաշառւած թերթերը հայ ժողովրդին համարում էին խռովարար, աւազակաբարոյ. Խանասորայ արշաւանքի առթիւ թիւրք կառավարութիւնը աշխատում էր ցոյց տալ Եւրոպայի մտածող եւ հետաքրքրւող հասարակական խաւերին, որ փայլուն յաջողութիւն հայերը չեն ունեցել, բայց երբ այդ անյաջող է անցնում, նա դիմում է երկրորդ միջոցին՝ պաշտօնական ազդով «Կօրէսպօնտանդ Պօլիտիկի» մէջ բացատրութիւն է տալիս, որ դրանք կաչաղներ են, որոնք կողոպտում են խեղճ հասարակութեան:

Եւրոպական մամուլը երեւան հանեց ընդհակառակը եւ գովասանքով խօսեց այդ շարժման մաքրութեան եւ հայերի քաջութեան մասին: Դիւանագիտութեան թիւրք կառավարութիւնն հաւատացրել էր, որ այլեւս յեղափոխական խմբեր չկան, որ նրանք մեռան եւ մոռացւեցան, որ երկիրը խաղաղ

է, իսկ հայ հասարակութիւնը՝ շնորհակալ, որ «հայ ժողովրդի ծայրագոյն տարրերը, ինչպէս նաեւ կոմիտէները, ահաբեկ եղած կոտորածներէն, ամէն յոյս կորուսած են նոր շարժումի մը յաջողութեան մասին»:

Այդ շարժումը Թիւրք կառավարութեան շփոթեցըրեց, նա մեծ քանակութեամբ զօրք փոխադրեց դէպի ռուս-պարսկական սահմանագլուխը, մեղադըրեց Պարսից կառավարութեան, որ իբրև թէ՛ համակըրանք էր ցոյց տալիս դէպի ապստամբները եւ ամէն կերպ նպաստում էր հայերին: Թիւրք բարձր պաշտօնեաներն զգացին, որ քիւրդերն այնքան էլ տոկուն եւ կուռ չեն, եւ որ անկարող են պատնէշ կանգնել յեղափոխականների առաջ:

Վանն էլ մեծ պատրաստութեան մէջ էր, ամէն կողմից զինւորներ էին լեցւում և դիրքերն էլ ամրացւում: Ահ ու սարսափից կառավարութիւնն իր մօտ կանչեց հայ երեւելիներին, առաջնորդին եւ հետեւեալն յայտարարեց.—

«Եթէ հայ հրոսակներ քաղաք գան, որեւէ տան մէջ ապաստանին, իսկոյն իմաց տւէք ինձ: Եթէ տունը վառել իսկ հրամայեմ, հոգ մի՛ ընէք, իմ ծախքովս պիտի շինել տամ: Իսկ եթէ չիմացնէք — վա՛յ ձեզ, ամբողջ ժողովուրդը կոտորել կուտամ, առանց նայելու սեռին եւ հասակին»:

Կառավարութեան այդ անուժութիւնը մի կենդանի պրօպագանդ է ժողովրդի մէջ, ինչպէս եւ հըպատակ ցեղերը կը սկսին անվստահութիւն տածել, իսկ այդ բոլորի դիմաց հայ Փիդայու հմայքն աւելի կը բարձրանայ, յեղափոխութիւնն էլ կը ծաւալւի:

Ի՞նչ դեր բռնեցին հայ կղերականներն ու հարուստները.— ինչպէս միշտ՝ քծնող, քսու եւ բացասական։ Թէ՛ Վանում եւ թէ՛ այն ժամանակւայ պատրիարք Օրմանեանը Պօլսում՝ անմիջապէս որոշեցին հաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքները սփռել վեհ. սուլթանի ոտների ներքոյ, կռիւ յայտարարեցին յեղափոխականների դէմ, ամէն միջոցի դիմեցին վարկաբեկելու անձնուրաց եւ հասարակական շահը պինդ գրկած հայդուկներին։ Նրանք խորին շնորհակալութիւն յայտնեցին Թիւրք կառավարութեան, որ վերջին դէպքերի առթիւ շատ հայրաբար է վերաբերուել դէպի հայութիւնը... այսինքն կոտորած չի սարքել ու միաժամանակ իրենք էլ սկըսեցին գրել, տարածել, յայտարարել, որ դրանք աւազակներ են, գողեր են եւ ժողովրդի շահերին վընասողներ։ Նրանց այդ բացասական վերաբերմունքին իբրեւ պատասխան բաւական է յիշել գերմանական թերթի թղթակից եւ ճանապարհորդ, այդ ժամանակ պարսկա—թիւրք սահմանագլխում գտնուած Հանս Փիշէրի *նկարագրութիւնը։*

«Արշաւախումբը կազմուած էր երեք հարիւր հոգուց, դրանց մէջ 25 ձիաւոր։ Արշաւանքը կատարւում էր այն կարգով ու ձեւով, ինչպէս պրուսական զօրքի մէջ, ես անձամբ տեսայ։ Զօրքը մեծ մասամբ բաղկացած էր բազում դժնդակ փորձերից անցած հասակաւոր մարդկանցից։ Մռայլ, լուրջ դէմքեր, պողպատէ կազմուածքներ։ Ես աւելի շատ վատ էի երեւակայում այդ տարրերը։ Տիրօլի ազատութեան դիւցազուններն էին յիշեցնում այդ մարդիկ՝ իրենց լայնալանջ, ջղուտ եւ կարճ ու լիքը կազմուած

քով: Շատերը նրանցից կոտորածների ժամանակ կորցրել էին կին, որդիք, եղբայրներ եւ ծնողք: Իսկոյն նկատւում էր, որ խնդիրը երեխակայական, թեթեւամիտ խաղի մասին չէր, այլ լուրջ գործի»:

Եւ այսպէս, ընդհանուր կոտորածներից յետոյ, երբ վհատութիւնը տիրել էր բոլորին, երբ յեղափոխութեան բարեկամներն անգամ երես էին դարձրել գաղափարական աշխատանքից եւ երբ ռէակցիան թեւատարած քնացրել էր հայ ժողովրդին, Խանասորայ արշաւանքը եկաւ ցնցելու բոլորին, թուլերին ոգի ներշնչելու, անհաւատներին՝ յոյս եւ խանդավառութիւն: Այսքանն էլ բաւական էր ցոյց տալու, որ հայը կոտորւող չի համարւում, այլ եւ կոտորող, որ նա վախկոտ չէ, այլ եւ վախեցնող, եւ որ նա գիտէ իր պատիւը զէնքով պաշտպանել:

ԹԵՂՈՒՏԻ ԿՌԻՒԸ

Աղբիւր-Սերոբը, Բաղէշի շրջանի հայ թէ թիւրք հասարակութեան համար աներեւոյթ ուժի համրաւ էր ստացել: Քրդական ցեղերը նրա անունից ահ ու սարսափի մէջ էին: Կառավարութիւնն էլ ամէն միջոց գործադրեց նրան ձերբակալելու, բայց չյաջողւեց, որովհետեւ հայ ժողովուրդն իր համակրութեամբ պաշտպան էր հանդիսանում նրան:

Յուլիսի վերջերին, երեսուն Հասանցի քիւրդ ձիաւորներ յարձակում կը գործեն Թեղուտ գիւղի դաշտերի վրայ եւ տաւարը կը քշեն: Այդ լուրն անմիջապէս Աղբիւրին կը հասնի, որ չորս ընկերներով, առանց սպասելու, իսկոյն օգնութեան կը հասնի եւ

երկուստեք կատաղի կռիւ կը սկսի: Չորս յեղափոխականները, տարբեր դիրքեր մտնելով, թաղնուելով բաւական մեծ քարերի յետեւ, սկսում են գնդակներ տեղալ ոչխարի հօտը քշող քիւրդերի վրայ ու նրանց մէջ շփոթ առաջացնել: Քիւրդերը խորամանկութեան կը դիմեն: Երկու-երեք հոգու կը պատուիրեն աւարը քշել, իսկ միւսները կը շարունակեն գընդակ տեղալ եւ պաշարել քառեակին:

Հինգ-վեց ժամ կռիւը տեւում է: Թշնամին անկարող էր որեւէ վնաս հասցնել տղաներին: Մօսիններն իրենց յատուկ դերն էին խաղում: Մի քանի սպանուած եւ վիրաւոր քիւրդեր արդէն փռւում են դաշտում: Տասնեակ ոչխարների փոխարէն քիւրդերի դիակներն են ընկնում: Այդ իրենց կրած վնասը կատաղեցնում է հասանցիներին, որոնք վճռում են խորտակել յեղափոխականների բոյնը: Աղբիւրը հրաման էր տուել աւելորդ գնդակ չփճացնել, եւ երբ փրփրած աւազակները դիրքերին են մօտենում, իրար յետեւից լսւող համազարկերը ստիպում են նրանց յետ նահանջել:

Գիշերւայ ժամի 1-ն էր, երբ թշնամին յուսահատ լքում է դիրքերը: Տղաներն էլ իրենց տեղերից ելնելով շարունակում են ճանապարհ՝ առաջ տանելու իրենց յեղափոխական գործունէութիւնը: Աղբիւր-Սերոբը ժողովրդի սիրելին էր դարձել, որովհետեւ նա ո՛չ թէ մեծ արշաւանքներ էր ծրագրում, այլ նրա կռիւները կապ ունէին ժողովրդի առօրեայ կարիքների հետ, նա պաշտպանում էր գիւղացիներին ամենօրեայ աւազակներից, օգնութեան էր հասնում վտանգի րոպէին եւ թոյլ չէր տալիս, որ անզէն

եւ անպաշտպան հայութիւնը սարսափի մէջ լինի։ Նա հայ գիւղացիների պահապանն էր, իսկ թշնամիների՝ հոգէառը։

ՌՈՒՄԲԵՐԸ ՊՈԼՍՈՒՄ

Վճռուած էր Պոլսոյ գըլխաւոր կենտրոններում, օգոստոս 9-ի օրը, մի քանի ռումբեր պայթեցնել, Բանկ Օտտոմանի տարեդարձի մօտալուտ լինելը յայտարարելով։

Օսմանեան Բանկայի շինութեան մէջ կը մտնի Դաշնակցութեան ահաբեկիչներից մէկը՝ ուժանակի ծրարը ձեռքին։ Պահապանները կասկածելով՝ հարց ու փորձ կ՚անեն։ Կ՚աշխատեն տղային ձերբակալել։ Վերջինս պաղարիւնութեամբ, առանց շփոթւելու, ամէն միջոց գործ կը դնէ ռումբը սիկարով պայթեցընելու, բայց նրան այդ չի յաջողւի, որովհետեւ պետական զինուորներից մէկը ձեռքին զարնելով՝ արգելք կը հանդիսանայ։

Ահաբեկիչը կը ձերբակալւի։

Նոյն օրը եւ նոյն ժամին՝ Կալաթա-Սէրայի առջեւ երկու ռմբաձիգեր պատրաստ էին մի ուժեղ հարւած տալու կառավարութեան զինուորներին։ Նրանք վճռել էին որ մէկը ռումբը պիտի նետէր, որի վրայ ոստիկաններ եւ զինուորներ պիտի հաւաքւէին, որից յետոյ միայն երկրորդը պիտի ռումբը պայթեցնէր։ Առաջին ռումբը չի պայթում, իսկ տղան էլ ձերբակալւում է։ Երկրորդ ընկերն էլ, առաջուց նկատուած լինելով, նորից թակարդն է ընկնում։ Այդ դէպքն էլ է վիժում։

Երրորդ ռումբը, նոյն օրը, պիտի պայթէր Բ. Դրան «Թէշրիֆաթ»ի սենեակների մօտ:

Որոշուած ժամին երկու ահաբեկիչները ներս են մտնում՝ ծրարը ձեռքին: Նրանք անմիջապէս մըտնում են նրբանցք, որ բաւականին երկար տարածւում էր եւ ուր բոլորովին մարդ չկար: Այդտեղ կային ձիաններ, ախոռներ եւ սպասաւորի սենեակներ: Նախարարների տեղը բաւականաչափ հեռու էր: Երկուսով, առանց տատանուելու, առաջ են անցնում եւ մտնում մի նրբանցք, ուր բաւականին բազմութիւն է լինում հաւաքուած: Ամբոխը, խնդրատուները լեցուել էին, խօսում-վիճում էին, իսկ սօֆթաները ծալապատիկ գետինը նստած՝ ծխում էին: Ահաբեկիչները, ընտրելով «Թէշրիֆաթ»ի սենեակը, նստում են դրան դիմաց ու ոտերի մէջ առնում ծրարը: Զորս անգամ սիկարը կպցնում են, բայց պատրոյգը չի վառւում: Նոր սիկառ վառելով՝ այս անգամ կրակը կպցնում են ու իրենք կամացուկ դուրս են գալիս փողոց, ուր եւ անհամբեր սպասում են պայթիւնին: 48 վայրկեանից յետոյ լսւում է մի ուժեղ ձայն, երկիրը ցնցւում է, շինութիւնների պատերը շարժւում են, թիւրքերը խելակորոյս փախչում են դէպի դուրս, խանութպաններն իրենց խանութներն են գոցում, իսկ մի քանի տասնեակ ոստիկաններ, ահաբեկիչների մօտով վազելով դէպի դէպքի վայրն են շտապում:

Կառավարութիւնն ապշահար է: Ահաբեկիչներին կը փնտռեն, բայց անուն չգիտեն, այլ միայն արտաքին նշաններ ունին՝ խարտեաշ, սեւ, շագանակագոյն մազեր, երկար կամ կարճ հասակ, կա-

պոյտ աչքերով երիտասարդներ։ Ամէն անցորդ որ իր մօտ ծրար ունի՝ խուզարկութեան է ենթարկւում։ Յոյն վիրաբոյժ պ. Լօզօֆէլթիսին կառքի միջից կը հանեն, ծրարը հետը կը քաշքշեն, ոստիկանատուն տանելով կը խուզարկեն եւ միայն բժշկական գործիքներ գտնելով՝ ազատ կ՚արձակեն։ Թիւրք պաշտօնեաները կատաղած են այդ դէպքի առթիւ։ Կասկածի տակ են բոլոր հայերը, որոնց հետ խօսակցութեան ժամանակ թիւրքերը հեգնում են «ռումբ մըն ալ դուն նետէ, որ քեզի արտաքին գործոց նախարար ընեն»։

Ձերբակալութիւններն սկսւում են ուժեղ կերպով։ Կէտիկ-Փաշայի կողմերը ձերբակալելով քանի չափ հայ երիտասարդներ՝ դէպի Գում-Գաբու են տանում, եւ որպէսզի ոտքի ձայները չլսւին՝ կօշիկները հանել են տալիս։ Նոյն օրը Պօլսոյ Կենտրոնական Կօմիտէն մի յայտարարութիւն է ուղարկում վեց պետութիւնների դեսպաններին, յիշեցնելով հայ ժողովրդի անտանելի դրութիւնը, եւրոպական դահլիճների անտարբերութիւնը դէպի հայկական բարենորոգումները, չեշտելով միաժամանակ, որ այս բոլորը նախերգանք են այն մեծ շարժումների, որ հայ յեղափոխականները պատրաստւում են իրագործելու, եթէ միայն շուտափոյթ ուշադրութիւն չդարձնեն հայկական տառապանքների վրայ։ Յայտարարութիւնը վերջանում է հետեւեալ տողերով — «Մենք կը պահանջենք, որ տիրող բռնութեան եւ անսանձ կամայականութեան փոխարէն՝ օրէնքը միայն թագաւորէ։ Մենք կը պահանջենք ինչ որ անհրաժեշտ է լոկ իբրեւ մարդ ապրելու համար եւ եր-

բէք չպիտի դադրենք գործելէ մինչեւ չիրականանան մեր այս արդար, իրաւացի եւ նահատակ եղբայրներու արիւնով նուիրագործուած պահանջները»:

Տերօրական այս դէպքերի առթիւ յեղափոխական տարրերը հրճուանքի մէջ էին, երիտասարդութիւնն աւելի ոգեւորուած էր, չնայած կանխօրօք պատրաստուած ծրագիրն ամբողջովին իրագործուած չէր:

Կառավարութիւնն աւելի դողոցքի մէջ էր ընկել. նա սարսափահար էր լինում աներեւոյթ ձայներից եւ ռումբերից: Նրա ներկայացուցիչ ոստիկաններն ու լրտեսներն ամէն կերպ աշխատում էին մի անգամից խորտակել յեղափոխականների բոյնը եւ այդ նպատակով էլ առիթը չէին փախցնում օգտուելու հայ հարուստների եւ կղերի օժանդակութիւններից:

Պէտք է չեշտել, որ օգոստոս 9-ի առաւօտեան, Օրմանեանը խառն ժողով է գումարել տալիս Ղալաթիա, յայտնում որ յեղափոխականները նոր դէպքեր են պատրաստում, ուր եւ վճռում է կանխօրօք յայտնել կառավարութեան, որպէսզի վերջինն աւելի ներողամիտ լինի դէպի «հայ ժողովուրդը» (իմա՛ աղաները): Մինչ նրանք պատրաստւում էին Բ. Դուռ գնալու եւ զգուշացնելու գալիք դէպքերի համար, ռումբը պայթում է...

Այդ դէպքերից յետոյ, Օրմանեանը սուլթանի իր վրայ դրած յոյսերն իրականացնում է: Նա իր շընորհակալութիւնն է յայտնում մարդասպանին, որ որոշել է միայն «մեղաւորներին» պատժել, իսկ ինքն էլ իր կողմից պատւիրում է քահանաներին եւ քա-

բողինչներին, յորդոր կարդալ ժողովրդին՝ հաւատարիմ մնալու պետութեան, պահպանել կարգ ու կանոնը, եկեղեցական ու դպրոցական հիմնարկութիւնների մէջ «վնասակար» մարդկանց չընդունել եւ ամէն կերպ հոգ տանել հանրային ապահովութեան: Իր այս քայլով պատրիարքը փոխադարձ լրտեսութեան դուռ է բաց անում, յեղափոխականներին մատնելու ճանապարհ է ցոյց տալիս:

Այդ բոլորի արդիւնքն այն է լինում, որ ձերբակալուածներից տասը հոգի մեղադրւում են իբրեւ հեղինակներ ռմբային գործողութիւնների, որոնցից ութը հոգին մահուան են դատապարտւում:

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնն այդ առթիւ սեպտեմբեր 6-ին հետեւեալ հեռագիրն է ուղղում եւրոպական մեծ պետութիւնների արտաքին գործոց նախարարներին.— «Թուքատի կոտորածների հեղինակները ներման արժանացած լինելով, վրդովեցուցիչ անտարբերութիւն կը լինի թոյլ տալ մահով պատժել քաղաքական յանցանքների համար վերջերս դատապարտուած հայերին: Խնդրում ենք ձեր վսեմութիւնից արգելք հանդիսանալ զուր արիւն թափելուն, որը միայն ներկայ կացութիւնը ծանրացնելու կը ծառայի»:

ՔԱԹԱՒԻՆԻ ԵՒ ԱՒԵՐԱԿ ՋՐԱՂԱՑԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ*)

Խանասորայ պատմական յաղթանակից յետոյ, երկիրը խմորումների մէջ էր եւ շնորհիւ Դաշնակցութեան կանոնաւոր եւ ա-

---

*) *Դէպքն իր մանրամասնութիւններով գրի առաւ*

նընդհատ գործունէութեան, կազմակերպուած շըր-ջանները օրէցօր աւելանում էին եւ հսկայական ցան-ցով պատում՝ Վան, Տարօն, Սասուն, Ախլաթ ու Բա ղէշ, մինչև վերին Բուլանըխներ, Կոր, եւն.: Այդ շղթայի ղեկավարութիւնը գտնւում էր այնպիսի փորձառու եւ ժողովրդականացած անհատի ձեռ-քում, ինչպիսին էր Աղբիւր-Սերոբը:

Արշաւանքից յետոյ ժողովրդի զինման գործին նւիրուած յայտնի եւ անյայտ ընկերներ՝ Սիմօնը, Ա-լէքսան Զիրօեանը, Հայրդ-Խղճուկ եւն., ամէն մի-ջոց գործ էին դնում՝ գիշեր թէ ցերեկ, աւելի լայն շրջաններ առնել իրենց ցանցի մէջ: Նրանցից ամէն մէկը միւսի գաղափարական ուսուցիչն էր, որ վտանգի եւ զուլումի օրերին բազմահազուստ պտըտ-տում էր ժողովրդի մէջ՝ վարժապետի կամ քահա-նայի, երբեմն էլ թիւրք չէյխի կամ մօլլայի դե-րում...:

Երկրի ներսի ուժը զուտ տեղական եւ հաստա-տուն էր: Ամէն մի խումբ իր որոշեալ շրջանն ու սահ մաններն ունէր: Կարիք էր զգացւում միայն դրսից եկած մի սուսեր թռուցիկ խմբի, որի ներկայութիւ-նը կարողանար որոշ ազդեցութիւն թողնել շրջակայ աշխրաթների եւ կառավարական պաշտօնեաների վրայ:

Այդ նպատակով եղած բանակցութիւնները յա-ջողութեամբ են պսակւում եւ ահա 1898 թւին, սեպ. սկիզբներին մի մեծ խումբ, բաղկացած 78 հոգուց

ընկեր Հայաստանցին, ականատեսի պատմածի հի-ման վրայ:

եւ առաջնորդութեամբ Առաքելի, Մուշեղի (Եղդան-եան), Գէլէնց Սոխօ Կարապետի, ճամբայ է ելնում Մանազկերտ-Բուլանըխ գծով, աշխատելով ամէն կերպ խուսափել աւելորդ և անժամանակ կռիւնե-րից:

Սեպտեմբերի 3-ին խումբն հանդիստ է առնում Սիփկնոց սահմանի մէջ՝ Քէօշկայ լերան արեւել-եան ստորոտում (Քէօշք՝ սիփկնոց քիւրդ բէկերի գիւղն է, որ իր մէջ խոշոր ապարանք ունի, որի հա-մար եւ գիւղն ու շրջակայքը Քէօշք են կոչւում): Քիւրդ երկու պահապաններ հեռուից նկատում են այդ զինւած եւ օտարոտի մարդկանց խումբը, իս-կոյն հաւար են ձգում ու 2-2500 համիդիէ զինւոր-ներ, ձիաւոր ու հետեւակ քիւրդեր մրջիւնի նման դէպի տղաների դիրքերն են վազում: Անմիջապէս հայդուկներն էլ են գործի անցնում եւ յարմարագոյն վայրերը գրաւում: Կռիւն սկսւում է: Քրդերը մի քանի անգամ գրոհ են տալիս, խտացած շարքերով, բայց քաջարի մարտիկների մօսինններն անմիջապէս յետ են մղում նրանց: Թշնամին բազմաթիւ դիակներ է տալիս: Նա անկարող է մի քայլ առաջանալ: Ամ-բողջ օրն անընդհատ կռւելուց յետոյ, երեկոյեան դէմ, քիւրդերը փախուստի են դիմում:

Գիշերւայ մթութիւնից օգտւելով՝ հայդուկներն անցնում են Քէօշքայ լերան միւս կողմը՝ Քաթաւին բարձրանալու համար: Դժբաղդութիւնն հետապըն-դում էր նրանց. հազիւ մի քանի ժամ ճամբայ էին կտրել, երբ պատահում են քրդական պահակախմբի, որ տղաների դիրքերն էր ուսումնասիրում: Հրացան պարպելու ժամանակ չէր եւ ահա լուռ ու մունջ,

խէնչարները ձեռներին հայդուկներն յարձակւում են քրդերի վրայ, սրախողխող են անում շատերին եւ միայն մի քանի հոգի հնարաւորութիւն են ունենում փախչելու եւ լուր տանելու աշիրաթներին:

Երեք ժամ էլ քայլելով, յոգնած ու սոված հայդուկները մի կերպով բարձրանում են Քաթաւին լեռան գագաթը՝ Կարակայա գիւղի ուղղութեամբ: Սոված եւ ուժասպառ, նրանք անմիջապէս բանջարեղէններ են որոնում՝ ուտելու համար եւ մի կողմից էլ մտածում են հաց գտնելու մասին:

«Անիծեա՜լ սովութիւն», խոր ա՜խ քաշելով ասաց Ասաքելը, «հացի պակասը միշտ մեր թշնամին է եղել»: Մինչ նրանք հացի մասին էին խորհում, Քաթաւին լեռ կամաց-կամաց պաշարւում էր: Ծրջանի Դութաղ գայմագամանիստ քաղաքից հեռագիր են խփում Մանազկերտի բերդը թէ՝ «Ֆիդայինները մեզ հետ կատաղի կռիւ մղելով բարձրացան Քաթաւին: Դիմադրում ենք, դուք էլ այդ կողմից օգնութեան հասէք»:

Այս հեռագրին վրայ, տեղական երկու հարիւրի չափ կառավարական զինուորներ եւ բազմաթիւ քրդեր՝ Հասանանցի բէկերի առաջնորդութեամբ, պաշարում են տղաներին հիւսիսային թեւից:

Հէյդարցի աշիրէթներն էլ դէպի Քաթաւին են բարձրանում Մարմուզ կէս հայաբնակ գիւղի կողմից, իսկ սիպկնցիք՝ Քէօչքայ կողմից դէպի լեռ են ելնում :

Արշալոյսին, երբ հայդուկները թշնամու շըրջապատւելն իմանում են, չնայած յոգնածութեան եւ քաղցին, մի րոպէ կը մոռանան ամէն ինչ եւ խմբի

«Մահ կամ Ազատութիւն» վերտառութեամբ ժապաւէնեայ դրօշն են բարձրացնում:

Սկսւում է կատաղի եւ անհաւասար կռիւը: Տղաներն իւրաքանչիւր մի գնդակ իր նպատակին են հասցնում, որի համար եւ շատ անգամ գովասանական խօսքեր են լսում թշնամիներից:

Ահա Ալիար քիւրդ գիւղի չէյխի երկու «թոսուն» (կտրիճ) տիտղոսը կրող որդիներն առաջ ընկան, եւ գնդակների տարափի տակ, կրօնական կանչերով եւ հայհոյանքներով «կուռէ խորսէ՛, ամ հաթըն (հոտաններու տղաքներ, մենք եկանք) կանչելով դէպի դիրքերը վազեցին: Տղաներն իրարու ձայն տուին եւ հրացանների զարկը դադրեց: Քիւրդի լամուկներն աւելի ոգեւորուեցին ու դէպի վեր ելան, Մուշեղի դիրքից անզգալաբար դէպի Գէլենց Կարօն անցան: Այդ ժամանակ տղաներն հրացանները դէպի նրանց ուղղեցին, պահանջելով «թէսլիմ, թէսլիմ ըլըլըն, հէ՛յ, կուռէ՛ քէրէ», (անձնատուր, անձնատուր եղէք, իշու ծնունդներ): Ահ ու սարսափ տիրեց նրանց: Հայդուկները երկուսին էլ բռնելով, ոտն ու ձեռքը կապելով՝ մօտակայ խոտի դէզի մէջ ձգեցին ու լուցկիով կրակ տուին, այրեցին:

— Մատաղ կ՚ուղարկեմ քեզ, ո՛վ եօթն անուան տէր Սուրբ Կարապետ, ասաց Կարօն ու գնդակներն ուղղեց դէպի սեպկնցոց խուժանը, որ լերան ետեւից դէպի վեր էր բարձրանում: Հայդուկներն իսկոյն տասնեակների են բաժանւում: Կարակայա գիւղի դիրքի մէջ են քաջարի եւ փորձուած տղաները՝ Առաքելը, Մուշեղը, Կարօն և ուրիշ հինգ ընկերներ: Բոլորն էլ ոգեւորուած են և կռւում են խոր հաւատքով:

Յուսահատութեան ո՛չ մի նշան: Թշնամին այդ ըզգում էր եւ անկարող էր դիմադրել: Անօթութիւնն էր որ շատ էր նեղում տղաներին: Եւ ահա նրանք ութը հոգուց բաղկացած «հացի յանձնախումբ» են ընտրում, որի պարտականութիւնն էր անյապաղ ուտելիք գտնել: Կէսօրին մօտ էր: «Հացի յանձնախումբ»ն իր կարճատեւ խորհրդակցութիւնից յետոյ վճռում է հրացանները թողնել դիրքերում, որպէսզի իրենց ձերբակալութիւնով այդ թանկագին իրերն էլ չկորչեն, հանում են իրենց վրայի կովկասեան տարազն ու ներքեւի սպիտակ հագուստով, դէպի Կարակայա տանող հեղեղատար փոսի միջով, երկու ոտի ու ձեռքերի վրայ չորեքթաթ տալով, թըշնամուց աննշմար կարողանում են գիւղ մտնել: Գիւղի մէջ կռւող աշիրաթներից ոչ ոք չկար, բայց տղաները մոռացել էին որ կալի հաւաքման ժամանակն էր և որ միւլթէզիմը մի քանի զինուորներով այնտեղ էր՝ հսկելու համար եկամուտի վրայ: Ութ օտարոտի մարդկանց երեւալն ահ է ազդում պաշտօնեաների վրայ, որոնք պատրաստւում են փախչելու, բայց նկատելով որ անզէն են, իսկոյն վրանին են յարձակւում ու ձերբակալելով տանում ռէս Աւդալի տունը:

Ֆադէհ բէկի քիւրդ մշակները պահանջում են հրապարակով գնդակահար անել այդ ութ հայերին, բայց զինուորների մի մասը մերժում է: Տեղական հայերն ու ռէս Աւդալը խնդրում են ազատ արձակել այդ մշակներին, որոնք, իբրեւ թէ, լեռն աշխատած ժամանակ կուլի են հանդիպել եւ գիւղն ապաստանել, խոստանալով դրամական մեծ գումարներ տալ, բայց անօգուտ: Շուտով զինուորներն էլ

կատաղելով բոլորին դուրս են հանում ու սոված, յոգնած ֆիդայիներին դաշունահար անում: Նրանցից շատերի ստամոքսի մէջ կանանչ խոտ են գտնում, որոնցով մի քանի օրից ի վեր կերակրուել էին:

Քաթաւինի լերան գագաթին անօթութեան ճիրաններում անգամ յանդուգն հայդուկները անպատմելի կռիւ են մղում թշնամու դէմ մինչեւ երեկոյ, երբ եւ վճռում են, օգտուելով մթութիւնից, զանազան խմբերի բաժանուել եւ ճեղքելով թշնամու շղթան՝ ճամբայ բաց անել:

Մի մասը՝ Մարմուղ գիւղի ճամբով, յաջողւում է ճեղքել շղթան եւ անցնել Քռաներ կոչուած քարաբլուրների մէջ, ուր եւ իր հետքը կորցնում է: Միւս խմբերն էլ կարողանում են խուսափել, բացի առաջնորդող ուղեկից, որ Աւերակ ջրաղացի ուղղութիւնն է բռնում՝ Կարակայա գիւղի վրայով, յուսալով թէ հացաբեր խմբին կը պատահեն եւ նրանցով խումբը կ'ուժեղացնեն: Քաթաւինի այդ կռուի մէջ հայդուկային խումբը կ'ունենայ երեսուն սպանուած եւ երկու վիրաւոր, իսկ թշնամին՝ հարիւր սպանուած եւ նոյնքան էլ վիրաւոր, ինչպէս յետոյ տեղեկացրել էր պաշտօնական զեկուցումը:

Այդ նահանջից յետոյ քրդերը կը նկատեն, որ հրացանաձգութիւն չկայ, կը կարծեն թէ՝ ֆիդայիների գնդակներն հատել են եւ կամ բոլորն էլ սպանուած են, անմիջապէս լեռն ի վեր են վազում, ամէն քարի տակ փնտռում են դիակներ՝ կողոպտելու եւ զէնքեր յափշտակելու համար: Բայց ո՜րքան են զարմանում նրանք, երբ միայն երկու դաշոյն եւ դի-

ակներ են գտնում։

— Այդչափ են եղել արդէն, միայն երեսուն հոդի և ո՛րպիսի յանդուգն դիմադրութիւն հազարների դիմաց, փախչում են իրար քրդերը... Գիշեր ժամանակ կռուին մասնակցողները, յաղթական «լավրդ» երգով դէպի բերդ են դիմում՝ կառավարութեան պատմելու իրենց քաջագործութիւնը։

Ճանապարհին քրդերից մի քանիսը գտնում են տղաների կորցրած լատինէից պատրաստուած մեքենական կնիքը եւ բժշկական դեղօրայք պարունակող մի պայուսակ։ Անկարող լինելով հանելուկը պարզել, որովհետեւ հաւատացած էին թէ՝ բոլորին էլ սպանել են լերան գագաթին, վճռում են յայտնել կառավարութեան թէ՝ խլել են Ֆիդայիներից։ Նրանց այդ պատմութեան իշխանութիւնը չի հաւատում, որովհետեւ տեղական զօրքի հրամանատարն արդէն մանրամասն եւ հիացմունքով զեկուցում էր տուել, յայտնելով որ Ջանֆիդայիները չնայած անօթութեան, կռուեցին քաջաբար և Նրանց հրացանների «վո՛ւյ, վո՛ւյ» ձայները ահ ու դող էին ազդում բոլորին։

Կնիքի ինչ լինելը չեն կարողանում հասկանալ, չնայած արեւելցու բնաւորութեան եւ երեւակայութեան յատուկ բազմաթիւ ենթադրութիւններին. վերջապէս ստիպուած են լինում դիմելու մի հայի օգնութեան, որ բացատրում է թէ՝ վտանգաւոր ոչինչ չկայ, որ մի քանի հայերէն գրեր են։

Ութ հոգուց բաղկացած խումբը, գիշերը մի քանի ժամ ճամբայ կտրելով, հասնում է Աւերակ Ջրաղացը (երկար ժամանակից ի վեր անգործածելի),

ուր եւ խոնաւ ու բորբոսնած պատերի տակ, անասելի աղտեղութեան մէջ, գետին կը փռուեն ու անուշ կը քնանան: Վիրաւոր երկու ընկերոջ վէրքերն էլ զանազան լաթերով, առանց դեղերի կապում են եւ սպասում իրենց ճակատագրի ընթացքին: Գիւլենց Կարօն պահապան է նշանակւում դրան վրայ:

Կէս գիշերին մօտ էր: Ջրաղացի մօտով մի խաշնարած իր հօտն էր քշում շտապելով դէպի գիւղ՝ երբեմնակի հայերէն եւ երբեմն էլ թիւրքերէն հայհոյելով:

Երբ նա բաւականաչափ մօտենում է ջրաղացին, Կարօն մեղմ ու քնքոյշ ձայնով դիմում է նրան.

— Հայ տղայ, այդ ոչխարներն ու՞ր կը տանիս:

— Աղա, վալլահի, գիւղը կը տանիմ, չփոթուելով պատասխանում է տղան:

— Մի՛ վախենար, ես հայ եմ, քրիստոնեայ եմ, ասաց Կարօն, մենք անօթի ենք, հացերնիս պակսեր է:

Տղան առաջարկում է մի ոչխար մորթել եւ ուտել, բայց Կարօն ընդդիմանում է, ասելով թէ կըրակ վառել չեն կարող, որպէսզի աննկատելի մնան, որովհետեւ ջրաղացը քսան վայրկեան հեռաւորութիւն ունի բերդից:

Քաջարի տղան իր համաձայնութիւնն է տալիս հաց բերելու, ոչխարները թողնելով Կարօի իշխանութեան ներքոյ: Առաջուց խաչի եւ Աւետարանի վրայ երդուելով, որ իրենից բացի ոչ ոք չի իմանայ, տղան վազում է դէպի գիւղ: Կարօն ներս է մտնում աչքալոյս տալու ընկերներին: Առաքելն ու Մուշեղը

իրար են նայում, կարծես ինչ որ մօտալուտ վտանգ զգալով:

— Գոնէ հաց ուտէինք, յետոյ մեռնէինք, ո՜ւֆ, ո՜ւֆ, ձայնեց վիրաւորներից մէկը:

— Զէնքերնիդ վեր առէք տղաք, դուրսը պատրաստ կենանք, այսպիսի պարագաների մէջ փորձանքն աւելի բարեկամ է, քան որեւէ խաշնարած կամ հօտաղ, ասաց Առաքելը:

– Ես տղայի սիրտը կարդացի, բա՛ն չկայ: Բայց զէնքերնիս պատրաստ պահելուն չեմ հակառակիր: Ուժ ունի՞նք կռուելու կամ փախչելու, պատասխանեց Կարօն, եւ բացի վիրաւորներից, միւսները դուրս թռան Ջրաղացից:

Փոքրիկ հովիւը, որ պահուած հայդուկների համար հաց պիտի բերէր, Բերդան գիւղն էր հասել: Նա ճանապարհին մտածել ու որոշել էր, որ եթէ իրեն ձերբակալեն, պիտի պատասխանէ որ հացն իրեն համար է, որպէսզի չվտանգէ հայրենիքի համար կռուողներին: Նա այդքան հասկացել էր: Նրա բաղդից՝ հանդիպեցաւ մի բաղէշցի խանութպանի, որ «ընկերութեան մարդ» էր եւ խնդրեց իր հետ գալ մինչեւ Փուռուն, մի հատ չւալ առնել, մէջը հացով լեցնել եւ չալակը բարձնել: Բաղէշցին, կարծես, զգաց եղելութիւնը, լուռ ու մունջ հետեւեցաւ նրան, բաւական թիւով հաց գնեց ու ճանապարհ դրեց փոքրիկին:

Առաքելը, Մուշեղը եւ Կարօն հեռուից նկատեցին փոքրիկին, ընդառաջ վազեցին, առան հացն ու տըղայի հետ ներս մտան:

Վիրաւոր ընկերներից բաղէշցի Արմենակ Դար–

թինեանը անմիջապէս, վէրքը բռնելով, հացի չուալի վրայ նետուեցաւ, գոչելով. «այս ամէնը մենք կըրնա՞նք ուտել»: Տղաներն ախորժակով կերան եւ կըշտացան, բացի վիրաւորներից, որոնք մահուան ճիրաններում էին գալարւում:

Քիչ յետոյ փոքրիկ հովիւին համբուրեցին եւ ճամբայ դրին: Մինչ տղաներն այստեղ էին, բերդի մէջ անպատմելի դէպքեր էին տեղի ունենում:

Վաղ առաւօտեան, ձիաւոր զօրքի հրամանատարի՝ միրալայի տան մօտ, փլած ախոռի պատերի մէջ, աղայի երկու ծառաները երկու յեղափոխականի են ձերբակալում, որոնք քնած եւ թմրած վիճակի մէջ էին: Սրանք ճամբան կորցրած եւ գիշերով բերդ հասած էին: Անօթութիւնից բաւական թուլացած լինելով՝ անկարող էին առաջ շարժուել: Այս երկուսը՝ մին Նշանաւոր Ջըխորցի Նադօն, միւսը՝ Կարճկանցին, ամենայն պաղարիւնութեամբ իրենց զէնքերը դուրս են թողնում եւ ապա քաղաք մտնում:

Միրալայը նրանց բանտ է առաջնորդում, որտեղից էլ կապուած վիճակով դէպի Մուշ է ուղարկում:

Թիւրք խուժանը կատաղած էր: Հայերն իրենց տներն ու խանութները փակել էին՝ սարսափած կոտորածի ուրուականից: Տեղի է ունենում կողոպուտ եւ միայն շնորհիւ Ֆադէհ-բէկի միջնորդութեան՝ կոտորածի առաջն է առնուում:

Բերդի խուժանի զայրոյթն ու կատաղութիւնն իր սահմանից անցնում է, երբ Ջրաղացի մօտից մի քիւրդ մազապուրծ փախած՝ գալիս է եւ պատմում, որ իրենք երկու ընկերով գնացել էին Աւերակ Ջրաղացի մօտ «գազ» կոչուած վառելանիւթը հաւաքելու,

երբ իր ընկերը քիչ հեռանում է առւակից ջուր խմելու, Փիդայիներից հրացանազարկ է լինում:

Բաւական էր այսքանը: Յայտնի աւազակապետներ — Ըօզաք-Փաղէհ, Սիւլէյման, Մահմուտ, Ռաշիդ-Մահմէ, Մահմուդ-Սայիդ եւ Մահմուդ-Ամի իրենց աշիրէթների եւ կառավարական զինուորների հետ միասին դէպի Ջրաղացքն են քայլում: Տղաներն հեռուից նկատեցին այդ խուժանի մօտենալը: Որոշեցին անմիջապէս մօտակայ լեռը բարձրանալ, բայց վիրաւոր ընկերներն անկարող էին շարժուել, ուստի եւ որոշեցին նրանց հետ մնալ եւ կռուել թշնամու դէմ: Անմիջապէս զանազան ուղղութեամբ ծակեր փորեցին եւ դիրքեր շինեցին, իսկ Մուշեղին էլ յանձնւեցաւ դուռը պաշտպանել:

Թիւրք խուժանի մէջ կար նաեւ մշեցի հայ ոստիկան Նազարը, որ բոլորից առաջ անցաւ, ձիուց վար իջաւ եւ մտաւ մի քարի յետեւ ու դառնալով դէպի տղաներն ասաց.

— Հէ՜յ, հայ Փիդայիներ, զիս լաւ ճանչցէք, ես Նազարն եմ, ձեր մեծ կտորը ականջը պիտի թողեմ. քիւրդի ձեռքէն ազատւեցաք, Նազարի ձեռքէն ինտո՞ր պիտի ազատի՛ք, ասաց ու առաջին գնդակն արձակեց:

Եղտանեան Մուշեղը ճանաչում էր այդ սրիկային, ուստի դիմեց նրան ասելով. «Թիւրքի սերունդ, պնակալէզ ոստիկան, եթէ դուն քաջ ես, գըլուխդ մատնաչափ մը վեր բարձրացրու ու եթէ գընդակով չզարկի, անձնատուր լինեմ քեզ, Նազար կոչւածիդ»:

Նազարը Փէսը հրացանի ծայրը անցկացրեց եւ

բարձրացրեց գոռալով. «Ահաւասիկ»: Մուշեղի գնդակը ծակեց Փէսն ու անցաւ դէպի խուժանը: Երկուստեք կռիւն սկսուած էր: Քրդերի գնդակները ջրաղացքի քարերին էին զարնւում, իսկ հայդուկների իւրաքանչիւր գնդակն իր նպատակին էր հասնում: Տեսնելով որ մի բուռն հայերին անկարելի է յաղթահարել, վճռում են կրակ տալ ջրաղացը եւ այդ նպատակով քաղաքի հայ վաճառականներին թալանելով՝ երեսուն սնտուկ քարիւղ են հաւաքում եւ նախօրօք աթարները վառելով յանձնում 18 պատանու, որոնք մօտակայ ժայռի մօտ գտնուած բլուրը պիտի բարձրանային եւ այնտեղից վար նետէին: Դրանք բոլորն էլ առաջ շարժուեցան, բայց դեռ բլուրը չբարձրացած՝ մէկիկ-մէկիկ գնդակահար եղան՝ բոլորն էլ գլուխներից զարնուելով:

Ճէլակատար Նուրօ անունով բաղէշցի Թիւրքը, արեւելքցու պարծենկոտութեամբ, յոխորտանքով յայտարարեց, որ մինչեւ ինքը կրակ չձգէ, ո՛չ ոք չի կարող: Երբ բաւականաչափ մօտեցել էր, ընկերներից Սիմոնը խնդրեց որ իրեն թոյլատրւի խփելու:

— Կանթուրճի Նուրօ, ահաւասիկ փէշքէշ մը կը ղրկեմ քեզի, ասաց ու գնդակն ուղիղ ճակատի միջին զարնեց:

Թշնամին ահ ու սարսափի մէջ էր այս պատահարներից: Սիւլէյման բէկն իր ղօլամներով աւելի մօտ դիրքերում էր գտնւում: Նրա մարդկանց մէջ էր Դիւկնիկ գիւղացի Մուսօ անունով մի հայ, որ իր քաջասրտութեամբ մեծ համբաւ էր ձգել Թիւրքերի մէջ: Տեսնելով որ բոլորը կը մեռնեն, խորհուրդ

կը տայ, որ քարիւղ լեցնեն աթարների վրայ եւ վառեն՝ տաքնալու համար: Նրա նպատակն էր ֆիդայիների ուշադրութիւնը դարձնել եւ ուղղութիւն ցոյց տալ, որ դիւրութեամբ կարողանան զարնել թշնամուն:

Տղաները չկամեցան օգտուել այդ առիթից՝ զարնելու համար, այլ մտածեցին թողնել Ջրաղացն ու հեռանալ: Վճռեցին որ վիրաւոր ընկերներին էլ իրենց հետ տանեն, բայց այդ անկարելի եղաւ, որով եւ իրենց թախանձանքով, ընկերները ջերմ համբուրուելուց, գրկախառնուելուց յետոյ, Մուշեղը երկու հարուածով վերջ է տալիս նրանց անտանելի տառապանքներին: Լացով, արցունքով հեռացան ընկերները՝ կատարելով իրենց պարտականութեան ամենադժուարինը:

Հրացանի որոտի վրայ Մուսօն պոռաց թէ՝ մի շարժուէք տեղերնիցդ, բացատրեց որ քարիւղի լոյսով կարող են հրացանազարկ անել ու պատուիրեց հանգցնել, քարերի յետեւը մտնել՝ մութի մէջ պահուելու համար: Մինչ սրանք իրենց կաշին էին փրկում, Մուսօն նկատում էր թէ՝ ինչպէս հայդուկներն հեռանում են կամաց-կամաց եւ թէ ինչպէս նրանք մօտակայ սարի գագաթից միւս կողմը չըրջուեցան եւ Քռաներ կոչուած քարաբլուրի ճամբան բռնեցին, որտեղով գնացել էին միւս ընկերները:

Մուսօն, իմանալով որ տղաներն արդէն հեռացել են, դիմում է իր ընկերին եւ յայտնում, որ ամօթ է մի քանի զինուած մարդուց դողալ եւ յարձակում չգործել: Պէտք է անմիջապէս գործի անցնել, դիմեց նա աշիրէթապետին եւ ասաց. «Հոգ չէ թէ յի-

սուն–հարիւր մարդ զոհ կը տայ, առաջին յարձակւողը ես ինքս պիտի լինիմ եւ հոգ չէ թէ առաջին զոհըն էլ ես լինիմ»: Քիւրդերը չէին յամարձակւում մօտենալ, որովհետեւ ծանօթ էին Փիդայու անչեղ գնդակին: Այդ ժամանակ Մուսօն դիմեց սովորական միջոցին՝ գրգռեց Սիւլէյման բէկին, որ եթէ ինքը լինի նախայարձակողը՝ չքանչնաններն ու պատիւներն իրեն կը մնան: Մուսօն առաջինն եղաւ որ առաջ անցաւ: Երբ բաւական մօտեցել էր Ջրաղացին, ձայն տւեց. «Հէյ, Փիդայիներ, անձնատուր եղէք, թէ ոչ կտոր–կտոր կը լինիք»: Պատասխան չկար: Մուսօն ներս մտաւ: Բոլոր քրդերը զարմացել էին հայի քաջութեան վրայ: Քիչ յետոյ Մուսօն ձայն տւեց թէ՝ հոս Փիդայի չկայ,՝ միայն երկու դիակներ են՝ առանց զէնքի: Քիւրդերը կատաղած ներս են մտնում, եւ համոզւելով Մուսօյի ասածներին ու անկարող լինելով բացատրել այդ հանելուկը, վերադառնում են բերդ՝ առիթներ փնտռելով իրենց վրէժխնդրութեան յագուրդ տալու:

Ամսի 5-ին, կառավարութեան պաշտօնական քննիչները գնացին դէպքի վայրը՝ մանրամասն տեղեկագիր պատրաստելու: Ամէն ինչ վերջանալուց յետոյ, երկու դիակները բերդ են տեղափոխում: Գազանացած խուժանը անմիջապէս յարձակւում է դիակների վրայ՝ սրերով եւ բրերով: Յետոյ սպառնալիք են կարդում հայերին՝ արգիլելով չմօտենալ եւ թաղելու փորձ չանել:

Գիշերը, սակայն, դիակները անյայտանում են: Կարծում են թէ Մուսօն է վերցնողը՝ հողին յանձնելու համար:

Պատահաբար ձերբակալուած ընկեր Նատօն՝ բարձրահասակ եւ հուժկու կազմուածքով մի տղամարդ, բանտն է նետւում և ապա Բաղէշ փոխադրւում, ուր և հինգ տարի մնալուց յետոյ՝ ընկերների միջոցով ազատւում է:

Սուլէյման բէկի ղօլամները գիւղ վերադառնալու ժամանակ՝ Թունտրաս գիւղի ճանապարհին չորս ուրիշ յեղափոխականների հանդիպում են, եւ որովհետեւ իրենց մեծը պատուիրել էր որեւէ կասկածելի հայու հանդիպած ժամանակ՝ ձերբակալելով տուն տանել, չորսին էլ ձերբակալում են: Դրանցից մէկը Բօստանքեանդցի էր, որ համոզել էր թէ գնանք գիւղ՝ մի տնից հաց առնենք, մի քիչ հանգստանանք եւ ապա առաջ շարժուենք:

Բէկը մի քանի ժամից յետոյ վերադառնում է, ճանաչում է բօստանքեանդցուն, որուն տանը հաց էր կերել ժամանակին, պատուիրում է նրան վար դընել, իսկ միւս երեքին դուրս հանելով՝ յանձնում է խուժանի դատաստանին, որոնց մի ակնթարթում սպանում են: Ապա բէկն իր մօտ է կանչում ռէս Սարգիսին, յետոյ միւս Երիտասարդին ու իրենց չէյխին եւ յայտնում է իր միտքը, որ բօստանքեանդցին պիտի իր հաւատը փոխէ, մահմետական դառնայ, որպէսզի կարելի լինի կատաղած խուժանի բարկութիւնից փրկել:

Հայ յեղափոխականը, խոշոր անպատուութիւն համարելով հաւատափոխութիւնը, քաջաբար քըննադատում է նրանց կրօնն ու սովորութիւնները, պարզում է իր ժողովրդի ցաւն ու կարիքները եւ իր երդումը՝ հաւատարիմ մնալ իր հաւատքին մին-

չեւ վերջին շունչը: Բէկի եւ շէյխի համոզումներն ի զուր են անցնում: Տղան անդրդուելի է մնում եւ միաժամանակ քննադատում, պախարակում մահմեդական կրօնը:

Ռէս Սարգիսը ոչինչ չէր խօսում: Նա միայն արտասուալի աչքերով վկայ էր լինում այդ բոլորին: Չնայած նրա հոգին տակն ու վրայ էր լինում, բայց անկարող էր միջամտել:

Սուր խօսքերից եւ քննադատութիւններից յետոյ, շէյխը տղային դուրս է հանում եւ յանձնում խուժանին: Տղան անվեհերաբար իր դաշոյնն է հանում, ընկնում է այդ վախկոտ արարածների մէջ եւ վերջապէս տեսնելով որ չեն կարողանում մօտենալ իրեն, բոլորն էլ հեռու են փախչում, դառնում է դէպի շէյխն ու ասում.—

«Է՜յ, կատղած շէյխ, տեսար որ քիւրդի զէնքը չի կարող մեռցնել հայ ֆիդային... ահաւասիկ ես ինքս իմ ձեռքով վերջ կը դնեմ կեանքիս»...

Եւ դաշոյնի մի հարուածով քաջարի հայ պատանին փրկեց ազգի, յեղափոխութեան եւ իր պատիւը:

Այդ նոյն ժամանակ, բերդից մի խումբ քիւրդ կանայք են վերադառնում, որոնք արդէն լսած են լինում հայ ֆիդայիների քաջագործութիւնը, իրենց ամուսինների տմարդութիւնը, որոնց հիման վրայ անմիջապէս երգ են յօրինում ու երգում—

Առաքել կազի կըր, Մուշէ՛ղ, պրայէ մօ
Մէրկէլի չէյ բըխա պըպա...
Նաւէ մօ պըզգա կեդրօնա-մավըն
Ջան Սերոբ փաշա բնամուսա...

Լէխա՛ Կարօ, լէխա՛ Մուշեղ ջան...
Լէխա՛ լամուկէ կորմանջան...

(Առաքելն կանչեց Մուշե՛ղ, իմ եղբայր,
Կտրիճ չարժիր դուն այս կռւի վայր.
Անունն այս կռւին երբ կենտրոն հասնի
Սերոբ փաշան պատւովն մեր հրճւի...
Զա՛րկ Կարօ, զա՛րկ Մուշեղ-ջան,
Զա՛րկ քիւրդի լամուկներին)...

Շէյխն յանդիմանեց քիւրդ կանանց եւ պատւիրեց նրանց անյապաղ հեռանալ: Նրանք հեռացան, բայց իրենց կրծքի տակ մի տաքուկ անկիւն պահեցին՝ հայ կտրիճ ֆիդայիների համար:

Այսպէս վերջացաւ Քաթաւինի եւ Աւերակ Ջրաղացի յաջորդական, անընդհատ կռիւները, որոնց ընթացքում այնքան տոկունութիւն, ոգեւորութիւն եւ քաջութիւն ցուցադրեց հայ յեղափոխականը: Խմբի միւս ցրւած անդամները, թւով երեսուն հոգի, օգոստոսի 6-ին միանում են Քուաների մէջ, ապա նորից իրենց ճամբան շարունակելով՝ դէպի Բաղէշ են ուղեւորւում:

Ճանապարհին մի քանի աննշան ընդհարումներ ունենալուց յետոյ, նրանք վերջապէս հասնում են Սողորդ՝ Սերոբ փաշայի գիւղը:

ԲԱԲՇԷՆԻ ԿՌԻՒԸ

Բաղէշի շրջանում Աղբիւրն իր մի խումբ ընկերներով կառավարութեան անհանգստութիւն էր պատճառում: Նոր կուսակալը Պոլսից գալու ժամանակ հրահանգ էր ստացել այս յեղափոխականին կենդանի կամ մեռած ձեռք ձգել: Այդ պատուէրը կենտրոնից՝ կարևոր էր գաւառական պաշտօնեայի համար եւ նրա յաջող ելքից էր կախուած իր ապագան եւ ստանալիք շքանշանները: Այդ նպատակին հասնելու համար նա մի քանի խորհրդակցական ժողովներ գումարեց մահմեդականներից եւ հայերից բաղկացած եւ նրանցից էլ յանձնաժողով ընտրելով՝ հրամայեց պտտել գիւղերն ու ստորագրութիւն հաւաքել գիւղացիներից, որ Աղբիւրին իրենց տներում չեն պահի եւ իսկոյն կառավարութեան ձեռքը կը յանձնեն:

Գիւղացիները միայն խոստացան, բայց նրանցից ամէն մէկը պատրաստ էր վտանգի րոպէին պաշտպանել իր ազատութեան համար կռւող մարտիկներին: Այդ միջոցն անյաջող անցաւ եւ Նոր կուսակալը որոշեց հին ձեւերին դիմել — կասկածելի մարդկանց ձերբակալել եւ ընդհարումներ ունենալ՝ զինուած հայերի հետ: 98 թուականի հոկտեմբեր 20-ին Աղբիւրն իր 16 ընկերներով ապաստանում է Բարչէն գիւղը, որ Բաղէշից կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում: Լուրն անմիջապէս հասնում է կառավարութեան, մատնիչներն իրենց վրայ դրւած պարտականութիւնն հաւատարմութեամբ են կատարում, եւ ահա գիշերւայ ժամի 12-

ին, մի ջոկատ զինուորներ յիշեալ գիւղը չորս կողմից շրջապատում են, պահանջելով յեղափոխականներից՝ անձնատուր լինել:

Աղբիւրն առաջուց իմանալով այդ բոլորը, ընկերներով իր թագստոցից դուրս կը գայ եւ յարմարաւոր դիրքեր գրաւելով՝ կրակ կը տեղայ թշնամու գլխին:

— Տղե՛րք, կանչում է պաշտելի խմբապետը, կուեցէք եւ դիմացի քարերը բարձրացէք:

Հայդուկները քաջաբար դիմադրելով դէպի դիմացի բլուրն են բարձրանում եւ քիչ յետոյ, ոտքից վիրաւոր մի ընկեր տալով, նրանք գրաւում են ապահով վայրերը եւ հերոսաբար դիմադրում կըրկնապատիկ աւելի թշնամուն: Այդ կռիւը տեւում է երկու ժամ: Ոստիկաններն անկարող են լինում իրագործել կառավարութեան հրամանը: Հրամանատարը վերադառնում է քաղաք՝ օգնական զօրք եւ թնդանօթներ բերելու:

— Ի՞նչպէս եղաւ, հարցնում է կուսակալը վերադարձող պաշտօնեային, պիտի բռնէ՞ք, խորտակէ՞ք այս անգամ, թէ ո՛չ:

— Կամ կը կոտորենք ամէնն ալ կամ ողջ կը բռնենք, այս անգամ ձեռընուս չեն ազատիր, գոռոզաբար պատասխանում է հրամանատարը:

Մինչ այս, մինչ այն, շրջակայ քիւրդ ցեղերն էլ շտապել էին օգնութեան՝ Սերոբ փաշային ձերբակալելու եւ կամ սպանելու: Այդ արշաւանքին մասնակցելը մեծ պատիւ կը բերէր նրանց, և կառավարութեան մօտ էլ պարզ երես կը լինէին: Վայրենի ապաղակներով, անկանոն շարքերով, ձիաւոր

եւ հետեւակ իրար խառնած՝ նրանք շտապում են դէպի Բաբշէն եւ դեռ իրենց յարձակումները չսկըսած՝ ստիպուած են լինում յետ նահանջել, որովհետեւ մօսինի փրկարար գնդակները իրար յետեւից դիակներ էին խլում թշնամուց: Այդ քիւրդ ցեղերն այն դերը կատարեցին, որ նրանք բլուրը պաշարած պահեցին մինչեւ երեկոյեան ժամի երկուքը, երբ եւ քաղաքից վրայ հասան թնդանօթները:

Կանոնաւոր զօրքի հրացանների ու թնդանօթների որոտը մեծ սարսափ տարածեց գիւղացիների մէջ: Ռումբերը որոտում էին: շրջակայ ձորերն արձագանգ էին տալիս, միայն յեղափոխականներն էին սառնասրտօրէն ունկնդրում այդ բոլորին:

Երկու կողմից էլ կռւում էին օրհասական կերպով: Յեղափոխականներն իրենց գնդակների հետ շատ մեծ խնամքով էին վարւում: Մի քանի անգամ, թշնամու կողմից խիտ շարքերով, յարձակում եղաւ, բայց միշտ էլ յետ մղւեցաւ: Հազարապետը մի քանի տասնեակ զինւորի հրամայեց թնդանօթի արձակումից անմիջապէս յետոյ համազարկեր սկըսեն, զբաղեցնեն Փիդայիներին, որպէսզի հնարաւորութիւն լինի թնդանօթները լցնելու: Այդ փորձն էլ չի յաջողւում, որովհետեւ Աղբիւր-Սերոբը մի քանի հոգի է զատում, որոնց պարտականութիւնը պիտի լինէր յարմարաւոր դիրքեր գրաւելով՝ միայն թնդանօթաձիգների վրայ հրացան պարպել, իսկ միւսները զօրքի եւ քիւրդերի հետ պիտի կռւէին: Այդ յաջողւում է տղաներին, որովհետեւ առաջին փորձի արդիւնքն այն է լինում, որ թնդանօթաձիգների գլխաւորը գետին է տապալւում: Զօրքե-

րի հրամանատարն անել դրութեան մէջ է մնում: Նա կատաղում է եւ չգիտէ ի՞նչ անելը: Երբեմն հր-րամայում է զինուորների մի մասին առաջ անցնել՝ երբեմն բոլորին եւ երբեմն էլ մի քանի մասի բաժանելով նրանց:

Սերոբ փաշան խրախուսում է տղաներին, հր-րամաններ է արձակում եւ ապա կռւի մէջ նետւում: Տղաներն էլ խանդավառութեամբ երգեր են հնչեցընում, թշնամու վերաբերեալ սրախօսութիւններ են անում, ապա քաջաբար, անվհատ կռիւը շարունակում: Ժամ'ի վեցի մօտերը թշնամու գնդակներից մէկը դիպչում է պուլանըխցի Սարգսի գլխին, որ անձայն իր հոգին աւանդում է՝ քնածի դիրքի մէջ լինելով: Կռւի էն տաք ժամանակը ընկերներից մէկը դառնալով Աղբիւրին յայտնում է՝

— Սարգիսը չգիտեմ քնա՞ւ, ի՞նչ եղաւ:

— Բան չկայ, պատասխանում է պաղարիւն խմբապետը, ան թող քնէ, դուք կռւեցէք:

Կռիւն անընդհատ տեւում է մինչեւ երեկոյ: Թշնամու ուժեղ վերջին յարձակումն էլ յետ է մղւում: Այդ բոլորից յետոյ վճռւում է ամենայն զգուշութեամբ բլրից իջնել եւ անհետանալ: Որոշւում է մի կողմով իջնել, որ երբ թշնամին հանդիպի, կարողանան դիրքեր գրաւել եւ կռիւը շարունակել: Մութը վրայ է հասնում: Հայդուկներից միայն մի քանի հոգի վերջին գնդակներն արձակում են: Ծըրջակայքում ո՛չ մի շարժում չկար: Անշշուկ, ամբողջ խումբն իրենց երկու վիրաւոր ընկերներին վերցնելով իջնում են բլուրից եւ յաջողութեամբ խուսափում թշնամուց:

Թշնամին ունեցել էր բազմաթիւ վիրաւորներ եւ երեսունի չափ կորուստ: Կառավարութիւնը աւելի եւս մտատանջութեան մէջ էր: Այս յաջողակ դէպքն էլ չէր կարողացած օգտագործել: Մահմեդական ժողովուրդն անպատմելի վախի մէջ էր: Սերոբ փաշայի եւ իր ընկերների ուրւականը միշտ նրանց աչքի առաջ էր: Չկարողանալով այլ կերպ պատժել հայդուկներին, ամբոխը կռւի օրը կատաղում է, յարձակւում է գործում հայերի խանութների վրայ՝ թալանելու եւ կոտորելու նպատակով, բայց, հանդիպելով երիտասարդութեան գիտակից եւ կազմակերպւած մասի կողմից դիմադրութեան՝ աւելի առաջ չի գնում: Այդ դէպքի ժամանակ էլ թշնամին կ'ունենայ երկու սպանւած եւ մօտ երեսուն վիրաւոր:

Բաբշէնի կռիւը խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ թէ՛ մահմեդականների եւ թէ՛ մանաւանդ հայերի վրայ, որոնց մէջ տիրեց եռանդ ու ոգեւորութիւն, կազմակերպութեան շարքերը խտացան եւ մարտնչողների թիւն օր ըստ օրէ աւելացաւ:

ՑՐՕՆՔ ԳԻՒՂԻ ԿՌԻՒԸ

99 *թւականն է: Ապրիլ* 25*-ը յիշատակելի կը մնայ Տարօնի ինքնապաշտպանութեան պատմութեան մէջ: Այդ օրը Դաշնակցական գործիչներից Գուրգէնը իր եօթ ընկերներով Դաշտ է իջնում գիւղացիներին այցելելու եւ կազմակերպական գործով զբաղւելու: Շրջագայելուց յետոյ՝ նա հասնում է Ցրօնք գիւղը, որ Մուշից երեք ժամ հեռաւորու-*

թեան վրայ է գտնւում եւ հայաշատ կենտրոն է։ Լրտեսներն անմիջապէս իմաց են տալիս Բաղէշ եւ Մուշ՝ կառավարութեան ներկայացուցիչներին, որոնք երկար ժամանակէ ի վեր էր որ փնտռում էին այդ անհանգիստ տարրերին։ Իտարբէի ժողովի անդամ յայտնի ցեղապետ եւ արիւնռուշտ Դալիֆ-էֆէնդին ու Հեծելազօրքի հրամանատար Ալայի պէյը հրաման են ստանում շրջապատել գիւղը ու ջանֆիդայիներին ձերբակալել կամ ոչնչացնել։ Հրամանը բարձրից էր եւ պէտք էր ճշտութեամբ կատարել այն։ Ցիսուն ձիաւոր զինւորներ բաւական չէին արշաւանքը սկսելու, պէտք էր աւելի օգնական ուժեր խնդրել, եւ ահա յատուկ մարդ են ուղարկում Մուշ՝ կառավարչի մօտ, եւ մի քանի հարիւր մարդ են խնդրում, որ անմիջապէս ուղարկւում է։

Դալիֆ էֆէնդին էլ շրջակայ բոլոր քիւրդ ցեղապետներին յայտնում է՝ որ չտապեն յեղափոխականներին ջարդելու, որ կառավարութիւնը նուէրներ է խոստացել, եւ ահա մի քանի հազար բաշիբօզուքներ շրջապատում են գիւղը։

Օրը կիւրակի էր։ Հրամանատարն իր մօտ է կանչում գիւղի ռէս Սլօին ու պահանջում է. «Ջանֆիդայի կայ հոս. Բաղէշէն ուղղակի եկած ենք, ցոյց տուր անոնց պահւած տեղը, թէ ոչ հիմա գիւղը կը վառենք»։ Տանուտէրը յայտնում է որ այդ բոլորը սուտ է, որ գիւղում օտարական մարդ չկայ եւ ամէն կերպ աշխատում է յետ դարձնել նրանց՝ բայց անօգուտ։ Իսկոյն հրաման է արձակւում չարչարել գիւղացիներին, տանջանքների ու ծեծի ենթարկել, մինչեւ նրանցից մէկը ճարահատեալ՝ մա-

բագի տեղն է ցոյց տալիս, ուր պահուած է լինում Գուրգէնն իր ընկերներով:

Մարագը շրջապատում են: Տղաները մատնըւած են: Դուրս ելնել ազատուել չի լինի՝ այդքան բազմութեան միջից: Պէտք էր ուրեմն, յամառօրէն կռիւ մղել եւ մինչեւ երեկոյ զբաղեցնել Թշնամուն: Հրամանատարն ու Դալիֆ-էֆէնդին մի ժամ բանակցութիւններ են վարում՝ խոստանալով ազատութիւն եւ ընծաներ: Բայց հայ յեղափոխականները կտրականապէս մերժում են, մահը նախապատիւ համարելով՝ քան անձնատուր լինելը:

Սկսւում է կռիւը: Գուրգէնի հետ էին յայտնի հայդուկներ՝ Ռուբէն, Տիգրան, Վարդան, Կրպօ, Նշան եւ Փարսահտան, որոնք վճռել էին դիմադրել միասին: Գնդակների տարափ կը տեղար: Այդ ժամանակ Գուրգէնը պատուիրում է երգ սկսել եւ ցնծութեամբ մահը դիմաւորել: Հրացանների որոտի հետ միաժամանակ լսւում են—

«Կուեցէ՛ք տղերք, կուեցէք քաջ-քաջ,
Անվեհեր կանգնած թշնամու առաջ»...

Տղաները մարագի դռնից կուել չէին կարող, որովհետեւ դէմ յանդիման բազմաթիւ հրացանաւորներ էին սպասում. երդիքով էլ կրակ տալ անհնար էր, որովհետեւ Թշնամին չէր համարձակւում մօտենալ: Այդ պատճառով էլ որոշւում է յետեւի մասից պատ փորել եւ այնտեղից կուել: Փորուածքն արդէն պատրաստ է լինում, երբ եւ տղաները նկատում են որ դիմացի կտուրի վրայ նստած Դալիֆ-էֆէնդին դիտում է կռիւը: Մի գնդակը բաւական է լի-

նում՝ նրա կեանքին վերջ տալու։ Քիւրդերն ու զինուորներն իսկոյն շտապում են դէպի այդ անցքը, որի չորս կողմն սկսւում է անհաւասար կռիւը։ Այդ ժամանակ չորս զինուոր եւ չորս քիւրդ են սպանւում, որոնց մէջ եւ հազարապետ Հասան բէյը։ Թշնամին յուսահատւում է։ Երեկոն էլ մօտենում է եւ յեղափոխականները կարող են խուսափել, եթէ բոպէ առաջ հաշիւը չվերջացնեն։ Հրամանատարն հրամայում է մարագը կրակել և մօտակայ Խարդոս գիւղից քարիւղ բերելով՝ կրակ են տալիս հերոսների բնակա վայրը։ Նրանք չեն յուսահատւում։ Վճռում են խմբովին դուրս թռնել եւ մի յաջող յարձակումով յետ մղել թշնամուն, ապա դուրս գալ ազատ դաշտը։ Այդ նպատակով չորս հոգի դուրս են թռնում, բայց բոլորն էլ նահատակւում են տեղն ու տեղը։ Երկրորդ խումբը՝ Խուրշուդն ու Տիգրանը, կարողանում են դուրս ելնել, երեք հոգու էլ սպանել, բայց բազմաթիւ արձակուած գնդակներից զոհ գնալով՝ ընկնում են իրենց ընկերների դիակների մօտ։

Քիչ յետոյ, Գուրգէնն ու Մկրոն են դուրս թըռնում, անդադար հրացան արձակելով՝ աջ ու ձախ։

Նրանք և՛ւ կրակում էին և՛ւ ոգեւորուած իրենց երգը երգում.

«Մնաք բարեաւ սուր, հրացան,
Մնաք բարեաւ ընկերներ»...

Այդ երկուսին յաջողւում է չփոթ ձգել թշնամու շարքերի մէջ։

Այդ երգը, նահատակութեան այդ մեղեդին, ինչպէս բնորոշել է Հրայրը, այնքան ազդեց Ալայի

պէյի վրայ, որ հրաման տուեց զինուորներին. «Աստուած սիրողը թող մի րոպէ դադար տայ գնդակներին»:

Նրանց յաջողւում է ճեղքել թշնամու շղթան: Գուրգէնը կէս ժամւայ ճանապարհ կտրեց, բայց հեծեալները չետեւից հասան: Նա վտանգի մէջ էր: Փամփուշտներն հատել էին եւ նա, որպէսզի հրացանը թշնամու ձեռքը չընկնի, զարկում է քարին, փշրում է այն, ու անխռով սպասում է մահւան՝ արդէն վիրաւորուած: Թշնամին հեռուից գնդակներով զարնում է եւ քաջարի հայդուկն անկենդան մայր հողի գիրկն է ընկնում:

Մկրօն էլ անասելի քաջութեամբ կռուելով, հասնում է մինչեւ Մեղրագետի եզերքը, բայց հանդիպելով օգնութեան փութացող քիւրդերի խմբակին, նրանց հետ էլ կռւի կը բռնւի ու վիրաւոր կ՚ընկնի:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում Մկրօյի մահը Հրայրը — «Հայդուկներէն Մկրտիչը թշնամւոյ պարիսպը ճեղքելով անցաւ, կռւեցաւ անօրինակ քաջութեամբ մինչեւ Մեղրագետի ափերը, հոն փամփուշտները հատնելէ յետոյ, վիրաւոր ընկաւ, ծնկներին վրայ եկած, դաշոյնը ձեռին կը սպառնար մա՛հ, եւ ոչ ոք չէր համարձակեր մօտենալ այդ ուժասպառին. ժպիտը երեսին կը խնդար թշնամւոյ վատհոգիութեան ու թուլութեան վրայ: Հեռուից ստացաւ նորէն վէրքեր եւ ինկա՛ւ: Մկրտիչը ներկեց իր արիւնով Մեղրագետի ջրերը»...

Հայդուկներից մէկն էլ մարագում վիրաւորուած լինելով եւ չկարողանալով դուրս ելնել՝ ծխա—

մահ է լինում ։

Բոլոր նահատակների գլուխը կտրելով տանում են Մուշ, ուր ամսի 26-ին, առաւօտից մինչեւ Երլ. կոյ, արեւի տակ, կառավարութեան շէնքի մօտ, գետնի վրայ փռուած են մնում ։ Երեկոյեան դէմ, յայտնում են Առաջնորդարան, որ քահանայ ուղարկեն՝ կրօնական արարողութիւն կատարելու համար ։ Հայերից եւ ոչ ոք չի մօտենում կառավարութեան շէնքին՝ իբրեւ բողոքի նշան ։ Ոստիկանների հսկողութեան տակ մի քանի մշակներ գլուխները առնելով, միայն մի քահանայի ուղեկցութեամբ, թաղում են քաղաքի արեւելահարաւ մասում գտնըւած գերեզմանոցում, որ գտնւում է Ս. Մարիանէ եկեղեցու դիմաց ։

Այդպէս են ընկնում մի բուռն քաջեր ։

ՊԱՂՐ-ԴԱՂԻ ԿՌԻՒԸ

99 թւականի յունիս ամիսն է ։ Զինակիր խումբը, 18 հոգուց բաղկացած, Պարսկաստանից Խանասորայ վրայով երկիր պիտի մտնէր ։ Ահագին դժւարութիւններ յաղթահարելով խումբն հասնում է Խանասորայ պատմական դաշտի մօտ, ուր և հանդիպում է քիւրդերի, որոնք կարծելով թէ՝ 97 թւի տարեդարձը պիտի լինի, իսկոյն հաւա՜ր են ձգում շրջականերն ու դէպի Վան ձիաւոր ուղարկում՝ կառավարութեան իմաց տալու ։ Այդտեղ ֆիդայիները քաջաբար դիմադրում են, Շարաֆի մարդկանցից վաթսուն, Դապախ խանի մարդկանցից 18 հոգի են սպանում եւ ապա օգտւելով գիշերւայ մը-

թուլթիւնից՝ անցնում են Պաղր–Դաղ, ուր եւ շրջապատուում են կանոնաւոր զինուորներով ու բաշիբոզուկներով։

Գիշերուայ ժամի 1–ն է։ Ընկերներից երկուսը, որոնք ջրի էին գնացել, լսում են շան հաչոց եւ այդ մասին տեղեկացնում են միւսներին։ Շուտով իմացւում է որ մօտակայքում քրդերի վրաններ կան, եւ որպէսզի աննկատելի մնան եւ ճանապարհը շարունակեն՝ քիչ հանգստանալուց յետոյ, վճռում են մօտակայ բլուրը բարձրանալ։ Այդ բոլորը նկատում է մի քիւրդ, որ վախից թագնւում է մի քարի ետեւ։ Քիւրդի ներկայութիւնը գաղտնի չէր մնացել եւ հայդուկներից, բայց նրան հրացանազարկ անելն հաւասար կը լինէր կռուի յայտարարութեան։ Այդ պատճառով աշխատում են նրան ձերբակալել, բայց ապարդիւն։ Քիւրդը կարողանում է ազատուել եւ իմաց տալ իւրայիններին։ Շուտով վրայ են հասնում 25 ձիաւոր, որոնց հետ կռուի են բռնւում տղաները։ Իրենց դիրքն անյարմար լինելով որոշում են բարձրանալ Պաղր–Դաղ։ Չորս հոգի առաջուց բարձրանալով դիրք են բռնում եւ ապա յետ մղում թշնամուն՝ հնարաւորութիւն տալով միւս ընկերներին ապահով դիրքեր գրաւելու։ Մի քանի ժամից յետոյ վրայ են հասնում մի քանի հարիւր քիւրդեր, որոնց երեւալով կռիւն աւելի կատաղի բնոյթ է կրում։ Բազմաթիւ քարերի ետեւ թագնուած, մօսին հրացանները գրկած հայ յեղափոխականները թոյլ չեն տալիս մի քայլ առաջ անցնելու՝ վատթար թշնամուն։ Երկու համարձակ ընկերներ, իրենց դիրքերից դուրս թռնելով, յարձակւում են քիւրդերի

վրայ, բայց սպանւում են՝ իրենց անզգուշութեան պատճառով: Դրանցից կուռուբաշցի Կարապետը, սրտից զարնուելով, իսկոյն հոգին աւանդում է, իսկ սպակերտցի Սիմոնը՝ ճակատից մահացու վէրք է ստանում:

Մութը վրայ է հասնում: Պէտք էր օգտուել հանգամանքից ու հեռանալ: Վիրաւոր Սիմոնը չարչարանքների եւ գալարումների ճանկերումն է: Նա աղաչում է ընկերներին իրեն սպանել, բայց ոչ ոք յանձն չի առնում: Ի՜նչ ոճրագործութիւն, ի՜նչ այլանդակութիւն՝ սպանել մօտիկ եւ սիրելի ընկերոջը, որի հետ տարիներով ապրել, կռուել, լացել ու խնդացել ես: Բայց չէ՞ որ եթէ քիւրդերի ձեռքն ընկնի, աւելի անխիղճ պիտի վարուէին, մահն աւելի պիտի յետաձգէին ու երկարացնէին...

Կարճ խորհրդածութիւնից յետոյ, նրանք վճռում են կատարել իրենց տխուր եւ դժուարին պարտքը... մի աւելորդ գնդակով վերջ տալով Սիմոնի կեանքին...

Այդ բոլորից յետոյ նրանք ճանապարհ են ընկնում, բայց քիչ քայլելուց յետոյ, քարերի ետեւ թագնուած քիւրդերը հրացան են պարպում և վիրաւորում մի այլ ընկերոջ: Տղաները չեն պատասխանում: Նրանք կապում են վէրքը եւ շարունակում իրենց ճանապարհը: Դեռ չհասած Վէնիսի Հաշու ձորին, նրանք նորից շրջապատւում են բազմաթիւ քրդերով ու մի վաշտ էլ կանոնաւոր զինուորներով: Հինգ ժամ տեւում է այդ կռիւը: Յեղափոխականները դիմադրում են կատաղաբար՝ ո՛չ մի վիրաւոր չտալով: Նոյնիսկ վիրաւոր ընկերն էլ է մասնակ-

ցում կուլին՝ կարծես աւելի ոգեւորուելով եւ առողջանալով։ Թշնամին բազմաթիւ վիրաւորներ կ'ունենայ եւ հնարաւորութիւն չի ունենայ հետապընդելու հայդուկներին, որոնք օգտուելով մութից՝ զէնքերը վերցրած, առաջ են սլանում՝ իրենց հետքերը կորցնելով։

ԿԷԼԻԷ–ԳՈՒԶԱՆԻ ԿՌԻՒԸ

99 թուի հոկտեմբեր 25-ն էր։

Բաղէշի Ալայ-պէկը, Գուրգէնի նահատակութեան ոճրամիտ հեղինակը, 500 զինուորի գլուխ անցած լուր է տարածում, որ ինքը Մօթկնայ քիւրդ ցեղապետների վրայ պիտի արշաւէ՝ նրանց պատժելու համար։ Նա չէր մոռացել նաեւ հրաւէր կարդալ պալաքցի, խիանցի եւ այլ քիւրդ աշիրաթների, որոնք 1500 հոգու գլուխ անցած, Խույթ գաւառակի վրայով, գիշեր ժամանակ, աննկատելի կերպով կը գան եւ Կէլիէ–Գուզան գիւղը կը շրջապատեն։

Սեւ դաւաճանութիւնն իր նպատակին հասած էր։

Գէղաշէնցի Աւօն թունաւորել էր Աղբիւր-Սերոբին, եւ հսկան, որից կառավարութիւնն էր դողում, իր 12 ընկերներով Կէլիէ–Գուզան էր ապաստանել՝ վերջին օրերն անցկացնելու։

Շուտով վրայ կը հասնի Ալայ–պէկը, ապա Բըշարի Խալիլ–աղան՝ իրենց օգնական ուժերով։

Դրութիւնը վճռական էր։ Սերոբը հիւանդ էր, թուլացած եւ անկարող շարժուելու։ Ընկերները՝ վշտաբեկ էին և միայն մտահոգուած իրենց սիրելի

խմբապետի կեանքն ազատելու խնդրով։

Իրենց պաշարուելը լուր են տալիս Սերոբին, որը հրամայում է իրեն դուրս հանել, դէպի դիրքերը տանել, որովհետեւ կամենում է վերջին անգամ չափուել թշնամիների հետ։

Նա, իր վերջին հրամանով, խումբը երեք մասի է բաժանում, ապա պատուիրում է տղաներին՝ իր մասին չմտածել, այլ ամէն կերպ աշխատել՝ խուսափելու համար։

Մի քանի ընկերներ, Սերոբի թեւերը մտած, հազիւ կարողանում են նրան դուրս հանել։

Նա խնդրում է իր զինակիցներից, որ իրեն տեղաւորեն դիրքի մօտ գտնուած քարի յետեւը— «Դրէք գլխս սա քարին առաջ, իմ վերջին օրն է եւ ջանացէք դուք գէթ ձեր կեանքը ազատել. մնաք բարով»...

Սկսւում է հրացանաձգութիւնը։ Հայդուկները կատաղած եւ վրէժխնդրութեամբ լեցուած, կրակ են տեղում թշնամու գլխին։ Տաք եւ անհաւասար կռիւ էր, որի ժամանակ մի բուռն հայդուկներ եւ վիրաւորուած առիւծը դիմադրում էին կանխօրօք յարմարաւոր դիրքեր գրաւած թշնամուն։

Ութ ժամ անընդհատ այդ կռիւը կը տեւէ, որի ընթացքում՝ տղաները մեծ կորուստ են պատճառում եւ միայն Աղբիւրի խնդրի համաձայն՝ հեռանալու մասին են մտածում։

Սերոբն ուժասպառ էր։ Թոյնը զօրաւոր կերպով ներգործել էր նրա վրայ եւ նա անկարող էր հրացանը շարժել։

Երբ նա զգաց, որ հրացանն իր ձեռքից ընկնում է, նա մի խոր ա՛խ քաշեց եւ ընկաւ։

Իր կինը, քաջասիրտ եւ հաւատարիմ Սօսին, վերցնում է հայդուկի հրացանն ու շարունակում պաշտպանել դիրքը եւ ամուսնու դիակը:

Կատաղած քիւրդերն ու Թիւրքերը գրոհ են տալիս, շրջապատում դիրքերն ու վերջին համազարկով՝ յաղթանակը ձեռք բերում:

Նրանց ուրախութեան չափ ու սահման չկար:

Նրանք կտրում են Սերոբի գլուխը եւ Սօսիի հետ միասին փոխադրում Մուշ, Բաղէշ՝ ցուցադրելու իրենց քաջագործութիւնը:

Այդ կռւի մէջ նահատակւում են Աղբիւրի երկու եղբայրները՝ Մխէն եւ Զաքէն եւ իր 12 տարեկան զաւակը՝ Յակոբ անունով: Կռւի մէջ հերոսաբար ընկնում են նաեւ Կէլիէ–Գուզանի Քաջ անունով քահանան եւ ինը հայդուկներ: Միայն չորս հայդուկ, խիզախաբար յարձակւում գործելով Թըշնամու վրայ, կարողանում են ճեղքել շղթան ու անյետանալ՝ ապագայում վրէժխնդիր լինելու համար:

ԽԱՍՏՈՒՐԻ ԿՌԻՒԸ

99 Թւի հոկտեմբեր 26-ն է: Ջինակիր խումբը, բաղկացած մի քանի տասնեակներից, Բադրեւանդի (Ալաշկերտ) Խաստուր գիւղի մօտ կանգ է առնում մի փոքր հանգստանալու համար: Նրանք անկարող էին ժամանակին հասնել որոշւած դիրքերին, որովհետեւ 4-5 ժամւայ ճանապարհ կար, և յոգնած ու դադրած, մի քանի օր նեղութիւններ քաշած հայդուկները չէին կարող արագ քայլել: Պաղ էր և բոլորն էլ մրսում էին: Պեխերնին ամբողջովին սառոյց

էր կտրել եւ լսելով վալադներից, որ մօտակայում յարմարաւոր գիրքեր չկան, որոշում են դաշտում մնալ, մի քիչ հանգստանալ եւ ապա ճանապարհ ընկնել:

— Գիւղ մտնենք, ասաց խաստուրցի Ղուկասը, ե քանի որ անունս Փիդայի է՝ տունս էլ, տեղս էլ, մալ ու մուլքս էլ թող այս հրացանիս ղուրպան լինեն: Ընկերներ, չուշանանք, աստղերը շուտով երկընքում կ'աներեւութանան, արշալոյսը հեռու չէ: Շուրջերնիս խորին լռութիւն է տիրում: Ինչո՞ւ ենք այսպիսի պաղի ժամանակ՝ սառը գետնի վրայ տարածուել: Սկսում ենք պաղել, վեր կացէք գնանք մեր տուն:

— Գիւղ մտնել, բայց...

— Էլ ի՞նչ բայց, ընդհատեց Ղուկասը, բայցերի ժամանակն անցել է, գոնէ մի ժամ կը հանգստանանք ու չենք պաղի, պեխերիցս սառցի կտորներ են կախուել...

Ոչ ոք տեղից չէր շարժւում:

— Վեր կացէ՛ք, գնանք, կրկնեց Ղուկասն ու դէպի գիւղ վազեց:

— Գիւղը մտնենք, կրկնեցին վալադները, ամենայարմար գիւղն է, եթէ կուի բռնուելու լինինք, գոնէ մի քիչ հանգստացած կը լինինք եւ պաղած չենք լինի, իսկ եթէ ոչինչ չպատահի՝ աւելի լաւ: Երեկոյեան դէմ բոլորովին թարմացած՝ ճանապարհներս կը շարունակենք:

— Աւելի լաւ է դաշտում մնանք, քան գիւղ մտնենք. եթէ ընդհարում ունեցանք այստեղ, գոնէ մենք կը տուժենք միայնակ, իսկ եթէ գիւղում բան

պատահեց՝ գիւղացիք էլ կարող են վնասել, ասացին չատերն ու պառկեցին գետնի վրայ։

Տղաներն այսպէս հատ ու կտոր խօսակցութեան մէջ էին, երբ Ղուկասը վերադարձաւ գիւղից ու ժպտադէմ դիմեց նրանց ասելով. «Ամէն ինչ պատրաստ է, գիւղում ո՛չ քիւրդ կայ եւ ո՛չ էլ ասկեար, շուտով եկէք գնանք»։

Վալադներն առաջ անցան, իսկ խումբը կամացուկ քայլերով հետեւեց նրանց։ Մի քիչ յետոյ զինակիր խումբը գիւղը մտաւ եւ ուղիղ դէպի Խաչիկ վարժապետի գոմը գնաց։ Հայդուկները տեղաւորուեցան յարդի, խոտի վրայ, ոտները մեկնեցին եւ հանգստանալու պատրաստութիւն կը տեսնէին, երբ վարժապետը ներս մտաւ եւ նրանց բարի գալուստ մաղթեց— «Շատ ուրախ եմ, որ ձեզ իմ յարկիս տակն եմ տեսնում։ Անհոգ եղէք, յոյս ունիմ, որ մեզ ո՛չ մի վտանգ չի սպառնայ։ Իսկ հակառակ դէպքում թող իմ արիւնս էլ մեր սրբազան դատին նուիրական լինի եւ մեր նահատակ դիակների վրայ հիմնապնդուի մեր եւ մեր սերունդի փրկութիւնը, ազատութիւնը»։

Մի քանի ժամ քնանալուց յետոյ, առաւօտեան ժամի 10–ի մօտերը նրանք վեր կացան, լուացուեցան եւ իրենց գործերով սկսան զբաղուել — մէկը հրացանն էր սրբում, միւսը՝ չարուխի կապերն էր ամրացնում, իսկ երրորդը՝ թութունը հանելով գլանիկ էր պատրաստում։ Խաչիկը մինչ այդ աչալուրջ կերպով հսկում էր, ներս ու դուրս էր անում եւ միշտ էլ ապահով լուրեր էր հասցնում։

Քիչ յետոյ դրան չէմքին մի կին երեւաց, յայտ

նեց զինուորների երեւալն ու «պատրաստ եղէք» ասելով հեռացաւ:

Մատնութիւնն իր գործն էր տեսել եւ դեռ տղաների քնած ժամանակ լուր էին տուել կառավարութեան, եւ ահա հարիւր հոգի ասկեաներ վրայ էին հասել ջարդ ու փշուր անելու, բայց տեղեկանալով որ Ֆիդայիները մի քանի հոգի չեն, այլ մի քանի տասնեակ, չէին համարձակուել մօտենալ, այլ մարդ էին ուղարկել շրջակաները՝ քիւրդ աշիրաթների եւ համիդիէ գնդերի մէջ հաւաք ձգելու, իսկ Ղարա-Քիլիսայից էլ թնդանօթ բերել տալու:

Տղաներն իմանալով այդ՝ իսկոյն պատրաստութիւններ են տեսնում· տիրում է մի առանձին ոգեւորութիւն՝ հանդստից յետոյ սպասում էին մի փառաւոր յաղթանակի:

Խմբապետն հրացանը ձախ ձեռքն առաւ, իսկ աջով բռնեց խէնջալը, որ նշանակում է թէ՝ ցանկութիւն ունի խօսելու: Բոլորն էլ լռեցին:

— Ընկերնե՛ր, Ֆիդայիներ, ահա վճռական րոպէն, յիշեցէ՛ք ձեր կոչումը: Թշնամին իրաւի բազմաթիւ է, բայց յոյս ունիմ չէք ընկճուի նրանց գնդակների տարափի տակ: Վրէ՛ժ, ընկերներ, վրէ՛ժ՝ մեր սուրբ ու ամայացած հայրենիքի, վրէ՛ժ՝ անպատուած քոյրերի, մայրերի ու սրբապղծուած նուիրական վայրերի... Տղերք ջան, ստրուկ ենք ծնուել, բայց ստրուկ մնում են միայն նրանք, որոնք կամենում են ստրուկ լինել: Մենք յեղափոխականներ ենք, թանկ ծախենք մեր կեանքը: Ընկերնե՛ր, կռուենք միասին, ապրինք միասին եւ մեռնինք միասին»...

— Կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ մեր խըմբապետը, որոտացին հայդուկներն ու իրենց ուխտը կատարեցին. «Երդւում ենք յանուն Դաշնակցութեան եւ յանուն Փիդայիի մեծ կոչման, կռուել մինչեւ մեր վերջին շունչը, թող մեր մահը վրէժի նոր ուխտ լինի մեզնից յետոյ եկող խմբերին»:

Ասկեարները շրջապատել էին գոմը: Շատերը նրանցից դիրք էին բռնել 30–40 քայլ հեռաւորութեան վրայ գտնուած տներում:

Յանկարծ, կտուրն ի վար 3–400 գնդակ արձակւեց թշնամու կողմից:

Կռիւն սկսւեց: Հայդուկներն «ուռա» կանչելով դէպի դուրս համազարկ տւին: Գոմը մթնեց: Այդ ժամանակ առաջին տասնեակը, որ առաջուց դուրս էր եկել գոմից՝ զինուորական խորհրդի միաձայն վճռի համաձայն և չարւել էր պատի մօտ՝ թըշնամուց աննկատելի իր կատաղի, յանդուգն յարձակումները սկսեց: Զօրքն ու քիւրդերը այդ անակընկլըսել էր ճեմարանի չորս պատերի մէջ, Նահապետլիս գոմն ու կրակում առաջին տասնեակի վրայ: Այդ առիթից օգտւում են տղաներն ու իրար յետեւից դուրս թռնում մարագից ու դէպի հակառակորդները արշաւում: Հայդուկները դուրսն էին: Թշնամին առաջուց շրջապատել էր գիւղն ու գրաւել բոլոր կարեւոր դիրքերը, այնպէս, որ շատ մեծ դըժւարութիւն կար յառաջանալու դէպի մօտակայ բըլուրը, ուր պէտք էր ապաստանել:

Կռիւն աստիճանաբար տաքանում էր: Յեղափոխականներն ուրախ զւարթ, երգ երգելով քշում էին թշնամուն: Քիւրդերի գլխաւորները սալավաթ

էին կանչում՝ ոգեւորելու իրենց հետեւորդներին։ Յուսահատութիւնը տիրել էր հակառակորդին։ Նըրանց սպանւածների եւ վիրաւորների թիւը տասնեակներով կարելի էր հաշւել։ Շատ տեղեր էլ կանոնաւոր զինւորները զէնքերը. մի կողմ նետելով, աղաչում էին խնայել իրենց կեանքը՝ «Ալլահ աշգընա, գնայըն պանա, օջաղընա տիւշմիշըմ» *ասելով։*

Գոմի դռան մօտ, առաջին յարձակման ժամանակ, նահատակւել էր տասնապետ Գրիգորը, որի հրացանին ցանկանում էր տիրանալ Դարվիշ-աղան, որ Խասսուր գիւղի տէրն էր, բայց նա՝ ճակատից հայդուկի գնդակ ընդունելով, գետին է գլորւում։ Դարվիշի եղբայրը կամենում է ազատել իր հարազատի դիակը, բայց նա էլ փռւում է, իր եղբօր հետ դէպի յաւիտենականութիւնը միասին ճամբորդելու համար։ Նոյն վիճակին են ենթարկւում եւ աղայի երկու որդիները։

Թշնամին վհատւում է եւ կամաց-կամաց տեղի տալիս։ Խմբապետի հրամանի համաձայն, չորս տասնեակներն արշաւում են դէպի մօտակայ բլուրը, յաջողութեամբ անցնում են գետն ու երեք քառորդ ժամից նրանք կարողանում են տիրանալ այդ կարեւոր դիրքերին։ Խմբի մի մասն էլ գիւղում մընում է կռիւը շարունակելու համար։ Թիւրք կանոնաւոր զինւորներն ու համիդիէները գրաւել էին աւելի յարմարաւոր եւ բարձր դիրքեր, որ բլրից հեռու էր մօտ հազար հինգ հարիւր քայլ։

Բլուրի մակարդակը քառորդ քառակուսի վերստաչափ էր եւ պէտք էր որ տղաները ցրւէին բազմաթիւ դիրքեր գրաւելու, որպէսզի Թշնամին չկարո-

ղանար յանկարծակիի բերել և պաշարման մէջ առնել:

Կռիւը հայդուկների կողմից պաշտպանողական բնոյթ էր կրում, որովհետև յարձակումով մօտենալ թւով աւելի շատ թշնամիների՝ գիտակցաբար դէպի մահ գնալ էր նշանակում: Արեւը կամաց-կամաց մնաս-բարովի էր պատրաստւում: Թշնամին բռնել էր արեւմտեան դիրքերը, այդ պատճառով էլ տղաների համար բաւականաչափ դժւար էր կռւել եւ հրացան արձակել, որովհետեւ արեւի ճառագայթներն արգելք էին հանդիսանում:

Շատերը, նոյնիսկ հրացան չէին արձակում, այլ խողովակներ սրբելով էին զբաղւած: Այդ լռութիւնը թշնամուն ուժ ներշնչեց, որ իր վերջին ուժերն հաւաքելով դէպի դիրքերը բարձրացաւ: Երկու կողմից էլ նրանք վեր էին ելնում՝ շրջապատելու հայդուկներին: Երկու կողմից էլ չէին խնայում գնդակներն, ու զգում էին, որ րոպէն վճռական է: Իսկոյն խմբապետն իր մօտ է կանչում սուլիչներով՝ տղաներին և պատւիրում է կռիւը շարունակել խէնչարներով եւ տասնոց ատրճանակներով, որոնք աննըման էին նման դէպքերում: Կատաղի կռիւ էր: Ոչ ոք յոյս ունէր թէ պիտի ապրէր, բոլորն էլ վերջին անգամ ժպտում էին մայր բնութեան: Յանկարծ լսւում է հրամանատարի խրոխտ ձայնը՝ «պառկել» եւ բոլորն էլ իսկոյն գետին են փռւում: Այժմ երկու կողմից բարձրացող թշնամիներն իրար դէմ էին կռւում եւ շատ ուշ հասկացան «պառկելու» ռազմագիտական նշանակութիւնը: Տղաներն էլ իրենց պառկած տեղերից էին կրակ տալիս և աջ ու ձախ

թշնամին գետին էր գլորւում: Զարդը կատարեալ էր: Թշնամու սխալւելը եւ հրամանատարի խելացի հրամանը՝ «պառկելը»՝ փրկեց շատերին: Թշնամին սարսափահար, առանց մնալու, համարեա գլորւելով բլուրն ի վար, մի աննկարագրելի, խելագար վազք սկսեց՝ ազատւելու Ֆիդայու գնդակներից: Տղաները երկու մասի բաժանւելով՝ սկսում են հալածել նրանց, մինչեւ որ խմբապետը, իրենց ճանապարհը շարունակելու համար, յետ է կանչում:

Բոլորն էլ ուրախութիւնից արտասւում էին իրար գրկախառնած եւ շրջապատած իրենց սիրելի հրամանատարին:

Այդ տեղից տղաները շտապում են աւելի բարձր դիրքերը գրաւելու, որ ցորեկով հակառակորդի ձեռքումն էր, և ո՛րպիսի ուրախութիւն, երբ այդ վայրերը գրաււած են լինում գիւղում մնացած հայդուկներով:

Սրանք հրամանատարի օգնականի ղեկավարութեամբ կռիւ են մղում գիւղում եւ ցրելով թշնամուն՝ շտապում են բարձր դիրքերը գրաւելու:

Գիւղից վերադարձող եւ միւս հայդուկները գրկախառնւեցին ու ուրախ, զւարթ երգ երգելով՝ պար բռնեցին՝ մէջ ընդ մէջ էլ կանչելով «կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը, կեցցեն խմբապետները»:

Նոր եկողները պատմեցին, որ այս սեւ մատնութեան գործը կատարել է խաստուրցի Յովսէփ անունով հայը:

Զինւորները նախ քան Ֆիդայիների հետ կռւելը՝ խէնչարով սպանում են Խաչիկ վարժապետին և իր եղբօրը, որոնք համարձակւել էին տեղ տալ

«վտանգաւոր» մարդկանց: Մի երիտասարդ հայ օրիորդ աչքի էր ընկել իր քաջասրտութեամբ: Մինչ թշնամու շրջապատելը, հայ օրիորդը ջուր էր կրում իր պատուի համար կռւող յեղափոխականներին եւ նախ քան կռիւը նա գոմի մէջն էր, երբ տղաները խնդրում են նրան՝ անմիջապէս թողնել եւ հեռանալ: Նա, այդ սրտոտ հերոսուհին, մերժում է նրանց առաջարկն ասելով. «Ո՛չ, ես պէտք է ձեզ հետ լինեմ, կամ ապրել ձեզ հետ, կամ ձեզ հետ մեռնիլ»: Այդ պատասխանից յետոյ՝ դժուար է լինում նրան համոզել, եւ օրիորդն կռւի ամբողջ ընթացքում մնում է օգնելու հայդուկներին:

Երեկոյեան, կռւի ժամանակ, տղաների արձակած գնդակներից մէկը մտնում է զինուորների պատերազմական փողի բերանն այն ժամանակ, երբ զինուորը փչելիս է լինում, որից փողահարը տեղն ու տեղը սպանւում է: Այդ դէպքը հիմք է ծառայում զանազան առասպելների եւ խօսակցութիւնների եւ պատմում են իրար մէջ, որ Ֆիդային գիշերը ցերեկուայ պէս պարզ տեսնում է:

Թշնամին շատ մեծ կորուստ էր տուել: Հաստատ աղբիւրներից քաղած են, որ 350-ի մօտ է, որոնց մէջ են Դարվիշ-աղան, իր եղբայրը, երկու որդիները, երկու հատ չէյխ, Ալի փաշայի տղան, երեք հատ հազարապետ և շատ հարիւրապետներ ու պաշտօնեաներ:

Կռւին մասնակցում էին ութ հարիւր հոգի հետեւակ զօրք, երեք հարիւր հոգի կանոնաւոր հեծելազօրք եւ քրդական հինգ աշիրաթների մարդիկ:

Նահատակուած յեղափոխականներն եղել են՝

չորս հատ տասնապետ՝ կեսարացի Միհրան, սիփանցի Գրիգոր, տիգրանակերտցի Հաճի, խնուսցի Պետօ եւ մի օգնական՝ էրզրումցի Աւետիս: Հայդուկներից նահատակւել էին տասը հատ, որոնցից մէկը յիսուն տարեկան էր, երկուսը երեսունից աւելի, իսկ միւսները մինչև երեսուն, որոնցից հինգ հոգին ծաղիկ հասակի մէջ էին դեռ՝ 22–23 տարեկան: Այդ կռիւը բարոյական խոշոր ազդեցութիւն է թողել քիւրդերի վրայ, որոնցից շատերն իրենց աղայի դէմ բողոք էին բարձրացրել, ասելով. «Ջանըմ, նրանք ջան-ֆիդայի, ղաչախ մարդ են, ինչո՞ւ համար կռւի առիթ էք տալիս: Գալի՞ս են թէ գնում են՝ մեր ի՞նչ գործն է: Ո՛ւր ուզում են գնան, ինչ ուզում են՝ անեն, չէ՞ որ մեզ չեն վնասում, ոչ մեր մալն են տանում եւ ոչ էլ մեր մուլքը: Դո՛ւրս ենք գալիս կռւում հետները՝ մեր տունն են քանդում: Լա՞ւ եղաւ, որ տներնիս քանդեցին, այսքան մարդ ջարդեցին, իրենք էլ փառաւորապէս անցան իրենց գործին գացին»:

ՍՊՂԱՆ ԳԻՒՂԻ ԿՌԻՒԸ

Աղբիւրի մահից մի շաբաթ յետոյ, քրդերն առիթ փնտռելով արշաւում են Սասնոյ գիւղերի վրայ՝ իբրեւ չգանձւած հարկերն հաւաքելու դիտաւորութեամբ: Չկար Սերոբ-փաշան եւ նրանք կարծում էին թէ՝ դիմադրութեան չեն հանդիպի:

1899 թւականի նոյեմբեր 2-ն էր: Պշարի աղայ Խալիլ, երկու հարիւր հոգով յարձակւում է Տալւորիկի Սպղան գիւղի վրայ, ուր այդ ժամանակ

դտնւում էր Սերոբի կնքահայր հայդուկ Մարգարը։ Յարմար առիթն էր վրէժ լուծելու Սերոբի մահւան համար, եւ ետ մղելու աներես հակառակորդներին, որոնք հանգիստ չէին տալիս հայ ժողովըրդին։

Խալիլը շրջապատում է գիւղը, ապա մի քանի ներկայացուցիչներ է ուղարկում գիւղի մեծամեծների մօտ, պահանջելով, որ չգանձւած հարկերը յանձնեն, հակառակ դէպքում ամէն ինչ քար ու քանդ կ'անէ։ Այդ պատճառով միայն մի քանի ժամ ժամանակ է տալիս։ Գիւղացիները, սրտապնդւած հայդուկ Մարգարի ներկայութիւնից եւ ունենալով մի քանի հատ էլ զինւած երիտասարդներ, մերժողական պատասխան են տալիս և յայտնում, որ պատրաստ են մինչեւ վերջին շունչ դիմադրելու եւ իրենց պատիւը պաշտպանելու։

Մերժումից յետոյ, Մարգարն իր չորս կողմն է հաւաքում գիւղի զինւած երիտասարդներին եւ նրանց խրախուսում հետեւեալ խօսքերով. «Տըղա՛յք, ահաւասիկ Խալիլ աղան Աղբիւրի գլուխը կերաւ եւ հիմա ալ այսչափ մարդով եկեր եւ դէպի գիւղը կը յառաջանայ իր ուզածն անելու... Ալ ինչո՞ւ կ'ապրինք. մենք Աղբիւրից աւելի չենք»։ Տասը կտրիճներ դուրս են թռնում եւ գիւղի մօտերը դիրք բռնելով՝ թշնամու դէմ յանդիման ելնում։

Սկսւում է կռիւը։ Մի քանի ժամ տեւող կռւի ընթացքում՝ գիւղացիները ամէն օգնութիւն ցոյց են տալիս իրենց իրաւունքը պաշտպանող հերոսներին, որոնք ոգեւորութեան մէջ ամէն ինչ մոռացել էին եւ միայն թշնամու առաջխաղացն էին կասեցը-

նում։

Խալիլը չի կարողանում իր նպատակին հասնել։ Նա չորս սպանուած եւ վեց վիրաւոր տալով յետ է դառնում՝ իր մտքի մէջ որոճալով նոր եւ ուժեղ յարձակումը։ Հայերի կողմից զոհւում են Զաքար եւ Պօղոս երիտասարդները։ Այս դէպքն իսկոյն կառավարութեան ականջն է հասնում, որ վրդովւում է եւ միաժամանակ զայրանում, որովհետեւ չէր կարծում թէ՝ Սերոբի մահւանից յետոյ դիմադրութիւն կարող է լինել։ Քիչ յետոյ, հայերի դէմ կառավարական զինուորներ են ուղարկւում, որոնց դէմ իսկոյն ցցւում են զինուած հայերը։ Տեսնելով այդ յանդուգն պատրաստակամութիւնը՝ Բաղէշից հրամայւում են՝ առանց վնաս հասցնելու գիւղացիներին, ձերբակալել Գաբրիէլ քահանային և մի քանի ազդեցիկ մարդկանց ու վերադառնալ։

ԱՊԱՂԱՅԻ ԿՌԻՒԸ

99 Թւականի դեկտեմբերի 2-ն է։

Դաշնակցական զինակիր խումբը, բաղկացած վեց հոգուց, Պարսկաստանից Վասպուրական պիտի անցնէր։ Խաչան հայ գիւղի մօտ նկատւում է քիւրդերից եւ հաւարն իսկոյն ընկնում է շրջակայ աշիրէթների մէջ։ Զինատարներն ամէն կերպ աշխատում են խուսափել, բայց անկարելի է լինում, որովհետեւ կանոնաւոր կերպով նրանց լրտեսում էին։ Որոշում են հրացան արձակել հանդիպած քրդերի վրայ, վիրաւորում են մէկին ձեռքից, որպէսզի այդ միջոցով կարողանան փախուստի մատնել։

Շուտով վրայ են հասնում բազմաթիւ քրդեր, որոնք սկսում են հետապնդել զինատար խմբին։ Ամբողջ գիշերն անընդհատ առաջ են գնում տղաները, աշխատում են յարմարաւոր դիրքեր գրաւել, բայց չը կարողանալով, ստիպւած են լինում բաց դաշտում մնալ։ Հետեւեալ օրը նրանք ստիպւած են լինում գետն անցնել, երբ եւ ամբողջովին թրջւում են։ Գետի միւս ափին կրակ են վառում, հանում են հագուստները չորցնելու եւ մի քիչ էլ հանգստանալու երբ յանկարծ նկատում են որ դաշտը լեցւում է ձիաւորներով, որոնք ամէն կողմից շրջապատում են տղաներին։ Կրակն իսկոյն հանգցնում են եւ վազում մօտակայ փոսերը՝ պաշտպանելու համար։ Այդ ժամանակ քիւրդերն յարձակւում են գործում եւ սպանում երկու հոգու։ Միւս չորսն էլ իսկոյն պառկում են նահատակւած ընկերների դիակների մօտ ու իրենց էլ սպանւած ձեւացնում։ Թշնամին ուրախութիւնից վազում է կողոպտելու եւ գլուխները կտրելու նպատակով։ Երկու հարիւր քայլի վրայ, երբ քիւրդերը շարքեր կազմած առաջ են ընթանում, իսկոյն «մեռած» հայդուկների կողմից լսւում է ուժեղ համազարկ։ Քիւրդերը մի քանի սպանւած եւ վիրաւոր տալով ստիպւած են լինում յետ փախչել։ Յեղափոխականները, խմբապետ Յովհաննէսի կարգադրութեամբ, փոսերի մէջ յարմար դիրքեր գրաւելով, երդւում են մինչեւ վերջին շունչը կռւել, իրենց ընկերների վրէժն առնել, ապա միայն նրանց ետեւից գնալ։ Դեռ իրենք յոգնած, հագուստները թրջւած, սոված ու քրտնաթոր, սպասում էին թըշնամու յարձակման, երբ միւս կողմից Մուստաֆա-

բէկի մօտ վեց հարիւր համիդիէներն խակոյծ միահամուռ առաջ են նետւում «եա Օմար» կանչելով։

Յարձակումն անսպասելի էր եւ թիկունքից։ Տղաներից երեք հոգի սպանւում են, իսկ Յովհաննէսն էլ վիրաւորւում է։ Վերջինս անկարող լինելով հրացան արձակել, սպասում է, երբ քիւրդերը մօտենում են, ատրճանակի հարւածներով երկու հոգու էլ վիրաւորում է եւ ապա մեռնում։ Քիւրդերից սպանւում են 13 հոգի եւ երեքն էլ վիրաւորւում։ Դրանց մէջ լինում են եւ հոգեւորականներ։

Ֆիդայիներին թալանում են՝ հագուստ, ոտնամաններ, ներքնազգեստ, դրամ և ամէն ինչ տանելով։ Ապա նրանք հաւաքում են մօսին հրացանները, որոնցից մի քանիսը տղաները նախօրօք փչացրել էին, որպէսզի թշնամին անկարող լինի գործ ածելու։ Այնուամենայնիւ նրանցից երեքը լաւ դրուրութեան մէջ, ընկնում են թշնամու ձեռքը, որի համար էլ ցեղապետների մէջ կռիւ է ծագում թէ՝ ո՞ւմ մօտ պիտի մնան նրանք։ Այդ վէճը հասնում է կառավարութեան ականջը, որ իր կողմից պահանջ է դնում զէնքերը յանձնել պետութեան։ Այդ պահանջը մերժում են եւ միայն նահատակ ընկերների դիակներն են տալիս։

Ֆէդայիներից Ֆուռթօին ճանաչելով, գլուխը կտրում են՝ խաչէնցիներին ցոյց տալու։ Այդ կռիւը, չնայած բոլոր մասնակցողներն էլ սպանւում են, խոր տպաւորութիւն է թողնում թշնամիների վըրայ։ «Եթէ Ֆիդայիները թրջւած չլինէին, ասում էին քիւրդերը, անկարելի պիտի լինէր նրանց մօսինների դէմ կռւել։ Այդ մօսինների ահից էր, որ ա-

ռաջին անգամ չվստահեցանք քիչ ուժով յարձակում գործել»։

Բարոյական այդ ազդեցութիւնը աւելի է բարձրանում, երբ նահատակւած ընկերների գըրպաններից «Դրօշակ»-ի 99 թւի 6–7 թւերն են հանում, ապա հետաքրքրւելով բովանդակութեամբ, կարդացնել են տալիս մի հայի ու խոր ակնածութեամբ լսում թարգմանութիւնը։

Նրանց վրայ առանձին տպաւորութիւն է թողնում Գուրգէնի եւ իր ընկերների հերոսական կռիւը։

Այնուհետեւ նրանք առասպելներ են սարքում, տարածում ժողովրդի մէջ, որ ֆիդայիները վեց հազար հոգով յարձակում պիտի գործեն եւ իրենց սպանւած ընկերների վրէժը պիտի լուծեն։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

ՓԱՅԼԱԾՈՒ ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՍԱՔԵԱՆ*)

Ծնուած է 1875 Թ. Պէօյիւք Տէրէ եւ մինչեւ 1888 Թուականն իր մանկութիւնն այնտեղ է անցկացրած ու սկզբնական կրթութիւնն էլ ստացած է տեղական նախակրթարանի մէջ։

Իր հայրը՝ Միսաք աղա, բնիկ սամաթիացի, նորից կը վերադառնայ իր հայրենիք եւ իր սիրած Թաղերից մէկի մէջ հաստատուելով, կը սկսի որդիների կրթութեան հոգը տանել։ Արտաշէսը կ՚ընդունուի Սահակեան վարժարանի մէջ և իր ազնիւ ու անկեղծ բնաւորութեամբ, մանաւանդ տոկուն աշխատասիրութեամբ բոլորին սիրելի կը դառնայ։ Գլխաւորապէս նա տարուած էր հայոց պատմութեամբ եւ գրականութեամբ, մանրազննին ուսումնասիրում էր իր ձեռքն ընկած իւրաքանչիւր մի Թուղթ։ Արտաշէսը ունէր եւ մի այլ յատկութիւն, նա վերացական մարդ չէր, նա կեանքի Թշւառու–

**) Մանրամասն կենսագրականն ստացել եմ հանգուցեալի եղբայր՝ Միքայէլ Միսաքեանից։*

թիւններ տեսած եւ իր քնքոյշ սրտով զգացած էր եւ այդ էր պատճառը, որ իւրաքանչիւր մի անարդարութիւն նրա մէջ առաջ էր բերում ցասում եւ բողոք: Նա դեռ շատ վաղ հասկացաւ մարդկային հասարակութեան մէջ տիրող անհաւասարութիւնները՝ քաղաքական, տնտեսական հողի վրայ և այդ էր պատճառը, որ վճռեց կռուել այդ անարդարութիւնների դէմ:

Դեռ աշակերտական կեանքի մէջ էր, երբ դրսից ինչ որ գործիչների, կռուողների, պայքարողների մասին էր լսում եւ իր այդ հետաքրքրութեան արդիւնքն այն եղաւ որ 1893 Թ.—ին, մտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակի տակ:

Նոյն տարին աւարտելով Սահակեան վարժարանը, նա վճռեց ուսուցչական ասպարէզն ընտրել իրեն, որպէս գործունէութեան վայր, համարելով այդ՝ սերունդ կրթելու, յեղափոխականացնելու միակ հաստատուն ճանապարհը: Զնայած ծնողների եւ բարեկամների խորհուրդներին եւ թախանձանքներին, որ յետ կենայ իր մտադրութիւնից, Արտաշէսն հայերէնի դասատուի պաշտօն ստանձնեց նոյն վարժարանում:

Միաժամանակ նա չէր մոռացել եւ ազգային գործերը: Իր ազատ ժամանակներին նա տեղական երիտասարդների հետ էր՝ վիճաբանելով եւ բացատրելով օրուայ հրատապ հարցերի շուրջ: Բոլոր ընկերներն էլ հաւատում էին Արտաշէսին եւ գիտէին, որ իր գաղափարների իրագործման համար ո՛չ մի միջոցի առաջ կանգն չի առնի:

Եւ իրօք: Ընկերներից շատերը չզարմացան,

երբ երիտասարդ, վառվռուն Արտաշէսը, հայ ժողովուրդին աւելի օգտակար լինելու դիտաւորութեամբ վճռում է վարդապետական վեղարն օգտագործել, որի համար եւ Արմաշի դպրավանքն է մըտնում՝ 1894–ի վերջերը:

Յանդուգն եւ ազնիւ Արտաշէսը շատ շուտ զգաց այդ մթնոլորտի սարսափելիութիւնը, նրա պատերի նեղլիկութիւնը և ահա մի օր, երազելով զէնքերն ու զգալով յեղափոխութեան կարօտը, վերադառնում է Պոլիս: 95 թւականն է: Աշըգեանի օրով մեռած Ազգ. Սահմանադրութիւնն Իզմիրլեանի օրով յարութիւն է առնում: Հայ ժողովուրդը, Ազգային Հիւանդանոցի պարտէզի մէջ է տօնում այդ յաղթանակը: Յանկարծ մէկը վեր է բարձրանում «մի երիտասարդ՝ ճուաճև, սիրուն դէմքով, սրածայր միրուքով եւ ոգեւորւած կը նկարագրէ Սասունի կոտորածն ու զէնքի, վրէժի կը կանչէ ժողովրդին, որ խռնւած նրա չորս կողմը՝ ծափահարութիւններով եւ կեցցէներով կը խլացնէ օդը»: Այդ երիտասարդը Միսաքեանն էր, որ լրտեսների աչքից չվրիպեցաւ:

Նա այդ դէպքից անմիջապէս չետոյ անցաւ Իզմիր, ուր մի առ ժամանակ մնալուց չետոյ, նորից վերադարձաւ Պոլիս՝ այս անգամ օգոստոս 14–ի գործի կազմակերպողներից մէկն հանդիսանալով:

Նա տոկուն աշխատող էր, խստապահանջ էր դէպի ընկերները և գործը: Նա էր թագստոցներ գտնում, զէնքերի փոխադրութեան մասին մտածում, ընկերներին տեղաւորում, խրախուսում շատերին: Նա այն աստիճանին գաղափարական էր եւ

տարուած, որ ո՛չ մի րոպէ իրենց տան ապահովութեան եւ ներքիններ կեանքի մասին չէր մտածում, այլ միշտ խորհրդակցական ժողովներ էր նրշանակում իրենց տան մէջ, որ քիչ անգամ Թագրստող չի հանդիսացել ռումբերի եւ ատրճանակների համար։

Սամաթիոյ ինքնապաշտպանութեան կենտրոնական դէմքերից էր։ Նա, Գնունին եւ Սուրէնը, ահա այն յեղափոխական երրորդութիւնը, որ կարողացաւ 18 ժամ անընդհատ դիմադրել՝ անվախ, յամառ եւ ի վերջոյ ընկնել, նահատակուել՝ ազատութեան ճանապարհի վրայ...

Արտաշէսը կռուեց պաղարիւնութեամբ, որովհետեւ իրեն սկզբունք էր արել Րաֆֆու խօսքերը—

«Ես եւ գուցէ իմ բոլոր համախոհներս կ'ընկնենք, բայց մեր անկումը ճանապարհ բաց կ'անէ մեր հետեւողների առջեւ, նրանք կ'անցնեն մեր դիակների վրայից»։

Եւ ընկաւ նա գիտակցութեամբ։ Նոյնիսկ վերջին րոպէին, երբ մահն այնքան մօտալուտ էր, երբ վերջին րոպէներն էր ապրում, իր սիրելի գործն ու ընկերներին չթողեց եւ առանց մնաս բարով ասելու նոյն յարկի տակ գտնուող հարազատ մօրը, քրոջը և եղբօրը, հերոսի դափնեայ պսակը ճակտին՝ յաւիտենականութեան գիրկն է նետւում, չարդանքի յիշատակ թողնելով իր յետնորդներին...

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

ՍՈՒՐԷՆ
ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Բնիկ սամաթիացի էր, ուսած էր Գէորգեան ճեմարանում, իր կեանքի լաւագոյն մասն անց էր կացրել Արագածի լանջերուն վրայ, Անիի աւերակների մէջ, եւ տարուելով հայ անցեալի փառաւոր յուշարձաններից, տեսնելով եւ զգալով ներկան իր ցնցող եւ մահացնող պարագաներով, որոշեց նետուել յեղափոխական կռուի ասպարէզը։

Աշակերտական շրջանում շատերը կարող էին նրան չսիրել, բայց Արտաշէին չյարգել՝ անկարելի էր։ Նա հեզ ու ներող էր իր ընկերական շրջաններում, բայց կեղծութեան եւ նենգութեան առթիւ նա կը կատաղէր եւ այն ժամանակ սոսկալի էր Արտաշը՝ իր կարշնեղ բազուկներով։ Նա այն տիպերից էր, որոնք հոգով եւ մտքով են զգում հայրենիքի դըժբաղդութիւնը, վերլուծելով անցեալը, քննելով եւ պատկերացնելով ներկան եւ գծելով ցանկալի նպատակ՝ ապադայի համար։ Նա իր պայքարն արդէն ըսկըսել էր ճեմարանի չորս պատերի մէջ, Նահապետեան–Կոստանեան դժնդակ ռէժիմի դէմ եւ իր բազմաթիւ ընկերների հետ միասին՝ 1891 թուին, փետ. ամսւայ բուք ու բորանին՝ չունենալով ոչ վկայական եւ ոչ էլ դրամ, թողեցին կղերականների փըտած որջն ու դուրս ելան «խռովարարները»։ Այդ դէպքից յետոյ, նա վերադարձաւ Պոլիս, ապա հայ վարժապետի ցուպն առաւ իր ձեռքը։ Ծնողներն ու ծանօթները խնդացին վրան, որ ինը տարի սովորելուց յետոյ, նա «հայ վարժապետ» է դարձել, բայց Արտաշէսն արհամարհեց նրանց կարծիքն ու գնաց

ժողովրդին ծառայելու:

Հինգ տարուայ ուսուցչական կեանքի մէջ նա շատ թշնամիներ վաստակեց՝ իր շիտակ եւ խարազանող բնաւորութեան շնորհիւ: Ռոստոմօէն գիշերով փախաւ նախկին Թաղականներէն եւ Հմայեակ Դիմաքսեան եպիսկոպոսէն, որոնք նրան որպէս յեղափոխականի մատնեցին կառավարութեան:

Կովկասից համակիր Դաշնակցութեան սկզբունքին, նա շուտով յարեց Պոլսոյ «Ջոհ» կոմիտէին, որի եռանդուն եւ գործունեայ անդամներից մէկը եղաւ մինչեւ վերջին շունչը:

Նա եւ Գնունին միեւնոյն կոմիտէի մէջ էին եւ մինչդեռ վերջինս խանդ ու ոգեւորութիւն կը մտցնէր կոմիտէական գործերի մէջ, նա՝ Արտաշը իր շիտակ եւ արդարակորով խորհրդածութիւններով լրջութիւն կը մտցնէր: Ռումբերու եւ դինամիտի գործածութիւնը գաղտնիք էր Կենտրոնական Կոմիտէի մօտ, բայց պէտք էր արդէն այդ սեփականութիւն դարձնել միւս կոմիտէներուն: Եւ ահա մի պայուսակի մէջ դրուած մի ռումբ նւէր ուղարկւեցաւ «Ջոհ» կոմիտէին: Հինգշաբթի օրուայ նիստն է. կոմիտէի բոլոր անդամներն էլ ներկայ են: Կենտրոնական Կոմիտէի ներկայացուցչի ռումբի գործածութեան մանրամասն բացատրութիւնից յետոյ, բոլորի երեսին մի գեղեցիկ եւ անբացատրելի հրճւանք երեւցաւ, իսկ Արտաշն առնելով իր ձեռքն այդ գունդը, փայփայեց և բացագանչեց. «Հիմա Պոլիսը մերն է»:

Եւ Արտաշը կրկնապատկեց իր եռանդը եւ զարմացրեց ընկերներին իր եռանդով ու վարչական ըն-

դունակութիւններով: Սամաթիոյ կռուի ծրագիրը իր եւ Գնունու յղացումն էր, որոնք ամէն կերպ աշխատել էին գործնական բնոյթ տալ, բայց ոստիկանութեան կանխօրէն իմանալը՝ արգելք հանդիսացաւ այդ փառաւոր ծրագրի իրագործման: Սուրէնն այդ փառաւոր հերոսների հետ կռւեցաւ մինչեւ վերջին րոպէն, սպառեց իր գնդակներն ու ռումբերը, սառնութեամբ յետ մղեց թշնամիներին, կանգնեց վեհութեամբ իր յեղափոխականի կոչման բարձրութեան վրայ եւ վերջն էլ՝ ինքն ու Գնունին ջերմ ընկերական հրաժեշտ տալով... գաւաթներով թոյն ընդունեցին: Նայեցէք նորա դէմքի հանդարտութեան եւ ճակատի ծալքերի մէջ կենտրոնացած խոհականութեան. Ներս թափանցեցէք նորա խոհուն եւ վճիտ աչքերով դէպի աւելի խորը, հոգեկան աշխարհը եւ դուք կը զգաք նորա վեհութիւնը, վճռականութիւնը, գլուխ կը խոնարհէք նորա գաղափարականութեան առաջ ու կ'երդւէք գնալ նրա ճամբով. առաջ տանիլ սկսած սրբազան գործն ու բարձրը պահել նորա սիրած յեղափոխական դրօշը:

ԽԱՉԻԿ ԳՆՈՒՆԻ

ՇԱՀԷՆ
ԽԱՉԻԿ ԳՆՈՒՆԻ

Սամաթիոյ կուի անմահ երրորդութեան հոգին էր, նրան ղեկավարը, տոն տուողը, մի խոշոր յեղափոխական տիպ, որի մասին արժէ աւելի մանրամասն կանգն առնել: Նա ծնուել է Վասպուրականի Է. գիւղում 1865 թուականին: 1878-ին նա թողնում է հայրենի տունը, գիւղական մաճն ու հովւական ցուպը, անցնում է ռուս-տաճկական սահմանը, Գէորգեան ճեմարանում ուսումն առնելու համար: Մի քանի տարուայ ընթացքում աւարտելով տեղական ծխական դպրոցը, նրան յաջողւում է ընդունուել Ճեմարան, որ այն ժամանակ իր փառաւոր շրջանն էր ապրում: Աշակերտական կեանքում արդէն նա երեւան եկաւ յեղափոխականի յատուկ գծերով: Ուր բողոք կար վարչութեան դէմ, Գնունին հոն էր. ուր յանդուգն մի քայլ կար, կամքի կարիք կար եւ մարմնի ճարպիկութիւն, նա ղեկավար էր առաջին շարքերում, ուր ընկերոջ օգնութեան խնդիր կար— նա բոլորից առաջ արձագանգ կը տար: Ընկերական կեանքի մէջ անկեղծ եւ պարզ, նա կատաղի հակառակորդ էր կեղծիքի և ձեւականութեան: Մեծացած՝ գիւղական ազատ և լայն բնութեան գրկում, հեռու քաղաքի ժխորից եւ խաբեբայութիւններից, անծանօթ մարդկանց հոգիների րոպէական փոփոխութիւններին, նա Ճեմարանի չորս պատերի մենութեան մէջ տարւեցաւ հանրային գաղափարներով եւ միշտ պատրաստւեցաւ ծառայելու այն գիւղացիութեան, որի ծոցից ինքն էր ելել: 1886 թ. Ճեմարանում տարածուած աչքացաւը ստիպեց Գնու-

նուն հեռանալ եւ վերադառնալ հայրենի գիւղը՝ իր աստիճանին բերելու նախկին խաշնարած ընկերներին, որոնք անտեղեակ կեանքից՝ խարխափում էին մթութեան մէջ: Կարճ ժամանակից յետոյ նա բաց արաւ վարժարան, որի մէջ հաւաքելով գիւղի երեխաներին՝ սովրեցնում էր գրել-կարդալ եւ միաժամանակ տարածում էր յեղափոխական կայծը: Տեղական իշխանութեան ստեղծած խաղերի պատճառով Գնունին ստիպուած էր հեռանալ գիւղից եւ անցնիլ Պօլիս, ուր Գատը-Գիւղի ազգային վարժարանին մէջ ուսուցիչ կ'ընդունուի: Շատ չանցած այդտեղ էլ կ'ունենայ մի տիպիք ընդհարում, որի պատճառով էլ նրան դպրոցից կը հեռացնեն:

Մի կիրակի օր, եկեղեցու բակի մէջ իրեն կը մօտենայ գիւղի «մեծ աղայի», Աբիկ Ունճեանի կոյր հետեւորդներից մէկն ու հրամայական տոնով կ'ասի.

— Միւսիւ, գիտէք, որ Աբիկ էֆէնտին գաւազան գործածելու դէմ է. իսկ դուք հակառակի պէս տանկ այլանդակ «չօպանի» մահակ մը առեր ու եկեղեցիին բակին մէջ իր քթին տակը կը պտտցնէք: Շատ, չա՜տ բարկացեր է. պատուիրեց, որ ձեռքերնիդ չառնէք:

— Ինծի նայէ, պարոն, ըսաւ Գնունին, էֆէնտիիդ բարեւ ըրէ եւ ըսէ, որ իրեն չվերաբերած գործին մէջ քիթը չխոթէ: Հասկցա՞ր:

— Խելքդ գլուխդ ժողվէ, միւսիւ, չէ նէ դպրոցէն ճամբել կուտամ քեզի:

— Դուն կ'երեւայ թէ մարդ չես տեսեր դեռ, յիմար. այս գաւազանին կէսը գլխուդ կը ջարդեմ, կէսն ալ եկեղեցիին բակին մէջ կը թաղեմ ու ետքը

կ՚երթամ ասկէ:

Այս միջադէպի վրայ, աղայի հրամանով, հետեւեալ օրը Գնունին վռնտուած էր ուսուցչութեան պաշտօնից:

Պոլսոյ մէջ մի որեւէ վարժարանում չէր կարող մնայուն պաշտօն ունենալ, որովհետեւ իր կրակոտ բնաւորութեամբ միշտ ատելի էր աղա-հոգաբարձուներին: 93 թւին, Անդրէասեանի հետ հրաւիրւում է Ռոտոսթօյն, սակայն բաղդն այստեղ էլ չի ժպտում նրան: Հմայեակ եպ. Դիմաքսեանը, նըկատելով որ այդ նոր երիտասարդներն իրենից աւելի են ժողովրդականութիւն վայելում, որ նրանք եկեղեցու հասոյթները յատկացնել էին տալիս դըպրոցին, որոշեց մի անգամից ազատւել նրանցից եւ այդ նպատակով էլ յայտնեց կառավարութեան, որ այդ ուսուցիչները Կովկասից եկած յեղափոխականներ են, որի համար էլ այդ անխոնջ մշակների համար վտանգալից դրութիւն ստեղծւեց:

Այդ բոլոր տանջանքներից եւ հալածանքներից յետոյ, նա զգաց գործունէութեան աւելի լայն, աւելի խիզախ եւ ազատ շրջան, որի համար էլ մտաւ Պոլսոյ Դաշնակցական շարքերը, գրկեց յեղափոխական ասպարէզն ու գիշեր ցերեկ նրան նուիրեց իր ժամանակը, մտածումներն ու հոգին: Գնունին դորանից յետոյ, կը հանդիպի պարտէզների մէջ, ուր նա՝ իր գլխին հաւաքած արհեստաւորներ, բանւորներ եւ գիւղացիներ, բացատրում է ճնշւողների եւ ճնշողների տարբերութիւնը, յեղափոխական կուսի նշանակութիւնն ու կազմակերպութիւնը:

Նա տեղաւորւում է Սամաթիա՝ ուսուցչի պաշ-

տօնով: Քիչ յետոյ զուգադիպութեամբ նոյն թաղի քա՛րոզիչ է նշանակւում Դիմաքսեանը եւ այդ երկուսի մէջ սկսւում է կատաղի կռիւը: Շուտով նրան դպրոցից հեռացրին, բայց նա չյուսահատեցաւ եւ աւելի ամուր հաստատուեցաւ այդ շրջանում՝ իր չորս կողմն հաւաքելով բոլոր յեղափոխականացած տարրերին: 95–ին, պատահաբար կը ձերբակալւի, եւ վեց ամիս բանտի մէջ անասելի տանջանքների ենթարկւելով, վերջապէս կ'ազատւի: Բանտից շարունակ նամակներ կը գրէր «Շահէնն ի վանդակի» ստորագրութեամբ եւ իր յեղափոխական մտքերը կ'արծարծէր: Երբ բանտից կ'ելնէ, կը մտադրւի անցնիլ Վասպուրական, իր սիրելի հայրենիքը, յեղափոխական սերմերը ցանելու նպատակով, բայց Պոլսոյ մէջ նա կը նկատէ, որ մեծ յեղափոխութիւն է առաջ եկել, որ Դաշնակցութեան Ռումբ, Սիւնիք, Շանթ, Զոհ, Ապուպելճ խմբերն արդէն ցանցով պատել են, որ տիրում է խանդավառ ոգեւորութիւն, որ ինչ որ կարեւոր եւ խորհրդաւոր ծրագրի իրագործման համար պատրաստութիւններ են տեսնըւում եւ այդ պատճառով էլ վճռում է մնալ եւ միանում է «Զոհ» խմբին:

Հաջի Տիգրան լրտեսի ամբաստանագիրը կազմողներից և բանտից փաստացի տեղեկութիւններ տւողներից մէկն է լինում Գնունին, որ պահանջում է անմիջապէս տերրորի տալ: Քննութիւնից յետոյ որոշւում է խփել Հաջի Տիգրանին, որն և իրագործւում է 95-ի յունիսի 2-ին:

Գնունին պաշտօն կը գտնէ Ազգային Որբանոցի մէջ, այս անգամ նա կը սիրէ ճակատագրից հալած-

ւած, բաղդի ալիքներին թողնւած այդ անբաղդնե-
րին, որոց պաշտպանութեան համար էր որ կռիւ
սկսեցաւ իր եւ հոգաբարձութեան միջեւ: Նորա
նպատակն էր Որբանոցը հեռացնել հիւանդանոցից,
որովհետեւ վերջինիս պաշտօնեաներն ու ծառաները
անբարոյականացնում էին Որբանոցի սաներին: Նա
իր այդ կռւի մէջ յաջողւում է, բայց շատ սուղ է
նստում իրեն, որովհետեւ իր դէմ է զինում ամբողջ
հոգաբարձութեան:

Հոգաբարձութիւնը առիթներ է գտնում Գնու-
նու դէմ եւ ահա մի գեղեցիկ օր լուր է ստանում որ
նա, այդ «վտանգաւոր» մարդը Դաշնակցական է եւ
իր բարձի տակ ատրճանակ է պահում: Ատրճանա՛կ,
ի՞նչպէս կարող է պատահել, պէտք է հարցաքննել
եւ արժանի պատիժը տալ:

— Իրա՞ւ է, պ. Գնունի, որ բարձերնուդ տակ ա-
տըրճանակ կը պահէք:

—Այո՛, ո՛չ միայն բարձիս տակ, այլ եւ մէջքս:

— Ի՞նչ պէտք ունիք ատրճանակի:

— Պապը-Ալիի կոտորածի օրը, երբ դուք ա-
մէնքդ ալ պահըտած էիք, մենք որբանոցին տղաքը
բիրերով միայն կրցանք զինել ինքզինքնին պաշտպա
նելու համար: Իսկ ես բոլոր յոյսս դրած էի ռէվօլ-
վէրիս փողին եւ գնդակներուն վրայ:

— Ո՛չ, պ. Գնունի, ձեր ատրճանակը պարզա-
պէս դաւաճանութիւն մըն է որբանոցին դէմ, հոգա-
բարձութիւնս չի կրնար ներել:

— Ձեր կարճ խելքին ըմբռնումն է այդ: Ես ա-
տըրճանակ պիտի ունենամ միշտ եւ եթէ դուք ան-
փոյթ էք տակաւին մէյ մէկ հատ ունենալու, ամօթ

ու վայ ձեզի. կը ցաւիմ վրանիդ։ Գնունին վռնտուած էր պաշտօնից, բայց նա ուրախ էր եւ ոգեւորուած, որովհետեւ օգոստոս 14–ի օրուայ նախապատրաստութիւններին էր մասնակցում։

Յունիս 3-ի ռոդոսթօցի Գէորգի և չմշկածագցի Յովսէփի կախաղանները նրան հանգիստ չէին տալիս. նա չէր կարողանում պատկերացնել որ իր գաղափարակիցները պիտի ճօճէին փայտերի վրայ, օդի մէջ կախուած, եւ ահա Գնունին առաջարկում է Կ. Կոմիտէին, անցնիլ ռմբակիր խմբի գլուխը, սատկեցնել դահիճները, խորտակել կախաղանը եւ տղաները ազատել։ Այդ ծրագիրը բոլորի տենչանքն էր, տեսնում են համապատասխան պատրաստութիւններ, որոնք իրենց ժամանակին չկարողացան նպատակին հասնիլ։ Ահա եւ ցանկալի օրուայ՝ օգոստոս 14–ի նախօրեակն է։ Գնունին ոգեւորուած է եւ ինքնամոռացութեան մէջ է։ Ժպտում է բոլորին եւ վերջին մնաս բարին ասելով ընկերներին՝ ջերմապէս համբուրում է նրանց։ Նոյն օրը հետեւեալ երկտողն է գրում իր մի մտերիմին.

«Սիրելիդ իմ,

Վաղը հարսանիքիս օրն է... Ազատութեան ոգին թեւերը բաց՝ անհամբեր ինձի կ'սպասէ։ Ներէ՝ որ առանց քեզի կանխաւ լուր տալու, վերջնական որոշումս տուի։ Հարսանիքիս շաքարը կ'ընդունիս։

Կարօտագին համբոյրներով՝

ՇԱՀԷՆ»

13 օգոստոս 1896

Ի՞նչ է այս հակիրճ նամակը, որի մէջ մարդ գիտակցաբար դէպի մահն է գնում. այդ մի դարադլուխ է, հոգեկան աշխարհի անբացատրելի փոփոխութիւն, մարդկային զոհաբերութեան գերագոյն օրինակ: Զգալ, որ այսօր դու կաս, ապրում ես, որ այսօր կարող ես սիրել, խօսիլ ընկերներիդ հետ, ունենալ մաքուր ապրեցումներ, որ այսօր կարող ես քալել, շնչել, վիճել եւ ցանկանալ — իսկ վաղը՝ ան չունչ մի դիակ, անկենդան, առանց զգացումի, գիտակցութեան, որ արդէն անկարող ես սիրել և խօսիլ — և այդ հակադրութիւններն իմանալուց յետոյ գիտակցաբար ընտրել վերջինը, զոհւել՝ միայն թէ հայրենիքն ազատւի, չապրել՝ միայն թէ ազգը գոյութիւն ունենայ — այդ մահը հաւասար է անմահութեան:

Եւ օգոստոս 14-ին, երբ Պօլսի կենտրոնական թաղամասում իր սիրելի ընկերները Բանկ Օտտոմանը պիտի գրաւէին, երբ նրանք ցոյց պիտի տային դիպլօմատիային եւ եւրոպական հասարակութեան, որ հայն էլ կուել գիտէ եւ կռւով միայն կը ցանկանայ իր ազատութիւնը ձեռք բերել, ինքն էլ՝ գլուխ անցած մի խումբ կտրիճների, Սամաթիոյ զօրանոցին պիտի տիրանար, ահ ու սարսափ պիտի տարածէր իր պաշտելի ուժանակներով ու ռումբերով: Գնունին, Անդրէասեանը, Միսաքեանը եւ Արապեանը, առաւօտեան ժամը եօթին կը պատրաստւէին իրենց դիրքերը գնալու, երբ յանկարծ կը շրջապատեն Միսաքեանների տունն ու Գնունուն կը պահանջեն: Որպէսզի ընդհանուր ծրագիրը խանգարած չը

լինին, նրանք վճռում են լինել սառնասիրտ, յայտնել Կ. Կոմիտէին, ապա զբաղեցնել իրենց ձերբակալելու եկած ոստիկաններին, յայտնելով որ անձնատուր կը լինեն «միայն կէսօրին»: Հինգ երկար ու ձիգ ժամեր ոստիկանները կը սպասեն դրան մօտ, որ ժամի 6-ին (ր. թ.) առանց կռուի ձերբակալեն յեղափոխականներին:

Ի՞նչ ժամեր էին դրանք, ի՞նչ տանջալից րոպէներ, որքա՞ն մեծ եւ տոգորւած պիտի լինի մարդ, որ իրեն շրջապատւած տեսնէ զինւած, կատաղի թըշնամիներով, որոնք եկել են ձերբակալելու, դատելու եւ ապա կախաղան բարձրացնելու — բայց հանգիստ և անխռով մնայ, սպասելով ժամը 6-ին:

Կէս օրէն վերջ, Գնունին կը նետէ առաջին ռումբը եւ կ'սկսւի կռիւը, ահաւոր ու անհաւասար կռի՛ւ...

Գնունին գլխաբաց՝ մէկ ձեռքը ռէվօլվէր, միւսին մէջ՝ ռումբ, վրէժխնդրութեան ոգիին պէս երեւում է պատուհանի առաջ՝ սեւ մուխին եւ խլացընող որոտումների մէջ: Զօրքը ամուր շղթայել էր փողոցները, անց ու դարձը դադարել էր, մարդկային ստւերներ չէին երեւում, միայն ռումբերի եւ ուժանակների որոտն էր դղրդեցնում Սամաթիան: Կառավարութիւնը խելակորոյս, չգիտէր ի՞նչ անել: Ոստիկանապետ Հիւսնին, որ իր շքախմբով հասել էր ողջ ողջ բռնելու այդ հերոսներին, խոստանում էր որ սուլթանը կը ներէ նրանց, եթէ կամովին անձնատուր լինեն:

— Դուն չէի՞ր, գազան, որ վեց ամիս չարչրկեցիր ինձ բանտի մէջ, պատասխանում է Գնունին:

Քեզ ալ կը ճանչնանք, խօսքերդ ալ կը հասկնանք։ Գնա, պատմէ տեսածդ Եըլտըզի Դահիճին եւ ըսէ, որ այս նախերգանքն է ըլլալիքին։ Անձնատուր ըլլալ... հա՛, հա՛, հա՛... մեր դիակները կ՚ստանաք բայց մեր մահը ձեզի շատ սուղ պիտի նստի...

18 ժամ հերոսաբար կռուելուց յետոյ, երբ ոչ յոյս կը մնայ օգնութեան, ոչ ռազմամթերք, չորս քաջերը կ՚որոշեն ինքնասպան լինել։ Գնունին սառնասրտութեամբ կը սպասէ իր հերթին եւ երբ կը տեսնէ իր շուրջը սիրելի Սուրէնի ջղաձգութիւնները՝ մորֆինի ազդեցութեան տակ, ականատես կ՚ըլլայ Միսաքեանի եւ Արապեանի հոգեվարքին... մի վայրկեանից յետոյ իր վերջին ռումբը՝ կատաղի վրէժխնդրութեամբ լի, կը նետէ լիրբ զինուորներու մէջ եւ ապա ատրճանակի փողն էլ կ՚ուղղէ դէպի իր բերանը...

Գնունին կռւողներու առաջինը եւ մեռնողներու վերջինը եղաւ...

Եւ այսօր, Պալըքլըի հանգստարանին մէջ, սառը հողն իր ներքեւ կը պահէ այդ պաշտելի դիւցազների ոսկորները, որոնք նախընտրելով մահը գերութիւնից, իրենց կեանքերը զոհ բերին ազգի եւ հայրենիքի համար։

Փա՜ռք նահատակ հերոսներին եւ յարգա՜նք յեղափոխական նոր սերնդին։

ՊԵՏՐՈՍ ՓԱՐԵԱՆ

ԲԱԲԿԷՆ-ՍԻՒՆԻ
ՊԵՏՐՈՍ ՓԱՐԵԱՆ

Բանկ Օտտոմանի դիւցագներգութեան հերոսներից մէկն է ներկայանում մեր առաջ: Ահա նա, երիտասարդ, վառվռուն, իր խոշոր եւ խելօք աչքերով, իր լայն եւ մտածկոտ ճակատով, իր յարատեւ քաղցր ժպիտով, որ երկու ռումբ գրկած ներս է վազում դէպի Բանկայի դուռը՝ իր վրէժխնդրութիւնը թափելու սուլթանական կառավարութեան եւ նորան հպատակւող դիպլոմատիայի վրայ:

Այդ մի պաշտելի, սիրելի անուն է, որ իր մէջ մարմնացնում է Հայ Յեղափոխութիւնը՝ իր գաղափարականութեամբ, անձնուիրութեամբ, իր գործնականութեամբ եւ հոգու խորութեամբ:

Ո՞վ էր դա, որ հանդիսացաւ մաքուր յեղափոխականի տիպար, որ եղաւ Պօլսոյ Դաշնակցական մարմնի հոգին և Բանկ Օտտոմանի գրաւումի գաղափարի յղացողը, կազմակերպողն ու իրագործողը:

Դա Բաբկէն Սիւնին է, Խոսրովը:

Պետրոս Փարեան է իր իսկական անունը, ծընւած Ակնի Բինկեան գիւղում, 1873 թւականին: Աղքատ ընտանիքի զաւակ էր, բայց հին ազնուական գերդաստանի մնացորդ: Մանուկ հասակում նա ձըգեց իր հայրենի տունը, մնաս բարեւ ասաց Եփրատի ալիքներին ու անցաւ Պօլիս՝ կրթութիւն ստանալու համար:

Թաղային վարժարաններից մէկում մի քանի տարի սովորելուց յետոյ, նա 1887 թ. մտաւ Կենտրոնական վարժարանը: Բնաւորութեամբ բաւակա-

նին պարզասէր, սովոր ժուժկալութեան եւ չարքաշութեան՝ նա ամէն նեղութիւն յանձն կ՚առնէր, կ՚արհամարհէր պերճանքը, ապառաժի կտորի վրայ կը քնէր՝ միայն թէ աւելի մօտենար իր նպատակակէտին: Այդ բոլորի հետ նա ունէր լայն եւ զգայուն սիրտ, ապրեցումներով լի հոգեկան աշխարհ, որոնք սկսան աւելի փթթիլ, աւելի զարգանալ:

Նա հետեւում էր չափական գիտութիւնների, որով նա իր զարգացումները ենթարկեց սառը եւ առողջ տրամաբանութեան օրէնքներին: Հեռու էր միստիկ, վերացական մտածողութիւններից, նա ապրում էր կեանքով. իրականութեան դաժան պայմաններն էին կաշկանդել նրան եւ նա վերլուծում էր հայ ժողովրդի տանջանքները, կառավարութեան անիրաւութիւններն ու կամաց-կամաց իր մէջ մշակում ապագայ բողոքող եւ յեղափոխական Բաբկէնի բաղկացուցիչ մասերը:

Կատաղի հակառակորդ էր բռնակալական կառավարութեան եւ չէր կարող երեւակայել որ մէկը կամ մի քանիսները իրաւունք ունին իրենց ձեռքում կենտրոնացնելու բազմամիլիոն ժողովրդների բաղդը: «Կառավարութիւն մը, ասում էր նա, հանրային բարի խղճերուն մարմնացումը եւ անոնց արդար գործադիրը պիտի ըլլայ. բայց այսպէս չեն ըլլար բռնաւորները. ուրեմն հարկ է, որ հասարակութիւնը իր բարի ցանկութիւնները չվստահի այդ տեսակ ապիկարներու, որոնց ձեռքին մէջ ամէն ազնիւ նկրտում ուշ կամ կանուխ մարդախոշոշ դաշոյնի կը փոխարկւի եւ պատուհաս կը դառնայ խաղաղ ժողովուրդներուն»: Ի՞նչ է այս. փիլիսոփայական

վերլուծում է տիրող ժամանակակից կարգերի, գիտակցական քննադատութիւն է բռնապետութեան եւ ապա յեղափոխական ճանապարհի անհրաժեշտութիւն՝ բարեփոխելու կամ աւելի շուտ յեղափոխելու անիրաւ պայմանները:

Դեռ ուսանող ժամանակ նա դէմ էր ազնւական եւ դրամատէր դասակարգերին, որոնք ծոյլ, պորտաբոյծ կեանք անց կացնելով՝ անօգտակար տարրեր են հանդիսանում մարդկային յառաջդիմութեան տեսակէտից:

Սիրում էր մարդկութիւնը, նորա էութիւնը եւ որովհետեւ իր ազգութիւնն էլ նոյն մարդկութեան մի անբաժան մասնիկն է, որ աւելի մօտ է իր սրտին, իր հոգեկան խառնւածքին եւ բնաւորութեան, այն խոր գիտակցութիւնն ունէր, որ ծառայելով իր խեղճ, ճնշւած, բայց լայն հայեացքներով օժտւած ազգին՝ ծառայութիւն էր մատուցանում ընդհանուր մարդկութեան:

Ուսանողութեան նախավերջին տարին նա ձերբակալւեցաւ, բանտ նետւեցաւ վեց ամիս, որի պատճառով էլ հայրը, որ տաճիկների մօտ կը ծառայէր՝ զրկւեցաւ իր տեղից: Բանտից յետոյ նա լուռ ու մունջ իր ուսումը շարունակեց, աւարտեց եւ մտադրւեցաւ նաւապետ ըլլալ: Իր ընտանիքը շատ խեղճ վիճակի մէջ էր, հայրը միայն սուրճ եւ ջուր կը ծախէր, որ հազիւ օրապահիկը կը լինէր եւ Բաբկէնը այդ բոլոր տառապանքների հանդէպ ամուր մնալու կտրուկ եւ լուրջ սկզբունքն ունէր. «Ի՞նչ ընեմ, հայութիւնն իմ ծնողացս պէս շա՛տ դժբաղդներ ունի, անոնց ամենուն մէկէն դարման ընելու է»: *Այս խօսքին մէջ է թագնւած ինքը Բաբգէնը, իր մտածողու-*

թեամբ, յեղափոխական տեմպով եւ վճռականու-թեամբ. նա կողմնակից չէր զիջումների, պալիա-տիւ–մասնակի փոփոխութիւնների. նա նկատում էր որ իր ընտանիքի թշուառութիւնը օրգանապէս կապ ւած է ազգի սարուկ դրութեան հետ, որ մի թշուա-ռութիւն վերացնելը հեշտ է, բայց դորա կողքին հարիւրաւորներ, հազարաւորներ կան, որոնք միշտ ցաւի եւ վշտի մէջ կը մնան: Զարիքը հիմքից պիտի արմատախիլ անել եւ նա իր մտածումը կեանքի մէջ փառաւորապէս իրագործեց:

Նաւայեն վարժարանի մէջ (Ազապ–Գաբուի) նա վճռեց յեղափոխական ասպարէզը նետուիլ եւ մի քա-նի ընկերներով կազմելով «Սիւնիք» խումբը, մտաւ «Դաշնակցութեան» դրօշակին ներքեւ: Շուտով վար ժարանից վռնտուեցաւ հայ լինելուն պատճառով: Նորա ուրախութեանը չափ չկար եւ որպէսզի աւե-լի ազատ լինէր իր քայլերի գործողութիւնների մէջ, նա հօրն հայրենիք ուղարկեց, իսկ կրտսեր եղբօրն էլ մի տեղ սղմեց՝ հացի փարան հանելու համար:

Բաբկէն Սիւնին իր սիրած ասպարէզումն էր. գիշեր–ցերեկ անդադար կ'աշխատէր, կուսակցա-կան գործի ծանրութիւնը իր ուսերի վրայ էր ըն-կած եւ նա իր այդ աշխատանքը թեթեւացրեց եր-կաթէ կամքով եւ ինքնավստահութեամբ: Լաւ ծա-նօթ էր Պօլսոյ փողոցներին, ծակ ու ծուկերին. հրա շալի ուսումնասիրել էր տաճիկ ժողովրդի հոգե-բանութիւնը, առանձնապէս ոստիկաններին: Օրը ցորեկով նա փոխադրութիւններ կ'անէր եւ այդ բո-լորն այնպիսի պաղարիւնութեամբ, ճարպիկու-թեամբ, որ ոչ մի կասկած չէր հրաւիրի իր վրան:

Զափազանց զաղտնապահ էր և եթէ իմանար, հռովմայեցի զինուորականի պէս, որ իր բաճկոնը գիտէ իր գաղտնիքը՝ այն կ'այրէր: Ահաբեկչական գործողութիւնները կը տանէր ամենայն յաջողութեամբ եւ իր ընկերական խոր սիրով կարողանում էր կապել գործին մասնակցող բոլոր ընկերներին: Բռնութեան դէմ պիտի ուժ գործ ածել եւ բռնի ուժով վերացնել, այլապէս նա երկար ժամանակ խաբազան կը դառնայ մարդկութեան գլխին: Սարսափելի ատում էր տաճիկ կառավարութեան եւ արհամարհանքով էր միշտ շեշտում, որ «բարութիւն չէ՞ միթէ, մարդկութեան միջից այդ հոտած լէշը վերցնել, թէեւ քիչ մը պիտի քրտնինք...»

Բարկէնն ամէն տեղ էր. ամենուն սրտի մէջ, նրանց զգացմունքների հետ: Նորա ծրագիրները, երեւակայութեամբ քաշում էին իր յետեւից գործողների ահագին բազմութիւն: Նա եղաւ որ մանրամասըն ուսումնասիրած ներկայացրեց Պօլսոյ Կենտրոնական Կօմիտէին Բանկ Օտտօմանի ծրագիրը. Նա էր որ առաջարկում էր միաժամանակ վառել ամբողջ Պօլիսը (մերժուեցաւ իբր անագորոյն գործողութիւն), նա էր որ գիշեր ցերեկ ուժանակներ կը տեղափոխէր եւ համապատասխան մասնակիցներ կը գտնէր, նա էր որ ոգեւորիչ խօսքերով բացատրում էր «դարուս մեծագոյն յղացման», Բանկ Օտտօմանի գրաւման, մանրամասնութիւնները. Նա էր որ զէնք, փամփուշտ, ռումբ էր բաժանում ընկերներին եւ նա էր որ իր վերջին մնաս-բարովի ժամանակ յիշեցընում էր «Հայկական Հարցը կը թաղուի, պէտք է կռուենք եւ չարութիւն տանք անոր. եթէ մեր նպա-

տակին մէջ յաղթողինք, ի զուր չեն մեր թափած արիւնները։ Հակառակ պարագային մեր եղբայրները պիտի շարունակեն մեր սրբազան դատը ու աւելի կատաղօրէն եւ աւելի հաւատքով»։

Նա եղաւ էն խիզախներից, որ իր ատրճանակը ընկերներից մէկին նւիրելով ինքն իր սիրած եւ պատրաստած ռումբերով զօտեպնդւեցաւ եւ անվեհերութեամբ ներս խուժեց Բանկ Օտտօմանը։ Նա եղաւ առաջիններից, որին թշնամու գնդակը դիպաւ, որից ռումբերը պայթեցան եւ պաշտելի Բաբկէնը իր ծրագըրած եւ սիրած գործի յաջող վախճանը չտեսնելով նահատակւեցաւ։ Թշնամին ներս պիտի խուժէր, եթէ Բաբկէնի ձեռքի ռումբերի ահեղ եւ սոսկումնալի պայթիւնը չլինէր եւ նա՝ իր մահով իսկ նըպաստեց գործի յաջողութեան։

Որքան կարճ նորա կենսագրականը, որքան անբաւարար նորա հոգու նկարագրութիւնը, որքան քիչ դէպքերի մանրամասնութիւնները, բայց այդ բոլորն էլ բաւական են Բաբկէն Սիւնիի պէս ազգային մեծ նահատակին ճանաչելու համար։ Եւ երբ նորա ընկերները պանքային տէր դարձան, երբ ցոյց տւին ամբողջ աշխարհին, որ իրենք էլ, որպէս հայութեան ներկայացուցիչները կուել ու մեռնել գիտեն, եւ երբ իրենց յաղթանակից յետոյ՝ եւրոպական դիպլօմատիայի պնդումների վրայ պիտի թողնէին պանքան, ողջ մնացած ընկերները դուրս ելնելու ժամանակ նրա մարմինը արեան հեղեղներու մէջ գտան, իսկոյն փոխադրեցին Պանքայի գաւիթը, լըւացին արիւնով մկրտուած դէմքը, արտասւալից եւ ջերմ համբոյրներ դրօշմեցին ճակատի վրայ ու երդւեցին հաւատարիմ մնալ իրենց սրբազան ուխտին՝ ծառայել հայ ժողովրդին եւ նոր ազատութեան։

ՕՐ. ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԿԱՐԵԱՆ

ՄԱՐՕ
ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԿԱՐԵԱՆ

Կանացի տիպեր յեղափոխութիւնը շատ քիչ է տուել, եղածներն էլ հայ կնոջ համեստութիւնն ունենալով՝ իրենց արած գործերը ծածկել են, չեն ցուցադրել եւ շատ տիպերի գործունէութիւնն էլ չեն արձանագրուած: Ո՞վ գիտէ քանի-քանի անքուն գիշերներ, բաբախող անհամբերութեամբ հայ աղջիկները նպաստել են յեղափոխականների փախուստին, նրանց թագնուելուն, զէնք փոխադրելու մէջ ահագին օգնութիւններ են հասցրել, դրօշակներ են կարել ու արտասուել... Բայց այդ բոլորի անուններն անյայտ են առ այժմ յեղափոխական գրականութեան եւ միայն շատ քչերն են արժանացել հասարակութեան լայն ուշադրութեան, որոնցից մէկը օր. Մարիամ Մակարեանն է. Մարօն:

Մարօն ծնուել է 1872 թ. Կովկասի ծովեզրեայ քաղաքներից մէկում: Փոքր հասակից ծնողներից զուրկ էր եւ ինքն էլ յանձնուած նախապաշարուած բարեկամների խնամքին: Կեանքից հալածուած, մայրական փաղաքշանքից զրկուած, նա միայնակ էր, անտուն, տարաբաղդ եւ այդ պատճառով էլ իր հոգին ընթանում էր համընթաց տառապեալների ցաւերի հետ: Աշակերտական հասակում նա իր գլխին էր հաւաքում ընկերուհիներին, բացատրում էր աշխարհի անարդարութիւններն ու Րաֆֆու հայրենաշունչ վէպերով ազգասիրական զգացմունքն էր վառ պահում: Դպրոցն աւարտելուց յետոյ, նա չէ մնում փափուկ և հանգիստ կենտրոններում, այլ անմիջապէս մտնում է գիւղացիների մէջ, թափա-

ռում է չարքաշ աշխատաւորների կենտրոններն ու իր ուսուցչուհու պաշտօնով մեծ ծառայութիւն է մատուցանում կրթական գործին:

Յեղափոխական մտքերն աւելի են խմորւում, գաղափարական երիտասարդների մի հոսանք Արազն անցնում է եւ մտնում Երկիր, աւելի մօտ լինելու հայկական տանջանքներին եւ ցաւերին, եւ այդ հոսանքի մէջ էր եւ օր. Մարօն, որ 1894 թ. անցաւ Պարսկաստան: Յեղափոխական համեստ մշակի պաշտօնով նա մտնում էր աշխատաւորների շարքերը, իր կրակոտ խօսքերով ներկայացնում էր հայրենիքի փրկութեան ուղին, շատ շատերին էլ յոյս էր ներշնչում, ոգեւորում, բայց նա անկարող էր լինել աւելի խիզախներից, որովհետեւ ֆիզիքական պակասութիւն ունէր եւ միաժամանակ ունէր մի նշանաբան՝ «աղջկայ կոչումն է համեստութիւն, խաղաղութիւն, քաղցրութիւն եւ պարզութիւն», որ գրած էր նորա յուշատետրի առաջին երեսի վրայ:

1896 թ. դեկտեմբեր 28-ին, ընկերները նրան գտնում են անշնչացած, մահացու գնդակն անցել էր ուղիղ սրտից եւ վերջ տուել նորա կեանքին: Ի՞նչը ստիպեց նրան ինքնասպանութիւն գործել. իր ֆիզիքական պակասութի՞ւնը, որ հնարաւորութիւն չէր տալիս նրան աւելի եռանդուն մասնակցութիւն ունենալ յեղափոխական գործունէութեան մէջ, թէ Կարօի (նահատակուած Խանասորայ արշաւանքում) մերժումը սիրոյ մէջ, որովհետեւ իրեն հայրենիքի եւ ազգի սէրն էր աւելի քաշում — յայտնի չէ, միայն Մարօն մի նամակ էր թողել իր սիրած յեղափոխականին, որից քաղում ենք հետեւեալը.

«Անձդ զոհ դի՛ր հայրենեաց սուրբ սեղանի վրայ. Բաբկէն Սիւնիի պէս լեցուիր թունալից վրէժխնդրութեամբ եւ... կատարիր վերջին կտակս. դորանով միայն կը հանգստանայ ոսկորներս գերեզմանի մէջ: Ես այնքան քաջութիւն ունեցայ, որ կարողացայ կրակ տալ քո ետեւից բոլոր նաւերը: Այսուհետեւ դու բոլորովին ազատ ես, գործի՛ր: Ների՛ր ինձ, բիւր համբոյրներ: Վերջին բարեւներս բոլոր ընկերներին:

ՄԱՐՕ»

Նամակի մէջ թագնուած է հերոսուհուն յատուկ այն վճռականութիւնը, որ չխանգարելու համար սիրած յեղափոխականի գործունէութեան՝ նա վճռում է ինքնասպան լինել: Այդ էլ մի առանձին ձըգողական ուժ է եւ աւելի գերագոյն ժամի, որ արտայայտւում է հայ աղջկայ մօտ:

Պարզ օր էր, ձիւնի հաստ շերտերը պատել էին երկիրը: Գիւղի զանգակները տխուր հնչում էին եւ գիւղացիներն ու իրենց ընտանիքները յուղարկաւորում էին մի կարմիր դագաղ, որ իրենց ուսերի վրայ տանում էին հայ հայդուկները: Սիրելի «Դադօի» դիակը հողին յանձնելու համար ամէն կողմից ներկայացուցիչներ էին եկել՝ հսկայ Արտօսից սկսած մինչեւ Կովկաս: Ֆիդայիները տխուր եւ մռայլ էին. Նրանք կորցնում էին իրենց սիրած քրոջ, որ այնքան խնամքով էր նայում իրենց վրայ, հոգ տանում, ջղերը մաշում, ոգեւորում, կարկամում,

վէրքեր կապում եւ արցունքներ սրբում: Այժմ Նա չկայ եւ Պարսկաստանի սահմանագլխային գիւղերից մէկի մօտ գտնուած հայդուկների գերեզմանոց կազմող բլուրներից մէկի վրայ, սառը հողի տակ հանգչում է Նորա սիրող սիրտը: Հանգիստ ոսկորներիդ, պաշտելի Մարօ:

ԱՐՏԱՇԷՍ Մ. ԴԵԻԵԱՆ

ԵԳԻՊՏԱՑԻ
ԱՐՏԱՇԷՍ Մ. ԴԵՒԵԱՆ
1868–1897

Ամէն մի յեղափոխական գործիչ մի տիպ, իւրայատուկ խառնուածք է ներկայացնում, հայ ժողովրդի հոգեկան յատկութիւնների մի խտացած մասն է երեւան հանում, եւ Եգիպտացին դրանցից մէկն էր։ Եօթ տարուան յեղափոխական կեանք ունեցաւ, որի իւրաքանչիւր ժամը ահագին ուժ պահանջեց այդ խոհուն եւ եռանդուն յեղափոխականից։ Միջին եւ կորովի հասակ ունէր, լայն ուսերի վրայ գեղեցիկ գլուխ՝ առատ մազերով զարդարուած, խորխտ դէմք ունէր, որը ծիծաղելու ժամանակ այնքան հաճոյալից էր լինում, իսկ բարկութեան եւ զայրոյթի արտայայտութեան ատեն՝ խորխտ եւ ահարկու. խոշոր եւ բոցավառ աչքեր ունէր, որոնք հայելիի պէս պատկերացընում էին նորա իմացականութիւնն ու ընկերական անկեղծութիւնը։ Նա հրացանը ձեռքին չմեռաւ, բայց իր գործունէութիւնը հերոսութիւնների եւ տանջանքների այնպիսի մի շարան է, որ իրաւամբ կարելի կը լինի հերոսների դասը դասել։

Եգիպտացին սերտ կապուած էր Պոլսոյ Դաշնակցական մարմինների գործունէութեան հետ։ Պոլիս եկաւ նա Եգիպտոսի յեղափոխական մթնոլորտում երկու տարի շարաշար աշխատելուց յետոյ։ 92 թւին նա արդէն տաճկական բռնակալութեան կենտրոնավայրումն էր եւ քարոզչի, յեղափոխական գործչի պաշտօնով։ Նա գիտէր իր շրջանը, ուր պիտի խօսէր, նա գործ չունէր ուսեալների հետ, որոնք իրեն չէին կարող հասկանալ, նա բուն ժողովրդի զաւակ-

ների մէջ էր, իր պէս մաքուր եւ հաւատացող: 92–97 թուականի զէնքերու մեծ մասը ինքը գնեց, փոխադրեց եւ ոչ ոք չէր կարող այնքան ճարպիկօրէն՝ լրտեսների եւ ոստիկանների քթի տակ այդ պաշտօնը այնքան յաջողութեամբ կատարել, որքան Դեւեանը:

Տերօրիստական գործողութիւններ կատարելու մէջ նա աննման էր: Ոչ միայն ինք ամենայն սառնասըրտութեամբ կը կատարէր ահաբեկումներ, այլ եւ նորեկներին, աշակերտներին փորձնական դասեր կը տար, ապա նրանց քննութիւնների կ՚ենթարկէր, մինչեւ ապահովւէր նրանց ընդունակութիւնների մէջ: Ահաբեկիչների գլուխ անցած նա աստիճանաբար կը լրտեսէր իր զոհը, մատնիչին կամ լրտեսին, կը սովրեցնէր «կարգը կատարելու» (խփելու) եղանակը, ցոյց կը տար փախուստի ճամբաները, թագըստոցները եւ երբ կը տեսնէր որ աշակերտները «աղէկ գիտեն դասերնին» ինքը նշանը կը տար: Եգիպտացին կը մնար մինչեւ խփւէր մատնիչը, մինչեւ նա ընկնէր, մինչեւ «աշակերտները» փախնէին, ապա ինքը կը հեռանար իբրեւ հետաքրքիր մի անցորդ, որ «իբրեւ» այդ դէպքէն չչմած տուն կ՚երթայ:

Եգիպտացին մէկն եղաւ այն խիզախներից, որ առաջարկեց ու գործադրութեան ծրագիր ներկայացրեց Պօլսի Կենտրոնական Կօմիտէին, 96–ի ռամազանի 15–ին, սատկեցնելու սուլթանին:

Եգիպտացին Պօլսոյ փողոցները գիտէր իր հինգ մատի պէս, նրան էին պարտական իրենց գոյութեամբ «վտանգաւոր» յեղափոխականները, որոնք թագստի պէտք ունէին:

Երեք անգամ ոստիկանութեան ճանկն ընկաւ, բայց միշտ էլ յաջողուեց ազատուել: Նրան միշտ փնտռում էին, բայց ոչ մի դէպքում չէին գտնում: Զինավաճառները նրան կը ճանաչէին որպէս անգօրացի Մուստաֆա, տանտիկնոջ համար զէւզէկ հայ կաթոլիկ էր, ուրիշների համար՝ ղարամանցի յոյն: Լրտեսներից, ոստիկաններից շատերը նրան իրենց վերհսկող բարձր պաշտօն ունեցող լրտես են նկատել նայելով նորա նայւածքին, փէսին եւ քայլւածքին, որի պատճառով էլ զգուշացել են:

Նա Պօլսոյ Դաշնակցական սերնդի ուսուցիչներից եղաւ եւ նորա ամենափայլուն աշակերտներից մէկը՝ Բաբկէն Սիւնին եղաւ: Աշխատեցաւ նա անդադար, հիւանդոտ դրութեամբ, հազը միշտ բերնին, թոքախտը իր կուրծքը մաշող, միշտ արիւն թքնելով. բայց չնայած այդ բոլորին, նա իր պարտականութիւնների վրայ էր, մինչեւ 94-ի ձմեռը ընկերները նրան բռնի Եգիպտոս ուղարկեցին՝ հանգըստանալու եւ առողջանալու համար: Մի քանի ամսից յետոյ անհամբեր Արտաշէսը կը վերադառնայ Պօլիս եւ գործ կը պահանջէ եւ ամէն անգամ, երբ ընկերները յորդորում էին հեռու մնալ աշխատանքից, նա ժպտալով պատասխանում էր. «Գերեզմանիս մէջ հանգստանալու շատ ժամանակ պիտի ունենամ»: 96-ի ամառը գործի պատրւակի տակ իր ծննդավայրն ուղարկեցին, բայց լսելով օգոստոս 14-ի պատրաստութիւնները, առանց անցագրի կը մտնէ Պօլիս, կը գտնէ ընկերներին, Բանկայի գրաւումից երկու ժամ առաջ, կը համբուրի ռումբերն ու ատրճանակները եւ անմիջապէս գործի կը սկսի՝ 20

քիլօնոց ռումբեր տեղափոխելով, բայց Բանկան չը հասած, արդէն գնդակները կը վզզային, ռումբերը կը տեղային եւ նա ամբողջ օրը լաց եղաւ, որ չկարողացաւ մասնակից լինել այդ մեծ գործին։

Դէպքից յետոյ վեց ամիս մնաց Պօլսում, աննըկարագրելի ծառայութիւններ մատուցեց ընկերներին եւ ոչ մի անգամ չբողոքեց, արձակուրդ չխընդրեց, չնայած ոտերը կքած էին, ինքը՝ հիւծած... Պարտքի դաշտի վրայ որոշել էր մնալ մինչեւ վերջին շունչը եւ միայն ընկերները վերջին անգամ նորան Եգիպտոս փոխադրեցին, ուր 97 Թ. յունիսի մէկին մեռաւ իր ամենէն աւելի ատած մահովը՝ հիւանդութեան անկողնու մէջ։

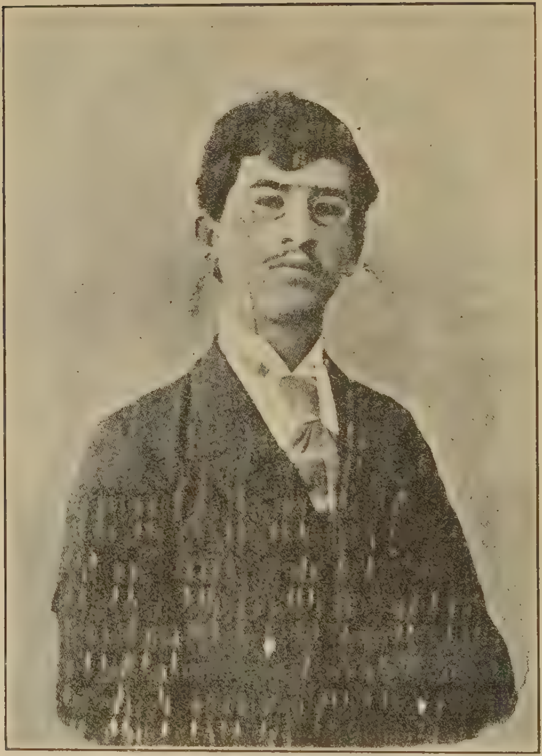

ՍԱՂԱԹԷԼ ԽԱՆ ՋՕՀՐԱՊԵԱՆ

ՍԱՂԱԹԷԼ ԽԱՆ ԶՕՀՐԱԲԵԱՆ

Ծնած է 1877 թուին Համատանի մէջ: Լինելով բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ, նա իր ուսումն առնում է հայրենի քաղաքի ամենալաւ դպրոցներից մէկում, ապա անցնում է Թէհրան՝ մտնելով բողոքական միսիոնարների դպրոցը, որն եւ աւարտում է երեք տարուայ ընթացքում:

Սաղաթէլը դպրոցական կեանքում ցոյց էր տալիս բազմակողմանի ընդունակութիւն, որի համար էլ ուսուցիչները խնդրում են ծնողներից թոյլ տալ նրան ուղարկելու աւելի բարձրագոյն դպրոցներ, բայց մերժում են ստանում, որովհետեւ սիրող սիրտերը չեն կարողանում զրկուել իրենց սիրելի զաւակից:

Ծնողները նրան իսկոյն յետ են կանչում եւ Համատանի մէջ տեղաւորում են պարսից կայսերական բանկը: Իր աշխատանքի շնորհիւ նա շուտով տեղափոխւում է Թէհրան՝ նոյն հիմնարկութեան պաշտօնով: Նման ապահովութիւններով եւ պաշտօններով նա քիչ էր հետաքրքրւում, նրան տանջում էր հեռաւոր արիւնակիցների վիճակը, տաճկահայ եղբայրների ստրկական դրութիւնը եւ իր այդ հոգեկան պահանջներին գոհացում տալու համար ծանօթացաւ Դաշնակցութեան տեղական նորակազմ կոմիտէի հետ, ուսումնասիրեց մօտաւոր անցեալի գործունէութիւնն ու փարեց այդ դրօշին՝ հանդիսանալով ամենաեռանդուն անդամներից մէկը: Այդ խաղաղ կեանքն էլ նորան չի բաւականացնում, նա աւելի իրական քայլեր էր պահանջում, նա ցանկա-

նում էր աւելի մօտ զգալ տառապանքի երկրին, նա կամենում էր անմիջական օգնութեան հասնել եւ իր արիւնով ողողէր այն ճանապարհը, որով ազատ հայ ժողովուրդը պիտի քայլէր: Այդ դիտաւորութեամբ նա դիմում է տեղական կօմիտէին եւ կամաւոր գըր-ւում:

Նրան բացատրում են ֆիզայական կեանքի դժուարութիւնները, յիշեցնում են որ ինքն անվարժ է այդ բոլորին, որ շատ անգամ անօթի, ծարաւ պի-տի մնայ, մի այլ անգամ մերկ եւ ցրտահար, բայց ազնիւ երիտասարդը մնում է անդրդուելի: Ամբողջ մի ամիս նա հոգեկան տանջանքների է ենթարկւում. ծը-նողների լացը, կսկիծը, ազգականների աղերսը, ընկերների խրատները, սիրած օրիորդի արտասուք-ները դադար չեն տալիս նրան: Նա հոգեկան այդ ա-լեկոծութեանը վերջ է տալիս շատ դիւրին կերպով. հազար վերստ ճանապարհ կտրելով նա անձամբ ներ կայանում է Խանասօրայ արշաւանքը կազմակեր-պողներին, խնդրում, աղաչում է իրեն էլ վերցնել եւ մասնակից անել մեծ գործին, բայց մերժում է ստանում, որովհետեւ շատ երիտասարդ էր եւ չար-քաշ կեանքին անծանօթ: Տեսնելով այդ անյաջողու-թիւնները, նա վերջին փորձն է անում՝ սպառնալով որ ինքնասպանութիւն կը գործէ, եթէ իրեն չտա-նեն:

Զիջանում են: Քսանամեայ երիտասարդ Սա-ղաթէլը, զինուորի ահագին բեռը շալակած, ընկեր-ների հետ ուրախ-զւարթ խօսակցելով դէպի իր կէտ նպատակն է դիմում: Եւ Արաուլի բարձր փէշերի վրայ, երբ հայդուկները կատաղօրէն կռիւ էին մը-

ղում, երբ գնդակներն աջ ու ձախ մահ էին սփռում, Սաղաթէլը իր մի ընկերոջ օգնութեան է հասնում։ Դիրքը վտանգի է ենթարկւում, կռիւը օրհասական բնոյթ է ստանում, երիտասարդ հերոսը՝ չնայած ոտքից եւ կողքից վիրաւորուած էր, շարունակում է կռուել, մինչեւ ընկերները օգնութեան են հասնում։ Վիրաւոր Սաղաթէլին տեղափոխում են լեռան գագաթը, շատ են աշխատում նրան առողջացնել, բայց երկու ժամից յետոյ նա իր մաքուր հոգին աւանդում է՝ ընկերների տաք համբոյրների ներքոյ։

Սաղաթէլը պարսկահայ առաջին ինտելիգենտ նահատակն է, որով իր հայրենակիցները կարող են պարծենալ, որովհետեւ այդ անբիծ հոգին իր յետեւից քարշ տուեց բազմաթիւ յեղափոխական դէմքեր՝ յանուն Տաճկահայ պաշտելի Ազատագրութեան։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՒԹԵԱՆ

ԽԱՆ
ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՒԹԵԱՆ

Ծնուել է 1870 թ. Ղազախի Թաւուզ գիւղում: Կեանքի դպրոցում նա գիջող էր իր ընկերների վերաբերմամբ, իսկ թշնամու վերաբերմամբ՝ վրէժխնդիր: Շատ մեծ կրթութիւն չստացաւ իր ծնողների աղքատութեան պատճառով. նա իր ժամանակը գլխաւորապէս անց էր կացնում հայրենի լեռներում եւ անտառներում: Ինչ որ խորհրդաւոր շշուկներ էին պտտում այդ ժամանակ, որ հեռու հայրենիքում հայ եղբայրներն են կոտորւում, մայրերն ու քոյրերը լլկւում եւ այդ պատմութիւնները·նրա հոգին տակն ու վրայ էին անում: 96 թ. գարնան Ղազախում յայտնւեցաւ Դաշնակցութեան աւետիսներից մէկը՝ լոռեցի Սաքօն, որ մարտիկ էր պատրաստում կռւի դաշտն ուղարկելու: Խանն առաջիններից եղաւ, որ իր համաձայնութիւնը տւեց, եւ չնայած իր ծերունի հօր աղաչանքներին՝ նա մնաց անսասան:

Մինչև յեղափոխական կռիւներին մասնակցելը, Խանը նւիրւեց փամփուշտ պատրաստելու, ապա մեծապէս նպաստեց զէնքեր փոխադրելու: Վանի կոտորածից յետոյ, Դաշնակցական ազդարար խումբը մտել էր Վան, կառավարութեան ցոյց տալու, որ յեղափոխութիւնը դեռ մեռած չէր: Առաջինին յաջորդեց երկրորդը, որին մասնակցում էր եւ Խանը: Շնորհիւ իր քաջութեան, համարձակութեան եւ ճանապարհներ լաւ ճանաչելու ընդունակութեան, անգին ծառայութիւններ մատոյց խմբին եւ շատ շուտով ընդհանուրի սէրը վայելեց:

Երբ յեղափոխական որոշ գործունէութիւնը դադարում էր, Խանը՝ կազմակերպութեան վրայ չըծանրանալով, արհեստով էր զբաղւում, կերակրելով շատ անգամ իր մօտիկ գաղափարակից ընկերներին:

97 թւականն էր, Խանասորայ արշաւանքն էր պատրաստւում: Խանն անդադար վարժութիւններ էր անում հայդուկների հետ, փամփուշտներ էր բաժանում, աշխատում էր մեղւի նման եւ միշտ կըրկնում. «Իմ դարդն էնա՝ ըստեղից մի էն սարն հասնենք, փթեցինք», ցոյց տալով Արաուլը:

Այդ օրն էլ հասաւ եւ նա առաջին շարքերում էր, որոնք յարձակւեցան վրանների վրայ եւ առաջին զոհերից էր, որոնք վրէժխնդրութեան կանչեցին միւսներին:

Խանը ժողովրդի զաւակ էր եւ նորա ցաւերն ապրում էր խորապէս: Նորա հոգին մաքուր էր, խօսքերն՝ անպաճոյճ, զգացմունքները՝ վեհ եւ հայրենիքի սէրը՝ գերագոյն:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԶՕՐԵԱՆ

ԿԱՐՕ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՋՕՐԵԱՆ

Ծնուել է 1871 թ. Գողթնի Ցղնայ գիւղում: Դեռ մանուկ հասակում նրա մէջ նկատւում էր յանդըգնութիւն, անկախութեան ոգի եւ միշտ հակառակ էր վախկոտներին եւ վհատողներին: Դպրոցական թէ դրսի կեանքում, նա միշտ պաշտպան էր հանդիսանում թոյլերին, որոնք առանձնապէս սիրում էին նրան այդ յատկութեան համար. իսկ զօրաւորները պատկառում էին նորա ուժի առաջ եւ չէին համարձակւում նորա կամքին հակառակ գընալ:

Դեռ մանկութիւնից նա սեփականութիւն չէր ճանաչում և իր ունեցած-չունեցածը տրամադըրելի էր անում բոլոր ընկերներին:

Գիւղական ուսումնարանն աւարտելուց յետոյ, նա անցաւ Ջաքաթալայի ծխական դպրոցը, այդտեղից էլ փոխադրւեց Թիֆլիսի Նիկօլաեւսկիյ դըպրոցը, յետոյ նոյն քաղաքի ռէալական միջնակարգ դպրոցը:

90-ական թւականների հայրենասիրական-յեղափոխական շարժումները, արշաւախմբերի գործունէութիւնն ու երիտասարդութեան մէջ տեղի ունեցող խմորումները ստիպեցին Կարօին, այդ գործի եւ իրական աշխատանքի մարդուն, նետուել փոթորկալից կեանքի մէջ եւ աւելի մօտիկից օգնութեան հասնել թշւառ **հայրենիքին**՝ *նրան մարդկային ամենատարրական իրաւունքները վերականգնելու:*

Թողնելով իր ուսումը նա մտաւ նոր հիմնւած

«Կովկաս» զինագործական արհեստանոցը, մէկուկէս տարուայ ընթացքում կատարելագործեց, ապա անցաւ *** քաղաքը եւ մտաւ Դաշնակցութեան նոր հաստատուած զինագործարանը:

1892 թ. խօլերայի պատճառով բոլոր ընկերները էլ հեռացան արհեստանոցից, բայց միայն Կարօն մնաց եւ անվեհերութեամբ իր գործը շարունակեց, չնայած ինքն էլ հիւանդացաւ:

Մանուկ յեղափոխութիւնն այնքան հիմնական փոփոխութիւն չէր առաջացրել հասարակական մըտածողութեան մէջ, արհեստանոցը նիւթական անձկալի վիճակի մէջ էր, միայն մի քանի «տաք» գլուխներ էին կպել եւ աշխատում էին ապագային համար:

93 թ. Կարօն մի քանի ընկերներով ստիպուած եղաւ պտտել կովկասեան քաղաքները, արհեստանոցի համար նիւթեր եւ նպաստ հաւաքելու համար, բայց որովհետեւ անշարժութեան տարի էր, սառն ընդունելութիւն գտաւ ամէն տեղ: Կարօն միայնակ մնաց իր սիրած ասպարիզում, նրան ոչ ոք չէր յուսադրում: Նիւթապէս ընկճուած, հասարակութեան կողմից համակրութիւն չկար, բայց եւ այնպէս տոկուն Արիսը որոշեց իր գործը շարունակել, որովհետեւ իրեն սկզբունք էր դրել «սկսել ենք մի անգամ, մինչեւ վերջը պիտի տանենք»:

1894 թւին Կարօն զրկւում է օրինական կեանքից, հետապնդւում է ոստիկանութեան կողմից եւ այնուհետեւ թափառական կեանք վարում: 95 թ. օտարի անցագրով քիչ էր մնում ձերբակալւէր, բայց շնորհիւ իր ճարպիկութեան ազատւում է եւ խուսա-

փում:

96 Թւին նա արդէն զէնքերի փոխադրութեամբ էր զբաղւում եւ արդէն աշխատանքի ամենաեռուն շրջանն էր անցկացնում, երբ նա ձերբակալւում է պարսիկ կառավարութիւնից, որը մտադրած էր յանձնել այդ «վտանգաւոր» յեղափոխականին ռուս կառավարութեան: Կէս գիշերին, երբ պահակները քնած են լինում իր բանտի դռան մօտ, Կարօն խորտակում է պատուհանը, դուրս է թռչում՝ իր հետ առնելով հրացանն ու կապոցը եւ անհետանում:

Կարօն նշանաւոր զինագործ էր. բոլոր յեղափոխականները, որոնք պարսկական սահմանն են անցել, գիտեն այդ տենդոտ աշխատաւորին, որ բացի մուրճից եւ զէնքերից, ուրիշ ոչ մի սեփականութիւն չունէր:

— Յիշատակ ես ուզում, գրում է ընկերներից մէկը Կարօի եղբօրը, չգիտե՞ս միթէ որ նա սեփականութիւն ունեցող չէր: Իր շինած մօսինները — ահա քեզ նրանից յիշատակ:

Ամէն անգամ, երբ հայդուկային խմբեր էին անցնում Հայաստան, Կարօն աղաչում էր իրեն էլ ուղարկել՝ գործի շահերի տեսակէտից:

Խանասորայ արշաւանքի պատրաստութիւնների ժամանակ նա որոշեց մասնակից լինել եւ ոչ մի խօսակցութիւն, պատճառաբանութիւն նորան չհամոզեց յետ մնալու, որովհետեւ ասում էր նա «մինչեւ օրս ես ուրիշների համար հրացան էի պատրաստում, այժմ ես ինքս պիտի գործ ածեմ»:

Եւ նա մասնակցեցաւ առաջին անգամ, կռւեցաւ մոլեգնութեամբ եւ նահատակւեցաւ կռւի դաշտում:

Նա ամէն տեղ էր, ուր կատաղի էր կռիւը, եւ աւելի շուտ՝ ուր գնում էր, մոլեգնոտ կռիւ էր առաջ բերում: Նա անդադար կռւում էր եւ ոչ մի դէպքում իր թիկունքը թշնամուն չէր ցոյց տալիս: Նա հարիւրապետի օգնական էր եւ չնայած դրան նա միշտ իր զինուորների հետ էր, ոտով քայլելիս: Ամենայն սիրով կռիւների դադարից յետոյ, նա նըստում էր մի քարի վրայ ու զինուորների հրացաններն էր շտկում: Նա զգում էր կատարելիք գործի մեծութիւնը եւ միշտ կրկնում էր ընկերներին «մենք ձեռնարկում ենք մի շատ վտանգաւոր քայլ, բայց ինչ որ լինի, թէպէտ զոհելու իսկ լինենք մեր ամբողջ ուժը, պէտք է դիմանանք եւ դիմադրենք մինչեւ վերջին րոպէն՝ կատարելով մի մեծ գործ»:

Առաջինն էր Կարօն վրանների վրայ գրոհ տըւողներից, որոնք Արաուլի ստորոտներում ուշանում էին: Կատաղի էր նա դէպի տիրապետողներն ու բռնակալները, վրէժխնդիր զօրաւորներից եւ ճընշողներից, բայց իր կրծքի տակ ունէր նա մի քընքոյշ, սիրող սիրտ, որ խնայում էր եւ իր պաշտպանութեան տակ էր առնում կենդանիներին եւ հորթերին:

Կարօն էր, որ նկատելով Ֆար–Հատի, Սաղաթէլի եւ ուրիշների վտանգաւոր կացութիւնը, անմիջապէս օգնութեան է հասնում եւ ազատում նրանց: Նա օրինակ էր անձնուիրութեան եւ քաջութեան, նա տիպար էր անվախ եւ երդուած հայդուկի, որ երդուել էր մինչեւ վերջին շունչը կռուել եւ ո՛չ մի դէպքում չհեռանալ դիրքերից, մինչեւ թշնամուն չհալածէ. եւ նա զոհ գնաց իր այդ պաշտելի եւ ան–

նըման յամառութեան: Նորա համար հանգիստ չըկար եւ նա ամէն տեղ էր: «Թշնամու եւ իր արիւնը կարմրացրել էին իր մոխրագոյն չէրքէզքին եւ քըրտինքն ու վառօդի ծուխը սեւացրել էին նորա երեսն ու ձեռքերը: Զափազանց յոգնած էր, որովհետեւ նա թէ հրամայում էր, թէ կռւում եւ թէ իրրեւ զինագործ սարքի էր բերում կռւի մէջ փչացած հրացանները»:

Մեռա՛ւ նա իր սիրած մահով եւ հայ յեղափոխութեան պատմութեան ամենաարդիւնաւէտ հեւքերից մէկը եղաւ Կարօն:

ԱՍՏՒԱԾԱՏՈՒՐ ՄԻՐՋԱՅԵԱՆ

ԿՐԷՏԱՑԻ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ
ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ

Ծնուել էր 1871 թուին Ղզլար քաղաքում: Իր ծնողները այգեգործութեամբ կ'զբաղուէին, իրենց գոյութիւնը մի կերպ քարշ կը տային, բայց եւ այնպէս իրենց որդուն ուղարկեցին իրենց քաղաքի Երկդասեան դպրոցը: 1885 թուի մարտ ամսին, ռուսական հայակեր քաղաքականութեան որպէս անմիջական հետեւանք, փակուեցան հայկական դպրոցները եւ դասի ժամանակ ոստիկանները ներս խուժելով բռնի հեռացրին աշակերտներին... Այդ օրն անջնջելի մնաց այն ժամանակուայ երեխաների յիշողութեան մէջ, որոնք արցունքն աչքերին իրենց տներն վերադարձան: Անէծքի եւ վրէժի այդ օրը չըմոռացաւ եւ Կրէտացին, որին ուսումից զրկելուց յետոյ, առանց բոպէ կորցնելու խանութպանի աշակերտ կարգեցին: Գրքից՝ գործիքներ, դպրոցից՝ խանութ, ընկերների խրախճալից կեանքից՝ մռայլ վարպետի հարուածներ...

1892 թուին նա զինուոր կ'երթայ: Կեանքի յանկարծակի այդ թռիչքն ու փոփոխութիւնը նրան աւելի վճռական եւ խոհուն կը դարձնեն: Իր ընդունակութիւնների շնորհիւ եւ մանաւանդ իր ճշդապահութեամբ նա իր մեծաւորների ուշադրութիւնը կը գրաւէ և մի քանի ուրիշների հետ զինուորական կրթարան կ'ուղարկուի: Ինն ամսից յետոյ նա կ'աւարտի դասընթացքն ու ենթասպայի աստիճան ստանալով կը վերադառնայ հայրենիք: Բոլոր նորա մեծաւորները մի կարծիք ունէին. «Ինչ գործ ալ որ յանձնենք անոր, վստահ ենք որ օրինակելի կերպով պի-

տի կատարէ»: 96–ի դեկտեմբերին նա հրաժեշտ կը տայ ծնողներին եւ կ'ուղեւորւի Բագու քաղաքը՝ գործ փնտռելու պատրւակով:

Այժմ ազատ էր նա խանութից, զինւորական ծառայութիւնից: Նա իր խոհերի եւ յոյզերի հետ է, նա կռւել եւ մարտնչել կ'ուզէ: 96–ի Վանի եւ Պոլսոյ դէպքերը ցնցել էին անկեղծ երիտասարդութեան, Կրէտէի ապստամբութիւնը լայն համակրութիւն էր կրել բոլոր յեղափոխական տարրերի եւ ճնշւած ազգութիւնների կողմից: Բագուն, բանւորական այդ եռուն կենտրոնը, յեղափոխական խմորումների վայրը, Դաշնակցական պրօպագանդայի լայն ասպարէզը, տանջւածների, զրկւածների եւ վրիժառուների այդ հնոցը, կերտում էր հերոսներ և ստեղծում տիպեր:

Ընդհանուր խանդավառութեան միջոցին այդ վառվռուն երիտասարդը դիմում է Դաշնակցականներին, մտնում է նրանց շարքերն ու փարում յեղափոխական դրօշին: Քիչ ժամանակից յետոյ նա գործնական քայլի է դիմում և առաջարկում է. «Կռիւ եմ ուզում, կռիւ. եթէ Հայաստանում գործ չկայ ինձ համար, կ'երթամ Կրէտէ, այնտեղ էլ նոյն բռնակալըն է»: Այդ օրւանից նորա անունը մնում է Կրէտացի: Շուտով երեւան եկաւ Խանասորայ արշաւանքի ծրագիրը, զանազան կողմից յեղափոխական տեմպերն իրենց երկրային հաշիւներն են մաքրում եւ Կրէտացին ամենաառաջին շարքումն է լինում, նա սիրով ընդունւում է եւ անմիջապէս ճանապարհւելով սահմանագլուխ, հաւաքման վայրը, ձեռնարկում է աշխատանքի: Ցերեկներն զբաղւում է ան–

վարժ զինուորներին դասեր տալով, իսկ գիշերները՝ կուռի պատրաստութիւններով, փամփուշտներ լեցնելով։

Շուտով վրայ է հասնում եւ ցանկալի օրը։ Բոլորն էլ տենդոտ անհամբերութեամբ սպասում էին յառաջխաղացման։ Զինուորական պետերու ընտրութիւնները կը սկսէին եւ Կրէտացին տասնապետ կ'ընտրուի, որից յետոյ կ'առաջարկէի հարիւրապետի պաշտօն. «Ինչ անենք որ ենթասպայ եմ. հարիւր ոչխար արածացնելու շնորհքս գիտէ՞ք, որ հարիւր զինուորի պատասխանատուութիւնն ինձ էք յանձնում»։ Ահագին դժուարութեամբ նա ընդունում է առաջին յիսնապետի օգնականի պաշտօնը։

Արշաւանքն սկսւում է։ Մազրիկցիների վրանները այրւում են, քրդերը սարսափահար փախչում են եւ յեղափոխականներն յաղթական՝ վճռում են Արտաւլի բարձունքները գրաւել և Կրէտացին վերջին ընկերներից էր, որ բանակի թիկունքը պիտի պաշտպանէր՝ անմոռաց Կարօի հետ։ Կուեցին նրանք միասին, հալածեցին թշնամուն, վրէժը լուծեցին, իրենց պարտքը կատարեցին եւ երկուսով միասին՝ Կրէտացին ու Կարօն ընկան հերոսի մահով...

Նայեցէք մի րոպէ նրա պատկերին, այդ միջահասակ, սև չէրքէզգի հագած կրակոտ երիտասարդին։ Նրա հեզ եւ կլորիկ դէմքը, որ իր վրայ ունի հաւասար շրջապծով միրուք և վերջինի միացած բեխեր. իրեն է գրաւում խորաքանչիւր դիտողի, մանաւանդ նորա երկու լուսաւոր աստղերը՝ աչքերը, որոնցից, կարծէք, կրակ է թափւում եւ խոցում է՝

այնքան սուր: Ո՞վ չի յիշում որ նա աջ ձեռքի վրայ կռացած՝ հրացանն է բռնել եւ «ամէն րոպէ պատրաստ» պօզայի մէջ է գտնւում: Ատրճանակը, խէնչարը եւ երեք փամփուշտակալները նորա արտայայտութեան աւելի գրաւչութիւն են տալիս, մանաւանդ երբ գիտես որ այդ բոլորը ո՛չ թէ արիւն թափելու համար է, այլ տանջւած ազգի իրաւունքները պաշտպանելու: Սիրելի Կրէտացին մի պարզ կտակ էր թողել ընկերներին, որ կտակը պիտի լինէր յետագայում բոլոր անձնուէր երիտասարդների համար: «Եթէ մեռնիմ, ասել էր ընկերներին, կռւից մի քանի օր առաջ, ասացէք այս մատանու տիրոջ (նշանւած էր) որ ես այն ճանապարհով եմ գնացել, որով պարտաւոր են գնալ մեր բոլոր հայ երիտասարդները»:

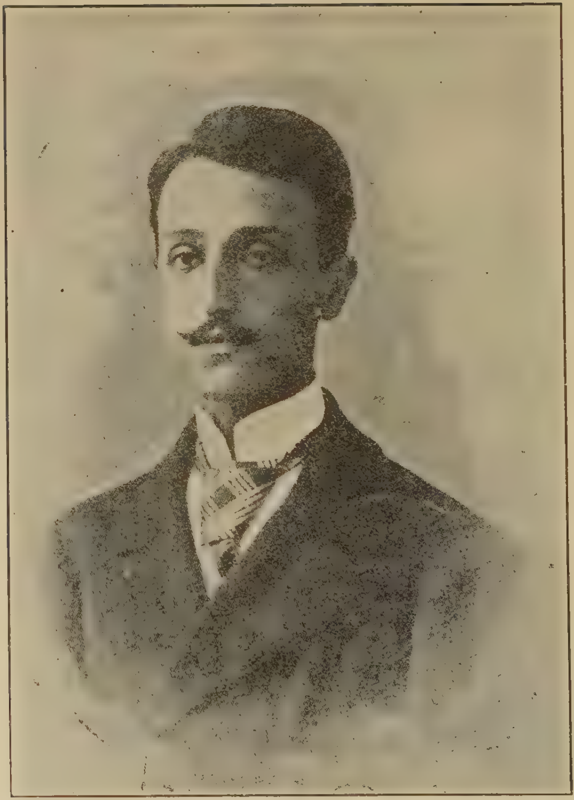

ՅԱԿՈԲ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ

ԶԱՒԷՆ
ՅԱԿՈԲ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ
(1873–1897)

Երիտասարդ եւ վառվռուն Յակոբն հանդիսանում է տիպար այն յեղափոխականների, որոնք խորապէս զգում են հայրենիքի տանջալից վիճակը, հոգիները տակն ու վրայ են լինում և խանդավառութեան սրբազան րոպէին՝ նետւում են ամէն ինչ ու յեղափոխութեան նըւիրւում: 1899 թ. Տրապիզոնի դպրոցական աշակերտների մէջ կազմւում է «Հայաստանի Ազատագրութեան» օգնելու նպատակով պատանիների մի խումբ: Նրանցից իւրաքանչիւրը գաղտագողի եւ բաւականին դժւարութեամբ շաբաթական տասը-քսան փարա է նետում դանձանակը, ուր հաւաքւում է վաթսուն դահեկանի չափ գումար: Շուտով ոգեւորւած պատանիների այդ շրջանը լուր է առնում, որ Սասունի մէջ ինչ որ պատրաստութիւններ են տեսնւում, ամէն կողմից Ֆիդայիներ են հաւաքւում, կատաղի, օրհասական կռիւ տեղի պիտի ունենայ եւ ահա դրանք, գաղափարական այդ մաքուր հոգիները վճռում են օր առաջ հասնել կռւի վայրը, մասնակցել այդ շարժման: Դրանք երեք հոգի են լինում, որոնց մէջ և Զաւէնը: Փոքրիկ յեղափոխականները պայմանաւորւում են մի սայլապանի հետ, որ իրենց տեղափոխէ Երզրում: Հասնում է դէպի Հայաստան ուղեւորւելու օրը: Բոլորն էլ անհամբեր սպասում են այդ ժամին. մնացող ընկերներն արտասւում են եւ նախանձում, որ իրենք էլ չեն կարող մասնակցել այդ արշաւանքին. իսկ գնացող հերոսներն ուրախ են, որ վերջապէս պիտի տեսնեն

Հայաստանը, ծծեն նորա օդը, կուեն նորա ազատութեան համար. նրանք չէին մոռացել սպառազինւել... Ունէին ընդամէնը մի հին ռէվօլվէր եւ մի ժանգոտած դանակ:

Ծիծաղելի է այդ բոլորը, բայց ո՞վ մեզանից նման երազների մէջ չէ եղել, ո՞վ չի ցանկացել նոյն իսկ առանց զէնքի թռնել Հայաստան, ջարդել, փըշրել թշնամիներին, ազատել խեղճ հայերին եւ ապա վերադառնալ դպրոց ու... աշխարհագրութիւնից քննութիւն տալ: Այդ քայլերի մէջ էականը նոր սերունդի յեղափոխական դաստիարակութիւնն է ու նորա անձնազոհութեան պատրաստակամութիւնը:

Փոքրիկ հերոսները ճանապարհին մեծ դժւարութիւններ կրելով, շատ անգամ ոտով քայլելով, մի կերպ կը հասնին «Եսիր-օղլու» կայարանը: Տրապիզոնում Զաւէնի ծնողները կը դիմեն կառավարութեան, կը պատմեն եղելութիւնն ու կը խնդրեն իրենց որդուն յետ դարձնել: Կառավարութիւնն անմիջապէս յետ կը դարձնի նրանց, հարցաքննութեան կ'ենթարկի եւ իմանալով որ իբր Սանասարեան դըպրոց պիտի գնան՝ ազատ կ'արձակէ:

Այդ դէպքերից յետոյ, Զաւէնն արդէն յեղափոխականացած էր, նա եռանդուն մասնակցութիւն ունեցաւ տեղական Դաշնակցական խմբերի մէջ: 94 *թւին նա կ'ընտրւի կօմիտէի անդամ եւ կը վարէ քարտուղարութեան պաշտօնը:*

95 *թւին նա կը մասնակցի Բահրի փաշայի, Տրապիզոնի կուսակալի մահափորձին մէջ, ապա քսան օր այդ առթիւ կը բանտարկւի եւ որովհետեւ ինքը դեռ շատ երիտասարդ էր, ազատ կ'արձակւի:*

Այդ դէպքից յետոյ նա կ'անցնի արտասահման եւ մի տարի վերջը նորից կը վերադառնայ հայրենիք՝ օգնելու Եգիպտացիին: Այնուհետեւ նա Պօլիս է եւ եռանդուն մասնակցութիւն ունի յեղափոխական գործերի մէջ:

97 Թւականն է: Խանասորայ արշաւանքի հետ միասին Պօլսոյ փողոցներում՝ զանազան հիմնարկութիւնների մէջ միաժամանակ ռումբեր պիտի պայթեցնէին: Յեղափոխական շարքերը տենդոտ գործունէութեան մէջ են: Պէտք էր պատմական ցոյցը կազմակերպել, միշտ ահ ու դող մտցրել պալատականների եւ սուլթանի մէջ, պէտք էր Հայկական Հարցը վառ պահել եւ միաժամանակ կրթել ապագայ երիտասարդութիւնը: Այդ նպատակով արդէն որոշ պատրաստութիւններ տեսնւում են և Զաւէնը Պօլիս է մնում՝ ահաբեկչական գործողութիւններին մասնակցելու: Բաղդը չի ժպտում այդ թարմ եւ վառվռուն երիտասարդին, որովհետեւ օգոստոս 13-ի առաւօտեան, նա շրջապատւում է զինւորներով եւ լրտեսներով, որոնք պահանջում են անձնուրաց յեղափոխականից՝ անձնատուր լինել: Զաւէնը կռւում է մինչեւ վերջին շունչ եւ երբ արդէն փամփուշտն հատցնելու վրայ է լինում, վերջին գընդակն էլ ուղղում է իր ճակատին՝ հերոսաբար ընկնելով իր սիրած ճանապարհի վրայ:

Զաւէնը ինտելիգենտ էր եւ յեղափոխական, նա իր իւրաքանչիւր քայլը կշռադատած էր անում և իրեն որպէս սկզբունք ընդունել էր իր իսկ խօսքերը.

«Թող իւրաքանչիւր հայ իր օգնութեան բաժինը հատուցանէ իր ազգին՝ կամ կեանքով, կամ խօսքով եւ կամ դրամով»։

Նա ընտրեց գիտակցաբար ամենադժուարինը եւ այդ պատճառով 24 տարեկան այդ երիտասարդը արժանի է խորը յարգանքի եւ անհուն սիրոյ։

ՏԻԳՐԱՆ ՏԷՐՕԵԱՆ

ՎԱԶԳԷՆ
ՏԻԳՐԱՆ ՏԷՐՕԵԱՆ

98 Թուականի անզուգական զոհերից է եւ Վանայ ինքնապաշտպանութեան սիւներից մէկը:
Ցաւով ենք արձանագրում նորա մահը, բայց միշտ հպարտութեամբ պիտի յիշենք այդ անունը, որ իր ծննդեամբ կապւած է բուն աշխատաւոր ժողովրդի հետ, իսկ իր գործունէութեամբ՝ յեղափոխութեան: Ծնւել է 1873 Թւին Վանի մէջ: Լինելով աղքատ ընտանիքի զաւակ, նա անկարող է լինում իր ուսումը շարունակել եւ ընկնում է աշխատանքի յետեւից: Դպրոցի մէջ նա աշակերտում է յայտնի յեղափոխական եւ առաջին նշանաւոր գործիչ Ագրիպասեանի: Նոր եւ Թարմ հոսանքն էր մտել Վան եւ գրաւել էր երիտասարդների սիրտն ու ոգեւորութիւնը: Յեղափոխական սերմերն էին որ ցանւեցին եւ Վազգէնն եղաւ ամենաբերրի դաշտերից մէկը, որ ընդունեց այն եւ հաւատարմապէս մեծացրեց իր մէջ: Նորա հոգին կապւած էր հայրենիքի հետ, իսկ գործը՝ ասեղի, եւ դերձակի խանութի: Հօր ստիպմամբ նա պէտք է որոշ արհեստ սովորէր, որպէսզի կարողանար մի կտոր հացի տէր դառնալ ապագայում: Տիգրանը դժկամակում էր եւ բողոքում, բայց եւ այնպէս ստիպւած էր աշակերտել մի հայ-բողոքական դերձակի մօտ: Մի օր յանկարծ նորա համար լոյս ծագեցաւ: Վանի հայ խանութպաններից մէկին ծեծում էին Թուրք ոստիկանները, որովհետեւ փլան համարձակւել էր վերցրած ապրանքի գինը խնդրել: Ամբոխը լուռ եւ առանց միջամտութեան հետեւում էր այդ ողբերգական տեսարանին. ոչ ոքի բերանից

մի խօսք չէր ելնում, իսկ խեղճ հայը լալիս էր ու օգնութիւն հայցում. բայց ո՞վ էր լսողը. բոլորն էլ իրենց կաշւից էին վախենում:

Դերձակի խանութի առաջ նստած մի հայ պատանի դիտում էր այդ քստմնելի տեսարանն ու աչքերը չռած սպասում էր ներքին որոշման: Յանկարծ նա ձեռքի հագուստները վար ձգեց, թռաւ նստած տեղից, վազեց դէպի կռւի վայրն ու ուժեղ հարւածներ տեղած թուրք զինւորների գլխին: Բազմութիւնն ապշահար մնաց: Ծեծւող հայն ազատւեց: Զինւորներն էլ ապուշ էին մնացել. նրանք չէին հաւատում եւ սպասում այսքան յանդգնութիւն մի հայի կողմից: Ժողովուրդը ամէն կողմից խռնւեց եւ հնարաւորութիւն տւեց Տիգրանին ազատւելու աննըկատ՝ ու իր հետքը կորսնցնելու: Նա այլեւս սովորական մարդկանց շարքին չէր պատկանում, նա փախստական էր եւ իր սիրած ճամբին վրայ:

Երկրորդ դէպքն եկաւ եւ նրան աւելի կտրեց առօրեայ կեանքից եւ նետեց յեղափոխութեան գիրկը անվերադարձ: Առաջին գործնական հայրենասէրների նահատակութիւնն է՝ Զուխ-Գեադուկի վրայ՝ Գօլօշեանի եւ Ագրիպասեանի: Այդ երկու գաղափարական մահերը ցնցեցին հայ երիտասարդութեան եւ մանաւանդ նրանց, որոնք աշակերտել էին Ագրիպասեանին: Սա իր «վերջին դասը» կարդաց իր աշակերտներին, բացատրեց նրանց հայրենիքի եւ հայ ժողովրդի տառապանքները, շեշտեց որ պէտք են զոհեր, որոցմով մեր ազատութիւնը ձեռք պիտի ձգենք, ապա ջերմ գրկախառնութեամբ ու արտասւալից բաժնւեցաւ իր ապագայ գաղափարակիցնե-

րից: Հեռացա՛ւ եւ իր ապաբաղդ աշակերտները անոր հերոսական մահը լսեցին, ու երդուեցին նոյն ճամբով ընթանալ ու վրէժխնդիր լինել իրենց պաշտելի ուսուցչի մահուան փոխարէն: Դրանց մէջն էր եւ Տէրօեանը, որ աւելի զգայուն էր իր ապրեցումների մէջ եւ խոր իր արտայայտութիւններով: Եւ գրեց նա իր առաջին ոտանաւորը ու միշտ երգեց.

«Դու, ով ցանկալի Վան, իմ հայրենիք
Սիրոյդ կարօտով մաշւիմ ես հերիք»:

Հերի՛ք է որքան լռեցինք եւ աղի արցունք թափեցինք, պէտք է գործի ձեռնարկել եւ կռւիլ բռնակալութեան դէմ: Եւ նա դերձակի աշակերտութիւնից թռաւ ուսուցչի յեղափոխական պրօպագանտիստի պաշտօնին: Նա անդադար ժողովներ էր գումարում եւ բացատրում հայրենիքի վիճակը, շարքերն աւելացնում եւ կայծերն բորբոքում. Նա ամէն տեղ էր, ուր անարդարութիւն կար եւ կարիք գործելու. Նա միշտ թշւառների ու անպաշտպանների հետ էր եւ նա, այդ երիտասարդ յեղափոխականն իր կարճատեւ կեանքով ընկերների համակրութիւնը վայելեց եւ թուրք կառավարութեան սարսափ դարձեց:

95 *թւից սկսած Վանից դէպի պարսկական սահմանը եղած կռիւների մէջ նա խոշոր եւ գործօն մասնակցութիւն է ունեցել: 95-ի հոկտեմբերին նա Սալմաստումն էր, որտեղ նա միացաւ վաթսուն հոգուց բաղկացած մի խմբի եւ անցաւ Երկիր: Սարայի կռւում նա իր տասնըհինգ հոգով կարողացաւ թաղնւած մնալ մարագում և ապա ամենայն հմտու-*

թեամբ իր խումբը հասցնել նպատակակէտին: Վանի առաջին պատմական կռուից յետոյ նա Պետօի հետ քաշուած էր Վարագ, որտեղ նա չի համաձայնեց դէպի Պարսկաստան գնալու, եւ վերադարձաւ Վան: Ապա մասնակցում է Վարդանի հետ միասին Վանի երկրորդ կռուին եւ չնայելով կառավարութեան ձեռք առած խստութիւններին, մնաց հայրենի քաղաքում: Պետօի մահուանից յետոյ յեղափոխական գործի ղեկավարութիւնն անցնում է Վազգէնին՝ Վանի շրջանում, ուր ամենայն ճարպիկութեամբ շարունակում է:

Խանասորայ արշաւանքից առաջ նա նորից սալմաստն էր, որտեղից նա Միքօի հետ յետ պիտի դառնար Վան, արշաւանքից յետոյ առաջ եկած թրքական խժդժութիւններից պաշտպանելու քաղաքի հայ ազգաբնակութիւնը: Ճանապարհին նա մի հերոսական կռիւ է մղում Սպահան լճի մօտ եւ հալածելով թշնամիներին՝ իր խմբով յաջողութեամբ հասնում է Վան, ուր նա հինգ-վեց ամիս շարունակ մնում է քաղաքում եւ ամէն օր հալածւում կառավարական պաշտօնեաններից եւ լրտեսներից:

Հայ մատնիչներից Աճէմեան Կարապետն (Բաչօ) եւ Հայրապետ Թոնիրչինողեանը, իմանալով Վազգէնի ներկայութիւնը քաղաքում, իմաց են տալիս կառավարութեան այդ մասին. Նոյն այդ ժամանակներն էր, որ Ատրպատականի օսմանեան հիւպատոսը հեռագրով հաղորդեց, որ հարիւր հոգուց բաղկացած Դաշնակցական խումբն անցաւ սահմանն ու դէպի Վան է արշաւում: Սոսկումը տիրեց կառավա-

րութեան եւ Թուրք խուժանին: Ցուրտ ձմեռ էր եւ ուրիշ տեղերից անկարող էին զօրք բերել տալ: Մի քանի հազար զօրք կար միայն եւ թնդանօթ էլ չունէին: Այդ ժամանակ վալիի օգնական Օհաննէս Ֆէրիտ կեղտոտ հայը, խորհուրդ է տալիս ձերբակալել Վազգէնին, որի հրամանով էր խումբն անցել Երկիր: Սկսում են խուզարկութիւնները. Այգեստանի չղթայի մէջ են առնում, բոլոր կասկածելի մարդկանց բանտն են նետում, գաղթական հայերին վռնտում են քաղաքից, սպառնալիքներ են կարդում զանազան թաղերի բնակիչներին, թէ՝ «ո՛ր թաղում գտնուի Տէրօեանը, աւերէնք պիտի այն շրջանը», բայց Վազգէնը չկար եւ կառավարութիւնն անզօր էր նրան գտնելու: Բոլոր անկիւններից եւ թաղապետներից ստորագրութիւններ առան, որ այդ վտանգաւոր յեղափոխականին իրենց մօտ չեն պահի: Այդ էլ չօգնեց: Այն ժամանակ միրալայը կանչեց թաղապետներին ու փաշաբաշական բառերով բացատրեց ստեղծուած վտանգաւոր դրութիւնն ու վերջացրեց. «Մի՞թէ Տիգրանի սուլթանէն աւելի կը սիրէք, որ չէք ուզեր կառավարութեան յանձնել եւ այսչափ խնամով կը պահէք ու ձեր վստահութիւնը կը պակսեցնէք կառավարութեան քով»: Այդ միջոցն էլ չի օգնում եւ կատաղած վալին դիմում է օտար պետութիւնների՝ անգլիական եւ ֆրանսիական հիւպատոսներին, խնդրելով որ միջամտեն, Տէրօեանն յանձնեն, որին յետոյ ազատ կը կացուցանեն ու ո՛չ մի պատիժ չեն տայ: Հիւպատոսները միջամտում են եւ խոստանում են ապահովել ազատութիւնը տարագիր յեղափոխականի, բայց նա անե-

րեւոյթ էր իր ընկերների հետ:

Այդ բոլորից յետոյ, պաշտօնեաները շրջապատում են հայ տները, խուզարկում, ձերբակալում անմեղներին ու բանտերը լցնում. առաջնորդական տեղապահ Ստեփան վարդապետը բողոքում է այդ բոլորի դէմ. կառավարութիւնը մի առ ժամանակ դադրեցնում է խստութիւնները, բայց քիչ յետոյ վերսկսելու դիտաւորութեամբ: Երբ ժողովրդի տանջանքը ծաւալուեցաւ, երբ Թուրք կառավարութիւնն սկսեց անգթութիւններ եւ երբ եւրոպական հիւպատոսները պահանջեցին անձնատուր լինել, Վազգէնն իր երկու ընկերներով՝ խմբապետ Միքօի եւ վանեցի զինուոր Արշակի հետ դուրս է ելնում քաղաքից ու դէպի գիւղերը գնում: Այդ ժամանակ Թուրք բռնակալութիւնն իր հին սովորութեան համաձայն, Կուռուբաշի դաշտում կը շրջապատէ երկու հարիւր կանոնաւոր զինուորներով: Հայդուկները կը կռուին հերոսաբար եւ այդ անհաւասար կռուին մէջ կը նահատակուեն...

Վազգէնն այլեւս չկայ. յեղափոխական սիւներից մէկն էլ ընկաւ անգութ փոթորիկի հարուածներից:

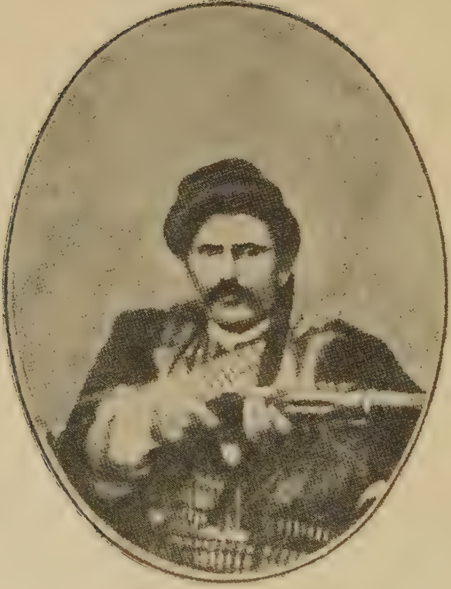

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՋԻԶ-ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՄԻՔՕ
ՄԻՔԱՅԷԼ
ԱՁԻԶ — ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Արհեստով նա հիւսն էր եւ ապրում էր իր ընտանեկան յարկի տակ՝ երեխաներով շրջապատուած: Բռնութիւնը տանել չկարողացաւ նաև 91 թւին, երբ 35 տարեկան էր, նա ձգեց իր ընտանիքն ու քրդերի յարձակման ժամանակ իր ցոյց տուած հերոսական ընդհարումից յետոյ նա այլեւս իրեն չէր պատկանում, նա տանջուած հայրենիքի սեփականութիւնն էր և նորա չարչարանքները բուժողներից մէկը:

Քիչ յետոյ նա արդէն յեղափոխական խմբապետ էր եւ անդադար մասնակից բոլոր կռիւներին: Նա պարզ, անպաճոյճ մի տիպ էր եւ նորա համար մի վսեմ նպատակ կար — ամէն միջոց գործադրել հայ ժողովրդին իր անտանելի դրութիւնից ազատելու համար: Նա այդ բոլորն անում էր զգացմունքով եւ ինքնապաշտպանութեան բնազդով, նա ապրում էր եւ մարմնացնում հայ ժողովրդի յատկութիւնները՝ բռնկումների մէջ՝ բուռն, համբերութեան մէջ՝ անօրինակ եւ վրէժխնդրութեան ժամանակ՝ անհարկու: 94 թւին նա արդէն զինակիր խմբի մէջ է, տեղափոխութիւններով է զբաղուած՝ իր նմաններին ոտի կանգնեցնելու եւ բռնութիւնը փշրելու: Ապա նա զինուած խմբով շրջում է իր հայրենի գաւառն ու մի քանի հարւածներ տալով զանազան քիւրդ աշիրաթների, հասկացնում , որ այդ անզէն ժողովուրդն իր պէս պաշտպաններ ունի եւ միաժամանակ կենդանի պրօպագանդ լինում բոլոր երիտասարդներին, որոնք իրենց գլուխն էին միայն խոնարհում եւ համբերութեամբ տանում հալածանքները:

96–ի գարնան Միքօն արիւնահեղ ընդհարումների մէջ է քրդերի հետ: Նա երեք հոգով է եւ այդ փոքրիկ խումբը անվեհերութեամբ մի քանի ժամ դիմադրում է, երկու ընկերներն նահատակւում են, եւ ինքը միայնակ է շարունակում կռիւը: Շուտով ընկերները նրան օգնութեան են հասնում եւ օգտըւելով գիշերւայ մութից՝ անյայտանում:

Նոյն թւի աշնանը, նա Վան է 24 հոգով, ուր նա տասը օր պահւում է եւ ապա օրհասական կռիւ մղում նոյնիսկ թնդանօթների դէմ:

97 թւին Միքօն մենք տեսնում ենք Աբաղայի կռիւներում, ապա նորից Վանի կռիւներում, որից յետոյ դարձեալ նա անցնում է գաւառներն ու անզէն ու աշխատաւոր հայ ժողովրդի պաշտպանութիւնն է ստանձնում: Միքօն, այդ կոշտ և կոպիտ գիւղականը, այդ մաքուր եւ զգայուն հոգին, այդ ջինջ եւ յստակ տիպը չի հեռանում ժողովրդից եւ անդադար ու անվերջ կռիւներ է մղում, նրա իրաւունքները պաշտպանելու համար:

98 թւին նա Վազգէնի հետ պահւած է լինում Վանում եւ կառավարութեան սարսափներն աւելի չտարածելու եւ ժողովուրդն անասելի չարչարանքներից ազատելու դիտաւորութեամբ թողում է Վանն ու անցնում դաշտերը, ուր եւ շրջապատւելով բազմաթիւ զինւորներով, հերոսական կռւից յետոյ նահատակւում է՝ իր սիրած հրացանը գրկին:

ՎԱԶԳԷՆ

ՄԻՔՕ ԱՐՇԱԿ

ԱՐՇԱԿ ՋԱԼԿԱՏԱՐԵԱՆ

Հասարակ եւ հաւատարիմ յեղափոխական զինուորներից է, բնիկ վանեցի եւ 93 Թուից նուիրած յեղափոխական աշխատանքներին: Մերթ իբրեւ հասարակ մարտիկ, երբեմն խմբապետի օգնական, իսկ 96 Թուից արդէն խմբապետ Միքօի զինակիր խմբի մէջ, նա մնում է անբաժան իր սիրած գործին ու մասնակցելով բազմաթիւ կռիւների, նա իր խմբապետի՝ Միքօի կողքին՝ հերոսաբար ընկնում է:

Երեք անզուգական զոհ: Մէկը գիտակից, ուսումնական, յեղափոխական դժուարութիւնները կշռած եւ գիտակցած՝ Վազգէնն է այդ: Միւսը՝ հայ ժողովրդի բողոքի կենդանի ներկայացուցիչը, նորա պահապան հրեշտակը՝ զգացմունքով եւ բընազդով հասկացած յեղափոխութեան վեհ նշանակութիւնը՝ Միքօն է այդ: Իսկ երրորդը՝ ներկայացուցիչն է բոլոր այն հասարակ զինուորների, կռուող հերոսների, որոնք ունին իրենց առանձնայատուկ ներքնաշխարհն ու մաքրութիւնը. նա ներկայացուցիչն է բոլոր մեզ անյայտ Արշակների:

ԹՕՓԱԼ ՏԷՐՏԷՐ
ՅՈՎՍԷՓ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ

Ծնուած է 1875 Թ. Տրապիզոնում։ Հայ կաթոլիկ լինելով հանդերձ, նա դէն շպրտեց դաւանական տարբերութիւնները ու անմիջապէս փարեց յեղափոխական ազգային գաղափարին։ Ազատագրական շարժումը շատ է վնասել կրօնական հատուածների հակընդդէմ դրութիւնից։ Շատեր կարծել են թէ հայ եւ Հայաստան հոմանիշ են հայ լուսաւորչական հասկացողութեան եւ այդ պատճառով էլ հեռու են մնացել աշխատանքից եւ լոկ համակրանքից։

Պէտք էր վարագոյրը պատռել եւ ցոյց տալ ժողովրդին, որ կրօնը ազգութեան հիմքը չի կազմում, որ մենք մի հայրենիքի զաւակներ ենք, մի պատմութիւն ունենք եւ հոգեբանական մի ուղիով ենք ընթանում։ Գործնական դասեր էին պէտք եւ անհատներ, որոնց միւսներն հետեւէին։ Դրանցից մէկն ու յիշատակելին ընկեր Ասատուրեանն է, որ իր շրջապատի դէմ երկար մաքառելուց եւ հրաժարելուց յետոյ, մտնում է Դաշնակցութեան դրօշի տակ 1895 թւին։

Մի անգամ նետուած էր ասպարէզ եւ որոշած յամառութեամբ շարունակել իր գործը։ Տրապիզոնի շրջանի զինուորական ասպարէզում իր ցոյց տուած ծառայութիւններն անգնահատելի են։ 1896–ի ամառը սիրով ստանձնեց մի դժուարին եւ պատասխանատու պաշտօն՝ ճանապարհորդել եւ ուսումնասիրել տեղափոխութեան զանազան գծեր եւ այլ հարցերի ուսումնասիրութիւն։ Նա իր վրայ դրուած պար–

տականութիւնը ճշդութեամբ կատարեց եւ իր հետ ուսումնասիրական հսկայ նիւթ բերեց պարզաբանելով Կ. Կոմիտէին՝ ժողովրդի վերաբերմունքի փո փոխութիւնը դէպի զէնքը, որ կարճ ժամանակում Փէդայական շարժումն ունեցել է իր խոշոր նշանակութիւնը եւ որ այժմ նոյնիսկ ծերունիները հաւատում են զէնքի միջոցով ձեռք բերուած ազատութեան: Ինք անձամբ ուսումնասիրած լինելով այդ անհրաժեշտ կարիքն ու նրա փոխադրութեան միջոցը, Յովսէփը հաւատաց եւ այնուհետեւ միայն զէնք փոխադրելով զբաղեցաւ մինչեւ իր մահը:

Զէնքի փոխադրութիւն: Երկու բառ է պարունակում իր մէջ, արտաքին կազմուածքը բաւական թոյլ, ազդեցութիւն չթողնող, բայց բաւական է խորը թափանցել, բաւական է զբաղել կամ վառ երեւակայել, այն ժամանակ միայն այդ դժոխային աշխատանքն իր ամբողջ ծանրութեամբ եւ վեհութեամբ մեր առաջ կը պատկերանայ: Ամէն րոպէ վտանգի մէջ, որ կարող են լրտեսների միջոցաւ ձերբակալել քեզ եւ պահեստը գտնել, իւրաքանչիւր փոխադրութեան առեն բազմաթիւ ընդհարումներ. մեծ զգուշութիւն է պէտք բոլոր աշխատանքների ժամանակ, այլապէս սխալները կարող են անդառնալիօրէն վտանգել թէ յեղափոխական գործին, թէ անհատներին, թէ հայ ժողովրդին եւ այդ բոլորի պատասխանատուութիւնը փոխադրողի վրայ է ընկնում: Ծանր է այդ պատասխանատուութիւնը եւ միա ժամանակ ցաւալի, որ նրանք պատմութեան մէջ անուն չեն թողնում, իրենց գործունէութիւնն անկարելի է իմանալ, որովհետեւ անյայտութեան մէջ

են գործել: Այդ տիպերից էր Թօփալ Տէրտէրը, որ իր կեանքն ու եռանդը նւիրել էր պաշտած գործին: Ահա 1896–ի դեկտեմբերին, նա նաւային ճամբորդութիւն է կատարում, ճանապարհները ուսումնասիրելու եւ դեռ Րիզա չհասած՝ ձերբակալւում է ոստիկանների կողմից ու յետ վերադարձւում Տրապիզոն: Նրան մատնել են: Հարցաքննում են Յովսէփին: Տրւում են բազմաթիւ հարցեր, բայց փորձւած յեղափոխականը կարողանում է նեղ բոպէին ազատւելու ելք մտածել: Տւած պատասխանները լինում են անկապ, անիմաստ եւ ծիծաղաշարժ, որ կարծում են թէ կամ գիժ է եւ կամ շատ «բարձր լեզւով» է խօսում, իրենք չեն հասկանում, որի համար էլ ստիպւած են լինում ուղարկել Պօլիս՝ աւելի բարձր պաշտօնեաների քննութեան:

Այնտեղ էլ երեք ամիս մաշւեցաւ. Նրանից ոչինչ չկարողացան հասկանալ եւ ստիպւեցան նրան էլ մասնակից անել այն ժամանակւայ քաղաքական բանտարկեալների ներման: Յովսէփն ազատ էր եւ կրկին իր հայրենիքում: Բանտային կեանքն ու չարքաշ աշխատանքները նրան ուժասպառ էին արել: Նա թոքախտաւոր էր, ինչպէս շատ յեղափոխականներ. Նա «պարտաւոր» էր շուտ գերեզման իջնել քան միւս հազարաւոր մահկանացուները եւ նա այնքան էլ չէր սոսկում այն խոր վիհից, որ իրեն էր յատկացւած Մայր տիեզերքի կողմից, որքան որ դեռ երիտասարդ, թարմ հասակի մէջ, գործունէութեան ամենավառ շրջանում, գիտակցութիւն ունի, բայց կորչում է, եռանդ ունի՝ անհետանում է, յոյսեր ունի՝ փշրւում են: Նա զգում էր որ կեանքը հիւծ–

ւում է, մօմի պէս հալւում է եւ ինչպէս բոլոր թօքախտաւորները, նոյնպէս եւ ինքը առանձին քնքշութեամբ գործ էր ուզում իր ընկերներից: Ընկերները ուշադրութիւն չէին դարձնում, այլ ամէն կերպ աշխատում էին նրան առողջացնել, ուժերը վերականգնել եւ ահագին զգուշութեամբ կարողանում էին ուղարկել ծնողների մօտ՝ Խ. գիւղը: Ընտանեկան յարկն ու ծնողական գուրգուրանքը, հայրենի դաշտերն ու ձորերը նրան չէին հետաքրքրում եւ նա իր նամակների մէջ միշտ «գործ» էր խնդրում: «Գործ կ'ուզեմ», այսպէս էր սկսում նա իր նամակները եւ վերջացնում էր աւելի խիստ՝ «Գործ կ'ուզեմ, մի՛ թողուք որ շան պէս սատկիմ»: Մարդ ի՛նչ աստիճանի ծարաւ պիտի լինի յեղափոխական աշխատանքի, որ այդ աստիճան ծայրայեղ ոճարանութեան հասնի: Նա արժանացաւ իր նպատակին, նորա թախանձանքներին զիջեցին ընկերներն ու գործ տւին, որից վերադարձաւ ուժասպառ ու պատրաստւեցաւ անխուսափ ճամբայ ընկնելու դէպի իր պաշտած Եղիպտացու մօտ՝ յաւիտենականութեան գիրկը:

ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱԼԵԱՆՑ

ԳՈՒՐԳԷՆ ԲԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱԼԵԱՆՑ

Ծնուել է 1873 թուին Վերին Ագուլիս քաղաքում: Դեռ պատանեկան հասակում վառ և եռանդուն էր. Նա իր շրջապատի անիրաւութիւնները տանել չէր կարող եւ միշտ աշխատում էր սեփական ուժերով վերջ տալ նրանց, որքան այդ հնարաւոր էր: Ռուսական բանակի զինուոր էր նա եւ կը գտնուէր Նոր Բայազէդեան գնդի մէջ, ուր եւ նա կարդաց Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վրէժ կոմիտէի թռուցիկը. իմացաւ Հայաստանի թշուառ վիճակն ու վճռեց իր ամբող ջ ընդունակութիւնը զոհել հայրենիքի ազատութեան համար:

«Էլ ո՞ր օրւայ համար պիտի գործի հրացանս, երբ Մեծ Մարդասպանը կրակի ու արեան ծով է դարձրել Մայր Հայաստանը»: Այդ հայկական ընդհանուր կոտորածից յետոյ էր, երբ ամէն հայ երիտասարդ սրբազան պարտք էր համարում հայութեան նահատակների վրէժը լուծել: Եւ երիտասարդ Բաղտասարը իր մի քանի ընկերներով փախաւ ռուսական զինուորական շարքերից ու ներկայացաւ «Վրէժ»-ի կոմիտէին: Նրան սիրով ընդունեցին եւ իր սակաւախօսութեամբ ու վտանգաւոր գործերի ժամանակ ցոյց տուած անվեհերութեամբ շուտով դարձաւ բոլոր ընկերների սիրելին: 1896 թուին Բուլգարացու խմբին հետ մտաւ Վան, որտեղից էլ Հայոց Ձոր, ճանապարհին մի քանի ընդհարումներ ունենալով, որոնց մէջ նշանաւոր է «Կեմա-Մարագի» յայտնի կռիւը: Այդ տարւայ ծրագրուած արշաւանքը չիրագործուեցաւ. յետաձգուեցաւ աւելի յարմար

պայմանների ներկայանալուն եւ հետեւապէս հայդուկներն ստիպուած էին իրենց իսկական աշխատանքին կառչել: Ամէն մէկը մի կողմ անցած իր արհեստներով կամ ընդունակութիւնների համապատասխան պաշտօն գտնելով ապրում էր: Գուրգէնն էլ անգործ չմնալու եւ կազմակերպութեան վըրայ աւելորդ բեռ չդառնալու դիտաւորութեամբ խոհարարի պաշտօն է ստանձնում Դաշնակցական զինագործների բնակարանում: Ընկերները չէին ցանկանայ այդ պաշտօնը նրան յանձնել եւ միշտ կրկնում էին. «Գուրգէն, ինչո՞ւ ես միշտ ամաչեցընում մեզ այդ դերովդ»: Բայց մաքուր եւ ազնիւ յեղափոխականը միշտ պատասխանում էր. «Դաշնակցութեան սկզբունքով՝ աշխատանքի հաւասարութիւն պէտք է լինի մեր մէջ. ես առ այժմ կարող եմ օգնել ձեզ իմ այս աշխատանքով՝ խոհարարութեամբ»: Գուրգէն այդ փոքրիկ պաշտօնի մէջ էլ ցոյց էր տալիս իր մաքրութիւնը եւ հաւատը դէպի յեղափոխական գործը, որ սուրբ է եւ վեհ: Մի քանի ամսւայ արած ծախսերը նա պահել էր ամենայն մանրամասնութեամբ եւ յիշատակած նոյնիսկ կէս եւ մէկ չորրորդ կոպէկները եւ որոնք իբրեւ պատմական տօղումանտներ մնում են եւ պատիւ են բերում հայ հայդուկներին:

1897 *թուի յունվար* 25-*ին, նա անցաւ Կովկաս, ուր իր տպաւորութիւնները, կռիւների քաղցրութիւնն ու գաղափարական, յեղափոխական կեանքը ներկայացնելով՝ «Թունաւորեց» իր շրջապատն ու երբ դալ.ունը բացւեցաւ, նա անմիջապէս ձգեց ամէն ինչ եւ թռաւ «Վրէժ» Կենտրո-*

նական Կոմիտէին, ուր այդ ժամանակ բազմաթիւ յեղափոխականներ էին հաւաքւում, կենտրոնանում, ուր աշխատանքն այնքան շատ էր եւ ոգեւորութիւնը վառ: Գուրգէն դադար չունէր, նա յիսուն հոգու գլուխ անցած առաւօտից մինչեւ երեկոյ զինւորական վարժութիւններ էր անում եւ այդ բոլորը հայկական բարբառով: Միաժամանակ նա պարտաւոր էր զինւորական հագուստներ գտնել, կերակրել յիսուն հոգու և զինել: Նա այդ բոլորը կատարում էր բանաստեղծական դիմացկունութեամբ եւ ուրախութեամբ: Հայրենիքի ազատութեան համար կռուելու տենչն այնքան արտայայտիչ էր նորա մէջ, որ չէր կարող համբերել մինչեւ արշաւանքի ծանրակշիռ խնդրի լուծումը, նորա իրագործումը, այդ պատճառով էլ նա միացաւ Վասպուրական մեկնող Տէրօեանի երեսուն հոգուց բաղկացած խմբին: Գնալու ժամանակ նա սրտագին կերպով բաժանւեց ընկերներից եւ նորա վերջին խօսքերն էին. «Տղերք, ցտեսութիւն եմ ասում միայն, կը գաք Երկիր, եւ մենք այն տեղ, հայրենիքում կը տեսնըւենք»: Այլեւս ընկերները Գողթան գաւառի այդ համեստ, մաքուր եւ անբիծ Գուրգէնին չտեսան: Նա գնաց եւ մնաց հայրենիքում:

Վանի լճի արեւելեան մասում Գուրգէնը տասը ընկերներով բաժանւում է Վազգէնից ու ապահով անցնելով Բաղէշ, միանում է Սերոբի, Ուրւականի եւ միւս խմբերի հետ: Նա կռւող լինելուց զատ, թղթակից էր, որ շատ ժողովրդական ոճով ներկայացնում էր հարազատ ժողովրդի վիճակը: «Հայըն այլեւս չի վախենում մեռնելուց, դանակը ու–

կոբին է հասել. եղած-չեղածը պատրաստ է զէնքի տալու, և սակայն այստեղ բաւական քանակութեամբ զէնք չի ճարւում: Զէ՛նք, զէ՛նք հասցրէք»: Այդ ուղղութեամբ էլ նա գործեց Մուշի, Բաղէշի և Սասունի շրջաններում, կազմակերպեց ու զինեց ըստ-րուկ հային, եւ մի օր էլ, երբ նա այցելութեան էր ելել անձամբ ստուգելու, իմանալու բոլորը, նա մատնւում է կառավարութեան ձեռքը՝ հայ մատնիչ-ների կողմից ու քաջարար դիմադրելով թշնամուն՝ Ցրօնք գիւղի կուի մէջ, ընկնում է 26 տարեկան հա-սակում:*)

Մինչև այսօր էլ Տարօնի ժողովուրդը լալիս է «հնուց եկած» այդ մաքուր ժողովրդական հերոսի մահը եւ միշտ էլ ուրախութեամբ կը վերյիշէ այդ անքար գերեզմանին մէջ թաղուած նահատակի կեան-քըն ու գործերը: Աւելի լաւ բնորոշել է Հայ Գուսան իր մի ոտանաւորով՝ նւիրւած՝ «Գուրգէնի անմահ յիշատակին»:

---

*) Նրա մահը առիթ է տւել տարածելու ժողո-վրրդի մէջ, որ երբ Գուրգէնը նւիրւել է յեղափոխու-թեան, հայրը դիմել է նրան, խնդրել է չմասնակ-նակցել այդ շարժումներին, ասելով թէ՝ «քո մի կշռով ոսկի կը տամ յեղափոխութեան՝ մի գնա՛ դուն», որին Գուրգէնը պատասխանել է.— «Ես պի-տի գնամ իմ ազգի համար զոհւելու: Արիւն է պէտք, արիւն, եւ ո՛չ թէ ոսկի»:

Գլգլալով ջուրն է իջնում
Մեռյ մեուե սարերէն.
Ծիծեռները ծի՜ւ–ծի՜ւ եկան
Գարնան գալը երգելէն:

Գարուն չկայ հայի համար,
Ծաղիկ, ծիծեռ մեզ պէտք չեն.
Գերեզմանս հողին հաւասար,
Թող փուշ բուսնի իմ վրէն...

Գնա՛, ծիծեռ, քո՛ղ ինձ մենակ՝
Վէրքը սրտիս՝ հողի տակ...

Բայց երբ տեսնես թշնամու դէմ
Հայ ժողովուրդ սարի պէս,
Զէնքը ձեռին հպարտ կանգնած,
Հայե՜ր, լեռներ իրար պէս,

Ա՜խ, այդ օրը արի՛, ծւա՛,
Գարնան գալը նոր կանչէ.
Հայոց գարնան, որ բիւր բարեւ
Սիրտս խորն ղօղանջէ...

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆ

ԱՇՈՏ—ԹԱԹՈՒԼ
ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆ

Ծնւած է 1870 թւին Կարին քաղաքում: Նորա պատանեկան կեանքի մասին շատ քիչ տեղեկութիւններ կան եւ առ հասարակ կենսագրական նօթեր պակասում են: Սովորել է Սանասարեան դպրոցում, եւ աւարտելուց յետոյ Թաղական խորհրդի քարտուղար է եղել: Քաղաքական բռնութիւններն եւ հայ ժողովրդի անվերջ տառապանքները նորան նետեցին յեղափոխութեան գիրկն եւ նա 90-ական թւականներին յարեց Դաշնակցութեան, դեռ քսան տարեկան հասակում: Կարճ ժամանակւայ ընթացքում, նա ոչ միայն հանդիսացաւ շրջանի մտաւորականութեան ղեկավարը, այլ եւ իր գործնական մասնակցութեամբ ահաբեկման մէջ՝ աւելի սիրոյ եւ յարգանքի արժանացաւ: 91-ին նա սպանեց Խաչատուր Կերէկցեանին, որ յեղափոխական շարքերի ծաւալման խոչընդոտ էր հանդիսանում եւ այդ պատճառով էլ ստիպւեցաւ հեռանալ եւ անցնել Կովկաս:

1892 թւին նա նորից գործունէութեան մէջ էր եւ այս անգամ արդէն կուսակցութեան օրէնսդրական մարմնի՝ ընդհանուր ժողովի մէջ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ: Այստեղ Արամեանն հանդէս եկաւ իբրեւ ուրոյն մտածող եւ պարզաբանեց իր այնքան պաշտած հաւատամքը՝ անհատական տերօրի գաղափարը:

Նա դէմ էր ընդհանուր շարժումներին, ապստամբութեան, որովհետեւ ժողովուրդը դեռ այդ գիտակցութեան չի հասել, ցրւած է եւ միաժամանակ վտանգաւոր, որովհետեւ կառավարութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ դորանով ամբողջ հայ

ժողովրդի վրայ և խստութիւններն աւելի սիստեմաթիկ ու մտածուած կը լինեն։

— «Այդ բոլորի փոխարէն, պնդում էր նա, պէտք է ընդունել գործունէութեան մի այլ սիստէմ, այն է՝ անհատական տերօր, ուղղուած կառավարութեան կեղեքիչ պաշտօնեաների ու ամէն մի ճնշողի դէմ։ Թող տերօրիստի պարտքը լինի վերջ դնել բռնաւորի կեանքին եւ սպանութիւնը կատարելուց յետոյ երբէք փախուստ չտայ, այլ կանգնի տեղն ու տեղը և յայտարարէ, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշների մասնակցութեան եւ դրդման, որպէսզի իր պատճառով չվնասուեն ուրիշներ, շատ անգամ ամբողջ գիւղեր եւ համայնքներ»։

Որպիսի գաղափարականութիւն եւ անձնազոհութիւն։ Ցանկանո՞ւմ ես զոհել ազգիդ եւ հայրենիքիդ, ասում է նա, պարտք համարիր ոչնչացնել բոլոր նրանց, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում ու անհատապէս զոհւէ՛, որպէսզի ուրիշներ զոհ չերթան։ Գնահատելի էին նորա այդ թափն ու մտածողութիւնը, բայց ընդունելութիւն չգտան, որովհետեւ եթէ տաճիկ կառավարութիւնը այնքան խելք ունենար, որ խսկական յանցաւորներին պատժէր ամէն մի քայլի մէջ, շատ աւելի տանելի պայմանների մէջ կը գտնուէր հայ ժողովուրդը։ Ընդհակառակը նա առիթներ է փնտռում հայ ցեղի բնաջնջման եւ անհատական տերօրները կարող են միշտ առիթ լինել։ Եւ վերջապէս անհատական բնոյթ ունեցող ձեռնարկները գնահատելի են և գովասանքի արժանի, բայց ան երբ միացած չէ կազմակերպութեան հետ, գործնական հետեւանքներ չի ունենայ։ Նորա այդ առա-

Ջարկը մերժւում է և Արամը անխախտ իր մտքին՝ հեռանում է կուսակցութեան գործնականից եւ ըղբաղւում ընդհանուր պրոպագանդայով: 94 թւի աշնան, հետեւելով մինչ այդ կուսակցութեան գործունէութեան, նա վերադառնում է ժողովրդեան մէջ եւ այս անգամ այն խոր հաւատքով, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել ժողովրդական ինքնապաշտպանական խմբեր եւ միաժամանակ Ֆիդայական գնդեր, որոնք կարողանան մի կողմից դէմ դնել քրտական աւարառու յարձակումներին եւ միւս կողմից՝ ճանապարհը հարթել դէպի մեծ ծրագրի իրագործումը:

Եւ իրեն յատուկ եռանդով նա ասպարէզ նետւեցաւ, գործեց անքուն գիշերներ, մխիթարեց հայ տառապեալ աշխատաւորին եւ մի կողմ նետելով իր ինտելիգենտութիւնը, նա գիւղացու հագուստների մէջ, տրեխներ հագած՝ իր սրբազան գործն էր տանում: Նորա այդ գիւղական աշխատանքների ժամանակ է լինում, երբ նա, 1896 թւի յուլիսի իննին ձերբակալւում է Քէօփրիւքէօյ գիւղում՝ գիւղական խրճիթի մէջ:

Նրա յեղափոխական տոկունութեան ու հաւատքի մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է որ քաղուածքներ անենք նորա վերջին նամակից, որ գրուած է յունիս 30-ին, սահմանագլխի կոմիտէներից մէկին:

«Քէօփրիւքէօյում հանգիստ նստած... տանը ձեր հասցէին նամակներ էինք գրում: Յանկարծ լուր առին որ Ալաշ-բէկը «ղըրսեւրտար»-ների խմբով, թւով 40-50 հոգի, եկել է գիւղը: Քիչ յետոյ եկա-

գայմագամը 8–10 *հոգով: Ես ընդհատեցի գրութիւնս, նամակների ծրարը պահեցի եւ* ինքս կամեցայ դուրս գալ փողոց, գոնէ այն տեղ բռնուելու համար»: *Արժէ՞ արդեօք բացատրութիւններ տալ, միթէ՞ պէտք է յիշեցնել, որ գլուխ խոնարհենք այդ մեծ գաղափարականի առաջ, որ ցանկանում է փողոցում ձերբակալուել՝ տնեցիներին վնաս չհասցնելու համար: Եւ նորա այդ անսպառ սիրոյ փոխարէն ինքը ժողովուրդը նոյնպիսի գուրգուրանքով է վերաբերւում, որովհետեւ, ինչպէս ինքն է գրում. «տան տէրը եւ կանայք լալով աղաչում էին դուրս չգամ. ասում էին՝ տները չեն խուզարկելու, հանդերը պիտի խուզարկուեն»:*

Թաթուլը ձերբակալւում է շնորհիւ նամակատար սուրհանդակի անփորձութեան, որ իր բռնուելու ժամանակ նամակներն անմիջապէս յանձնում է կառավարական պաշտօնեաներին ու պարզապէս յայտնում թէ ումի՛ց է և որի՛ն պիտի յանձնի՝ հասցէներով միասին: Այդ այնքան էլ նշանակութիւն չէր ունենայ եւ կամ հնարաւորութիւն կը լինէր բանտից ազատուելու, եթէ հարցաքննութեան ժամանակ նորա դէմ չցցուէր իր երէկուայ ընկերը, խնուսցի դաւաճան Տիգրան Գէորգեանը՝ Ազրայէլ կեղծ անունով:

«Ես միշտ ուրանում էի Արամեան լինելս, բայց մի օր յանկարծ առաջս ցցուեց Ազրայէլը իր հարցումով. «դու Արամը չե՞ս, ինձ չե՞ս ճանաչում», ես խոստովանեցի Արամը լինելս: Ես համարեա ուշաթափ ընկայ մի աթոռի վրայ: Ինձ համար ծանր եւ ճնշող էր այն հանգամանքը, որ ես դատւում էի իմ

երէկուայ ընկերոջ առաջ. երէկուայ յեղափոխական Ազրայէլը, ոստիկան քօմիսէրի փայլուն համազգեստի մէջ, դաւաճանելով ամենահասարակ պարտականութիւններին, ամէն միջոց գործ էր դնում բանալու մեր բոլոր գաղտնիքները»։

Էրզրումի բանտում Արամեանը խիստ հսկողութեան տակ է առնւում, նրան չղթայում են եւ մի խուց նետում. ահա ինչպէս է նկարագրում նա. «Խցիկը, որի մէջ եմ, ոչ մի տեղից լոյս չի ընդունում, միայն դռան վրայ կայ մի փոքրիկ ծակ, որ բացուած է մի մութ միջանցքի մէջ. խցի երկարութիւնը մէկ ու կէս մէդր է, լայնութիւնը մէկ, բարձրութիւնը՝ մէկ ու կէս. խոնաւութիւնից օդը չափազանց ճնշող է. խոտի մի փոքրիկ կտոր, ջրի մի աման, մի հատ թիթեղէ ճրագաման, ահա այն բոլորը, որոնցից կազմուած է խցիկիս կահ-կարասիքը։ Դուռը միշտ փակ է։ Բնական կարիքների համար 1–2 րոպէով դուրս են տանում 24 ժամում երկու անգամ, առանց թողնելու մէկի երեսը տեսնեմ»։

Երեք երկար ու ձիգ տարիներ այդ հերոս նահատակը, այդպիսի դժոխային պայմանների մէջ է քարշ տալիս իր կեանքը եւ նոյնիսկ որոշ հրահանգներ ուղարկում դրսի ընկերներին։ Բանտի կապանքները նրան չեն ընկճում, նա շատ անտարբեր է դէպի այդ բոլորն և աւելի ոգեւորուած է դրսի յեղափոխական աշխատանքներով։ «Ի սէր Աստուծոյ, ըշտապեցէք Հանտակերտի եւ Խան-Արազի համար մարդիկ ուղարկել, գործեր շատ կան անելիք։ Մեր վիշտը, տառապանքը կը կրկնապատկւին, եթէ մեզնից յետոյ ոչ ոք լինի մեր տեղը բռնող։ Ա՜խ,

որքան անբաղդ ենք. մի՞թէ անգութ երկինքը այսպիսի կրիտիկական, այսպիսի ծանր րոպէում մեզ պիտի գցէր թշնամու ճանկը»:

Աւելի յեղափոխական եւ աւելի համարձակ են լինում նորա պատասխանները հարցաքննութեան ժամանակ: Նա իր ով լինելը չի ուրանում, քննադատում է Թուրք կառավարութեան վայրագութիւնները, խարազանում է պաշտօնեաներին, որոնք մի քանի ոսկու ետեւից ընկած՝ արդարութիւնն են ոտքի տակ տալիս. չի ուրանում որ ինքն Արամն է, Կերեկցեանի սպանողը, որ ինք անդամ է Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որի կենտրոնը արտասահման է, հրատարակում է «Դրօշակ»թերթը, որ նրա ծրագրի հիմնական կէտերն են՝ տաճկական բռնակալութեան վերացում եւ հայ եւ այլ աշխատաւոր ժողովուրդների ազատագրում, որ կուսակցութիւնն իր բազմաթիւ հետեւորդներով կանգ չի առնելու եւ ոչ մի յեղափոխական միջոցի առաջ եւ որ ինքն էլ այդ կազմակերպութեան անունից գալիս է յեղափոխական գործերի համար:

Ոստիկանութիւնից նրան փոխադրում են նախնական դատարանը, ուր երկու անգամ հարցաքըննում են, երբ եւ նա աւելի «համարձակ եւ կանոնաւոր դրեց յեղափոխական նպատակի, միջոցների եւ պատճառների վերաբերեալ խնդիրները»: Աշոտ-Թաթուլը գիտակցաբար յեղափոխական էր եւ այդ պատճառով նա չի ժխտում իր անդամակցութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան և չի յուսահատւում ու վախենում մահից՝ չնայած հաւատացած էր որ իրեն «մահ կամ 101 տարուայ բանտարկութիւն» սպասում

էր: Այդ հաւատը նրան անմահացրեց եւ արժէր որ իր իսկ խօսքերով երեւան հանէր այն մեծ ու տոկուն հոգին, որ քիչ թէ շատ չափով, երկար կամ կարճ ժամանակով բնակւում է իւրաքանչիւր մի հայի մէջ:

«Իմ վիճակի ծանրութիւնը ինձ չի ընկճում միայն նրա համար, որ ես գիտակցաբար ընտրել էի հասարակական գործունէութեան այնպիսի ասպարէզ, որտեղ իւրաքանչիւր բոպէն սպասում էր ինձ բանտ կամ կախաղան և կամ մահաբեր սպանիչ գնդակը: Ես ցաւում եմ, սրտանց ցաւում, որ բաղդը շուտ զրկեց ինձ փշոտ ճանապարհներից, որոնց մէջ բոբիկ ոտներով ման գալ սիրելի էր ինձ, որի մէջ դեռ երկար, մինչեւ վերջին շունչս կամենում էի տանջուել քանի չարչարւող հայ ժողովրդի համար չի ծագել նոր կեանքի նոր առաւօտ: Մուրազս մնաց անկատար: Երկինքը զրկեց ինձ հրացանը ձեռքս կռւի դաշտում ընկնելու բաղդաւորութիւնից… Հաւանաբար երկու-երեք ամսից կուտան մեր վճիռը: Ենթադրում եմ որ ես կախաղանի կամ հարիւր մէկ տարւայ բանտարգելութեան կ'ենթարկւեմ: Ոչինչ: Կամք յեղափոխութեան օրհնեալ լինի»:

Եւ կատարւեց այն, ինչ որ գուշակեց ինքը: Օգոստոս 9-ին, 1899 թւի, երկուշաբթի առաւօտ արշալոյսին, մի վաշտ զօրքի հսկողութեան տակ, Արամ Արամեանը 29 տարեկան հասակում, դուրս հանւեցաւ բանտից եւ դէպի Կարնոյ հրապարակներից մէկը առաջնորդւեցաւ: Արամը առանց մէկի օգնութեան, հաստատ քայլերով պատւանդանի վրայ բարձրացաւ եւ կարճ ու շանթահարող խօսքերով

դիմեց դէպի ժողովուրդը: Նա սուր քննադատութեան ենթարկեց կառավարութեան, գովաբանեց ազատագրական շարժումը, կոչ ըրաւ ժողովրդին՝ համախմբուել եւ գրոհ տալ՝ խորտակելու թշնամու գահը. յայտնեց որ ինքը գոհունակութեամբ է ընդառաջ գնում մահուան, որովհետեւ իր սիրելի ազգը պիտի փրկուի եւ իր ճառը վերջացրեց «Կեցցէ Յեղափոխութիւնը» բառերով, ապա ինքն իր ձեռքով չըւանն անցկացրեց իր վիզը, ոտի մի հարուածով դէն շպրտեց սեղանն ու օդի մէջ մի քանի գերմարդկային պտոյտներ գործելուց յետոյ՝ հոգին աւանդեց...

Չկայ նա, որ երկար տանջուեց եւ աշխատեց, չկայ նա, հայ ժողովրդի պահապան հրեշտակներից ամենաարթունը, յեղափոխական գաղափարի կենդանի մարմնացումը, չկայ նա, որովհետեւ գիտակցաբար մահն է ընտրել, չկայ նորա դիակը, որ երեք օր շարունակ կախաղանի վրայ կախուած մնաց եւ Թուրքերը միշտ թամաշա էին անում, իսկ հայ ժողովուրդը միշտ լացով եւ արցունքով էր յիշում նորա մահը, իսկ անունը՝ հպարտութեամբ:

Նորա հոգին սակայն, կենդանի է եւ սաւառնում է այսօր հայրենի արիւններկ դաշտերում եւ նորա ցանած սերմերը այսօր առատ հունձք են տըւել, որովհետեւ անհատների փոխարէն՝ հազարաւորներ են այժմ նոյն ճանապարհով գնում:

Վերջացնենք այս փառաւոր դրուագը իր իսկ վերջին բառերով.— «Թանկագին ընկերներ եւ ընկերուհիներ, երբեւի մեզ վիճակուած կը լինի շուտով մեր գաղափարների համար կախաղանի վրայ տալ մեր

վերջին ունեցածը։ Կը լինի՞ աւիթ նորից գրելու— այդ չգիտեմ։ Մնա՛ք բարով, աւել պակաս հալալ արէք։ Կտակում ենք ձեզ մեր վրէժը եւ այն գործը, որի համար մենք պատրաստ ենք կռուել մինչեւ վերջը։ Վստահ եղէք, ձեր ընկերները ունին բարոյական արիութիւն համարձակ քայլերով դիմելու դէպի կախաղան, որը անկասկած վաղ թէ ուշ մեր հետեւորդներին կը բարձրացնի դէպի ցանկալի վերածնութիւն... Անչափ կարօտով համբուրում եմ բոլորիդ եւ ցանկանում յաջողութիւն ձեր գործին, ուժ ձեր բազուկներին։ Եթէ մի օր երկինք բաց աչքերով նուիրի ձեզ բաղդաւորութիւն՝ տեսնելու մեր գաղափարների յաղթանակը, կարմիր օրերում, զըւարթ արշալոյսին՝ մեզ էլ յիշեցէք... Մահկանացուների մէջ մեզ կը համարենք ամենաերջանիկը։

ԹԱԹՈՒԼ»

ՍԵՐՈԲ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈԲ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Սերոբ Վարդանեան ծնուած է 1864 թուին, Ախլաթ գաւառի Սողորդ գիւղի մէջ: Նա Խչէի տան զաւակներից էր, հարուստ եւ պատուաւոր ընտանիքի անդամ, որ իր կեանքի մէջ կարիք չի տեսել եւ միշտ էլ առատութեան մէջ է եղել:

Սերոբ, իր չորս եղբայրների մէջ ամենից պըզտիկն էր, որի համար էլ ապրում էր որոշ ազատութեան մէջ: Դեռ փոքր հասակից նա անհանդիստ տարր էր նկատւում գիւղում: Շատ էր սիրում ձի նստելը, սար ու ձոր պտտելը եւ որսորդութիւն անելը: Իր որսորդական փորձերը նա կատարում էր ծտերի, հաւերի վրայ՝ իր պարսատիկով եւ աղեղներով: Քիչ անգամ չէր պատահում, որ գիւղի հարսներն ու աղջիկները գանգատի էին գնում Սերոբի մօր՝ Բայազի մօտ:

Երբ մի քիչ չափահաս եղաւ, մեծ եղբայրը՝ գիւղի տանուտէր Մխէն, մի դաշոյն եւ հրացան նուիրեց: Այդ օրը Սերոբի ուրախութեան օրն էր: Նա անմիջապէս վազեց անտառները՝ կենդանիներ որսալու և դրանից յետոյ ամէն օր: Նա շատ անգամ տուն էր վերադառնում՝ թռչուն, նապաստակ եւ կամ եղնիկ բերելով:

Իր այդ կեանքը շարունակւում է մինչեւ 21 տ. հասակը, երբ և նա հանդիպում է իր հօրեղբօր՝ Առաքելին, որ նոր էր վերադարձել Պոլսից՝ իր հետ ազգային-յեղափոխական գաղափարներ բերելով: Առաքելը մասնակցել էր Ներսէս պատրիարքի ժամանակ տեղի ունեցած ազգային եռ ու զեռին: Մի օր

իմանալով իրենց Սերոբի քաջագործութիւնները, իր մօտ է կանչում նրան եւ ասում— «Սերոբ, իրաւ է, դուն լաւ, կտրիճ որսորդ ես, նշան առած տեղդ կը դամես, բայց բաւական չէ վայրի գազաններ որսալ, շատ հեշտ է ատ. երբեմն էլ մարդ-գազաններ որսալու է»... Այս եւ նման քարոզները Սերոբի վրայ խոր տպաւորութիւն են թողել: Նա արդէն վարակուել էր ազգային-յեղափոխական գաղափարներով: ·

Սերոբը շատ անսանձ և յանդուգն քայլերի կը դիմէր շատ անգամ, որի համար էլ հօրեղբայրը վճռում է ամուսնացնել, որը, սակայն, չկարողացաւ արգելք հանդիսանալ նրա որսորդութեան: Մի օր էլ, երբ նա լեռն էր բարձրացել, հանդիպում է երկու քիւրդի, որոնց հետ կռւի բռնուելով՝ մէկին ըսպանում է, իսկ միւսը կարողանում է փախչել:

Այդ դէպքը Սերոբի կեանքի մէջ փոխանցման կէտ է հանդիսանում, որովհետեւ հօրեղբայրը՝ քիւրդերի վրէժխնդրութիւնից եւ կառավարութեան հետապնդումներից ազատելու համար, նրան ուղարկում է Պոլիս:

91 *թւականն էր: Մի օր Աղբիւրի մօտ են գալիս երկու ոստիկաններ, աշխատելով որոշ գաղտնիքներ դուրս կորզել, որը կռահելով Սերոբը՝ խուսափողական պատասխան է տալիս:*

— Սերոբ Վարդանեանը դուք չէ՞ք, հարցնում են նրան:

— Չէ՛:

— Մի՛ վախենաք, վտանգաւոր բան չկայ. եթէ դուք չէք, շնորհք ըրէք մեզի ցցնելու. կարելի է դուք ճանչւոր էք անոր հետ: Ապահով եղէք, վնա-

սակայն բանի համար չէ փնտռելնիս, այդ մարդուն օգտակար բան մը ունինք ըսելիք:

Առաջին վտանգն է, որի մէջ Սերոբն է ընկնում եւ երբ կարողանում է ազատել, վճռում է թողնել Պոլիսը: 92-ին նա արդէն կարողացել էր անցնել Ռումանիոյ Սուլինա քաղաքը, ուր բաւական թիւով հայ պանդուխտներ կային:

Նա շուտով իրեն աշխատանք է գտնում, որ շարունակում է միայն մի քանի ամիս, որից յետոյ որոշում է սրճարան բաց անել՝ աւելի ազատ զգալու համար: Քիչ յետոյ այդ գործն էլ ձգեց եւ խոհարարութեամբ զբաղուեց, մինչեւ որ 1893-ի քոլերան եկաւ եւ նրան Կովկաս նետեց:

Քոլերայից փախչում էին բոլորը: Քաղաքի մէջ տիրում էր անասելի մի խուճապ: Հայերն էլ, գրպանները կորցրած, հիւպատոսից անցագիր էին խնդրում՝ Պոլիս վերադառնալու համար: Սուլինայի հիւպատոսը, մի քանի անցագիրներ տալուց յետոյ, վճռում է դադրեցնել: Հայերն յուսահատ դրութեան մէջ էին, երբ Աղբիւրը վրայ է հասնում՝ գրնում է հիւպատոսի մօտ, պահանջում է Երկիր անցնելու թուղթ տալ, սպառնալով հակառակ դէպքում՝ հիւպատոսարանի դռները, պատուհանները կոտրատել: Այդ միջոցն իր նշանակութիւնն է ունենում եւ բոլոր հայերը կարողանում են ազատել:

Ինքը, Սերոբը քաղաքը ձգում է 93-ի աշնան եւ անցնում է Պաթում՝ Տաճկահայաստան անցնելու համար:

Քիչ յետոյ նա անցնում է Կարին՝ Դաշնակցական կոմիտէի հրահանգի համաձայն գործելու հա-

մար:

Կարնոյ ընկերներն սկզբնական շրջանում այնքան էլ վստահաբար չեն վերաբերւում, չեշտելով թէ անկարող է այդ երիտասարդը Երկրի մէջ որեւէ գործ կատարել: Այդ պատճառով նա վերադառնում է նորից Կովկաս, ուր եւ տեսակցելով նշանաւոր Դաշնակցականների հետ, կարողանում է համոզել եւ ցոյց տալ իր ընդունակութիւնները: Նա ընդունւում է հայդուկային խմբերի մէջ՝ գլխաւորապէս զէնքեր տարածելու, փոխադրելու գործին նպաստելով: Նա զէնքի անբաժան ընկերն էր եւ հաստատ հաւատացող:

— Տղա՛ք, կ՚ըսէր բոլորին, առանց հացի մնացէք, առանց զէնքի մի՛ մնաք: «Զէնք եւ միութիւն»:

1893–94-ի ընթացքում նա կարողանում է մի քանի անգամ անցնել Երկիր, մտնել իր հայրենի գաւառը՝ առանց ճանչցւելու:

95-ին նա թողեց օտար հորիզոնները եւ անդադար թափառումները՝ վճռելով մնալ Ախլաթի, Բաղէշի շրջաններում, կազմակերպելու համար հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը:

Նա անմիջապէս ձեռնարկեց կազմակերպութեան: Նորանոր խմբեր երեւան եկան շատ հայաբնակ գիւղերում: Մուշը, Սասունը, Պուլանըխը եւ Բաղէշը նրա գործունէութեան կենտրոնավայրերն էին, ուր նա ոտով պտտում էր եւ յեղափոխական գաղափարները տարածում, ժողովրդական լեզւով հասկացնում թիւրք կառավարութեան հասցրած հարուածներն ու կուլի, ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը: Եւ գիւղացիները նրան լսում է–

ին, որովհետեւ խօսքից գործի անցնելը անմիջապէս էր կատարւում։

Սերոբի անունը տարածւում էր շրջակաները եւ քիւրդ ու թիւրք ահ ու սարսափի մէջ էին։ Կառավարութիւնն յատուկ լրտեսներ էր նշանակել, որոնց պարտաւորութիւնն էր այդ վտանգաւոր յեղափոխականի տեղը ճշդել, բայց անօգուտ։

Քիւրդերն արդէն լուրջ սարսափի մէջ էին, նրանք ամէն օր դիմում էին կառավարութեան կրկնելով թէ՝ «Սասուն կոտորւող իրենց եղբայրներուն վրէժը լուծելու համար, Ռուսիայէն եկած ջան-ֆիդայիները կը վխտան այս կողմերը, որոնց մէջ է այն քաջ մարդը, որ ժամանակ մը յայտնի էր ամենքին Սողորդայ Սերոբ անունով»։

95-*ի կոտորածների ժամանակ, երբ սուլթանական անարգ կառավարութիւնը իր արիւնալից թաթն էր տարածում ամէն կողմ, Սերոբն իր* 27 *ընկերներով պաշտպան հանդիսացաւ իր շրջանի հայութեան։ Ախլաթի այն գիւղերը, որոնց մէջ մի քանի զինւած հայդուկներ էին պահւած, ազատւել են կոտորածներից եւ այդ է պատճառը, որ ժողովուրդը օրհնում է Սերոբին եւ նրա զինակից ընկերներին։ Ամէն կողմ ուր մի վտանգ էր պատահում, որ գիւղի վրայ յարձակում էր լինում, միշտ դիմում էին ազատութեան եւ օգնութեան* աղբիւրին, *որի համար էլ անւանում էին Աղբիւր-Սերոբ։*

Նրա մասին շրջակայքի հարսներն ու աղջիկները առասպելներ էին յօրինել, որ «Աղբիւր մէկ ձեռքով մէկ անգամէն եօթ քիւրդի գլուխ կտրեր է», որ «ուրիշ անգամ ռոմիներու (թիւրք զօրք) ձեռքէն ա-

դատուելու համար ծովը կը նետուի եւ երեք օր լողալէն ետքը Առտէր ու Լիմ անապատներ (կղզիներ) ցամաք կ'ելլէ»:

Սերոբը բազմաթիւ կռիւներ, ընդհարումներ է ունեցել քիւրդերի, կանոնաւոր զօրքի հետ՝ Սողորդի, Թեղուտի, Բարշէնի շրջաններում: Բարշէնի նշանաւոր կուից յետոյ, Թիւրքերը նրա փաշա տիտղոսը տուին:

Աղբիւրը ո՛չ միայն զինուորական մարդ էր, այլ եւ կազմակերպական: Նա իր ազատ ժամանակները նւիրում էր պրոպագանդայի, բացատրութիւններ էր տալիս գիւղացիներին, խմբեր էր առաջ բերում, զինում էր աւելի յանդուգն եւ ճարպիկ երիտասարդներին եւ միաժամանակ քննում էր նրանց բոլոր վիճելի հարցերն ու հանդիսանում իբր բարձրագոյն դատարանի նախագահ: Ախլաթի բոլոր գիւղերի մէջ, նա խնյօք, անաչառ մարդկանցից յատուկ մարմիններ էր ընտրել տալիս, որոնք իրաւունք ունէին վճիռներ տալու՝ յարաբերական եւ կամ քաղաքային գործերի վերաբերեալ: Դրանց վճիռները պարտադիր էին գիւղացիների համար: Շատ երկար ժամանակ գիւղացիները կառավարական դատարանի չէին դիմում: Ծանր եւ կնճռոտ խնդիրների համար բողոքներն ուղղւում էին Թ... Բիւրօին կամ կենտրոնական ժողովին, որի նախագահն էր ինքը, Սերոբը, եւ որի վճիռը անդառնալի, պարտադիր էր: Սէր եւ միութիւն էր տիրում շրջակայքում եւ ժողովուրդն էլ աստիճանաբար վարժւում էր տեղական ինքնավարութեան:

Սերոբ իր յարաբերութիւնները գիւղացիների

հետ կը պահպանէր կամ այցելութիւններով եւ կամ թղթակցութիւններով: Նա շատ գրել–կարդալ չգիտէր, եղածն էլ օտարութեան մէջ էր ձեռք բերել. Նա ունէր եւ մի կնիք Ա. Ս. սկզբնատառերով:

Նա շատ քնքուշ եւ սիրող սիրտ ունէր: Իւրաքանչիւր մի դժբաղդութիւն իր խոր ազդեցութիւնն էր թողնում այդ մաքուր հոգու վրայ: Նա առանձնապէս գնահատում էր իր ընկերների քաջագործութիւնը, փայփայում էր նրանց, բայց եւ չէր մոռանում լինել խստապահանջ անարդարութեան կամ անտեղի քայլի հանդէպ՝ անողոք:

Մի օր, պատմում է «Դրօշակ»–ի թղթակիցը, երբ Աղբիւրն իր խմբով ապաստանել էր Նեբրովթայ սարը՝ Սողորդի շրջականերում քիւրդերին եւ զինուորներին հալածելուց յետոյ, պատահում է հետեւեալ դէպքը: Լսւում է հրացանի պայթիւն: Ամենքը պատրաստւեցան դիմադրելու պատահականութեան, երբ յանկարծ տեսան որ իրենց ընկերներից մէկն էր՝ այծեամ շալակած՝ ժպտադէմ դէպի Աղբիւրը եկաւ՝ համեղ որսը նուիրելով՝ նախաճաշի համար:

«Սերոբ ոչ միայն չընդունեց, այլեւ խնդրեց ընկերներէն, որ ժողով ընեն ու դատեն այդ անկարգապահ ընկերը: Այդ քաջ որսորդը Սերոբի ամենասիրելի ընկերը, Սիմոնն էր. բայց Սերոբ անողոք եղաւ եւ պահանջ՚ց որ խիստ պատիժ տնօրինեն գլրենք խաբած եւ անակնկալ դրութեան մէջ ձգած ըլլալուն: Սիմոն տասնապետ էր եւ Ժայռ կոմիտէէն պատւոյ խաչ ստացած էր. Սերոբ առաւ անոր խաչը

եւ զայն պարզ զինուորի աստիճանին իջեցնելով՝ շաբաթ մըն ալ բանտարկեց։ Այդ մասին գրեց նաեւ ժայռ կոմիտէին»։

Այս դէպքը ցոյց է տալիս թէ՝ որքան նա անողոք էր դէպի իր ընկերներն ու յարգող կարգապահութիւնը։

Ահա այդ մարդն էր, Աղբիւր–Սերոբը, որ ահ ու սարսափի մէջ էր պահում ո՛չ միայն քիւրտ եւ թիւրք ժողովուրդներին, այլ եւ կառավարութեան։ Բոլոր միջոցները՝ ձերբակալելու նրան, անօգուտ էին անցնում։ Խստութիւններից թէ խորամանկ միջոցն՝րից, անուշ լեզւից թէ խոստումներից նա կարողանում էր խուսափել։

Կառավարութիւնը տեսնելով այդ բոլորը, վըճռում է իր կատաղութիւնը թափել Սերոբի ընտանիքի վրայ։ Մի օր ոստիկանները վրայ են հասնում, թալանում հարուստ Խչէի տունը, քշում կենդանիներին, ամէն ինչ տակն ու վրայ անելուց յետոյ ձերբակալում Մխէին եւ կնոջը՝ Տարօն–ին։ Մխէն, սարսափելի տանջանքների ենթարկւելուց յետոյ կարողանում է ազատւել. Տարօնն էլ ազատ է արձակւում՝ ծածկւած բազմաթիւ սպիներով։

Խչէենց մեծ տունը քանդւեցաւ։

Սերոբը չընկճւեց։ Նա կրկնապատկեց իր ուժը եւ գնահատելի տոկունութեամբ շարունակեց հայ ժողովրդի պաշտպանութեան գործը կազմակերպել։

Նա երբեմն ասում էր ընկերներին՝ իրենց տան քանդւելու առթիւ. «Պէտք է բաղդաւորները երբեմն լան, որ թշւառները մխիթարւեն։ Տեսէք, մեր տու–

նը ձեզի օրինակ. ես նախ մեր տունը, Ախլաթի Խչէի մեծ օջախը քանդեցի, որ շատ մայրեր իրաւունք չունենան գլխ անիծելու, ըսելով «մեր տունը քանդողին տունը քանդուի»:

Ժողովրդական այդ հերոսը, որին չկարողացաւ ձերբակալել կառավարութիւնն իր կաշառքներով եւ լրտեսներով, ընկաւ հայ մատնիչի ձեռքից: Գեղաշէնցի Աւօն, կաշառուած կառավարութիւնից, հրաւիրում է Սերոբին ճաշի եւ թունաւորում նրան:

Եւ նա ուժասպառ, անկարող դիմադրելու իրեն շրջապատող զինուորներին, իր պաշտպանութիւնն յանձնում է իրեն հաւատարիմ եւ քաջասիրտ Սօսէին:

Ընկաւ Սերոբը պարտականութեան ճամբի վըրայ եւ առատ նիւթ մատակարարեց ժողովրդի վառ երեւակայութեան եւ բանաստեղծների քնարին:

Սասունի եւ Մուշի շրջանի քիւրդերը հետեւեալ երգն են երգում—

Խլաթի գաւառ,
Սողորդ գեղ բուած,
Իրեն բնակիչ՝
Աղբիւր ջան
Բարիքով լեցուած:

Պօղոս, Գրիգոր՝
Թիւրքին սիրական

Կ'ուզէն վերջացնել,
Աղբիւր ջան
Ամբողջ Հայաստան։

Պօղոս, Գրիգոր՝
Խորհուրդ կազմեցին,
Թիւրք ոստիկաններ,
Աղբիւր ջան,
Ամբողջ կանչեցին։

Անիծուած Դաւիթ
«Աղա–ջան» կանչեց.
—Կեղծութեամբ բաց—
Աղբիւր ջան,
Թէ զօրք մեզ պատեց։

Սողորդայ վերեւ,
Նումրուտ մէծ սարէն,
Ցուցակ տուաւ մեզ,
Աղբիւր ջան,
Ջէն մօսիններէն։

Կեցցէ քաջ Աղբիւր
Եւ իր մօսինին,
Ցիսուն եւ հինգ զօրք,
Աղբիւր ջան,
Ըրաւ ցան ու ցիր։

Սանաթ տուեցին,
Նորէն զրկեցին,

Թեղուտ ու Սողորդ,
Աղբիւր Ջան
Յանկարծ պատեցին։

Անիծեալ ըլլայ
Դաւիթ ծնած տեղ,
Աւերակ դառնար
Աղբիւր Ջան,
Կոչտեան ըսուած գեղ։

Բաղէշ վիլայէթ
Անուն Սալվի–Ջոր՝
Սօսի կը կանչէ.
«Հոգիս Ջան,
Կեանքդ ազգին տուր»։

Անունդ էր Աղբիւր
«Մինչեւ Ռուսաց դուռ
— Աշոտ կը գրէր —
Աղբիւր Ջան,
Կտրա՛, վճիռ տուր»։

Հայ–Գուսանի «Սերոբի Յիշատակին» *խորագիրը կրող հետեւեալ գեղեցիկ բանաստեղծութիւնով կը վերջացնենք մեր խօսքը ժողովրդական մեծ հերոսի մասին։*

ՍԵՐՈԲԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ոսկէ գագաթը բանձրիկ Նէմրութայ
Վա՛ռ-վա՛ռ կը շողայ մէջ Վանայ ծովուն.

Ազիզ անունդ, քաջ Սերոբ-փաշայ,
Ալմաստով փէլուն մէջ մեր սրտերուն.
Թող արարքներուդ արժանի գովքն էլ՝
Խղճուկ գուսանիս անզարդ երգերում
Ջինջ աղբիւրի պէս գլայ, գլգլայ...

Նէմրութայ սարը հազար ակն ունի՝
Հազարն էլ Մըշու դաշտն ի վայր կ՚երթայ.
Մենակ Սերոբի աղբիւրը սրտի
Խեղճ ժողովրդի սրտի մէջ կ՚երթայ—
Ազատ օրերի, դալար օրերի,
Ծարաւ ժողովրդի սրտի մէջ կ՚երթայ...

Նէմրութայ սարը քառսուն ժէռ ունի,
Քառսունի գլխուն մարմար քարափ կայ.
Էն քարփի վրայ արծիւն է նստեր—
Ժէռերի արքան իր գահի վրայ—
Ու կտուցի մէջ մի սիրտ է բռներ,
Եւ զիլ կը կանչէ, չորս դին ձէն կուտայ,
Սարերի արքան ամպերի վրայ...
— «Է՛յ, ականջ արէք, հովեր ու հաւքե՛ր,
Կտրիճ Սերոբի սիրտն է կտցիս մէջ,—

Սիրտը, որ ձեզնէն բանձրանց կը թռնէր:
Է՛յ, ականջ արէք, սարեր ու ձորեր,
Սերոբ փաշայի սիրտն է կըտցիս մէջ,

Սիրտը, որ ձեզնէն մեծ էր ու խորն էր։
Սերոբ–Աղբիւրը ազատ Նէմրութից
Աղբիւրի նման վազեց լեռն ի վայր
Ու հեղեղ դառաւ, ահ ու մահ սփռեց,
Զարկեց ու ջարդեց հայու դիւշմնին՝
Քուրդին ու Թուրքին հարո՛ւր ու հազա՛ր։

Ախ քուրդն ու Թուրքը վախկոտ են, Նամարդ,
Սիրտ չունեն կռուել ճակատ առ ճակատ։
Փաշայ, փատիշահ աղուէս են, Նամարդ,
Սիրտ չունեն կռուել ճակատ առ ճակատ։
Եօթ տարի բոլոր ետեւէդ ընկան,
Շւաքըդ տեսան, եօթը ծակ մտան.
Վերջն հազար դաւով, հազա՛ր խաղերով
Ընկար քա՛ջ Սերոբ... Ու երբ դուն ընկար
Ես եկայ հասայ, սիրտդ հանեցի,
Որ դէշ դուշմնին փայ–բաժին չըլնի։

Իգիթ սիրտը քաջ Սերոբի
Արեւի պէս
Նէմրութ սարում լոյս կուտայ.
Ու քարերում, սեւ հողերում
Թէկուզ թաղեմ՝ չի մարի,
Սուրբ վաթանի ազգի սիրուն
Ջուր յաւիտեան չի սառի։

Կտրիճ սիրտը քաջ Սերոբի
Արեւի պէս
Նէմրութ սարում բոց կուտայ.
Սարի սառուց, ձիւների մէջ

Թէկուզ թաղեմ՝ չի սառի,—
Ժողովրդի ազատ օրւայ,
Պատւի սիրուն՝ չի սառի,
Զուր յաւիտեան չի սառի»։

* * *

Նէմրութայ սարը հազար ակն ունի,
Հազարն էլ Մշու դաշտն ի վայր կ'երթայ.
Մենակ Աղբիւրի աղբիւրը սրտի
Խեղճ ժողովրդի սրտի մէջ կ'երթայ—
Ազատ օրերի, գալար օրերի
Ծարաւ վաթանի սրտի մէջ կ'երթայ...

ՀԱՅ–ԳՈՒՍԱՆ

ՎԵՐՋ

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
Ը	27	*արեցին ապահովել*	*դարձրին*
Ժ	22	*չէ*	*է*
ԺԴ	8	*իւրաաքնչիւր*	*իւրաքանչիւր*
19	31	*ուր*	*որին*
32	31-*րդ տողին շարունակութիւնն է — պատակութիւնը ցոյց տալ «վեհ. Սուլթանին» եւ հար-*		
46	23	*ուախութեամբ*	*ուրախութեամբ*
55	20	*յարաբերութիւններից*	*յատկութիւններից*
73	22	*կարո ւթիւն*	*կարողութիւն*
98	23	*եպիսկոպսն*	*եպիսկոպոսն*
146	23	*հանգստանալն*	*հանգստանալուն*
147	11	*այլ*	*այդ*
152	10	*բռնում*	*բռնում են*
180	2	*լուռ*	*լաւ*
195	5	*ապրում*	*ապրում է*
224	29	*երկրի*	*իր երկրի*
297	2	*անհա-*	*անհրա-*
350	11	*էին:*	*էին,*
362	8	*Նանք*	*Նրանք*
366	19*րդ տողը պէտք է ըլլայ կալից ապշած մի քանի րոպէ մոռացութեան են տա-*		
381	17	*որածն*	*տորածն*
385	25	*Նահապետ*	*Նահապետ*
429	9	1899	1889
463	12	*ամբոջ*	*ամբողջ*